

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 20

МАРИУПОЛЬ – 2017

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету.

Серія: Історія. Політологія

Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 7 від 27.12.2017 р.)

Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (наказ МОН України № 793 від 04.07.2014 р.) та історичних наук (наказ МОН України № 261 від 06.03.2015 р.).

Видання включено до міжнародних наукометричних баз даних

Index Copernicus International sp.z o.o. та **«Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ)**, а також до фонду наукової електронної бібліотеки **«КиберЛенинка»**

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш,
д.ю.н., проф. О. В. Філонов, д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. В. А. Войналович, д.і.н., проф. А. В. Гедьо,
д.і.н., проф. І. М. Грідіна, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, д.і.н.,
проф. В. Ф. Лисак, д.і.н., проф. Р. О. Литвиненко, д.і.н., проф. Ю. І. Макар, д.політ.н., проф.
І. Г. Оніщенко, д.політ.н., проф. Н. П. Пашина, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова, д.і.н., проф.
О. П. Реєнт, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко, д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський,
д.і.н., проф. О. В. Стяжкіна, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка),
д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс (Грецька Республіка),
д.політ.н., проф. С. Корнеа (Республіка Молдова),
д.і.н., проф. П-Р. Магочій (Канада),
д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка).

Науковий секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет

87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua ; visnyk-polit.hist@mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення № 070/018

Видавець «Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

ISSN 2518-1521 (Online)

ISSN 2226-2830 (Print)

© МДУ, 2017

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Богатікова О.В. МІСЦЕ Г. ПАВЛУЦЬКОГО У НАУКОВОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	9
Волоніць В.С. СТРУКТУРИЗАЦІЯ ГРЕЦЬКОГО НІЖИНСЬКОГО КУПЕЦТВА В КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ТА ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ХVІІІ–ХІХ СТ.	15
Гедьо А.В. МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КУПЕЦТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	22
Демідко О.О. ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ТЕАТРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ МАРІУПОЛЯ (1946–1960-ті рр.)	35
Довбня О.А. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ДОНБАСІ В 1930-ТІ РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС	43
Кліш А.Б. СУСПІЛЬНО-ХРИСТИЯНСЬКИЙ РУХ В ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ	53
Коробка В.М. ДУМИ Й УПРАВИ НА ЧОЛІ ДОПОМОГИ НУЖДЕНИМ У МІСТАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	62
Коробка Ю.В. ЛІКВІДАЦІЯ МАШИНО-ТРАКТОРНИХ СТАНЦІЙ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х – НАПРИКІНЦІ 1980-х рр.	70
Куликов В.А. СТАНОВЛЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ЮЖНО-РУССКОГО ДНЕПРОВСЬКОГО МЕТАЛЛУРГІЧЕСЬКОГО ОБЩЕСТВА)	83
Лисенко А.А. СТВОРЕННЯ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ ПРИ ВЕРХОВНОМУ КЕРІВНИКУ ДОБРОВОЛЬЧОЇ АРМІЇ: ЇЇ СКЛАД ТА ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ	91
Нефьодов Д.В. НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ РОБІТНИЦТВА УРСР (1946–1965 рр.)	97
Новікова С.В. ВНЕСОК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА У РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В МАРІУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ (70-і рр. ХІХ – початок ХХ ст.)	103
Роровуш О. PERSONALITY OF G.I. CHELPANOV FROM THE POINT OF UKRAINIAN SCIENTIFIC VIEW: THE BIOGRAPHIC APPROACH	115
Тарасов С.В. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В РОСІЙСЬКІЙ ДОРЕВОЛЮЦІОННОЇ	126

ІСТОРИОГРАФІИ

Тимків І.В. ВПЛИВ РЕПАТРІАЦІЇ НА СТРУКТУРУ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1950–60-х роках	135
Ткаченко Т.В. СТАН ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНО ГОСПОДАРСТВА КИЄВА ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПЕРЕПИСУ 2 БЕРЕЗНЯ 1874 р.	141
Усиков О.О. ПРОМИСЛОВА СФЕРА МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х – НА ПОЧАТКУ 1990-х рр.	149
Shyrik N. RURAL POPULATION OF DONETSK REGION IN 1945 – 1953 BASED ON THE MATERIALS OF THE REGIONAL STATISTICAL DEPARTMENT	155
Яблонський В.М. ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ УНР В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	163

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Балабанов К.В. НАЦІОНАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ	172
Боярська О.А. ПОЛІТИКО-РЕЛІГІЙНА ВЗАЄМОДІЯ У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	179
Бурлаченко В.О., Трофименко А.В. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН МІЖ РЕСПУБЛІКОЮ ІНДІЯ ТА КНР	185
Vuchyn M. ELECTRONIC VOTING AS AN ELEMENT OF ELECTRONIC DEMOCRACY: PECULIARITIES AND MAIN APPROACHES TO UNDERSTANDING	192
Бушуєв Г.О. ПРОБЛЕМА ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «НЕДЕРЖАВНИЙ АНАЛІТИЧНИЙ ЦЕНТР» В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ІНОЗЕМНІЙ НАУЦІ	199
Вареник М.І., Трофименко А.В. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВІДНОСИН МІЖ ВЕЛИКОБРИТАНІЄЮ ТА ІНДІЄЮ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	205
Гаврилова Н.В., Константинова Ю.В. ВІДНОСИНИ КИТАЮ З КРАЇНАМИ КАРИБСЬКОГО БАСЕЙНУ	212
Гальона О.Я. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ	222
Дем'яненко О.О. ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ: ТРАДИЦІЙНИЙ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРСИ	231
Долженко О.О. ВИЗНАЧЕННЯ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ» В КОНТЕКСТІ ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ»	240
Клюй А.І. ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	245
Козачук О.О. ОСНОВНІ АСПЕКТИ СИНТЕТИЧНОЇ ТЕОРІЇ МІГРАЦІЇ	251

Ляшенко М.Л. КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНИ У ФРАНЦІЇ (1991–2017 рр.)	258
Мазур О.Г. ПОЛІТИЧНА МЕДІАЦІЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС	267
Митрощенко В.І., Трофименко А.В. ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ШОТЛАНДІЇ	275
Osadchuk R. NEWS MEDIA DIET AS AN INDICATOR OF THE MANIPULATION OF PUBLIC OPINION	282
Пашина Н.П., Булик М.В. МІЖЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В СТАРОБІЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.: НА ПРИКЛАДІ МОВИ	291
Рябченко Е.В. ОСОБЛИВОСТІ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РЕСПУБЛІКИ КІПР	301
Сабура О.І. «ДНР» ТА «ЛНР» У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ: ПОШУК ТЕРМІНОЛОГІЇ	309
Трофименко М.В. ПРОГРАМИ ОБМІНІВ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ	315
Тупиця О.Л. СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО І ЛЕГАЛЬНИЙ ЛОБІЗМ ЯК ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	323
Червеняк К.Т. НАЦІОНАЛЬНА КОНСОЛІДАЦІЯ В ПОЛІЕТНІЧНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ	331
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	341
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	344

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCE

Bogatikova O.	9
PLACE OF G. PAVLUTSKIY IN THE SCIENTIFIC LIFE OF UKRAINE THE END OF THE XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURIES	
Volonits V.	15
STRUCTURING THE GREEK NIZHYN MERCHANTS WITHIN THE CONTEXT OF DOMESTIC AND FOREIGN TRADE IN XVIII – XIX CENTURIES	
Gedo A.	22
THE MATERIALS OF PERSONAL ORIGIN AS A SOURCE FROM MERCHANTS' HISTORY OF DNIEPER UKRAINE AT THE END OF THE XVIII – EARLY XX	
Demidko O.	35
THE WAYS OF MARIUPOL THEATRICAL CULTURE DEVELOPMENT (1946-1960)	
Dovbnia O.	43
POLITICAL REPRESSIONS IN DONBAS IN 1930's: THE HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE	
Klish A.	53
SOCIAL-CHRISTIAN MOVEMENT IN HALYCHYNA OF IN THE LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES IN THE MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY: TENDENCIES AND DIRECTIONS OF THE RESEARCH	
Korobka V.	62
CITY DUMAS AND COUNCILS AT THE HEAD OF THE ASSISTANCE TO THE NEEDY IN THE TOWNS OF EKATERINOSLAV PROVINCE IN THE LAST THIRD OF THE NINETEENTH CENTURY – AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY	
Korobka Yu.	70
DISSOLUTION OF MACHINE-TRACTOR STATIONS: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE IN THE SECOND HALF OF 1960 - LATE 1980	
Kulikov V.	83
EMERGENCE OF THE CORPORATE SOCIAL POLICY IN THE RUSSIAN EMPIRE (CASE STUDY OF THE SOUTH-RUSSIAN DNIEPER METALLURGY COMPANY)	
Lysenko A.	91
CREATION OF SPECIAL MEETING WITH THE SUPREME LEADER OF THE VOLUNTEER ARMY: ITS CONTENT AND MAIN TASKS	
Nefyodov D.	97
MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF EVERYDAY LIFE OF UKRAINIAN SSR WORKING CLASS (1946–1965)	
Novikova S.	103
CONTRIBUTION OF MARIUPOL UYEZD ZEMSTVO TO THE DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOLING IN MARIUPOL UYEZD (70ies of XIX – early XX)	
Popovych O.	115
PERSONALITY OF G.I. CHELPANOV FROM THE POINT OF UKRAINIAN SCIENTIFIC VIEW: THE BIOGRAPHIC APPROACH	
Tarasov S.	126
BOHDAN KHMELNYTSKY IN THE RUSSIAN PRE-REVOLUTIONARY	

HISTORIOGRAPHY

Tymkiv I.	135
THE INFLUENCE OF REPATRIATION ON THE STRUCTURE OF POPULATION IN TERNOPIL REGION IN 1950-1960S.	
Tkachenko T.	141
KYIV HOUSING AND COMMUNAL SERVICES STATE JUDGING BY THE CENSUS RESULTS DATED THE 2 nd OF MARCH 1874	
Usykov O.	149
THE MYKOLAIV OBLAST INDUSTRIES IN THE SECOND HALF OF THE 1980S – EARLY 1990S	
Shypik N.	155
RURAL POPULATION OF DONETSK REGION IN 1945 – 1953 BASED ON THE MATERIALS OF THE REGIONAL STATISTICAL DEPARTMENT	
Yablonskyi V.	163
THE PECULIARITIES OF PERCEPTION OF THE UNR IN UKRAINE AFTER THE DECLARATION OF INDEPENDANCE	

POLITICAL SCIENCE

Balabanov K.	172
NATIONAL STRATEGIES FOR THE INTERNATIONALIZATION OF HIGHER EDUCATION	
Boyarska O.	179
POLITICAL-RELIGIOUS INTERACTION IN TRANSFORMATION SOCIETY	
Burlachenko V., Trofimenko A.	185
MAIN STAGES OF DEVELOPMENT OF RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF INDIA AND THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA	
Buchyn M.	192
ELECTRONIC VOTING AS AN ELEMENT OF ELECTRONIC DEMOCRACY: PECULIARITIES AND MAIN APPROACHES TO UNDERSTANDING	
Bushuiev H.	199
THE PROBLEM OF DEFINITION OF THE «THINK TANK» CONCEPT IN UKRAINIAN AND FOREIGN SCIENCE	
Varenyk M., Trofimenko A.	205
MAIN DIRECTIONS OF RELATIONS BETWEEN GREAT BRITAIN AND INDIA AT THE PRESENT STAGE	
Gavrilova N., Konstantinova J.	212
THE CHINESE RELATIONS WITH THE CARIBBEAN COUNTRIES	
Halona A.	222
SOME ASPECTS OF THE FOREIGN POLICY OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE CENTRAL ASIAN REGION	
Demyanenko O.	231
POLITICAL MODERNIZATION: TRADITIONAL AND MODERN DISCUSSIONS	
Dolzhenko A.	240
DEFENITION OF HYBRID WAR IN THE CONTEXT OF THREATS TO NATIONAL SECURITY OF UKRAINE	
Klyu A.	245
LIBERATION STRUGGLE'S OF THE 20TH CENTURY BEGINNING POLITICAL THOUGHT AND THE POLITICAL PROCESS OF CONTEMPORARY UKRAINE	
	251

Kozachuk O. SYNTHETIC THEORY OF MIGRATION'S MAIN ASPECTS	
Liashenko M. CULTURAL DIPLOMATY OF UKRAINE IN FRANCE (1991–2017)	258
Masur O. POLITICAL MEDIATION: THEORETICAL-METHODOLOGICAL DISCUSSION	267
Mytroshchenko V., Trofymenko A. POLITICAL DEMENSION OF SCOTLAND NATIONAL SELF-DETERMINATION	275
Osadchuk R. NEWS MEDIA DIET AS AN INDICATOR OF THE MANIPULATION OF PUBLIC OPINION	282
Pashyna N., Bulyk M. INTERETHNIC PROCESSES IN STAROBELSK COUNTY OF KHARKOV PROVINCE AT THE END OF THE XIX AND AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES: ON THE EXAMPLE OF LANGUAGE	291
Riabchenko E. PECULIARITIES OF THE EUROPEANIZATION OF THE MIGRATION POLICY OF THE REPUBLIC OF CYPRUS	301
Sabura O. “DNR” AND “LNR” IN SCIENTIFIC DISCOURSE: THE SEARCH OF APPROPRIATE TERMINOLOGY	309
Trofymenko M. EXCHANGE PROGRAMS IN THE CONTEXT OF PUBLIC DIPLOMACY IMPLEMENTATION	315
Tupitzya O. SOCIAL PARTNERSHIP AND LEGAL LOBISM AS FACTORS OF POLITICAL TRANSFORMATIONS	323
Cherveniak K. NATIONAL CONSOLIDATION IN POLYETHNIC REGIONS OF UKRAINE	331
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	341
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	344

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 929(477)Павлуцький

О.В. Богатікова

МІСЦЕ Г. ПАВЛУЦЬКОГО У НАУКОВОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано науковий доробок Г. Павлуцького. Встановлено, що до кола інтересів дослідника входили вивчення античного мистецтва, української церковної архітектури та вітчизняної орнаментики. Акцентовано увагу на висновках, зроблених Г. Павлуцьким щодо походження давньогрецьких архітектурних форм та витоків вітчизняного сакрального зодчества.

Ключові слова: архітектура, античне мистецтво, антикознавство, сакральне зодчество, орнамент.

Рубіж ХІХ – ХХ ст. став переламним для українського суспільства. У цей період у країні почали відбуватися національні, економічні, політичні, соціальні зміни та перетворення. Це своєю чергою обумовило суттєві зрушення в галузі науки та освіти. Відкриття нових джерел, пошук інших методів дослідження підняли українську наукову думку на новий рівень. Значний внесок у дослідженні вітчизняної культурної спадщини зробили М. Біляшівський, О. Лазаревський, Г. Лукомський, А. Новицький, В. Модзалевський, М. Петров, Г. Павлуцький та інші.

Слід зазначити, що ґрунтовні дослідження в області античної та української архітектури ХVІ – ХVІІІ ст. належать саме Г. Павлуцькому. Проте з часом його ідеї були забуті і наразі не здійснено жодного комплексного дослідження його життєвого шляху та наукової діяльності.

Першими біографами Г. Павлуцького були його учень Ф. Ернст та М. Микитенко [10, с. 62 – 65]. Пожвавлення наукового інтересу до розвитку вітчизняної культури та науки у незалежній Україні привело до зростання зацікавленості зокрема видатними посталями українських науковців. З початку 1990-х рр. почали з'являтися окремі розвідки, присвячені науковій діяльності та теоретичній спадщині Г. Павлуцького, серед яких роботи Н. Красніцької [10], В. Афанасьєва [1], О. Сторчай [19, 20], Н. Німенко [12], Є. Колісника [9], А. Пучкова [18], О. Денисенко [3] та інші.

Опрацювання вказаної джерельної бази засвідчило, що Г. Павлуцький народився 19 січня 1861 р. в родині київського лікаря та домовласника Г. Павлуцького. Початкову освіту він здобув удома, далі навчався у Третій київській гімназії [18, с. 455], після закінчення якої вступив на історико-філологічне відділення університету Св. Володимира [10, с. 62].

Слід відзначити, що якщо свій шлях у науку Г. Павлуцький розпочав із дослідження античного мистецтва, то у зрілі роки коло його наукових інтересів обмежується виключно надбаннями вітчизняного мистецтва. Так, ще у студентські роки певний вплив на формування історичних поглядів майбутнього дослідника справили В. Антонович і його так звана Київська історична школа. У Київському університеті, щасливим студентом якого був і Григорій Григорович, під керівництвом професора В. Антоновича у 70 – 90-х рр. ХІХ ст. сформувалась Київська історична

школа. Вона, на розсуд сучасних дослідників, фактично поклала підвалини сучасної української історіографії. Заслуги учнів професора В. Антоновича у розробці проблем історії України полягали насамперед у тому, що Київська школа немовби заново відкрила історію українського народу на методологічних засадах позитивізму як загальноєвропейської методології [5, с. 28].

Як відмічає О. Сторчай, роки навчання Г. Павлуцького в університеті припали на той період, коли кафедрою теорії і історії мистецтв керував П. Павлов. Г. Павлуцький слухав його лекції, але вважав себе учнем Ю. Кулаковського, професора римської словесності, що переконливо вплинув на формування світогляду та подальшого визначення особового наукового кредо [19, с. 175]. Передалася здібному учневі захопленість Ю. Кулаковського історією стародавнього Риму [11, с. 160].

Г. Павлуцький рано проявив хист дослідника: його перша студентська публікація «Корнелія Таціта «Діалог про ораторів»: К вопросу об авторстве «Разговора об ораторах»» побачила світ на сторінках «Университетских известий» ще 1885 р. [10, с. 62]. У своїй монографії О. Сторчай звертається до одного з авторитетних фахових видань позаминулого століття – «Журналу міністерства народної освіти», – який писав, що ця робота є відповіддю на тему, запропоновану історико-філологічним факультетом університету Св. Володимира. Вона складається з двох частин: до питання про авторство «Діалогу» та переклад «Діалогу». У першому автор подає значну кількість даних відносно історії питання авторства «Діалогу», що розпочалася ще за часів Юста Ліпсія і була остаточно вирішена лише нещодавно; автор ретельно ознайомився з літературою питання та здатен влучно охарактеризувати її представників [19, с. 175].

Згідно тодішнього законодавства, навесні 1886 р. Г. Павлуцький закінчив університет, будучи затвердженим 7 березня цього ж року в ступені кандидата по класичному відділенні. Тоді ж молодий дослідник, згідно з існуючою системою, отримав відрядження закордон [6, с. 412]. Г. Павлуцький виїхав до Берліна та Парижу, де вивчав музейні колекції та опрацьовував бібліотечні зібрання [4].

На сторінках своєї монографії О. Сторчай зауважує, що Г. Павлуцький отримав гуманітарну освіту в широкому розумінні цього слова – ґрунтовні знання з філології, світової літератури, європейських мов, всесвітньої і російської історії тощо [19, с. 175 – 176]. Тогочасна освітня система суттєво вплинула на тематику робіт та науковий стиль дослідника на початковому етапі його роботи. Проте з часом Г. Павлуцькому вдалося створити власну манеру викладу наукового матеріалу.

Слід відзначити, що наукові роботи Г. Павлуцького відрізняються значною кількістю фактичного матеріалу та його оригінальним аналізом. На нашу думку, це пояснюється тим, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. науковцями ще не була розроблена методологія дослідження мистецьких пам'яток, тому Григорій Григорович, як і його сучасники-колеги, вбачав своє завдання у накопиченні матеріалу, в описі існуючих пам'яток та їх історії.

На появу наступної роботи Г. Павлуцького «Коринфський архітектурний ордер» [15] київський науковий світ відгукнувся низкою критичних рецензій, вміщених на сторінках «Университетских известий». Обравши предметом свого дослідження коринфський архітектурний орден як одну з форм зодчества, Г. Павлуцький прагне дати розлогу характеристику коринфських пам'яток. Головною їх рисою, на думку дослідника, є простота форм та стриманість у використанні декоративних прикрас [15].

Викликає зацікавленість дисертація Г. Павлуцького, присвячена жанровим сюжет в грецькому мистецтві доелліністичного періоду за яку 1897 р. він одержав від Дортмундського університету ступінь доктора теорії і історії мистецтва [9, с. 39]. Метою даної роботи, як відзначив сам дослідник, було, по-перше, доведення повсякчасної

зацікавленості грецьких митців оточуючою дійсністю, а по-друге, встановлення напрямів та характеру грецького жанру. Перш за все науковець дає своє визначення терміну «жанр» – це реалістична картина із сучасного життя [16].

Звертаючись до робіт Г. Павлуцького в царині античного мистецтва різних років, можна чітко простежити еволюцію форм викладу матеріалу: від нагромадження великої кількості фактів до структурованого формулювання власного бачення проблеми на основі раніше зібраної інформації. Незмінною залишається тільки захопленість дослідника предметом пізнання, його закоханість у мистецтво як таке. Яскравим прикладом цього може послужити наступна розвідка – «Древньогрецькі розписні вази». У дослідженні, яке ґрунтується на аналізі попередніх публікацій європейських вчених, відтворено еволюцію художніх форм від примітивного геометричного орнаменту мікенських ваз до анатомічно вивірених пропорцій людського тіла на витворах афінських гончарів [14].

1899 р. Г. Павлуцький взяв активну участь у роботі XI Археологічного з'їзду в Києві. З цього часу коло наукових інтересів дослідника кардинально розширюється – основною темою його наукових розробок стає українська архітектура, насамперед дерев'яне церковне зодчество [10, 63]. З початку 1900-х рр. він цілковито присвячує себе збиранню, опрацюванню й виданню матеріалів із зазначеної проблематики. Невипадково саме Г. Павлуцькому було доручено обробити весь матеріал, зібраний членами Товариства І. Каманіним, В. Щербиною, Н. Біляшівським, В. Доманицьким, М. Істоміним, О. Левицьким та іншими, які входили до спеціально створеної «Комісії для опису старожитностей України» [10, с. 63; 7, с. 40]. Сучасні дослідники відмічають значну роботу, проведenu останнім щодо розшуку і фіксації пам'яток архітектури та монументального мистецтва [8, с. 104].

Як зазначає сам дослідник, саме йому Московським археологічним товариством, за поданням голови Наукового товариства Нестора Літописця М. Дашкевича, було доручено вивчення пам'ятників малоросійського мистецтва. І вже влітку 1903 р. університет Св. Володимира відрядив Г. Павлуцького для дослідження старожитностей регіону [13, с. 1]. Розпочавши роботу над даною проблемою 1903 р. Г. Павлуцький присвятив їй не один рік свого життя.

Вирішивши проводити характеристику старожитностей за їх характером, а не за місцем розташування, дослідник значну увагу приділив дерев'яним церквам XVII і XVIII ст., мотивувавши свій вибір тим, що ці пам'ятки більше за інших приречені на загибель. З цією метою Г. Павлуцький обстежив деякі села, містечка та міста у трьох губерніях: Київській, Подільській та Волинській, зробив обміри, плани, розрізи та фотознімки розташованих у них церков [13].

Всі матеріали, зібрані й опрацьовані Г. Павлуцьким протягом багатьох років напруженої роботи, частково у співавторстві з іншими членами Історичного товариства Нестора Літописця Ю. Сіцинським, М. Біляшівським та В. Щербаківським, були оприлюднені на сторінках «Чтеній Історичного товариства Нестора Літописця», Трудів XIII, XIV та XV Археологічних з'їздів; у публікації «Каменные и деревянные храмы», вміщеній у першому, але й останньому, випуску «Древностей Украины» (1905 р.) та узагальнюючій роботі «О происхождении форм украинского деревянного церковного зодчества» (1911 р.). Завдання, яке ставив перед собою дослідник, полягало не стільки у механічному відтворенні архітектурного ансамблю малоросійських храмів, скільки в його аналізі та на цій основі встановлення витоків українського сакрального зодчества: «Звідки ж з'явилася українська дерев'яна архітектура?» [17, с. 1].

Розпочинає ряд робіт дослідника щодо українського сакрального зодчества праця «Каменные и деревянные храмы», яку сучасні дослідники української архітектури XVII – XVIII ст. вважають однією з найвизначніших у науковому доробку вченого. Цей нарис

є першою у вітчизняній науці спробою історичного опису та аналізу окремого виду національного мистецтва на основі вивчення архівних джерел, літератури та, найголовніше, значного фактичного матеріалу [3, с. 121].

У своєму дослідженні Г. Павлуцький порушив найбільш дискусійне питання: чи існує національний феномен української архітектури, зокрема церковної? Слідом за іншими дослідниками – О. Новицьким, М. Русовим, О. Сластьоновим, В. Стасовим та інш. – Григорій Григорович наголошує на самотності української архітектури [2].

Г. Павлуцький висловлює власне бачення стосовно часу виникнення, походження та характеру малоросійської церковної архітектури. Дослідник схильний датувати появу храмів описуваного типу XI ст. Вказуючи на первинний вплив візантійських традицій церковного будівництва, Г. Павлуцький відзначає його подальший самостійний розвиток, появу власних оригінальних особливостей. Дослідник не схильний відносити малоросійські храми ні до одного зі стилів, вони, на його думку, самі є окремим стилем, що природно виник із будівельного матеріалу і залишався незмінним упродовж століть [13, с. 11 – 13].

Підсумком багаторічної плідної праці Г. Павлуцького можна вважати нарис «О происхождении форм украинского деревянного церковного зодчества» (1911 р.), на сторінках якого автор ще раз доводить існування дерев'яних православних церков на території України (Київської Русі) ще у домонгольський період (XI – XII ст.) [17, с. 2].

На думку сучасних дослідників, особливості праці Г. Павлуцького з питань історії вітчизняної архітектури полягають у тому, що, з одного боку, в кожній роботі виявляється зацікавленість автора популярною на той час теорією впливів і простежується прагнення виявити взаємозв'язок національних традицій будівництва з традиціями інших епох та народів. З іншого боку, вчений не полишає пошуку національної своєрідності, неповторності українських пам'яток [9, с. 40 – 41].

Залюблений в художню творчість свого народу, Григорій Григорович останні роки свого життя присвятив дослідженню історії українського орнаменту. З такою назвою 1926 р., вже по смерті вченого, вийшла його остання монографія. На увагу заслуговують, як на нас, деякі подробиці цієї публікації, яка складається з п'яти розділів.

Після загального опису ранньої доби українського орнаменту, Г. Павлуцький послідовно в окремих розділах розглядає «звірину орнаменту», «геометричний орнамент», «орнамент Відродження», і додає, що закінчується матеріал XVIII-м ст., і таке часове обмеження дослідник мотивує тим, що XIX ст. не дало майже нічого оригінального. Необхідно додати, що на думку В. Афанасьєва, Г. Павлуцький у своєму дослідженні вперше спробував окреслити історичний поступ однієї з цікавих, складних і дуже характерних галузей народної творчості, довів, що більшість його національних форм виникла ще у східнослов'янських племен [1, с. 22].

Таким чином, наукові погляди Г. Павлуцького сформувалися під впливом ідей провідних дослідників другої половини XIX ст. – В. Антоновича та Ю. Кулаковського. Григорій Григорович зробив неабиякий внесок у розвиток вітчизняної наукової думки. У своїх численних розвідках з антикознавства, історії вітчизняного церковного будівництва та орнаментики дослідник дає детальний аналіз архітектурних та живописних пам'яток мистецтва різних епох.

Г. Павлуцький мав свій власний науковий стиль, який характеризувався, з одного боку, накопиченням фактичного матеріалу та увагою до деталей, а з іншого – його аналізом; висунуті дослідником гіпотези завжди знаходили належне обґрунтування. Манера подання наукового матеріалу, оригінальність висновків вигідно вирізняють роботи Г. Павлуцького серед інших науковців другої половини XIX – початку XX ст., роблять їх цікавими та актуальними для вчених XXI ст.

Список використаної літератури

1. Афанасьєв В. Дослідник українського мистецтва Григорій Павлуцький / В. Афанасьєв // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4. – С. 13–22 ; Afanasiev V. Doslidnyk ukrainskoho mystetstva Hryhorii Pavlutskyi / V. Afanasiev // Narodna tvorchist ta etnografii. – 2003. – № 4. – S. 13–22.
2. Гончаренко М. Е. Становлення історичних досліджень архітектури України (кінець XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ...канд. архітектури : спец. 18.00.01 / Максим Едуардович Гончаренко; Академія образотворчого мистецтва та архітектури. – Київ 2000. – 21 с. ; Honcharenko M. E. Stanovlennia istorychnykh doslidzhen arkhitektury Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) : avtoref. dys. ...kand. arkhitektury : spets. 18.00.01 / Maksym Eduardovych Honcharenko; Akademiia obrazotvorchoho mystetstva ta arkhitektury. – Kyiv 2000. – 21 s.
3. Денисенко О. Григорій Павлуцький та його внесок у пам'яткоохоронну справу / О. Денисенко // Красзнавство. - 1999. – № 1 – 4. – С. 115–118 ; Denysenko O. Hryhorii Pavlutskyi ta yoho vnesok u pam'iatkookhoronnu spravu / O. Denysenko // Kraieznnavstvo. - 1999. – № 1 – 4. – S. 115–118.
4. Державний архів міста Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 4804. – Арк. 1 : Послужной список приват-доцента Императорского университета Святого Владимира Григория Григорьевича Павлуцкого. – С. 59 – 60 ; Derzhavnyi arkhiv mista Kyieva. – F. 16. – Op. 465. – Spr. 4804. – Ark. 1 : Posluzhnoi spysok pryvat-dotsenta Ymperatorskoho unyversyteta Sviatoho Vladymyra Hryhoryia Hryhorevycha Pavlutskooho. – S. 59 – 60.
5. Додонова Г. Наукова діяльність українських університетів другої половини XIX – початку XX ст. / Г. Додонова // Мандрівець. – 2011. – № 4. – С. 25-29 ; Dodonova H. Naukova diialnist ukrainskykh universytetiv druhoi polovyny XIX– pochatku XX st. / H. Dadonova // Mandrivets. – 2011. – № 4. – S. 25-29.переставить по алфавиту
6. Жарков Є. Послужний список професора Г. Павлуцького як джерело до вивчення біографії вченого / Є. Жарков // Шевченківська весна : матер. міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених, присвяченої 90-річчю Української революції 1917–1920 рр., м. Київ, 1-2 берез. 2007 р. – Київ, 2007. – Вип. V, Ч. 3 : Історія. – С. 411 – 416 ; Zharkov Ye. Posluzhnyi spysok profesora H. Pavlutskooho yak dzherelo do vuvchennia biohrafii vchenoho / Ye. Zharkov // Shevchenkivska vesna : mater. mizhnar. nauk.-prakt. konf. molodykh uchenykh, prysviachenoї 90-richchiu Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr., m. Kyiv, 1-2 berez. 2007 r. – Kyiv, 2007. – Vyp. V, Ch. 3 : Istoriia. - S. 411 – 416.
7. Ковпаненко Н. Архітектурно-мистецька спадщина України в працях визначних учених другої половини XIX – початку XX ст. / Н. Ковпаненко // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 112–128 ; Kovpanenko N. Arkhitekturno-mystetska spadshchyna Ukrainy v pratsiakh vyznachnykh uchenykh druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. / N. Kovpanenko // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2005. – № 6. – S. 112–128.
8. Ковпаненко Н. Роль археологічних з'їздів останньої третини XIX – початку XX ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України / Н. Ковпаненко // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 99–110 ; Kovpanenko N. Rol arkheolohichnykh zizdiv ostannoi tretyny XIX – pochatku XX st. u doslidzhenni arkhitekturno-mystetskoї spadshchyny Ukrainy / N. Kovpanenko // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2008. – № 6. – S. 99–110.
9. Колісник Є. Павлуцький Г. Г. як дослідник вітчизняної архітектури / Є. Колісник // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2005. – № 2. – С. 36 – 41 ; Kolisnyk Ye. Pavlutskyi H. H. yak doslidnyk vitchyznianoї arkhitektury / Ye. Kolisnyk // Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv. – 2005. – № 2. – S. 36 – 41.

10. Красніцька Н. Григорій Павлуцький – дослідник українського та світового народного мистецтва [Електронний ресурс] / Н. Красніцька // Етнічна історія народів Європи. - 2011. - Вип. 35. - С. 62–67. - Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2011_35_12 ; Krasnitska N. Hryhorii Pavlutskyi – doslidnyk ukrainskoho ta svitovoho narodnoho mystetstva [Elektronnyi resurs] / N. Krasnitska // Etnichna istoriia narodiv Yevropy. - 2011. - Vyr. 35. - S. 62–67. - Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2011_35_12

11. Матвеева Л. Юліан Кулаковський: сюжети з класичного світу (80-ті рр. XIX ст.) [Електронний ресурс] / Л. Матвеева // Східний світ. - 1998. - № 1-2. - С. 149-166. - Режим доступу : http://www.history.org.ua/JournALL/orientworld/orientworld_1998_1/11.pdf ; Matvieieva L. Yulian Kulakovskiy: siuzhety z klasychnoho svitu (80-ti rr. XIX st.) [Elektronnyi resurs] / L. Matvieieva // Skhidnyi svit. - 1998. - № 1-2. - S. 149-166. - Rezhym dostupu : http://www.history.org.ua/JournALL/orientworld/orientworld_1998_1/11.pdf

12. Німенко Н. До історії українського орнаменту (Науковий доробок Г. Г. Павлуцького очима М. О. Макаренка) [Електронний ресурс] / Н. Німенко // Актуальні питання вітчизняної та світової історії : зб. матер. Всеукр. наук. конф., м. Суми, 23–24 квіт. 2010 р. – Суми : СумДУ, 2010. – С. 209 – 212 ; Nimenko N. Do istorii ukrainskoho ornamentu (Naukovyi dorobok H. H. Pavlutskoho ochyma M.O. Makarenka) [Elektronnyi resurs] / N. Nimenko // Aktualni pytannia vitchyznianoї ta svitovoi istorii : zb. mater. Vseukr. nauk. konf., m. Sumy, 23–24 kvit. 2010 r. – Sumy : SumDU, 2010. – S. 209 – 212.

13. Павлуцький Г. Деревянные и каменные храмы / Г. Павлуцький // Древности Украины. — Киев : Издание Императорского Московского Археологического общества, 1905. – Вып. 1. - 124 с. ; Pavlutskiy G. Derevyannye i kamennye khramy / G. Pavlutskiy // Drevnosti Ukrainy. — Kiev : Izdanie Imperatorskogo Moskovskogo Arkheologicheskogo obshchestva, 1905. – Vyr. 1. – 124 s.

14. Павлуцький Г. Древнегреческие расписные вазы / Г. Павлуцький. – Київ, 1889. – 72 с.: ил. ; Pavlutskiy G. Drevnegrecheskie raspisnye vazy / G. Pavlutskiy. – Kiiv, 1889. – 72 s.: il. 4 s.

15. Павлуцький Г. Коринфский архитектурный ордер / Г. Павлуцький. – Киев, 1891. – 119 с. ; Pavlutskiy G. Korinfskiy arkhitekturnyy order / G. Pavlutskiy. – Kiev, 1891. – 119 s.

16. Павлуцький Г. О жанровых сюжетах в греческом искусстве до эпохи эллинизма / Г. Павлуцький. – 2-е изд., испр. и доп. – Киев, 1897. – 308 с.: ил. ; Pavlutskiy G. O zhanrovyykh syuzhetakh v grecheskom iskusstve do epokhi ellinizma / G. Pavlutskiy. – 2-e izd., ispr. i dop. – Kiev, 1897. – 308 s.: il.

17. Павлуцький Г. О происхождении форм украинского деревянного церковного зодчества / Г. Павлуцький. – Москва : Типография Г. Лиссинкра и Д. Совко, 1911. – 20 с. ; Pavlutskiy G. O proiskhozhdenii form ukrainskogo derevyannogo tserkovnogo zodchestva / G. Pavlutskiy. – Moskva : Tipografiya G. Lissinkra i D. Sovko, 1911. – 20 s.

18. Пучков А. Вчений-мистецтвознавець Г. Г. Павлуцький і доля його спадщини (До 150-річчя від дня народження) / А. Пучков // Українська академія мистецтва. – 2011. - Вип. 18. – С. 454 – 461 ; Puchkov A. Vchenyi-mystetstvoznaveets H. H. Pavlutskyi i dolia yoho spadshchyny (Do 150-richchia vid dnia narodzhennia) / A. Puchkov // Ukrainska akademiia mystetstva. – 2011. - Vyr. 18. – S. 454 – 461.

19. Сторчай О. Мистецька освіта в Київському університеті (1834 – 1924) : моногр. / О. Сторчай. – Київ : Щек, 2009. – 335 с. ; Storchai O. Mystetska osvita v Kyivskomu universyteti (1834 – 1924) : monohr. / O. Storchai. – Kyiv : Shchek, 2009. – 335 s.

20. Сторчай О. Становлення й розвиток мистецької освіти у Київському університеті (1834 – 1924 рр.) : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.05 / Оксана Вікторівна Сторчай; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. – Київ, 2010. – 35 с. ; Storchai O. Stanovlennia y rozvytok mystetskoï osvity u Kyivskomu universyteti (1834 – 1924 rr.) : avtoref. dys. ... kand. mystetstvoznavstva : spets. 17.00.05 / Oksana Viktorivna Storchai; Instytut mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnolohii im. M. T. Rylskoho. – Kyiv, 2010. – 35 s.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

О. Bogatikova

PLACE OF G. PAVLUTSKIY IN THE SCIENTIFIC LIFE OF UKRAINE THE END OF THE XIX - THE BEGINNING OF XX CENTURIES

The article analyzes the scientific achievements of G. Pavlutskiy. The views of G. Pavlutskiy formed under the influence of the ideas of leading researchers of the second half of the nineteenth century. - V. Antonovich and Yu. Kulakovsky. It was established that the research interests included the study of ancient art, Ukrainian church architecture and national ornamentation. The attention is drawn to the conclusions made by G. Pavlutskiy concerning the origin of ancient Greek architectural forms and origins of the national sacred architecture. The attention is focused on the findings of G. Pavlutskiy, regarding the origin of ancient Greek and Roman architectural forms, namely the Corinthian architectural orders, features paintings of Ancient Greece.

It was established that in his works devoted to the Ukrainian sacral architecture, G. Pavlutskiy proved the authenticity of national engineering. G. Pavlutskiy expresses his own vision concerning the time of origin, origin and character of the Little Russian Church architecture.

In the present article the author also characterizes the last work of G. Pavlutskiy about the history of the Ukrainian ornament. G. Pavlutskiy in his study for the first time tried to outline the historical progress of one of the interesting, complex and very characteristic branches of folk art, which proved that most of its national forms arose even in the Eastern Slavic tribes. The author finds the basic research methods which used the scientist. It should be noted that G. Pavlutskiy's scientific works are characterized by a considerable amount of actual material and his original analysis. The features of the researcher's scientific style are determined, which distinguish his work among others.

Key words: architecture, antique art, anti-science, sacred architecture, ornament.

УДК 94 (472) «18»

В.С. Волониць

СТРУКТУРИЗАЦІЯ ГРЕЦЬКОГО НІЖИНСЬКОГО КУПЕЦТВА В КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ТА ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ХVIII–ХІХ СТ.

У статті розглядається проблема структуризації грецького ніжинського купецтва в контексті внутрішньої та зовнішньої торгівлі ХVIII–ХІХ ст.». Виділено три основних групи ніжинських грецьких купців за напрямками їх професійної активності: а) купці, що спеціалізувалися на зовнішній торгівлі, з-поміж яких слід виокремити торговців східними товарами лише в лавках та крамницях міста Ніжин; постачальників бакалії для шинків за замовленням; приїжджих греків-іноземців, що займалися широким спектром експортно-імпоротної діяльності; б) купці, які займалися виключно внутрішньою торгівлею та постачанням товарів для армії; в) торговці

дрібним та дешевим товаром – халатами, свічками, папером, клеєм, посудом, церковним начинням тощо.

Ключові слова: *Ніжинські греки, грецьке купецтво, ніжинське грецьке братство.*

Активний процес залучення України до європейського співробітництва актуалізує дослідження історичних традицій торговельного спілкування з країнами і народами Старого світу, з-поміж яких особлива роль належить грецькому народові, з яким Україну пов'язує давні та міцні культурні й економічні взаємини.

Упродовж XVII–XVIII ст. греки відігравали багатofакторну роль у господарському житті України. Одним із головних пріоритетів діяльності утворених на українських землях грецьких осередків була торгівля. Ніжинські грецькі купці утримували протягом понад століття провідні позиції в організації внутрішньої та зовнішньої торгівлі на українських теренах.

Метою статті є з'ясувати структурні особливості складу грецького ніжинського купецтва у XVII–XVIII ст. за основними напрямками торговельної діяльності.

Виникнення ніжинської грецької громади дослідники трактують по-різному. Окремі дослідники вказують 1675 р., коли універсалом І.Самойловича ніжинські греки були вперше виокремлені з грецького загалу. Рубіжною датою виділяють 1680 р. – час створення церковного братства; або вміщуючи організаційні процеси у досить широкі хронологічні рамки середини – кінця XVII ст.

Склад ніжинського купецтва формувался протягом століття, не був постійним й мав тенденції до змін. Утім, проаналізувавши документи Ніжинського грецького братства, які зберігаються у фонді Державного архіву Чернігівської області, ми виділяємо декілька груп купців-греків.

До першої групи входили ніжинські купці, які займалися постачанням та продажем товарів з-за кордону. Так, грецький купець свідчив, що «имею я с привозу из Турции шовку сирцу, бумаги красной и земчугу на пять тысяч рублей, во внутренних товаров ничего не имею, и привезенных из Турции легкой рухляди на три тысячи рублей» [1, арк. 7]. Інший грек, який володів у Ніжині двома дерев'яними та одним кам'яним будинками, привозив та реалізовував товар на 5 тис. крб. [2, арк. 19 зв.]. До цієї ж групи входять греки, які торгували азійськими товарами лише в лавках та крамницях міста Ніжина. Грек Іван Куптієв був власником дерев'яного будинку та торгував бакалійним і «сухим» товаром, з роздрібним обігом, який становив 1,5 тис. крб. [3, арк. 9]. Утім доречно згадати про вже зафіксовані К. Харламповичем свідчення, що над постачанням і продажем бакалії працювали 14–15 членів грецької громади. У поняття «бакалія» входили чай, цукор, кава, волоські горіхи, чорнослив, мигдаль, фініки, маслини, родзинки, риди, лимонні та апельсинові цукати, персики, абрикоси [4, с. 89].

Активною торгівлею в Україні займалися також греки-іноземці, які приїздили до Ніжина. За доби російської імператриці Єлизавети ніжинська громада здобула підтвердження своїх прав за жалуваною грамотою від 3 листопада 1742 р. Нововведенням став поділ греків на дві групи – постійні мешканці, які відтоді отримали перевагу над іншими греками-купцями, які приїхали тимчасово у торговельних справах. У тексті документа зазначено «...состоящих же под братством их судом и ведомством никому ни под каким видом протекциями не защищать и обиды и озлобления ни каким образом им Грекам не чинить, и живущим в Нежине Грекам, которые в верности Нашему Императорскому Величеству и предкам Нашего Императорского Величества присягу учинили, пред приезжающими ради торгов Греков, во всяких их порядках преимущество имеют ... » [5, с. 711].

Так, відомо, що у 1747 р. до міста приїхав македонський грек Ревека, батько та дід якого з давніх-давен приїздили з товарами в Україну та вільно їх продавали [6, арк. 14]. Згодом, в 1775 р., іноземні греки зверталися до президента Малоросійської колегії графа П. Румянцева з проханням урівняти їх у правах із ніжинськими греками «в общую их пользу соединяющий с пользой комерций в здешнем краю», аргументуючи це тим, що «главный торг ведут приезжие» [7, арк. 8].

До другої групи входили купці, які займалися лише внутрішньою торгівлею, тобто перепродажем товарів, та постачанням товарів до армії. Так, грек Миколай Албанедов мав «привозных с чужих краев внутренних товаров до тысячи рублей на какову сумму и отпуск внутри России» [8, арк. 37].

Привертає увагу той факт, що греки, з середини XVIII ст., постачали товари найрізноманітнішого асортименту до армії. У жовтні 1768 р. з-за кордону до Ніжина приїхав македонський купець Кирило Димитрієв із товаришем своїм іноземним греком Апостолієм Димитрієвим та двома робітниками-«малоросами», з метою продажу 1-й армії «сесных и питейных припасов» [9, арк. 8]. Інша згадка про постачання товарів датується 1769 р., коли ніжинські греки Дмитро та Олексій Куртієви та Іваниця Димитрієв із чотирма челядниками зверталися з проханням про видачу «пашпорів» із правом виїхати до 2-ї армії як маркітант з такими товарами: «водки крепкой – 5 бочонок, пива – 5 бочонок, сала свиного – 1 бочка, ветчины – 7 пар, икры свежей – 2 бочонка, олеи – 2 бочонка, мыла – 1 пуд, сапогов – 11 пар, бумаги писчей – 1 стопа, уксуса – 1 бочонок, подошов – 19 пар, цвяшок – 1 тыс., ниток разных – 50 мотков, табаку простого – 1000, нефти и шкипидару – 2 фляшки» [10, арк. 4]. У цьому ж році дозвіл на проїзд до 1-ї армії отримали македонський грек Іван Ніколаєв із 5 діжками конопляної олії, та іноземний грек Коста Петров, що вирушив до 1-ї закордонної армії з товарами [11, арк. 12]. До списку цих товарів входили: «холст белый – 24 шт., крашенный – 10 шт., икры панской – 25 пуд (1 пуд - 16,3805 кг), водки сладкой – бочонок, сахару – 1 пуд, чаю – 4 фунта, платьев шелковых красных – 50 шт., рыбы белуги – 70 пудов» [12, арк. 13].

До третьої групи купців належали ті, хто торгував «дрібницями». Це були такі необхідні та дешеві товари – одяг, халати, свічки, папір, клей, посуд, церковний крам тощо.

Усе більше греків-купців намагалися отримати права та привілеї, які надавалися їм у разі вступу їх до складу братства. Перспектива вільно та швидко отримати паспорт на виїзд за кордон приваблювала багатьох купців перейти під протекцію братства.

Складно підрахувати кількість ніжинських грецьких купців оскільки матеріали ревізій не подають точного числа саме ніжинських купців та «иностранных греков», між якими точилася постійна внутрішня боротьба та ворожнеча. Тому особливо цінними є відомості подані у докладному реєстрі «Ведомость сколько под ведомством греческаго нежинскаго братства состоит греков купцов своими домами живущих...». Відповідно до цих свідчень на 1769 р. у місті Ніжині мешкало 133 ніжинських купців. Із них греків було 100, 6 болгар, 8 волохів, 1 єврей, 2 грузин, 1 турок, 2 італійця, 3 росіянина, 1 поляк. Із 100 купців-греків 16 торгували як у Росії, так і в турецьких землях, 49 купців торгували лише в межах Росії, 13 – не мали власного торгу, 10 осіб займалися бламарством, 3 були прикажчиками в інших купців, 3 займалися баришницьким промислом, ремісником був лише один грек, 4 греків входили до складу торгових товариств, один володів шкіряним заводом [13 с. 1 – 14]. Прикметним є те, що більшість греків, які постачали товари з-за кордону або вивозили місцеві товари за кордон, прибули до Ніжина, за даними відомості, наприкінці 20 – 40-х рр. XVIII ст. Тому вони ще мали розвинуті торговельні зв'язки із зарубіжними партнерами, були обізнані з основними шляхами реалізації та закупівлі товарів, що значно спрощувало їх

діяльність, даючи змогу розвивати саме закордонну торгівлю та ставати основними постачальниками іноземних товарів на український ринок. На противагу цим грекам купці, які народилися вже в Ніжині та були нащадками торговців, які оселилися в місті наприкінці XVII – на початку XVIII ст., поступово відходять від зовнішньоторговельних операцій. Цей процес, на наш погляд, обумовлюється втратою наступними поколінням купців зв'язків та традицій закордонної торгівлі їх батьків та дідів. Їх торговельна активність обмежувалася реалізацією товарів на внутрішньому українському ринку. Це свідчить про розпочатий об'єктивний процес спеціалізації в середовищі ніжинського грецького купецтва, коли одна частина купців орієнтується на зовнішній ринок, а інша діє лише на внутрішньому. Так, у 1769 р. міський ніжинський магістрат скаржився, що більшість ніжинських греків залишили торгівлю іноземними товарами та перейшли на торгівлю українськими.

Частково ми можемо погодитися з думкою К.Харламповича, що в такому випадку закордонна торгівля повинна була перейти до рук іноземних греків [14, с. 115]. Проте статистичними даними щодо кількості іноземних греків в означений рік ми не володіємо. Однак уже за відомостями 1799 р. іноземні греки (або приїжджі) отримали 36 паспортів на право іноземної торгівлі. На початку XIX ст. ми можемо констатувати ріст зацікавленості купців в іноземній торгівлі. Так у 1807 р. Ніжинський грецький магістрат видав 17 паспортів у Молдавію та Валахію, 73 – до володінь Оттоманської Порти, 2 документа до Пруссії [15, арк.89].

Аналіз динаміки кількісних змін грецького купецького представництва ускладнюється відсутністю точних цифр. У ревізіях відзначаються лише загальні показники. Ми можемо припустити, з огляду на загальні показники, про існування окремих тенденцій у демографічних процесах. Так, відповідно до ревізької «сказки» за 1782 р. в м. Ніжині мешкали 471 чоловіків і 415 жінки. Ревізька «сказка» не вказує кількість ніжинських купців-греків із цього загалу, а, тим більше, «іноземних греків». За ревізією 1846 р. до складу грецького братства входило 987 чоловіків та 804 жінки, однак тут треба зробити суттєве зауваження щодо такої чисельності грецького населення міста, оскільки значна частина греків не мешкала в Ніжині, але входила до складу братства та користувалася його привілеями. Окрім цього, ще К. Харлампович зазначав, що до складу братства входила значна кількість «негреків». Водночас греками вважалися всі піддані Візантії, а пізніше і більшість біженців з Османської імперії [16, с. 51–67].

У 1859 р. ніжинським грекам було видано на право торгівлі 3 посвідчення та 9 квитків, а вже 1860 р. – 4 посвідчення та 12 квитків. Зазначимо, що ці документи здебільшого отримували купці, які торгували в інших містах. Ті ж греки, які залишалися в Ніжині, займалися здебільшого дрібною торгівлею або стали ремісниками.

Привертає увагу існування грецьких купецьких товариств. Про таку форму торговельної співпраці згадував ще М.Плохинський. Так, дослідник вказував: «Червоною смугою у грецькому комерційному житті проходить товариське й компанійське начало. Рідко який грек торгував сам, здебільшого він вступав у товариства, які складали як заможні, так і бідні, як ті, хто постійно мешкав у Малоросії, так і приїжджі, і не тільки між собою, але й з купцями інших національностей – великоросійськими та малоросійськими».

Утім, уже К. Харлампович наголошував, що М. Плохинський дещо перебільшував. Проте існували факти такого співробітництва. Дослідник виділяє дві форми товариств, що відрізнялися основними умовами договірних зобов'язань. Так, греки Пелопонов та Мураїтов, що торгували косами, уклали угоду, відповідно до якої внесок першого становив 8500 крб., а другого – 500 крб. Останній повинен був

здійснювати щорічні подорожі у Константинополь за косами. Угодою було передбачено «бариш и убыток пополам» [17, с. 56].

До цієї групи ми можемо віднести і ще одну угоду, яка була укладена між Андрієм Кресановим та Миколою Велцистиновим. Договором засновувалося товариство терміном на 5 років із метою торгівлі в місті Ніжині волоським та іншими винами. Установчий фонд товариства становив 3500 крб. з яких 2000 належали А.Кресанову, а 1500 – М.Велцистинову. Угодою також передбачалися поділ прибутків та збитків порівну, винайм прикажчика, поїздка до Молдавії купця М.Велцистинова з метою навчання торгівлі [18, арк. 1]. Подібні умови були зафіксовані і в договорі між Миколою Євстафієвим та двома іншими греками, де М.Євстафієв вніс 1508 крб. 95 коп. із гарантованим 1% виплат на місяць з його капіталу, тоді, коли інші грошових внесків не робили, а повинні були відробляти свій внесок особистою працею.

Існувала ще одна форма договірних зобов'язань. Так, із трьох компаньйонів один – Панайотій Васильєв – зробив внесок грошима (4977 крб. 25 коп.), частково хутром та іншими товарами, а 3820 крб. векселями. Компаньйони Теодосій Сіятій і Микола Афенєєв грошових внесків не робили, а зобов'язувалися торгувати на капітал Панайотія в Бреславлі, Лейпцигу, Венеції, минаючи Туреччину. Прибутки чи збитки розподілялися у такому відношенні: Васильєву належало $\frac{1}{2}$, Сіятію та Афенєєву, відповідно, $\frac{1}{4}$ суми.

За право займатися торговельною діяльністю грецькі купці повинні були щороку подавати реєстр купців і сплачувати податок, що його збирали раз на рік екзактори, які призначалися гетьманом або полковником.

Щодо товарів, які греки постачали за кордон, то треба вказати перш за все на хутра. У Данциг, Лейпциг та Сілезію вивозили хутро, віск, юхту, клей, щетину. У Польщу вивозили також хутро, сирий тютюн, юхту, кримський сап'ян. Звідти отримували сіль (колодязну, у вигляді циліндру (т.зв. стовпика)) та тютюн. До Молдавії та Туреччини постачали грубі полотна, хутро та юхту. До Криму вивозили грубе полотно, юхту та сибірське хутро, звідти – сіль, сап'ян, чорні та сірі овечі шкіри, горіхи, рис та кримське судацьке вино [19, с.433 – 434].

Із Росії довозили переважно хутра зайців, вовків, білок, росомах, горностаїв, куниць, ведмедів, лисиць, соболів, рисі, а також рибу, скло, різні продукти.

Хутро привозили з Росії до Ніжина, тут його обробляли кушніри й «бламари» грецького походження, потім вже поліпшене хутро вивозили за кордон. З 1773 – 1775 рр. продано за кордон хутра на 229380 крб.

Греки у XVIII ст. залишаються головними постачальниками вина в Україну. Купці привозили його діжками в різні крамниці, шинки. Утім, східний шлях постачання вина через молдавські землі залишався небезпечним. Нестабільність політичної ситуації в цьому регіоні зумовлювала виникнення суттєвих перешкод для транспортування та зберігання товару.

До України греки привозили австрійські сінокісні коси. К.Харлампович вказував, що у 1765 р. постачанням кіс до Ніжина займалися 4 особи. Звертає на себе увагу кількість товару. Так, привозили великі партії по 50, 64, 69 бочок. Кожна бочка містила від 800 до 1500 штук. Одного разу привезли 150 000 шт. Коси направлялися на ярмарки в інші міста, переважно до Ромен.

Греки Ніжина, самі по собі підозри не викликали, і в Москву їм не заборонялося приїздити, але тільки з гетьманськими листами, щоб до них не могли приєднатися турецькі греки. Греки вивозили за кордон віск, червону юхту, ікру, червону рибу. Так, відомий купець Маркочан спеціалізувався на продажі воску (1760 р.). Ананій Мораїт вивозив за кордон юхту (російського виробництва; хоча ніжинська грабарня Артина й виробляла юхту, але не мала права продавати її за кордон). Ніжинські греки купували

російську юхту, утім для її вивезення за кордон потрібні були докази її російського походження.

Таким чином нами було виділено три основні групи ніжинських грецьких купців за напрямами їх професійної активності: а) купці, що спеціалізувалися на зовнішній торгівлі, з-поміж яких слід виокремити торговців східними товарами лише в лавках та крамницях міста Ніжина; постачальників бакалії для шинків за замовленням; приїжджих греків-іноземців, що займалися широким спектром експортно-імпоротної діяльності; б) купці, які займалися виключно внутрішньою торгівлею та постачанням товарів для армії; в) торговці дрібним та дешевим товаром – халатами, свічками, папером, клеєм, посудом, церковним начинням тощо.

Географія торговельних операцій ніжинських греків поширювалась на Туреччину, Австрію, Польщу, Молдову, Валахію, Росію. Основними елементами імпорту були шовк, мануфактурні вироби, галантерейні та бакалійні товари, сінокісні коси. Серед товарів, які греки постачали у Туреччину та європейські країни, пріоритетне місце належало хутрам.

Таким чином, у XVIII ст. греки, як і раніше, користувалися значною підтримкою правлячих кіл, що зумовило швидке оформлення основних груп купецького загалу. Кількісне зростання та організаційне зміцнення купецького стану сприяли виділенню окремої групи торговців, які займалися постачанням та продажем товарів азійського й турецького походження. До другої категорії відносимо ніжинських купців, які займалися виключно постачанням товарів з-за кордону. Активно йшов процес чисельного зростання групи греків-іноземців, які значно посилили конкуренцію в середовищі купецького стану. Переважна кількість ніжинських купців свій торговельний потенціал зосереджували лише на внутрішній торгівлі. Головними статтями імпорту-експорту товарів були хутро, різні види тканин, сінокісні коси та бакалія.

Список використаної літератури

1. Державний архів Чернігівської області (далі Держархів Чернігівської обл.), ф. 101, оп.1, спр. 2481; Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali Derzharkhiv Chernihivskoi obl.), f. 101, op.1, spr. 2481.
2. Там само; Tam samo.
3. Там само; Tam samo.
4. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля / К. Харлампович // Записки Історико-філологічного товариства А. Білецького. – К., 2000. – Випуск III. – С.87–158 ; Kharlampovych K. Do istorii natsionalnykh menshostei na Ukraini. Hretski kolonii v Nizhyni (XVII – XVIII st.). Narys V. Nizhynski hreky y torhivlia / K. Kharlampovych // Zapysky Istoryko-filolohichnoho tovarystva A. Biletskoho. – K., 2000. – Vypusk III. – S.87–158.
5. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). – 1-е собр. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. XI. – С . 709-711 ; Polnoe sobraneye zakonov Rosyyskoi ymperyyu (PSZ). – 1-e sobr. – Sankt- Peterburh, 1830. – T. KhI. – S . 709-711.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК України), ф. 59, оп.1. Т.2, спр. 1474; Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (dali TsDIAK Ukrainy), f. 59, op.1. T.2, spr. 1474.
7. Державний архів Чернігівської області (далі Держархів Чернігівської обл.), ф. 101, оп.1, спр. 62 ; Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali Derzharkhiv Chernihivskoi obl.), f. 101, op.1, spr. 62.
8. Державний архів Чернігівської області (далі Держархів Чернігівської обл.), ф. 101, оп.1, спр. 2481; Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali Derzharkhiv Chernihivskoi obl.), f. 101, op.1, spr.2481.

9. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК України), ф. 54, оп.3, спр. 6075 ; Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (dali TsDIAK Ukrainy), f. 54, op.3, spr. 6075.

10. Там само; Tam samo.

11. Там само; Tam samo.

12. Там само ; Tam samo.

13. Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия / А.Русов – К.: Типография М.П. Фрица, 1876. – 54 с. ; Rusov A.A. Russkye trakty v kontse KhVII y nachale KhVIII vekov y nekotorye dannyye o Dnepre yz atlasa kontsa proshlaho stoletyia / A.Rusov – K.: Typohrafiya M.P. Frytsa, 1876. – 54 s.

14. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля / К. Харлампович // Записки Історико-філологічного товариства А. Білецького. – К., 2000. – Випуск III. – С.87–158; Kharlampovych K. Do istorii natsionalnykh menshostei na Ukraini. Hretski kolonii v Nizhyni (XVII – XVIII st.). Narys V. Nizhynski hreky y torhivlia / K. Kharlampovych // Zapysky Istoryko-filolohichnoho tovarystva A. Biletskoho. – K., 2000. – Vypusk III. – S.87–158.

15. Державний архів Чернігівської області (далі Держархів Чернігівської обл.), ф. 101, оп.1, спр. 1226 ; Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali Derzharkhiv Chernihivskoi obl.), f. 101, op.1, spr. 1226.

16. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.) / К. Харлампович // Записки Історико-філологічного Відділу УАН. – К., 1929. – № 24. – С. 51–68 ; Kharlampovych K. Narysy z istorii hretskoi kolonii v Nizhyni (XVII – XVIII st.) / K. Kharlampovych // Zapysky Istoryko-filolohichnoho Viddilu UAN. – K., 1929. – № 24. – S 51–68.

17. Там само; Tam samo.

18. Державний архів Чернігівської області (далі Держархів Чернігівської обл.), ф. 101, оп.1, спр. 2859 ; Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali Derzharkhiv Chernihivskoi obl.), f. 101, op.1, spr. 2859.

19. Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и кн. Долгорукого / Л. Синицкий // Киевская старина. – 1893. – №3. – С. 431– 441; Synytskyi L. Puteshestvye v Malorossyiu akademyka Hyldenshtedta y kn. Dolhorukoho / L. Synytskyi // Kyevskaia staryna. – 1893. – №3. – S. 431– 441.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

V. Volonits

STRUCTURING THE GREEK NIZHYN MERCHANTS WITHIN THE CONTEXT OF DOMESTIC AND FOREIGN TRADE IN XVIII – XIX CENTURIES

The intensive process of involving Ukraine in the European cooperation foregrounds studying historical traditions of trade relations with the countries and nations of 'the old world'. The Greek nation is one of the most important partners among them as Ukraine has strong long-time cultural and economic connections with Greece.

In the course of XVII-XVIII centuries the Greeks played the multifactorial part in the economic life of Ukraine. One of the main priorities of activity of the Greek centres established in Ukraine was trading. The Greek merchants from Nizhyn gained the leading position in the sphere of organising domestic and foreign trade in the territory of Ukraine.

Nizhyn merchant class was formed during the century and its composition was changeable. However, having analysed the documents of Nizhyn Greek fraternity kept in Public Record Office of Chernihiv region we distinguish several groups of the Greek merchants.

The first group consisted of the merchants from Nizhyn who delivered goods from overseas. The Greeks from other countries who came to Nizhyn were also actively engaged in trading in Ukraine. During the Russian Empress Elizabeth's rule Nizhyn community affirmed its rights by means of the letters patent (the 3rd of November, 1742). The innovation was the division of the Greeks into three groups – the permanent residents who since then gained advantage over other Greek merchants who came to live their temporarily to trade.

The second group consisted of the merchants who were engaged only in domestic trading, that is reselling of goods and army supplying.

The third group of merchants comprised those who sold 'trifles'. Among them there were such essential and cheap goods as clothes, gowns, candles, paper, glue, tableware, holy vessels and so forth.

More and more Greek merchants tried to gain the rights and privileges they could enjoy in case of joining the fraternity. The prospective of free and quick obtaining passport for travelling abroad attracted a number of merchants to get the fraternity's patronage.

The Greek merchants who were born in Nizhyn were the descendants of the merchants who had settled down in the city in late XVII – early XVIII. They gradually deviated from foreign trade operations. In our opinion, this process is conditioned by the disconnection of the next merchants' generations from the foreign trade's traditions established by their forefathers. Their trade activity was confined to selling articles on the domestic Ukrainian market. It proves that there started the objective process of specialization among the Greek merchants from Nizhyn. According to that process one part of the merchants focused on foreign market, the other sold their goods only on the domestic one.

Key words: *the Greeks from Nizhyn, the Greek merchant class, Nizhyn Greek fraternity.*

УДК 929.53:316.343-058.3(477.5)"17/20"

А.В. Гедьо

МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КУПЕЦТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

В статті аналізуються матеріали особового походження, котрі висвітлюють історію купецтва Наддніпрянської України. Складені на основі пам'яті і особистих вражень, індивідуального досвіду учасників подій, матеріали особового походження (подорожні записки, спогади, щоденники, листи) з особливою виразністю відтворюють живі картини та унікальні подробиці різних сторін буття купецтва. Проаналізовані джерела особового походження забезпечили різноманітний, багатий, а в ряді випадків й унікальний фактологічний матеріал з історії купецтва, однак вимагають критичного аналізу із застосуванням широкого комплексу джерелознавчих прийомів.

Ключові слова: *Матеріали особового походження, подорожні записки, спогади, щоденники, купецтво, Наддніпрянська Україна.*

Вивчення джерел з історії українського купецтва як самостійної, соціально-активної категорії населення, яка зробила свій внесок у розбудову українських земель і мала величезний вплив на політичні процеси, міжнародні зв'язки, розвиток економіки, культури тощо сьогодні є доволі актуальним. Все більше актуалізується вдосконалення,

розширення і наповнення джерельної бази вітчизняних дослідницьких студій щодо окремих сюжетів історії купецтва.

Значення матеріалів особового походження як джерел з історії купецтва визначається, по-перше, наявністю в них багатого фактологічного матеріалу, який може бути відсутнім в інших видах джерел; по-друге, ці джерела насичені враженнями, спостереженнями, роздумами авторів про описувані події. Їх особливістю є те, що вони за своїм жанром є близькими до художньої літератури, яскравіше від інших письмових джерел відображають колорит, дух часу, настрої та поведінку людей. Ще однією важливою їх особливістю є те, що вони містять не лише спогади, особисті враження, опис тих чи інших подій, але і елементи дослідницького характеру.

Матеріали особового походження, котрі висвітлюють історію купецтва Наддніпрянської України кінця XVIII – початку XX ст. представлені подорожніми записками, спогадами, щоденниками та приватним листуванням. Усі вони відрізняються індивідуальним сприйняттям середовища, в якому опинилися автори, подій і явищ, свідками яких вони були. Різні за метою створення, функціональним навантаженням, ці джерела об'єднані регіоном, у якому розгорталися події, свідком яких або передавачем свідчень був автор та тематикою. Це ставить перед дослідником велику кількість завдань визначення достовірності, інформативних можливостей, історії кожної пам'ятки, жанру записів і структуру викладення. Складені на основі пам'яті і особистих вражень, індивідуального досвіду учасників подій, матеріали особового походження з особливою виразністю відтворюють живі картини і унікальні подробиці різних подій.

Метою даної розвідки є аналіз матеріалів особового походження як джерел з історії купецтва Наддніпрянської України кінця XVIII – початку XX ст. та визначенні їх інформативної цінності.

Проблема вивчення та використання в історичній науці матеріалів особового походження знайшла своє відображення в працях джерелознавчого спрямування М. Казьмірчук [21], А. Бойка [3], А. Гедьо [8, 9], С. Арабаджи [1], А. Кухлева [8, 25] та наукових розвідках з історії купецтва України О.М. Доніка [15], Ю.А. Белікова [2], О.І. Гуржія та І.О. Гуржій [10].

Записки мандрівника Південною Україною Б. Гакета, викладені за традицією того часу у формі листів до приятеля під час подорожі у 1797 р. [6]. Маршрут подорожі було прокладено Поділлям до Дністра, а потім через Овідіополь Очаківським степом до Одеси. Від Одеси Б. Гакет вирушив до Очакова, а потім і до Херсона. З Херсона мандрівник направився до Криму, оглянув соляні озера, кримські міста і знов повернувся до Херсона.

Досить прискіпливо Б. Гакет намагається визначити причини занепаду чорноморської торгівлі й фактори, які гальмували розвиток торгівлі. На його думку такими були: принизливе становище купця, зловживання й хабарництво чиновників, тяганина в судових установах при вирішенні купецьких справ, відсутність у торгових містах комерційного суду, халатність та зловживання карантинних закладів, відсутність у портових містах складів для товарів, високий митний податок на товари, сплата митних податків іноземними грошима, ненадійність поштового сполучення і відсутність інформації [6, с. 69-71].

У 1799 р. письменник та журналіст В. Измайлов здійснив подорож до півдня України [20]. Маршрут його подорожі визначався так: Кременчук – Крюків – Херсон – Миколаїв – Очаків – Одеса – Овідіополь – Херсон – Кизикермень (Береслав) – Перекоп – Крим [20, с. 13-135]. Передача почуттів від побаченого набуває форму аналізу, викликає у автора асоціації та порівняння. Як наслідок, з'являються доволі влучні і конкретні замальовки щодо промислів населення південного краю. Перше враження від

Херсона у автора доволі негативне – нічого приємного у місті немає, для того щоб можна було потішити свій розум. Аж ось його ведуть до купецького передмістя, де біленькі будиночки іноземних купців, з квітниками та затишними садочками, приводять його у захоплення. Під цим враженням В. Измайлов поспішає зробити висновок, що Херсон – це колонія європейських народів, де живуть «поляки, німці, французи, англійці, греки і жида; тут змішуються нориви, звичаї та віри декількох народів; тут тісне спілкування людей призводить розум у діяльність і приносить їй деяку палкість» [20, с. 4, 13]. Повертаючись з Овідіополя, В. Измайлов зазначає, що Херсон – це, перш за все, торгове місто. «Торгівля, – проголошує він, – це душа міста і мешканців; усяка людина, більш чи менш бере участь у торгівлі; усякий має свої маленькі та вірні прибутки від землі, від підрядів, від внесення деякої суми грошей у капітал багатого купця, який вірніше за будь-якого кредитора платить п'ятнадцять та більше процентів, дивлячись по часу та грошах; ніде працелюбність, розум та знання не можуть так скоро збагатити людину» [20, с. 84].

Поступово, крок за кроком, у В. Измайлова складається уявлення про міста південного краю як виключно торгові центри. Відповідно їм мешканці цих міст мають думку тільки про торгівлю. Інших помислів у них немає. В Одесі для нього усі виключно мешканці – купці, які зайняті комерцією. Немає жодного одесита, який би не брав участі в торгівлі – «кожен міркує про прибуток» [20, с. 94] – ось формула, яку знайшов В. Измайлов для характеристики мешканців міст південного краю.

Склавши для себе уявлення про місце торгівлі для південного краю, В. Измайлов стає більш конкретним у своєму до неї відношенні. Він складає реєстр товарів, які вивозились через чорноморські порти і, відповідно, реєстр товарів, які ввозились до півдня України. Ці реєстри він доповнює поясненнями та зауваженнями щодо товарів. Так, говорячи про торгівлю хлібом він зауважує, що «краще купують арнаутку, яка мало псується на морі, і яка тільки на цілинних землях родить» [20, с. 90].

Водночас культ торгівлі та торгашества не міг не покоробити чутливу душу такого подорожника як В. Измайлов. А тому не дивно, що на кінець своєї подорожі В. Измайлов перестає бачити переваги й здобутки торгівлі. Його вже не тішить строкатість товарів у лавках, на базарах та ярмарках. Навпаки, ярмарок уявляється чимось брудним і нездатним викликати приємні почуття. За кілька годин перебування в Кременчуку при поверненні з подорожі, В.Измайлов зайшов на базар, «на якому тіснився натовп підлої «черні» і вилітали слова ще більш підлої сварки» [20, с. 135].

Втім, як зазначав А. Бойко, праця В. Измайлова зробила свій внесок у формування уявлення про Південну Україну як про регіон, в якому: 1) ховалися ті, кого утісняли, гнали; 2) культ торгівлі був піднесений на п'єдестал усіма мешканцями; 3) не потрібно було багато зусиль для збагачення [3, с. 156].

Не менш цікавими є свідчення французького посла графа Л. Сегюра, який супроводжував Катерину II під час її подорожі на Південь. Перше враження французького посла від Херсона було схвальним: Від самого початку Херсон будувався як портове місто, торговельний центр. «Херсон, - писав Л.Ф.Сегюр, - ціле місто, вже торговельне, з 2000 будинків і лавками, повними грецьких, константинопольських і французьких товарів, в гавані його заходили і стояли до 200 купецьких суден» [17].

Про життя купецтва Одеси писав у своїх подорожніх листах британський мандрівник Т. Макгілл. За його свідченнями купці, які проживали в Одесі, представляли народи різних країн: тут були два англійських торговельні дома, але велика частина – німці та італійці; їх будинки респектабельні й шановані в Одесі. Ці купці були гостинними. Вони вели широку торгівлю, й передбачалося, що вона ще більше зростатиме, а її зростання проявиться кількістю суден у порту, писав Т. Макгілл [34]. Автор свідчив, що жителі Одеси приділяли величезну увагу незнайомцям.

Мандрівника порекомендували в кілька будинків, де його тепло зустріли. В цих родинях Т. Макгілл отримав всю необхідну інформацію про характери та звички місцевого купецтва.

Значну увагу купецтву Наддніпрянської України приділено дорожніх нотатках кн. І. Долгорукова під час його подорожей. Подорожні записки містять значний інформативний матеріал щодо ярмаркової торгівлі в містах України.

Відвідуючи Одесу в 1810 р., І. Долгоруков звернув свою увагу, що більшість багатих купців, особливо греків, вирізнялися своєю скупістю. Через те Одеса мала нудний вигляд. «У публічних місцях ніде при мені не було жодного з'їзду: всі сидять по домівках, викладають, вважають і обіцяють жити для інших тоді, як грошей наживуться більше; словом, всякий в Одесі дихає з баришу. – нарікав І. Долгоруков [14, с. 264].

Мандрівник відмічав хибність тієї думки, що за гроші в Одесі можна було придбати будь-який товар. Як виявилось, магазини та лавки мали обмаль запасів, в основному все переправлялося вглиб Росії. Причина полягала в тому, що в самій Одесі купувати товари було нікому. Умови життя в ній були вельми складними: «... погана квартира 50 руб. на місяць; четверня коней 10 руб. на добу; ні поліна дров, топи кізяком, від якого смердить; пил, мухи, спека, або холодний вітер: яка мука!» [14, с. 265].

І. Долгоруков робив висновок, що Одесі було надзвичайно далеко до ідеального стану, а тому не випадково її так рекламували в тодішніх журналах, заманюючи в такий спосіб подорожуючих та мандрівників до неї.

Князь І. Долгоруков, під час своєї подорожі Києвом зазначав, що безпосередньо вища влада, включаючи й імператорів, особливу увагу приділяла «контрактам», на які з'їжджалось багато людей, а гроші наче «сипалися з рогу достатку». Автор наступним чином описує Київ: «Дім для контрактів побудований великий на Подолі ... Всі знають, що таке контракти. Вони починаються в січні і тривають тижні три. В цю шалену пору всі магазини, лавки спустошуються, все розпродають. Поляки приїжджають кучами звідусюди для своїх продажів, розпродажів, оренди та відкупів. Із карманів їх сиплються кучі золота, і я побачив такі будинки, які дають незвичайний дохід господарю, наприклад, будинок Сперанського займається декілька років підряд під час контрактів графінею Потоцькою, яка за два тижні оренди платила до 4000 р., а будинок дерев'яний і далекий від того щоб бути великим» (1817 р.) [13, с. 156].

Характеристика купецтва м. Олександрії надається в подорожніх записках К. Зеленецького. Автор наводить свідчення про кількісний та етнічний склад населення міста: «В Олександрії 6 тисяч жителів... Основну масу населення складають малоросіяни, але головним рушієм цього населення, свого роду суспільною пружиною служать євреї... в їхніх руках зосереджена майже вся міська промисловість» [18, с. 205]. Далі К. Зеленецький підкреслює, що «є купці і торговці й із малоросіян і особливо з великоросіян, але рідко купівля-продаж обійдеться без єврея. Тут вони скрізь на першому плані, із Олександрії мандрівник починає знайомитись з ними вже у безпосередніх стосунках» [18, с. 207].

Цінний матеріал стосовно купецтва м. Маріуполя містять подорожні нотатки Маріупольським повітом І. Христофоровича-Лобко. Автор подає характеристику торгівлі в місті: З обох боків пристані були влаштовані ряди лавок, шинків та ресторанів. Піднявшись угору від пристані, було видно лабіринт крамниць, в яких, за висловом автора, не можна було знайти тільки пташиного молока та порядного тютюну. Ці крамниці мали дуже непривабливий вигляд, були брудні до неподобства, обідрані, а бруд між лавками справляв дуже неприємне враження на них [32, с. 223].

Автор відставив строкатість населення Маріуполя. Багатий стан складався виключно з заможних купців, які виділялися дорогими будинками, ризиками і сукнями з жакливими шлейфами. До цього стану намагалися примкнути і середньої руки торговці, але вони досягали цього тільки в нарядах. Бідне населення гніздилося на околицях міста, в їх будинках, одязі та їжі «проглядаються великі злидні» [32, с. 223].

Провінційне життя Південної України останньої чверті XVIII ст. дуже рідко представлено у мемуарах та щоденниках купецтва. Враховуючи стан збереженості особових архівів безпосередніх рядових діючих осіб історії регіону, наявність таких матеріалів скоріше виключення ніж закономірність. У цьому світлі зростає значення відомостей щоденника нахічеванського купця Х. Аладжалова [11]. На жаль, ми маємо лише окремі витяги з цього щоденника та змістовний огляд, зроблений його праправнуком – О. Дживелеговим.

Х. Аладжалов – нащадок переселенців з Малої Азії до Криму. У 1778 р., разом з партією вірменів-переселенців і під контролем О.Суворова, він переселився до Північного Приазов'я. З часом оселився у Ростові на Дону, а ще через деякий час – у Нахічевані. Щоденник він розпочав вести з 1785 року. У зошиті містилися повчання синам, молитви ним самим складені і навіть літературні спроби нахічеванського купця. На жаль, О. Дживелегов вважав, що інтерес становлять не сімейні питання та проблеми, а «записи фактів» загальноісторичних подій [11]. Звичайно, що є дуже цікавим сприйняття провінційним життям таких знакових фактів як війна 1787-1791 років, італійський похід О. Суворова та дії французького генерала Бонапарта, смерть імператорів Павла I та Олександра I, війна 1812 року тощо.

В той же час значну увагу автор надає описанню провінційного життя. Неврожай і збільшення цін на хліб, опис покарання на базарі хлопця, який підняв руку на свого батька, займає більше місця у щоденнику, ніж європейські війни чи смерть імператорів. О. Дживелегов подає витяги «цих знакових» для купця подій – преїскуранти цін на товари у 1784-1785 рр., арешт на місцевому базарі симбірських купців з фальшивими грошима, причини підвищення цін, подорож вірменських купців з південного краю на прощу до Єрусалиму тощо. Саме з цього боку, щоденник Х. Аладжанова – це чи не єдине оригінальне джерело, що вийшло з-під пера представника такої суспільної групи як купецтво.

Серед матеріалів особового походження кінця XVIII ст. – XIX ст. представлені спогади. Їхні автори, часто будучи безпосередніми учасниками подій, намагалися відтворити окремі епізоди свого життя, в яких поміж іншого містяться відомості, що стосуються купецтва.

У спогадах одесита К. Скальковського постають картини дитинства та юності, проведених в Одесі, які дозволяють відобразити чимало сторінок повсякденного життя купецтва 40-60-х рр. XIX ст. Автор був свідком та учасником багатьох подій. Наприклад, він писав про перебування в місті відомих діячів, про чуму, яка прийшла до Одеси в 1828 та 1837 рр., про дешевизну продуктів, про ярмарок на Пересипі, який з нетерпінням чекала дітвора [31, с. 18].

На противагу І. Долгорукому К. Скальковський писав, що під впливом іноземців та освічених начальників життя в Одесі вирізнялося свободою. Аристократію утворював гурток генерал-губернатора, декілька петербурзьких вищих чиновників та польські аристократи. До цього гуртка були вхожі багаті іноземні неогоціанти. «Російські купці, які продавали вірвовки, залізо, зброю, становили меншість і до міської еліти через свою неосвіченість не допускалися, хоча були між ними і жваві ...», – зауважував К.А. Скальковський [31, с. 19].

Цирульниками в Одесі були вірмени-католики, городниками – болгари, булочниками та пекарями, продавцями фруктів – греки, торговцями вугіллям –

молдавани, факторами та розносниками – євреї, теслями, пічниками, штукатурами, кучерами – росіяни. Жіноча прислуга набиралась переважно з українок та полячок. Але серед мов, що користувалися величезним попитом у місті, називалися французька та італійська [31, с. 23].

Враження від Одеси другої половині XIX ст. у автора відрізняються від попередніх записів. У 1860-х рр. вона постає містом протилежностей. Гарні готелі, гранітна мостова, банки, університет надавали їй вигляд європейського міста, проте за блискучою зовнішністю проглядала маса непривабливих речей. Автор вказував на помітне удорожчання життя в Одесі. Залишалася проблема зі зведенням нового житла. Далі автор мемуарів відмічав: «Чудовим фактом суспільного життя Одеси залишалось повна байдужість до всього, крім торгівлі та деяких муніципальних питань» [31, с. 365].

За свідченнями К. Скальковського, до кола найзаможніших одеських купців-негоціантів у цей час входили, насамперед, греки Родоканакі, Маразлі, Ралі, Маврокордато, Папудов, Заріфі, італійці Рокко, Порро, Россі, німець Маас та інші, які становили місцеву торговельну аристократію [31, с. 19].

Причиною подібного стану К.А. Скальковський називав той факт, що ядро суспільства складали іноземні негоціанти, а російське населення – «елемент бродячий, швидко змінюється, і тому не мав часу скластися в певні гуртки» [31, с. 365].

Надзвичайно інформативними стосовно купецтва Наддніпрянської України є спогади С. Вітте. В них автор звертає значну увагу на добродійну діяльність купецтва. С. Вітте в своїх спогадах обґрунтовував необхідність розвитку комерційної освіти і свою участь в вирішенні цього питання. З цього приводу він писав: «Я провів через Державну Раду положення про комерційну освіту, яке спричинило до значного розширення мережі комерційних училищ. Цим положенням я пробудив ініціативу між промисловцями та комерційним людом, надавши їм значну свободу як у заснуванні комерційних шкіл, так і в їх управлінні. У підсумку вони охоче почали давати кошти на облаштування і підтримку своїх комерційних училищ» [5, с. 419].

Цікавими в спогадах С. Вітте є характеристики купців, які займалися добродійною діяльністю. Голова Комітету міністрів С. Вітте, характеризуючи купців-доброчинників Бродських зазначив у своїх спогадах, що обидва брати дуже різнилися між собою: «У часи, коли я жив у Києві, серед євреїв, яких тоді гам проживало досить багато, головним був Бродський. Зовні це був поважний літній чоловік, який нагадував біблійного патріарха; узагалі його зовнішність аж ніяк не була єврейською. Він був надзвичайно заможною людиною і нажився головним чином на численних цукрових заводах і маєтках, пов'язаних із цими заводами. Можна сказати, що він був одним із найбільш значних капіталістів усього Південно-Західного краю. Мені довелося з ним неодноразово спілкуватися, вести суто ділові бесіди, і завжди він справляв на мене враження людини надзвичайно розумної, але водночас і цілком неосвіченої. Подейкували, що свої перші статки він нажив під час Кримської війни шляхом підробки кредитних білетів, але це були лише чутки, хоча легенда ця, пущена гуляти світом, трималася доволі міцно» [4, с. 178]. Далі С.Вітте зазначав: «У цього Бродського був брат, який жив в Одесі. Коли я служив в Одесі, ... я з ним теж зустрічався. Цей Бродський був теж дуже багатий, але він був людиною зовсім іншого характеру. Він був і взагалі і на вигляд противний ... Наскільки київський Бродський проводив сприятливе враження, настільки ж одеський справляв враження відразливе» [4, с. 179].

За спогадами В. Карпова досить цікавою постаттю був харківський купець Телков, який мав тісні зв'язки з міською адміністрацією і губернатором, а тому себе вільно почував, скуповуючи привезений з Одеси єврейськими торговцями контрабандний товар. Останні зупинялися у місті на декілька днів завдяки "християнській любові до ближнього" місцевих квартирмейстерів, яка аж ніяк не була

безкорисливою. Євреї пропонували найкращі заморські товари: ліонський оксамит, голландське полотно, різні сорти шовку, дорогі годинники, прикраси, французькі парфуми та англійські рукавички, які були дефіцитом у Харкові. Заможні харківські купці постійно співробітничали з такими нелегальними комерсантами. А той же Телков, намагаючись отримати якнайбільший зиск від своєї посередницької діяльності, постійно ошукував та чинив тиск на одеських євреїв, погрожуючи їм санкціями з боку місцевої влади [22, с. 201-203].

Про харківського купця Я. Лисикова залишив спогади композитор С. Рахманінов. Він познайомився з купецьким подружжям Я. і О. Лисикових, у яких зупинявся під час обох приїздів до Харкова у 1893 р. Більш того, з кінця травня по кінець серпня 1893 р. молодий музикант разом зі своїм другом співаком і композитором М. Слоновим гостювали в їхньому будинку в Лебедині. Купчиси О. Лисиковою С. Рахманінов присвятив романс «Уж ты, нива моя!» на вірші О. Толстого. Про самого харківського купця Я. Лисикова видатний музикант писав: «... це людина, перш за все, дуже великого розуму. Людина, що знає дуже багато, як ви побачите, якщо почнете з ним розмовляти про найрізноманітніші речі. Людина, що цікавиться всім. Людина, незважаючи на те, що сам себе називає «комірником», жартома звичайно, абсолютно суперечить тим купцям, про яких ми відомим чином, не втішним для останніх, думаємо. Нарешті, це людина вкрай добра, яка буде співчувати, і допомагати всіма своїми засобами всякому доброму початку. Знову-таки, незважаючи на його повсякчасну фразу дружині: «матушка, живи поприжимистее!», яку він говорить їй жартома, ця людина смітить грошима і кидає їх всім, хто тільки заїкнеться про них» [28, с. 215-226].

Незаперечною щодо купецтва Києва є цінність спогадів вчительки Н. Полуянської (Михайлової), яка свідчила, як з мамою відвідувала мануфактурні крамниці на Думській площі, де прилавки щільно заповнювалися різноманітними тканинами на будь-який смак. Демонструючи їх, продавець драпірував її кінець наче «віяло». Товар вибирався довго, аж поки весь прилавок не завалювався відрізами. Нарешті придбаний товар прикажчик спритно загортав у папір, перев'язував кольоровим мотузком і урочисто передавав покупцеві [29, с. 469].

З спогадів Н. Полуянської (Михайлової) видно, що технічні новинки, пропонувані торгівлею та промисловістю, з кожним роком все більше змінювали та вдосконалювали саме домашній побут. У контексті загального рівня технічного розвитку в кожній конкретній ситуації мали значення також забезпеченість власника, його відданість традиціям, психологічна готовність сприйняти нове. Так, у будинку київського купця Єрмолаєва, як згадує Н. Полуянська, «провели електричне освітлення – новинку за тих часів, але в домі темрява, економлять, світло, коштує дорого» [29, с. 467].

Про вдачі купців-торговців свідчать спогади І. Гаращенко, який служив у харківських купців, що торгували шкірою, шкіряними виробами і взуттям. Його кар'єра почалася в 1893 р. у відносно дрібного торговця – харківського 2-ї гільдії купця М. Булгакова. Умови роботи були важкими. Робочий день продовжувався від 12-13 годин взимку до 15 – влітку, а під час ярмарків доходив і до 18. І. Гаращенко з відразу згадував торгівельну «премудрость», що сповідав купець М. Булгаков: від працівників вимагалось «купить-облупить і продать-ободрать» і так, «чтобы покупатель бил доволен» [29, с. 8-21]. Як згадує І. Гаращенко, коли М. Булгаков застав його за читанням книг і газети «Южный край», то просто побив свого службовця.

На противагу М. Булгакову, автор у своїх споминах наводить приклад і іншого купецької вдачі: у 1899 р. він перейшов на роботу купця В. Артюха. Як зазначає автор, що в його попереднього хазяїна подавалося як «премудрість», цей купець-виходець із селян вважав злочином. Але більше за все молодого прикажчика вразило те, що його

стали називати на ім'я та по батькові. Сам купець В. Артюх цілі ночі проводив за читанням книг [29, с. 25].

Слова І. Гаращенка щодо скнарства багатьох представників купецтва підтверджував в своїх спогадах юрист А. Коні. Він зазначав, що подібний тип не був рідкістю серед купецтва Харківської губернії. Багато середніх і дрібних купців жили лише інтересами свого підприємства. Деякі купці-крамарі знаходилися на робочому місці цілодобово. Причому ліжко в такому випадку стояла прямо за прилавком [24, с. 54].

Аналіз спогадів свідчить, що з кінця 50-х років XIX ст. в Києві розгорнулася жорстка конкурентна боротьба між власниками пароплавів. До неї активно долучилися й найбільш заможні місцеві купці. Крім створеного тоді товариства пароплавства по Дніпру та його притоках, у 1888 р. виникло ще й друге. Незабаром вони об'єдналися. Їм багато в чому намагалися протистояти власники-«індивідуалісти». В чому полягала суть цієї конкуренції зазначив один із сучасників С. Ярон: «Оплата за проїзд була зведена до мінімуму; наприклад за проїзд від Києва до Кременчука брали 20 коп., але коли об'єднане товариство призначило таку ж саму оплату, то приватні власники пароплавів, окрім квитка, давали за ті ж 20 коп. кожному пасажирові ще й булку, чим, зрозуміло, відвертали від об'єданого товариства масу пасажирів» [33, с. 211].

Зрозуміло, що цінність спогадів як історичних джерел залежить від ролі автора в описаних подіях, гостроти сприйняття ним дійсності, здатності запам'ятати перебіг подій, а також від часу написання. Ціннішими і точнішими вважаються документи, написані одразу ж або під час описуваних подій. Спогади, написані через багато років, передбачають зменшення гостроти пам'яті автора, наявність змін, що відбулися протягом тривалого часу, а отже еволюції світосприйняття автора-мемуариста.

Щоденник є записом тогочасних подій і відображає безпосереднє відчуття, враження автора. Вони є більш точними, бо велися день у день під безпосереднім враженням від подій.

Так, у щоденниках Є. Дьяконової, С. Русової показане місце жінки-купчихи в суспільстві, їх проблеми в галузі отримання вищої освіти, ставлення влади тощо. Вони зазначають, що як би там не було, але «європейський дух» проникав у Київ і поступово охоплював широкі верстви городян, принаймні більш-менш заможних і освічених. З іншого боку, «сусіди» – росіяни «ознайомлювали» тут зі своїми кращими здобутками в галузі культури. Тому-то вже не в диковинку було почути поезію О. Пушкіна з вуст дівчат навіть у купецьких сім'ях. Навчальні заклади для дівчат, виконуючи державні плани щодо поліпшення освіти, вже ставили за мету передусім підготувати майбутню жінку до виховання своїх і чужих дітей. Водночас підвищувалися вимоги до навчання дівчат «вищих» і «середніх» класів різним мовам. Як зазначили з цього приводу члени спеціальної комісії, в Києві, Харкові, Одесі та інших містах «сучасний нам купець також бажає, щоб його донька вивчала і нові мови» [19, с. 690]. В свою чергу купецькі доньки з отриманням освіти, особливо вищої, пов'язували початок самостійного життя, можливість особисто вирішувати багато питань, приймати незалежні рішення. Стосовно релігії: одні з них до існування Бога ставилися скептично-байдуже, – другі з «болючим» нерозумінням, треті – визнавали його «вищу владу», але зовсім не притримувалися православних обрядів, створюючи при цьому свої власні «теорії». Лекції з богослов'я нерідко викликали в них іронічне сприйняття та посмішки [10, с. 118].

Курсистка Є. Дьяконова з Ярославля, з якою разом вчилася чимало й українок писала в своєму щоденнику, що весілля, на думку деяких з них, – то обмеження свободи, бо виникає необхідність коритися власному чоловікові, як перед тим батькам.

А з шлюбом пов'язувалося головним чином узаконення «задоволення тваринних чуттєвих інстинктів» [12, с. 257, 258].

Улюбленим видом проведення часу в 70–90-х роках стали гуляння на Хрещатику. В цей район міста заможні городяни під'їжджали у власних екіпажах, які демонстрували матеріальний достаток і престиж. Софія Русова, уроджена Линдфорс, котра була у витоків жіночого демократичного руху в Україні, з гордістю пригадувала як у 70-ті роки родинні білі коні стояли біля тротуару на Хрещатику, поки вони дефілювали по ньому [30, с. 31].

Серед найпоширеніших розваг, у тому числі й купецтва, була гра в карти, в ході якої програвалися тисячі карбованців і цілі маєтки. Деякі спеціально приїздили заради неї з надією збагатитися, або ж отримати гостроту відчуттів. Один з учасників тих подій М. Чайковський зазначив, що приїхати «на контракти» набагато простіше, ніж поїхати з них. « Можна сказати, - наголосив він, що Варшава танцювала, Краків молився, Львів закохувався, Вільна полювала, а старий Київ грав в карти і, з причини цього перед відродженням університету, забув, що преднаречен Богом і людьми стати столицею всеслов'янства» [16, с. 157-158].

Окрему і надзвичайно важливу групу матеріалів особового походження складає приватне листування. За своєю природою воно належить до унікального різновиду матеріалів особового походження і є нічим незамінним з огляду джерельно-інформативного потенціалу. Листи не тільки містять зафіксовану важливу фактичну інформацію, але й дають можливість відтворити живі образи особистостей, познайомитися з ними в певних життєвих обставинах.

Художник К. Петров-Водкін, який у 1915 р. розписував сумський Троїцький собор, був запрошений донькою Г. Харитоненка Наталією Олів відвідати маєток. У листі до дружини він так його описав: «Уяви собі упорядкований парк у 700 десятин, із величезними ставками і віковими деревами. Дуби, тополі, каштани, білки, які стрибають з гілки на гілку, водойми з лелеками, лебедями і лебедятами. А у центрі всього цього замок із 76 кімнат, наповнених рідкісними меблями і творами мистецтва. Приїхавши у цей замок о 4-й годині ранку, я пройшовся по всьому приміщенню, як уві сні, гублячись в усіх цих закутках, залах і сходах. Я ночував там один, і від цього все здавалося мені ще більш казковим. Удень я гуляв, будучи захоплений грандіозним виглядом величезних лісів... Увечері ми пішли в робочий куточок, де у Олів зібрані величезні скарби: не рахуючи палац для курей, побудований Фоміним, побачила б ти цих чистокровних коней, породистих свиней і овець, і, нарешті, чого тільки тут немає...» [27, с. 181-182].

В листах іншого митця, С. Коненкова, зусиллями майже 500 робітників «хлібосольний і привітливий цукрозаводчик Харитоненко», в основі «душевної широти» якого лежали мільйони, «зароблені» тяжкою працею експлуатованих робітників, перетворив Наталівку на маленький рай [23, с. 152].

Лист М. Лисенка свідчить, що на початку ХХ ст. модний і дорогий одяг могли собі дозволити дружини та дочки купців, підприємців та інших «нових багатіїв», однак подекуди деяка надмірність, зокрема, у прикрасах видавала їх походження. Описуючи публіку, що зібралася на курорті Наугейм, де він лікувався у 1912 році, композитор між іншим зазначив: «От Горовіц товста, що всі пальці в брильянтах, уже восьмий рік підряд їздить на курорт, але для цього треба мати кошти і вільний час» [26, с. 478].

Таким чином, матеріали особового походження з історії купецтва Наддніпрянської України представлені подорожніми записками, спогадами, щоденниками, та приватним листуванням. Їх специфіка як джерел суто індивідуального походження зумовлює фактологічні неточності, що викликано суб'єктивним

сприйняттям подій чи обмеженістю людської пам'яті, а інколи й умисним спотворенням якихось фактів та явищ.

В цілому проаналізовані матеріали особового походження не виходять за межі мемуарної традиції останньої чверті XVIII ст. - першої половини XIX ст. Разом з тим, можна простежити й певні зміни цього жанру. Поступово автори відходять від тенденції зовнішнього споглядання описуваних подій. Вони намагаються поставити особистість, перш за все себе, як автора та безпосередню дійову особу. Власне «я» автора починає займати пріоритетні позиції. З'являються оцінки подій, діячів та явищ. Крізь призму цих оцінок, або для їхнього доказу й залучається інформація про самі події.

Матеріали особового походження вимагають критичного аналізу із застосуванням широкого комплексу джерелознавчих прийомів. Без ретельного вивчення походження цих джерел, мети, часу і умов їх створення, без аналізу та зіставлення їх змісту з іншими джерелами неможливо визначити достовірність наведених у них відомостей, об'єктивну їх цінність. Тому шлях вирішення проблеми достовірності історичних фактів повинен іти від історичного факту до історичного джерела. Це передбачає реконструкцію історичних фактів на основі інших комплексів джерел і, відповідно, діахронічного аналізу реконструйованих фактів.

Список використаної літератури

1. Арабаджи С.С. Повсякденне життя грецького населення Північного Приазов'я кінця XVIII – початку XX ст.: джерелознавчий аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / С.С. Арабаджи. – Донецьк, 2012. – 262 с.; Arabadzhy S.S. Povsiakdenne zhyttia hretskoho naselennia Pivnichnoho Pryazovia kintsia XVIII – pochatku XX st.: dzhereloznavchyi aspekt: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / S.S. Arabadzhy. – Donetsk, 2012. – 262 s.

2. Беліков Ю.А. Купецтво Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю.А. Беліков: Авт. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2003; Bielikov Yu.A. Kupetstvo Kharkivskoi hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) / Yu.A. Bielikov: Avt. dys. ... kand. ist. nauk. – Kharkiv, 2003. .

3. Бойко А. В. Південна Україна останньої чверті XVIII ст: аналіз джерел / А.В. Бойко. – К. К. : Ін-т української археографії та джерелознавства, 2000. - 308 с.; Boiko A. V. Pivdenna Ukraina ostannoï chverti XVIII st: analiz dzherel / A.V. Boiko. - K. K. : In-t ukraïnskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva, 2000. – 308 s.

4. Витте С. Ю. Воспоминания: в 3-х т. / С.Ю. Витте. – М.: Соцэкгиз, 1960. – Т. 1. (1849–1894). Детство. Царствования Александра II и Александра III. – М. , 1960. – 534 с.; Vitte S. Yu. Vospominaniya: v 3-kh t. / S.Yu. Vitte. – М.: Sotsekgiz, 1960. – Т. 1. (1849–1894). Detstvo. Tsarstvovaniya Aleksandra II i Aleksandra III. – М. , 1960. – 534 s.

5. Витте С.Ю. Избранные воспоминания: 1848-1911 гг. / С.Ю. Витте. – М.: Мысль, 1991. – 719 с.; Vitte S.Yu. Izbrannye vospominaniya: 1848-1911 gg. / S.Yu. Vitte. – М.: Mysl, 1991. – 719 s.

6. Гакет Б. Подорож по новозавойованих провінціях Росії в 1797 р., з урахуванням торгівлі, мануфактур, фабрик, географії, статистики, політики, економіки, природознавства, ботаніки тощо (Лист до приятеля Л.): [Фрагменти] // Бальтазар Гакет і Україна. Статті і матеріали. – Львів, 1997. – 150 с.; Gaket B. Podorozh po novozavoyovanikh provintsiyakh Rosii v 1797 r., z urakhuvannyam torgivli, manufaktur, fabrik, geografii, statistiki, politiki, ekonomiki, prirodoznavstva, botaniki toshcho (List do priyatelya L.): [Fragmenti] // Baltazar Gaket i Ukraïna. Statti i material. – Lviv, 1997. – 150 s.

7. Гаращенко І.С. Коротко про себе // Гаращенко І.С. Матеріали до історії Української автокефальної православної церкви: Зб. присвяч. 50-літтю відродження УАП церкви та світлій пам'яті автора. – Нью-Йорк; Чикаго, 1975. – С. 8–21;

Garashchenko I.S. Korotko pro sebe // Garashchenko I.S. Materiali do istorii Ukraïnskoï avtokefalnoï pravoslavnoï tserkvi: Zb. prisvyach. 50–littyu vidrodzhennya UAP tserkvi ta svitliiy pam'yati avtora. – Nyu-York; Chikago, 1975. – S. 8–21.

8. Гедьо А. В., Кухлев А. С. Матеріали особового походження як джерело з історії міст Південної України кінця XVIII – початку XX ст. / А. В. Гедьо, А. С. Кухлев // Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 73 (№ 6). – С. 99–101; Gedo A. V., Kukhlev A. S. Materiali osobovogo pokhodzhennya yak dzherelo z istorii mist Pivdennoï Ukraïni kintsya XVIII – pochatku XX st. / A. V. Gedo, A. S. Kukhlev // Gileya : naukoviy visnik : zbirnik naukovikh prats / gol. red. V. M. Vashkevich. – K. : VIR UAN, 2013. – Vip. 73 (№ 6). – S. 99–101.

9. Гедьо А.В. Соціально–економічний розвиток грецьких громад України середини XVII–XIX ст.: джерелознавчий аспект / А.В. Гедьо. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 399 с.; Gedo A.V. Sotsialno–ekonomichniy rozvitok gretskikh gromad Ukraïni seredini XVII–XIX st.: dzhereloznavchiy aspekt / A.V. Gedo. – Donetsk: DonNU, 2006. – 399 s.

10. Гуржій І. О., Гуржій О. І. Купецтво Києва та Київщини XVII–XIX ст. / І.О. Гуржій, О. І. Гуржій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. –286 с.; Gurzhiy I. O., Gurzhiy O. I. Kupetstvo Kieva ta Kiïvshchini XVII–XIX st. / I. O. Gurzhiy, O.I. Gurzhiy. – K.: Institut istorii Ukraïni NAN Ukraïni, 2013. –286 s.

11. Дживелегов А. Черты провинциальной жизни на рубеже XIX века / А. Дживелегов // Голос минувшего. – 1913. – № 7. – С.186-189; Dzhivelevov A. Cherty provintsialnoy zhizni na rubezhe XIX veka / A. Dzhivelevov // Golos minuvshogo. – 1913. – № 7. – S. 186-189.

12. Дневник Елизаветы Дьяковой 1886–1902 гг. – М.: Изд. В. М. Саблина, 1912. – 837 с.; Dnevnik Yelizavety Dyakovoy 1886–1902 gg. – M.: Izd. V. M. Sablina, 1912. – 837 s.

13. Долгоруков И. М. Дневник моего путешествия в Киев / И. М. Долгоруков // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1870. – Апрель–июнь. – Кн. 2. – Отд. II. Отечественные материалы. – С. 1–208; Dolgorukov I. M. Dnevnik moego puteshestviya v Kiev / I. M. Dolgorukov // Chteniya v imperatorskom Obshchestve istorii i drevnostey rossiyskikh pri Moskovskom universitete. – M., 1870. – Aprel–iyun. – Kn. 2. – Otd. II. Otechestvennye materialy. – S. 1–208.

14. Долгоруков И. М. Дневник моего путешествия в Одессу и Киев 1810 года / И.М. Долгоруков // Чтения Императорского общества истории и древностей российских. М., 1869. – Июнь–сентябрь. – Кн. 3. – Отд. II. Отечественные материалы. – С. 171–352; Dolgorukov I. M. Dnevnik moego puteshestviya v Odessu i Kiev 1810 goda / I.M. Dolgorukov // Chteniya Imperatorskogo obshchestva istorii i drevnostey rossiyskikh. M., 1869. – Iyun–sentyabr. – Kn. 3. – Otd. II. Otechestvennye materialy. – S. 171–352.

15. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / О.М. Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.; Donik O. M. Kupetstvo Ukraïni v imperskomu prostori (KhIKh st.) / O.M. Donik. – K.: Institut istorii Ukraïni NAN Ukraïni, 2008. – 271 s.

16. Записки Михаила Чайковского // Русская старина. – 1895 – Т. LXXXIV. – № 12. – С. 157–158; Zapiski Mikhaila Чайkovskogo // Russkaya starina. – 1895 – Т. LXXXIV. – № 12. – S. 157–158; Zapiski Mikhaila Чайkovskogo // Russkaya starina. – 1895 – Т. LXXXIV. – № 12. – S. 157–158.

17. Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Segur/frametext1.htm>; Zapiski grafa Segyura o prebyvanii ego v Rossii v tsarstvovanie Yekateriny II. [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa:

<http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Segur/frametext1.htm>; Zapiski grafa Segyura o prebyvanii ego v Rossii v tsarstvovanie Yekateriny II. [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.vostlit.info/Texts/rus6/Segur/frametext1.htm>.

18. Зеленецкий К. Записки по пути до Херсонской губернии / К. Зеленецкий // Вестник императорского Русского географического общества. - 1857. - Ч.21. - Кн.5-6. – С. 200 – 278. Zelenetskiy K. Zapiski po puti do Khersonskoy gubernii / K. Zelenetskiy // Vestnik imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. - 1857. - Ch.21. - Kn.5-6. – S. 200 – 278; Zelenetskiy K. Zapiski po puti do Khersonskoy gubernii / K. Zelenetskiy // Vestnik imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva. - 1857. - Ch.21. - Kn.5-6. – S. 200 – 278.

19. Из записной книжки киевского гражданина Миславского // Киевская старина. – 1884. – Т. 8. – № 4. – С. 676-695. Iz zapisnoy knizhki kievskogo grazhdanina Mislavskogo // Kievskaya starina. – 1884. – Т. 8. – № 4. – S. 676- 695.

20. Измайлов В.В. Путешествие в полуденную Россию. – М.: в Университетской тип., у Лоби, Гария и Попова,, 1805. – Т.2. – 246 с.; Izmaylov V.V. Puteshestvie v poludennuyu Rossiyu. – М.: v Universitetskoj tip., u Lobi, Gariya i Popova,, 1805. – Т.2. – 246 s.

21. Казьмірчук М.Г. Джерела особового походження / М.Г. Казьмірчук. – К.: Логос, 2010. – 242 с.; Kazmirchuk M.H. Dzherela osobovoho pokhodzhennia / M.H. Kazmirchuk. – К.: Lohos, 2010. – 242 s.

22. Карпов В.П. Харьковская старина. Из воспоминаний старожила / В.П. Карпов. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2007. - 208 с.; Karpov V.P. Kharkovskaya starina. Iz vospominaniy starozhila / V.P. Karpov. – Kharkov: Kharkovskiy chastnyy muzey gorodskoy usadby, 2007. - 208 s.

23. Коненков С.Т. Воспоминания. Статьи. Письма / С.Т. Коненков. - Кн. 1. – М.: Изобразительное искусство, 1984. – 478 с.; Konenkov S.T. Vospominaniya. Stati. Pisma / S.T. Konenkov. - Кн. 1. – М.: Izobrazitelnoe iskusstvo, 1984. – 478 s.

24. Кони А.Ф. Из харьковских воспоминаний // Кони А.Ф. Собрание сочинений в 8 т. – Т. 1. – М., 1966. – 564 с.; Koni A.F. Iz kharkovskikh vospominaniy // Koni A.F. Sobranie sochineniy v 8 t. – Т. 1. – М., 1966. – 564 s.

25. Кухлев А. С. Фонды особового походження Державного архіву Миколаївської області як джерело з історії Південної України (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / А.С. Кухлев // Вісник Маріупольського державного університету. – 2015. – Вип. 13–14. – Сер. : Історія. Політологія. – С. 105–113.; Kukhliev A. S. Fondy osobovoho pokhodzhennia Derzhavnoho arkhivu Mykolaiivskoi oblasti yak dzherelo z istorii Pivdennoi Ukrainy (druha pol. XIX – poch. XX st.) / A. S. Kukhliev // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. – 2015. – Vyp. 13–14. – Ser. : Istoriia. Politolohiia. – S. 105–113.

26. Лисенко М.В. Листи: [авт. упоряд. Р. Скорульська] / М.В. Лисенко. – К.: Музична Україна, 2004. – 534 с.; Lysenko M.V. Lysty: [avt. uporiad. R. Skorulska] / M.V. Lysenko. – К.: Muzychna Ukraina, 2004. – 534 s.

27. Петров-Водкин К.С. Письма. Статьи. Выступления. Документы / К.С. Петров-Водкин. – М.: Советский художник, 1991. – 380 с.; Petrov-Vodkin K.S. Pisma. Stati. Vystupleniya. Dokumenty / K.S. Petrov-Vodkin. – М.: Sovetskiy khudozhnik, 1991. – 380 s.

28. Рахманинов С.В. Литературное наследие / С.В. Рахманинов: В 3-х т. – Т. 1. – М.: Советский композитор, 1978. – 367 с.; Rakhmaninov S.V. Literaturnoe nasledie / S.V. Rakhmaninov: V 3-kh t. – Т. 1. – М.: Sovetskiy kompozitor, 1978. – 367 s.

29. Рибаків. М. О. Хрещатик відомий і невідомий. Краєзнавчі нариси / М.О. Рибаків. К.: Кий, 2003. – 504 с.; Ribakov. M. O. Khreshchatik vidomiy i nevidomiy. Kraєznavchi narisi / M. O. Ribakov. К.: Kiy, 2003. – 504 s.

30. Русова С. Мемуары. – К.: Полиграфкнига / С. Русова, 2004. – 544 с.; Rusova S. Mемуary. – К.: Poligrafkniga / S. Rusova, 2004. – 544 s.

31. Скальковский К. Воспоминания молодости (по морю житейскому) / К. Скальковский. – СПб, 1906. – 412 с.; Skalkovskiy K. Vospominaniya molodosti (po moryu zhiteyskomu) / K. Skalkovskiy. – SPb, 1906. – 412 s.

32. Христофорович-Лобко И. Очерки Мариупольского округа / И. Христофорович-Лобко // Ведомости Таганрогского градоначальства. – 1871. - № 36. – С. 218; № 38. – С. 223; № 48. – С. 253-254; Khristoforovich-Lobko I. Ocherki Mariupolskogo okruga / I. Khristoforovich-Lobko // Vedomosti Taganrogskogo gradonachalstva. – 1871. - № 36. – S. 218; № 38. – S. 223; № 48. – S. 253-254.

33. Ярон С. Г. Киев в 80-х годах: Воспоминания старожила / С.Г. Ярон. – К., 1910. – 282 с.; Yaron S. G. Kiev v 80-kh godakh: Vospominaniya starozhila / S.G. Yaron. – К., 1910. – 282 s.

34. Travels in Turkey, Italy and Russia, during the years 1803, 1804, 1805 and 1806 with an account of some of the Greek islands by Thomas Macgill. Vol. I. – London, 1808. – 270 p.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2017 р.

A. Gedo

**THE MATERIALS OF PERSONAL ORIGIN AS A SOURCE FROM
MERCHANTS' HISTORY OF DNIEPER UKRAINE
AT THE END OF THE XVIII – EARLY XX**

The article analyzes materials of personal origin, which cover the history of the merchants of the Dnieper Ukraine. All of them differ by the individual perception of the environment where the authors of the events occurred. This perception was the result of the whole set of factors such as the internal development of the society itself and ideological, social, cultural, political and other orientations of the subject. These sources are united by separate plots of the history of the merchants of the Dnieper Ukraine and the region, different for the purpose of creation, functional load in which events unfolded, the witness of which the author of the testimony was a witness. Different for the purpose of creating, the functional load of these sources are united by separate subjects of the history of the merchants of the Dnieper Ukraine and the region in which events unfolded, the witness of which or the transmitter of testimony was the author. Materials of personal origin (travel notes, memoirs, diaries) with a special expressive reproduction of living pictures and unique details of the various aspects of the merchant's life were based on the memory and personal impressions, the individual experience of participants of the events.

According to their specifics, personal materials (travellers' notes, in particular) belong to the type of sources that generously and comprehensively highlight the existence of the merchants of Ukrainian provinces. Strangers were too observant in this regard, because they were not interested in phenomena and events that deviated from the norm, but the very "norm of life" was the usual, "correct" behavior of the inhabitants of the country in which they got and what they watched. The article analyzes the notes of travellers from different regions of the Dnieper Ukraine of the Austrian traveler B. Gaket, the Russian writer and traveller V. Izmailov, the French ambassador Count L.F. Segure, British traveler T. McGill, Prince I. Dolgorukov.

The unique testimonies from the history of the merchants' everyday life include the memoirs of Odesskaya K. Skalkovsky, S. Witte (the chairman of the Committee of Ministers), teacher N. Poluyanskaya (Mikhailova), composer S. Rachmaninov, and the diaries of Kh. Aladzalov, E. Dyakonova, S. Rusova.

The analyzed sources of personal origin provided diverse, rich, and in some cases unique factual material on the history of Ukrainian merchants, but they still require a critical analysis using a wide range of sources techniques.

Key words: materials of personal origin, travellers' notes, memoirs, diaries, merchants, the Dnieper Ukraine.

УДК 792(477.62-2)"1946/1960"(045)

О.О. Демідко

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ТЕАТРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ МАРІУПОЛЯ (1946–1960-ті рр.)

У статті розглянуто особливості розвитку театрального мистецтва Маріуполя протягом 1946 – 1960-х років. Описано заходи радянської влади, спрямовані на відновлення контролю за театральною справою, ослабленого під час війни. Висвітлено причини припинення діяльності маріупольського театру наприкінці 1940-х років. Проаналізовано основні тенденції розвитку маріупольського театру у 1960-ті роки, творчі пошуки режисерського та акторського складу.

Ключові слова: театральне життя, Маріуполь, політика, культура, репертуар, гастролі.

Об'єктивна картина розвитку вітчизняної культури може бути відтворена шляхом аналізу культурних процесів, що відбувалися не тільки в центрі країни, а й у найвіддаленіших її куточках. З-поміж низки проблем сьогодення нового осмислення потребує вивчення театрального мистецтва Північного Приазов'я як самобутнього художнього феномену. Особливе місце у розвитку театральних традицій регіону посідає маріупольський театр, який має своєрідну історичну долю. Дослідження витоків, становлення та розвитку театру Маріуполя є важливими для розуміння усіх складностей розвитку театрального процесу в Україні, уможлиблює сучасну інтерпретацію вітчизняної культури в її регіональних вимірах.

Проблемі розвитку театрального життя Маріуполя у другій половині ХХ ст. присвячена незначна кількість досліджень, в яких висвітлено окремі аспекти діяльності маріупольського театру. Фрагментарно подається інформація про розвиток самодіяльних театральних колективів у Маріуполі протягом 1950–1960-х років у статті О. Дьякової [2]. У «Науковій довідці з історії Маріупольського театру» Л. Чуприк [19] розглянуто широке коло питань, що характеризують загальний стан театрального мистецтва у досліджений період, висвітлено тогочасний репертуар та особливості гастрольної діяльності театрального колективу Маріуполя. Завдяки книзі спогадів С. Бурова та С. Отченашенко [1], яка містить важливий фактичний матеріал, вдалося відновити багато подій та імен видатних акторів і режисерів, що працювали в Маріуполі з 1960 р. Загальні особливості розвитку театральної культури України у другій половині ХХ ст., специфіку ідеологічного напрямку діяльності театрів та основні досягнення у театральній справі розглянуто у дослідженні В. Заболотної [3]. Водночас висвітлення роботи театру у вказаний період здійснювалося здебільшого засобами масової інформації на шпальтах періодичних видань міста. Отже, на сьогодні феномен театральної культури Маріуполя недостатньо вивчений. Відсутність комплексного культурологічного дослідження з обраної теми дає змогу констатувати

актуальність та необхідність ґрунтовних мистецтвознавчих розвідок, присвячених мариупольському театру.

Мета статті – дослідити особливості розвитку театральної культури Маріуполя у післявоєнний період, який розпочався з 1946 р. і характеризується відновленням контролю за театральною справою, ослабленого під час війни та разом з цим висвітлити загальні тенденції розвитку театального мистецтва Маріуполя протягом 1950–1960-х років, у період помітного пошквалювання і творчої активності театального життя міста.

Наукова новизна визначається тим, що у статті вперше введено до наукового обігу нові матеріали, що дозволило виявити та систематизувати нововиявлені факти з історії мариупольського театру; набуло подальшого розвитку дослідження регіональної специфіки української театральної культури.

Друга половина 1940-х років пов'язана з початком змін в ідеологічній політиці. Головні зусилля державного апарату СРСР були спрямовані на досягнення цілковитої слухняності і «соціалістичної» одностайності суспільства [3, с. 534]. Саме тому театральний процес України розвивався за схожим сценарієм: одноманітність репертуару (афіші були однаковими по всій країні), дотримання принципів сценічного реалізму К. Станіславського, використання ілюстративності в декораціях. Відмінною рисою театральних труп на той час був лише рівень професіоналізму режисури і акторів.

Вільний вибір творів для постановок із врахуванням потреб і смаків глядачів заборонявся комуністичними ідеологами. Театр був змушений мати в репертуарі роботи певних драматургів, неодмінно зважаючи на знаменні дати та ювілеї видатних діячів культури. Водночас театральні заклади цілеспрямовано оволоділи «методом соціалістичного реалізму», а це часто призводило до необґрунтованого побутивізму і натуралізму заради відображення правди життя. Через подібний стан творчих справ постановкам часто бракувало досконалості, яскравої образності, глибини думки. За виконанням планових наказів Міністерство культури УРСР ретельно стежило, тому часом вистави готувалися похапцем, якість відсувалась на другий план. Слід визнати, що й публіка після пережитого воєнного лихоліття була не надто вимогливою, раділа самій можливості відвідати театр.

На початку 1946 р. на сцені Маріупольського Державного драматичного театру ставили переважно російську та радянську класику: «Іванов» А. Чехова, «Так і буде» К. Симонова, «Маскарад» М. Лермонтова, «Анна Кареніна» Л. Толстого [8, с. 2].

У святкові дні у Маріуполі працював не тільки професійний театр, але й самодіяльні гуртки, що підвищувало загальний рівень художньої культури міста. Кожна вистава була незвичайною, теми – злободенними як для акторів, так і для глядачів. Маріупольська театральна трупа з гастрольями виступала у Краматорську, Артемівську.

У серпні 1946 р. Оргбюро ЦК ВКП(б) приймає Постанову «Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення». У ній партія визнала стан репертуару театрів незадовільним і «з усією різкістю і прямою» вимагала від радянської драматургії і радянського театру активного втілення комуністичних ідеалів у мистецтві, самовідданого служіння справі комуністичного виховання мас.

На початку 1947 р. «Приазовский рабочий» надрукував статтю заслуженого артиста РРФСР, голови комісії культосвітроботи при міськвиконкомі А. Ходирева, який підкреслив, що «реалізуючи рішення ЦК ВКП(б) «Про репертуар драматичних театрів і заходи щодо його поліпшення» колектив нашого театру в новому році мобілізує всі свої творчі сили для створення спектаклів високого ідейно-художнього змісту» [18, с. 3].

З початком нового сезону, восени 1947 р., міський театр на чолі з художнім керівником театру, заслуженим артистом РРФСР А. Ходиревим підготував нові вистави: «Хліб наш насущний» і «Молода гвардія». Остання користувалася особливим успіхом серед глядачів. У пресі відзначалася майстерність і талановита гра М. Нестеренка, Ф. Фомічевої, Н. Локтіонової, В. Сороки, В. Пацерица, Н. Рулева, Д. Ростовцева та ін. [9, с. 1].

У газеті «Приазовский рабочий» за 10 квітня 1948 р. була надрукована стаття директора театру М. Райгородецького, в якій зазначалося, що «маріупольський театр, як і багато інших театрів країни, переведений на роботу без дотації» [16, с. 2]. Економічні труднощі змусили вжити більш рішучих заходів: заробляти гроші для свого утримання, ставити більше вистав, а також безпосередньо займатися заповненням глядацької зали та популяризацією театрального мистецтва в місті.

Наприкінці 40-х років ситуація вкрай загострилась через нестачу фінансів та відсутність елементарних умов функціонування. На сторінках місцевої періодики за 1949 р. інколи ще з'являються згадки про театр, зате 24 грудня в «Приазовском рабочем», який було повністю присвячено святкуванню 70-річчя Сталіна, «оспівувалось», як місто відзначає цю дату: «На виставках, вечорах, концертах задіяні клуби, бібліотеки, кінотеатри, навчальні заклади, підприємства, краєзнавчий музей» [7, с. 2]. І ні слова про драматичний театр, хоча театр не міг би залишитися осторонь від такої грандіозної події. Виявляється, що у кінці 1949 р. Маріупольський театр припинив свою діяльність. Ймовірно, причин тут декілька: і брак коштів, і відсутність приміщення. Не останню роль зіграла горезвісна постанова від 1946 р., у якій йшлося і про те, що «у старій українській спадщині є чимало п'єс, які відображають життя неправильно і фальшиво, прикрашають минуле... проповідують віджилі ідеї та відсталі погляди...» [4, с. 269]. Разом з тим Маріуполь відносився до необласного міста, тому не мав права на існування постійної театральної трупи. Отже, театр закрили. Частина акторів роз'їхалася по інших театрах, решта влилася до складу Костянтинівського театру. Об'єднаний театр переїхав в Єнакієве і працював там як обласний російський драматичний театр ім. Пушкіна. А. Ходирев переїхав у Дніпропетровськ, де був призначений головним режисером обласного російського драматичного театру.

Проте театральне життя в Маріуполі не завмирало і в цей період. У місті гастролювали як невеликі театри, так і авторитетні, відомі на всю країну. Серед них: Московський драматичний театр ім. Станіславського, Ленінградський ВДТ ім. Горького, Київський Державний Республіканський театр юного глядача, Львівський обласний театр юного глядача ім. М. Горького, Харківський драматичний, Сталінський обласний театр ім. Артема, Дніпропетровський російський драматичний театр ім. О. Пушкіна, Єнакіївський театр російської драми ім. О. Пушкіна, Армавірський театр, Кримський російський драматичний театр ім. Горького, Сталінський Державний театр опери та балету, який ставив найкращі зразки оперного мистецтва та ін. [19, с. 13]. У репертуар театрів входили українська («Доки сонце вийде – роса очі виїсть» М. Кропивницького, «Наймичка», «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненко), російська («Скажені гроші» О. Островського, «Останні» М. Горького, «Діти Ванюшина» С. Найд'юнова), радянська («Любов Ярова» К. Трен'єва, «За другим фронтом» В. Собка, «Щастя П. Павленка») та зарубіжна класична драматургія («Іспанський священик» Ф. Бомонта, Д. Флетчера, «Слуга двох панів» К. Гольдоні, «Отелло» В. Шекспіра).

Відсутність професійного театру в регіоні заповнювали колективи художньої самодіяльності. 50-ті роки стали часом розквіту самодіяльних колективів. Вистави йшли на сценах клубів і палаців культури «Азовсталь», «Будівельник», ім. Карла Маркса, Коксохім-заводу, клубу порту [2, с. 6]. У Маріуполі діяли як українські, так і

російські самодіяльні гуртки. Вибір репертуару і загальний розвиток в самодіяльних театральних колективах, як правило, був обумовлений художнім рівнем драматургії, талановитістю режисерів і творчими можливостями трупи. Соціальний склад аматорських драматичних колективів був досить різноманітним та включав в себе інтелігенцію, робітників, інженерів, службовців, домогосподарок. Однак всі вони були єдині в любові до театрального мистецтва та розумінні важливої громадської функції сцени. Керівники аматорських колективів підтримували творчу ініціативу учасників та за допомогою художніх засобів вдумливо й правдиво розкривали найважливіші проблеми сучасності.

Разом з тим маріупольців не полишала думка мати професійний театр. У номері «Приазовского рабочего» від 2 лютого 1955 р. з'явилася стаття за підписом голови міськвиконкому А. Лігачова «Майбутнє нашого міста», в якій зазначалося, що «...два Міністерства дали згоду на пайових засадах з 1956 р. фінансувати будівництво міського драматичного театру. Для цього вже підібрано архітектурний проект (повторного застосування). Міністерство культури України вирішило в першій половині поточного року підготувати проектну документацію театру» [6, с. 3].

Проект був розроблений архітекторами Київського Діпромiста О. Малишенком та О. Криловою за зразком полтавського обласного театру. Олександра Крилова – автор проекту, архітектор-художник Київського Діпромiста – схвально відгукнулася, що їй подобається, як втілюється проект у життя маріупольськими будівельниками. Будівництво театру почалося навесні 1956 р. У листопаді 1959 р. на сторінках міської газети повідомлялося, що «будівельники міста форсують спорудження міського театру. Зараз тут повним ходом йдуть внутрішні оздоблювальні роботи» [10, с. 4].

Згідно з чинними на той період правилами, новий театр могли побудувати лише в обласному центрі. Виходячи з цього положення, перспектив створення власного професійного театрального колективу у Маріуполя не було. Однак завдяки підтримці Донецька та колосальній роботі Костянтина Олейниченка, який на той час очолював міськом КПУ, все ж таки вдалося обійти цю директиву. В усіх клопотаннях мова йшла про створення обласного драматичного театру, а вже потім зазначалося, що з різних об'єктивних причин приміщення для нової установи культури доцільно звести у прилеглому Маріуполі. Саме з тих часів на афішах театру з'явилася назва: «Донецький російський драматичний театр», а в дужках – «місто Маріуполь» [1, с. 10].

18 травня 1960 р. виставою «Барабанщиця» розпочав роботу Обласний драматичний російський театр м. Жданова (далі Маріуполя). Колектив театру було утворено наприкінці 1950-х років шляхом об'єднання двох театрів: Кіровоградського і Єнакіївського. Театр спочатку базувався в Слов'янську і обслуговував весь Донбас, – виступав перед трудящими Краматорська і Горлівки, його вистави дивилися металурги Макіївки і Костянтинівки, шанувальники театрального мистецтва Єнакієве і Слов'янська. З творчим звітом театр виступав у Донецьку. Саме цей театр і приїхав навесні 1960 р. в Маріуполь, де з великим нетерпінням очікувалось відкриття сезону. Правда, новий театр виступав спочатку на літньому майданчику, але навіть це не вплинуло на загальне враження від роботи майстрів сцени [19, с. 16].

Нарешті було побудовано красиве, чудово обладнане приміщення для театру в стилі радянського монументального класицизму з великою кількістю ліпних декоративних елементів.

1 листопада 1960 р. міська газета повідомила: «Завтра – відкриття театру». Серед інших матеріалів виступи директора театру В. Раввінова і головного режисера, народного артиста УРСР П. Ветрова, в яких йшлося про відповідальність акторів перед глядачем, про роботу над репертуаром. Трупа посилена новими акторами: це заслужені артисти УРСР А. Коженівська, Є. Ветрова, М. Кисельова, артисти Ю. Кужелєв,

А. Губський, Є. Позднякова, Н. Клепак. А 2 листопада 1960 р. засяяли вогні нового театру – відбулося його урочисте відкриття. Від імені акторів виступив директор театру В. Раввінов, який зазначив, що «колектив театру намагатиметься йти в ногу з часом та створювати чудові образи наших сучасників». Ця подія стала справжнім святом для жителів міста, які так довго чекали цього дня. Гідним завершенням свята стала постановка спектаклю за п'єсою О. Арбузова «Іркутська історія» [11, с. 4].

Всього за театральний сезон 1960–1961 рр. було поставлено 15 п'єс. З них вісім з репертуару радянської драматургії, дві – з російської класики, чотири – зарубіжних авторів і одна – для дітей. Театр показав більш 3 700 вистав, прийнявши 221. 600 глядачів і перевиконавши план доходів на 54,6 тис. карбованців. Провідне місце в репертуарі театру посідала радянська драматургія. Багато разів бачили вогні рамп спектаклі «Іркутська історія», «Барабанщиця», «Сила кохання», «Шлях до щастя», «Павутина», «Куховарка», «Четверо під одним дахом», «Грози проходять». Різноманітні, злободенні, вони знаходили відгук у серці глядача, хвилювали його своєю правдою та емоційною наповненістю.

Важливе значення у формуванні творчого складу як єдиного театального організму мало те, що на чолі його стояв П. Ветров. Головний режисер театру будував роботу так, щоб весь склад трупи був зайнятий. Вже на перше читання п'єси «за столом» він приходив повністю підготовленим, заздалегідь бачив структуру спектаклю, викладаючи його зміст і сенс, розкривав глибину теми, давав своє трактування кожного образу. Разом з тим він не ігнорував думки інших. Великий репертуар давав можливість успішно здійснювати постановки не тільки на основній сцені, а й на виїздах в містах і районних центрах Донецької області. Все це приносило відповідні доходи – вистачало не тільки на заробітну платню, а й на премії. Незабаром навіть відмовилися від дотацій, що викликало незадоволення колег з інших театрів [10, с. 4].

Колектив театру також допомагав розвитку сценічного мистецтва драмгуртків підшефних районів, виступав з творчим звітом перед трудящими Володарська, Першотравневого, Новоазовського та ін. Для сільських глядачів цих районів було представлено 53 вистави.

Успішно проходили гастролі театру. Вистави користувалися незмінним успіхом у глядачів Сталіно (тепер Донецьк), Макіївки, Зугресу, Харцизька. Їх відвідало 53 тис. чоловік [15, с. 4].

Показово, що у новому сезоні театр гастролював у Києві. По закінченню гастролей, що проходили в залі, розрахованому на 2 200 глядачів, у Міністерстві культури УРСР відбулося обговорення вистав маріупольського театру. Критики схвально відгукнулися про гідну майстерність творчого колективу: зокрема відзначалось, що вистава «Фараони», підготовлена в чудовому динамічному стилі, багато й дотепно оформлена, справила незабутнє враження на глядачів. І в цьому велика заслуга постановника спектаклю, головного режисера театру, народного артиста УРСР П. Ветрова [14, с. 4].

Творчими зусиллями головного режисера склався чудовий гармонійний колектив, який дуже скоро був помічений і на рівні республіканському, і навіть солідними театральними критиками в Міністерстві культури Москви. Актриса М. Алютова зазначала, що завдяки П. Ветрову колектив працював з ентузіазмом, з великим бажанням, творчо й натхненно.

Після від'їзду П. Ветрова до Луганська у 1963 р. в Маріуполі спектаклі продовжував ставити досвідчений режисер В. Кріпець («Одягнені каменем», «Василиса Мелентьєва», «Ніч місячного затемнення» та ін.).

У 1964 р. до Маріуполя приїхали яскраві творчі індивідуальності з великим театральним досвідом: режисер-постановник, заслужений артист України Михайло

Андрійович Шейко і народна артистка України Роза Іванівна Под'якова, які працювали на маріупольській сцені порівняно недовго: Михайло Андрійович – чотири роки, Роза Іванівна – на рік більше. Як згадувала М. Алютова, Михайло Шейко дуже швидко порозумівся з трупю. Його першою роботою була постановка «День народження Терези». Враховуючи те, що драматургічно п'єса була слабенькою, новий режисер ввів до вистави кубинські мелодії, кубинські танці, і спектакль вийшов яскравим та незабутнім [19, с. 23].

Переконливим свідченням ідейної та творчої зрілості колективу театру, його правильної лінії в мистецтві стала постановка заслуженого артиста УРСР М. Шейка «Шануй батька свого». Народний артист УРСР і заслужений артист УзРСР Б. Сабуров, відомий як актор великого комедійного дару, у цій виставі постав перед глядачем у дуже складній ролі Капитона Єгоровича. Бо треба було володіти всебічним талантом, щоб скупими виразними жестами, одним словом, інколи ходою передати складні процеси людської душі, моральний перелом, який відбувається під впливом спілкування з добрими і розумними серцями. Драма «Шануй батька свого» – велика творча перемога театру, безперечний успіх режисера-постановника М. Шейка [5, с. 4].

Влітку 1965 р. маріупольський театр представив свої вистави західноукраїнським глядачам. З 15 червня актори щодня давали дві вистави одночасно в Тернополі і Кам'янці-Подільському. Тернопільські рецензенти були щирими на позитивні відгуки. У пресі зазначалося, що «головний режисер маріупольського театру М. Шейко знайшов свій оригінальний ключ для трактування низки образів, багато сцен зіграні з вражаючою силою, схвильовано, емоційно...». Критики підкреслили талановиту гру заслуженої артистки УРСР Р. Под'якової, М. Алютової, А. Губського, народного артиста УРСР і заслуженого артиста УзРСР Д. Сабурова, Ю. Коршка, О. Свиридова та інших. Акторів зворушив дуже теплий, сердечний прийом тернопільських глядачів, котрі не скупилися на оплески, щиро висловлювали своє почуття вдячності [17, с. 4].

Після повернення у Маріуполь, колектив розпочав роботу над новими виставами: «Освідчення в ненависті» І. Штока, «Собака на сіні» Лопе де Вега, «В ніч місячного затемнення» М. Каріма, «Вдівець» О. Штейна, «Ще не вечір» В. Панової, «Заглянути в колодязь» Я. Волчека. Основну увагу театр приділив п'єсам радянських авторів, присвячених проблемам сучасників. Рівень майстерності колективу театру дозволяв взятися за твори шекспірівської драматургії, і розпочалась робота над здійсненніям постановки однієї з кращих трагедій Шекспіра «Антоній і Клеопатра» [12, с. 4].

Директор маріупольського театру, І. Клименко, розповів кореспонденту «Приазовского рабочего» про гастрольне літо 1967 р. Іван Павлович зазначив, що театральна трупа міста знову побувала у західних областях України – Чернівецькій та Івано-Франківській. Глядачі з інтересом переглянули «Зикових» М. Горького, «Пастка» Е. Золя, «Собаку на сіні» і «Дурочку» Лопе де Вега, «Вдівця» А. Штейна і «Тяжке звинувачення» Л. Шейніна та інші. Гастролі завершилися традиційним творчим звітом у Донецьку. Щороку перед відкриттям сезону маріупольські актори виступали в обласному центрі [13, с. 4].

Таким чином, театральна справа Північного Приазов'я з другої половини 1940-х років відчула на собі ідеологічний тиск, контроль влади та розвивалася під гаслом соціалістичного реалізму. Але попри це і навіть перерву в стаціонарній діяльності у 1949 р., театральна культура міста продовжила свій розвиток завдяки гастрольним турам і унікальній творчості самодіяльних театральних гуртків Маріуполя. Впродовж 60-х років ХХ ст. у Маріуполі постав і розпочав роботу Обласний драматичний російський театр, що посприяло подальшому підйому творчої активності митців та поживавленню театрального життя міста. Відкриття театру стало справжнім святом для маріупольців та було обумовлене загальноісторичним і культурним підґрунтям

Приазов'я. Репертуар трупи складався з п'єс визначних російських, зарубіжних та радянських драматургів. При всій складності творчого життя, маріупольський театр намагався вносити в мистецтво подих новаторських пошуків, його режисери йшли важким, неторованим шляхом, поповнюючи репертуар сучасними, складними та сповненими суперечностей п'єсами, як і саме реальне життя людей.

Перспективи дослідження проблеми ми вбачаємо у подальшому виявленні нового фактичного матеріалу і об'єктивному висвітленні розвитку маріупольського театру. Запропоноване дослідження не вичерпує всіх питань, пов'язаних з театральним мистецтвом Маріуполя протягом 1946–1960-х рр., саме тому існує необхідність продовження вивчення розглянутої в статті проблеми. Виявлені в результаті дослідження факти можуть стати основою для подальшого аналізу феномену театральної культури Маріуполя і розкрити регіональну специфіку культурно-мистецьких процесів України.

Список використаної літератури

1. Буров С. Из истории Мариупольского театра (Годы, события, имена) / С. Буров, С. Отченашенко. – Мариуполь : ЗАО «Газета «Приазовский рабочий», 2003. – 136 с. ; Burov S. Iz istorii Mariupolskogo teatra (Gody, sobytiya, imena) / S. Burov, S. Otchenashenko. – Mariupol : ЗАО «Gazeta «Priazovskiy rabochiy», 2003. – 136 s.

2. Дьякова О. Нам –125 / О. Дьякова // Театральная площадь. – 2004. – № 3 (март). – С. 5–6 ; Dyakova O. Nam –125 / O. Dyakova // Teatralnaya ploshchad. – 2004. – № 3 (mart). – S. 5–6.

3. Заболотна В. Театральна Україна в полудень віку: український драматичний театр 40–60-х років ХХ ст. / В. Заболотна // Нариси з історії театального мистецтва України ХХ століття. – Київ : Інтертехнологія, 2006. – С. 533–586 ; Zabolotna V. Teatralna Ukraina v poluden viku: ukrainskyi dramatychnyi teatr 40–60-kh rokiv XX st. / V. Zabolotna // Narisy z istorii teatralnoho mystetstva Ukrainy KhKh stolittia. – Kyiv : Intertekhnolohiia, 2006. – S. 533–586

4. Из постановления ЦК КП(б)У «Про репертуар драматичних і оперних театрів УРСР і заходи до його поліпшення» (жовтень 1946 р.) // Хрестоматія з історії України / упоряд. : В. І. Гусев, Г. І. Сургай. – Київ : Освіта, 1996. – С. 269–271 ; Iz postanovy TsK KP(b)U «Pro repertuar dramatychnykh i opernykh teatriv URSR i zakhody do yoho polipshennia» (zhovten 1946 r.) // Khrestomatiia z istorii Ukrainy / uporiad. : V. I. Husiev, H. I. Surhai. – Kyiv : Osvita, 1996. – S. 269–271.

5. Козловский А. Щедрость умных сердец / А. Козловский // Приазовский рабочий. – 1965. – № 12 (28 января). – С. 4 ; Kozlovskiy A. Shchedrost umnykh serdets / A. Kozlovskiy // Priazovskiy rabochiy. – 1965. – № 12 (28 yanvarya). – S. 4.

6. Лигачев А. Будущее нашего города / А. Лигачев // Приазовский рабочий. – 1955. – № 14 (2 февраля). – С. 3 ; Ligachev A. Budushchee nashego goroda / A. Ligachev // Priazovskiy rabochiy. – 1955. – № 14 (2 fevralya). – S. 3.

7. Негримовский М. Выставки, вечера, концерты / М. Негримовский // Приазовский рабочий. – 1949. – № 154 (24 декабря). – С. 2 ; Negrimovskiy M. Vystavki, vechera, kontserty / M. Negrimovskiy // Priazovskiy rabochiy. – 1949. – № 154 (24 dekabrya). – S. 2.

8. Приазовский рабочий. – 1946. – № 158 (21 декабря). – С. 2; Priazovskiy rabochiy. – 1946. – № 158 (21 dekabrya). – S. 2

9. Приазовский рабочий. – 1947. – № 139 (11 ноября). – С. 1; Priazovskiy rabochiy. – 1947. – № 139 (11 noyabrya). – S. 1.

10. Приазовский рабочий. – 1959. – № 132 (4 ноября). – С. 4; Priazovskiy rabochiy. – 1959. – № 132 (4 noyabrya). – S. 4.

11. Приазовский рабочий. – 1960. – № 134 (5 ноября). – С. 4; Priazovskiy rabochiy. – 1960. – № 134. – (5 noyabrya). – S. 4.
 12. Приазовский рабочий. – 1965. – № 184 (23 октября). – С. 4; Priazovskiy rabochiy. – 1965. – № 184 (23 oktyabrya). – S. 4.
 13. Приазовский рабочий – 1967. – № 194 (3 октября). – С. 4; Priazovskiy rabochiy – 1967. – № 194 (3 oktyabrya). – S. 4.
 14. Пухнаревич О. Зритель аплодирует / О. Пухнаревич // Приазовский рабочий. – 1961. – № 132 (2 ноября). – С. 4 ; Pukhnarevich O. Zritel aplodiruet / O. Pukhnarevich // Priazovskiy rabochiy. – 1961. – № 132 (2 noyabrya). – S. 4.
 15. Раввинов В. Огни рамп / В. Раввинов // Приазовский рабочий. – 1961. – № 100 (19 августа). – С. 4 ; Ravvinov V. Ogni ramp / V. Ravvinov // Priazovskiy rabochiy. – 1961. – № 100 (19 avgusta). – S. 4.
 16. Райгородецкий М. Новые постановки госдрамтеатра / М. Райгородецкий // Приазовский рабочий. – 1948. – № 42 (10 апреля). – С. 2 ; Raygorodetskiy M. Novye postanovki gosdramteatra / M. Raygorodetskiy // Priazovskiy rabochiy. – 1948. – № 42 (10 aprelya). – S. 2.
 17. Харабет Е. Гастроли проходят успешно / Е. Харабет // Приазовский рабочий. – 1965. – № 108 (9 июля). – С. 4 ; Kharabet Ye. Gastroli prokhodyat uspeshno / Ye. Kharabet // Priazovskiy rabochiy. – 1965. – № 108 (9 iyulya). – S. 4.
 18. Ходырев А. С. Город культуры, веселья и радости / А. С. Ходырев // Приазовский рабочий. – 1947. – № 1 (1 января). – С. 3 ; Khodyrev A. S. Gorod kultury, veselya i radosti / A. S. Khodyrev // Priazovskiy rabochiy. – 1947. – № 1 (1 yanvarya). – S. 3.
 19. Чуприк Л. Н. Научная справка из истории Мариупольского театра / Л. Н. Чуприк // Архив Мариупольского краеведческого музея. Ф. 345. од. зб. 25–26. – 28 с. ; Chuprik L. N. Nauchnaya spravka iz istorii Mariupolskogo teatra / L. N. Chuprik // Arkhiv Mariupolskogo kraevedcheskogo muzeya. F. 345. od. zb. 25–26. – 28 s.
- Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

О. Demidko

THE WAYS OF MARIUPOL THEATRICAL CULTURE DEVELOPMENT (1946-1960)

There were some features of the development of theatrical art in Mariupol studied during 1946-1960-s. And also there were different arrangements of Soviet government described, which were directed on the reconstitution of control over the theatre's business which was weakened during the war time. The main reasons which stopped the active actions from the side of Mariupol theatre were illuminated too, at the end of 1940-s. It was brought to life that despite of absence of professional theatre, the art culture of the city continued its developmental improvements due to the tours and unique art of amateur theatre circles and organizations concentrated in Mariupol. There was also the opening of District Drama Russian theatre lighted too, which over helped the art activity with its upgrade. The head tendencies of development of Mariupol theatre were analyzed brightly in 1960-s, as also creative searches of the director and its cast. The significant attention was paid to the features of repertoire, tour's activity, to the level of interest and attendance of Mariupol theatre by its citizens. Basing on these memories, published articles and reviews of various theatre critics master, the author has analyzed the specific activities of repertoire, the specific features of touring activities and also highlighted the artistic accomplishments of theatre team. The place of theatre in the cultural life of Mariupol audience was determined under the influence of periodical press.

So then, at the period explored, the team of theatre has already succeeded with reasonable artistic revenues, it also has become rather than interesting and well-organized

ensemble of actors which could decide complicated artistic plans and perform on the scene the greatest masterpieces, as well soviet and as classical ones.

The research novelty of the article is specified by its involvement to the research references of new factual material from the history of Ukrainian theatre.

The results of the article can be applied as the theoretical foundation for preparing materials on history and theoretical knowledge of Ukrainian culture, educational courses of cultural science, drama study with its encyclopedia publishers and methodological manuals.

Key words: *theatrical life, Mariupol, politics, culture. repertoire, tours.*

УДК 930.1:316.4.063.7(477)«1930/1939»

О.А. Довбня

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ДОНБАСІ В 1930-ТІ РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

У статті аналізується стан висвітлення сучасними українськими професійними істориками та краєзнавцями проблеми політичних репресій проти різних категорій населення українського Донбасу в 1930-ті роки. У процесі дослідження з'ясовано, що вітчизняні науковці на широкій джерельній базі висвітлили перебіг, наслідки та специфіку політичних репресій в регіоні, встановили кількість жертв, повернули із забуття імена репресованих, а також дослідили, хто безпосередньо брав участь у каральних заходах компартійно-радянської влади.

Ключові слова: *науковий доробок, репресії, «куркульська операція», «національні операції», органи державної безпеки, позасудові органи.*

Регіональна специфіка політичних репресій знайшла своє відображення в сучасній українській історіографії. У зв'язку з цим постає необхідність історіографічного аналізу наявного наукового доробку, що не тільки сприятиме розвитку історичних знань, а й допоможе встановити роль окремих дослідників у з'ясуванні характерних рис політичних репресій, притаманних певним регіонам, що залежали від багатьох факторів та визначали їх спрямованість, динаміку, специфіку та загальні наслідки на різних етапах радянської історії.

Метою статті є історіографічний аналіз праць сучасних українських професійних істориків та краєзнавців, в яких висвітлена репресивна політика компартійно-радянської влади на Донбасі в 1930-ті рр.

Стаття є продовженням опрацювання автором проблематики, пов'язаної із репресивною політикою радянської держави щодо населення України у контексті розвитку сучасної вітчизняної історичної науки та виконана в рамках комплексної науково-дослідної теми: «Соціум УСРР – УРСР в умовах державного терору радянської доби 1917 – 1950-х рр. (державний реєстраційний номер – 0114U007377)», що включена до тематичного плану Інституту історії України Національної академії наук України.

Щодо стану наукової розробки запропонованої проблеми, то деякі її аспекти знайшли своє відображення в історіографічних частинах монографій В. Нікольського [23], З. Лихолобової [17], статті О. Богатікової та В. Романцова [2] й тезах доповіді О. Довбні [7]. Зокрема, історики здійснили історіографічний аналіз праць, що стосуються досліджуваних ними проблем, звернувши увагу на те, що, незважаючи на розширення тематики, введення у науковий обіг масиву документів про

діяльність репресивних органів влади, багато питань залишаються недослідженими. У зв'язку з тим, що відсутні ґрунтовні історіографічні дослідження репресивної політики компартійно-радянської влади проти різних категорій населення Донбасу в 1930-ті рр., нарізла необхідність об'єктивного й комплексного її висвітлення та новітньої інтерпретації, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Першу спробу комплексно проаналізувати використання компартійно-радянською владою в економічній політиці репресивних заходів, зокрема в 1930-ті рр. на Донбасі, зробили О. Бут та П. Добров [3, с. 227–249]¹. Так, у контексті соціально-економічних перетворень в Україні у 1920 – 1930-ті рр. історики висвітлили специфіку політичних репресій проти керівників та інженерно-технічних працівників важкої й вугільної промисловості Донбасу наприкінці 1930-х рр., акцентуючи увагу на фабрикації та фальсифікації слідчих матеріалів.

Історіографічну цінність у вивченні проблеми становить монографія З. Лихолобової [17], яка по суті є узагальненням її багаторічних досліджень. На думку історика, причиною розгортання репресій у 1936 р. були господарські труднощі, передусім у паливній галузі, свого апогею репресії досягли наприкінці 1937 р. – на початку 1938 р., а їх специфіку визначали структура народного господарства регіону та багатонаціональний склад населення, зокрема, компактне проживання німців та греків. Щодо узагальненої характеристики жертв, то, використовуючи метод репрезентативної вибірки², З. Лихолобова з'ясувала, що більшість серед репресованих становили робітники та службовці, у віці найвищої працездатності й творчої активності, за національним складом – українці та росіяни, безпартійні, а освітній рівень репресованих був помітно вищим, ніж у всього населення регіону. При цьому, зазначає дослідниця, 63 % із загальної кількості заарештованих були засуджені до розстрілу, а стандартним обвинуваченням була участь у різного роду контрреволюційних організаціях, шпигунство, антирадянська агітація, диверсії, шкідництво, терористична діяльність, зрада Батьківщині. Основними ж наслідками масових репресій, як вважає З. Лихолобова, став занепад промисловості, сільського господарства, перебої у роботі залізниці, погіршення якості освіти та охорони здоров'я, деформація менталітету.

Окремі аспекти проблеми розглянуті також у колективних працях «Донеччина і Луганщина у XVII – XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі» (Київ, 2015) [16] та «В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні» (Харків, 2016) [46]. При цьому С. Кульчицький та Л. Якубова акцентують увагу на тому, що спочатку вістря репресій було спрямовано на інженерно-технічних працівників і гірників, які критично ставилися до компартійно-радянських методів управління господарством та стаханівського руху, а в 1937 – 1938 рр. розпочалися широкомасштабні репресії за національною ознакою та проти «колишніх». На думку дослідників, репресії на Донбасі стали не лише невід'ємною складовою індустріалізації, а й інструментом мобілізації населення, досягнення найвищих рівнів його позаекономічного визиску, дезорієнтації масової свідомості й переорієнтації соціальної напруги в потрібне керівній партії річище. У результаті, роблять висновок історики, була встановлена залізна дисципліна, регіон перетворилося на один великий трудовий табір, а наслідки цього експерименту виразні й сьогодні.

¹Вперше монографія вийшла друком російською мовою в 2000 р., друге видання, виправлене та доповнене, вийшло друком уже українською мовою в 2002 р.

²До вибіркової сукупності потрапили понад 4 тис. архівно-слідчих справ, заведених Управлінням УНКВС УРСР по Донецькій області на осіб, заарештованих за 54-ою статтею Кримінального Кодексу УРСР.

У свою чергу Л. Якубова та Я. Примаченко звернули увагу на те, що конвеєрні розправи розпочалися у часи «Великого терору» та були пов'язані із діяльністю позасудових органів. При цьому, як зазначають історики, органи держбезпеки не тільки з готовністю виконували рознарядки згори, але й зверталися з зустрічними пропозиціями зі збільшення лімітів. У результаті, роблять висновок дослідниці, репресії торкнулися усіх категорій та національних груп регіону й призвели не тільки до значних кадрових утрат, але й технологічних, що доводилося компенсувати збільшенням норм виробництва та видобутку вугілля.

Ціла низка праць вітчизняних науковців присвячена «Великому терору» на Донбасі. Так, В. Нікольський з'ясував кількісні показники, висвітлив технологію слідства та факти фальсифікації звітності органами держбезпеки [22]³. Згідно з його підрахунками, за політичними мотивами на Донеччині було заарештовано 25 381 особу. При цьому, як зазначає дослідник, за кількістю репресованих у 1937 р. регіон посів перше місце, а в 1938 р. – третє. Щодо освітнього рівня, соціально-фахового та національного складу репресованих осіб, то показники відрізняються від тих, що вказала З. Лихолобова. Згідно з підрахунками історика, більшість із загальної кількості репресованих мали нижчу освіту⁴, за соціально-фаховим складом були робітниками, колгоспниками та службовцями, за національним – українцями, німцями та греками. При цьому групи репресованих німців та греків перевищували відповідні показники в загальній кількості населення регіону у 14,4 та 7,2 рази відповідно, що, на думку В. Нікольського, пояснюється реалізацією «національних операцій».

Стосовно мір покарання, то у цілому показники співпали з наведеними З. Лихолобовою. Так, 2/3 від загальної кількості репресованих були засуджені до розстрілу, приблизно чверть – до різних термінів ув'язнення у виправно-трудових таборах. При цьому В. Нікольський, як і З. Лихолобова, акцентує увагу на тому, що вироки щодо заарештованих у період «великої чистки» виносилися позасудовими органами.

У свою чергу Р. Подкур висвітлив формування оперативного обліку «ворогів народу», структуру місцевих апаратів органів державної безпеки, їх взаємодію із комітетами КП(б)У, а також перебіг та наслідки «Великого терору» [24]. Як і В. Нікольський, історик акцентує увагу на тому, що виразний сигнал про масові репресії, поданий вищим політичним керівництвом на лютнево-березневому пленумі 1937 р., був повністю сприйнятий місцевими апаратами НКВС. При цьому історик обстоює думку, що «Великий терор» був спрямований на зміну національної конфігурації регіону, боротьбу із «соціально-ворожими елементами», потенційною «п'ятою колоною» та формування в умовах радянської дійсності нової еліти з молодих, освічених, політично й ідеологічно вихованих людей, готових до виконання будь-якого

³Монографія є узагальненням досліджень автора із цієї проблематики. Див.: Нікольський В. М. Політичні репресії щодо іноземців та осіб без громадянства на Донеччині у 1937 – 1938 рр. / В. М. Нікольський // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – № 2 (6). – С. 96–102; Його ж. Географія політичних репресій 1937 – 1938 рр. на Донеччині / В. М. Нікольський // Проблеми історії України: факти, судження, пошук. – 2001. – Вип. 18. – С. 214–220; Його ж. Територіальні наслідки репресій 1937 – 1938 рр. на Донеччині / В. М. Нікольський // Там само. – 2004. – Вип. 10. – С. 312–327; Його ж. Кількісні оцінки діяльності «Особливої трійки» УНКВС по Сталінській області під час «Великої чистки» / В. М. Нікольський // Історичні і політологічні дослідження. – 2007. – №3/4 (33/34). – С. 276–280; Його ж. «Куркульська операція» НКВС СРСР 1937 – 1938 рр. в регіоні Донбасу в контексті загальноукраїнської статистики / В. М. Нікольський // Там само. – 2007. – №5/6 (35/36). – С. 147–151.

⁴Для порівняння, З. Лихолобова зазначила, що згідно з даними перепису 1939 р. в Сталінській області на тисячу осіб населення припадало 6,6 осіб з вищою освітою та 106 із середньою, а серед репресованих на тисячу осіб – відповідно 93 та 118.

завдання керівництва країни, а наслідком його став управлінський хаос, який у свою чергу вплинув на економічний розвиток Донбасу та України загалом.

Реалізацію на Донбасі оперативного наказу НКВС СРСР за № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців і інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р.⁵ дослідили В. Волошенко [5], О. Довбня [9], В. Нікольський [21] та І. Смирнова [45]. Зокрема, В. Волошенко та О. Довбня висвітлили особливості, механізм та кількісні показники репресій проти окремих цільових груп «куркульської операції», В. Нікольський здійснив історико-статистичне дослідження, а І. Смирнова з'ясувала роль місцевих партійних органів у здійсненні «куркульської операції». При цьому В. Волошенко обстоює думку, що терор відбувався не наосліп, а цілеспрямовано й репресували значно більшу кількість, ніж планувалося. Щодо останнього, то вона висловила декілька припущень: місцева ініціатива з метою виконання лімітів; цілеспрямована державна політика моделювання соціальних процесів шляхом «чисток», у тому числі прагнення ізолювати перед імовірною війною тих осіб, які мали військовий досвід, задля запобігання появи «п'ятої колонії». Окрім цього, дослідниця звертає увагу на те, що активність органів НКВС у сільськогосподарських районах, що були основною базою опору більшовикам у 1917 – 1920 рр., була незначною, а вся увага спрямовувалася на «соціальну чистку» вузлів та стратегічно важливих промислових районів – Ворошиловградського, Дзержинського та Маріупольського. При цьому пік арештів припадає на листопад – грудень 1937 р. та квітень 1938 р., впровадження слідства відбувалося з чисельними порушеннями, а вироки виносилися поспіхом.

У свою чергу О. Довбня у рамках дослідження виділила дев'ять категорій репресованих за «партійним забарвленням», більшість серед яких становили віднесені до категорії «есери», «меншовики», «троцькісти та право-троцькісти». Така тенденція, на думку дослідниці, збігається з оперативними наказами НКВС та директивами ВКП(б). Як і В. Волошенко, О. Довбня акцентує увагу на тому, що репресії за «партійним забарвленням» на Донеччині були чітко спланованою та цілеспрямованою акцією. При цьому серед жертв репресій переважали робітники та інженерно-технічні працівники, а сплески репресій відбулися у листопаді 1937 р. та у квітні 1938 р. Як і З. Лихолобова, О. Довбня обстоює думку, що об'єктом репресій були соціально зрілі громадяни зі сформованим світоглядом, які важко піддавалися соціальній інженерії й на яких компартійно-радянська влада списала провали в економічному розвитку регіону.

Щодо історико-статистичного дослідження В. Нікольського, то згідно з протоколами трійок УНКВС по «куркульській операції» на Донбасі було засуджено 18 018 осіб та розглянуто слідчих справ на 18 042 особи. Історик акцентує увагу на тому, що зазначені показники свідчать, що запланована ймовірна кількість «ворогів народу» на Донбасі була за ініціативою місцевих органів НКВС збільшена у 4,5 рази, а у процесі реалізації «куркульської операції» органи держбезпеки і міліції виходили за рамки своєї компетенції, збільшуючи коло осіб. Щодо мір покарання, то до розстрілу засудили 11 027 осіб, до різних термінів позбавлення волі – 6 991 особу, при цьому пік репресій припав на 1937 р.

У свою чергу І. Смирнова звернула увагу на те, що організаційна і практична сторона реалізації операції здійснювалася органами держбезпеки, а ідеологічна – місцевими партійними органами. На думку дослідниці, органи держбезпеки проявляли самостійність і ініціативу, а їх роль і статус в структурі влади в період проведення масових операцій істотно зросли. Як зазначає І. Смирнова, у 1937 р. взаємодія місцевих

⁵Так звана «куркульська операція» – одна зі складових «Великого терору».

партійних органів з органами держбезпеки щодо знищення «ворогів» була плідною, а з 1938 р. розпочинаються конфлікти між начальниками деяких районних відділів НКВС і партійними функціонерами, при цьому частина останніх перетворилася з катів на жертв терору. Також вона обстоює думку, що поступово НКВС перетворився із сили, підконтрольної партії, в загрозу для неї, що й зумовило припинення терору в листопаді 1938 р. Фактично І. Смирнова повторює тези компартійно-радянської влади, які та використовувала, припиняючи терор та розпочинаючи так зване відновлення соціалістичної законності у листопаді 1938 р., та яких дотримувалися радянські історики в часи «хрущовської відлиги» та «горбачовської перебудови».

Окремі праці вітчизняних дослідників присвячені репресіям проти різних категорій населення регіону. Так, З. Лихолобова [18] та А. Климов [14] висвітлили політичні репресії проти інтелігенції, О. Бут та П. Добров – проти інженерно-технічних кадрів важкої промисловості [4], а Є. Славич – проти працівників сільського господарства [44].

Не залишили вітчизняні дослідники поза увагою й жертв репресій. Так, донецькими та луганськими професійними істориками й краєзнавцями відповідно до постанов Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. підготовлено та надруковано шість випусків збірника «Правда через роки»⁶ [25–30], дев'ять книг науково-документальної серії «Реабілітовані історією. Донецька область» [31–39], чотири книги «Реабілітовані історією. Луганська область» [40–43], а також окремі видання про політичні репресії в Маріуполі та Приазов'ї [6;11;12]. Окрім цього, донецькі науковці В. Нікольський, О. Бут, П. Добров, В. Шевченко [15] та маріупольські краєзнавці Г. Захарова [10] та П. Мазур [19;20] присвятили свої праці жертвам «грецької операції»⁷.

У центрі досліджень вітчизняних науковців опинилися й ексекutori. Так, у науково-довідковому виданні В. Золотарьова та В. Стьопкіна не тільки висвітлюється історія радянських каральних органів на Донбасі періоду 1919 – 1941 рр., але й подаються біографічні довідки на співробітників, керівників структурних підрозділів та архівні матеріали, зокрема про їх діяльність у 1930-ті рр. [13].

О. Бажан та В. Золотарьов, висвітлюючи діяльність начальника Управління НКВС по Ворошиловградській області Г. Коркунова, відобразили технологію «Великого терору» з точки зору організаторів та виконавців [1].

У свою чергу О. Довбня, спираючись на архівно-кримінальні справи та матеріали службових і судових розслідувань щодо співробітників УНКВС по Ворошиловградській області, не тільки висвітлила механізм фабрикації та фальсифікації слідчих справ на Луганщині у 1937 – 1938 рр., але й розкрила психологію поведінки ексекуторів, які за словами про відданість служінню справі революції ховали свою справжню натуру – кар'єристів, мародерів, садистів та катів [8].

Таким чином, спираючись на науковий доробок сучасних вітчизняних істориків, присвячений проблемі, можна зробити висновок, що радянська держава за допомогою репресій проти різних категорій населення Донбасу в 1930-ті рр. одночасно вирішувала економічні проблеми, боролася з будь-яким проявом опозиційних настроїв та здійснювала соціальну інженерію.

⁶До цієї серії видань увійшла проаналізована вище монографія В. М. Нікольського. Вона вважається сьомим випуском збірника «Правда через роки».

⁷Історіографічний аналіз цих праць див.: Богатікова О. В. «Грецька операція» 1937 – 1938 рр. у Північному Приазов'ї: історіографія проблеми / О. В. Богатікова, В. М. Романцов // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – 2012. – Вип. 3. – С. 30–38.

Щодо історіографічного аналізу стану розробки окресленої проблеми, то основна увага науковців приділена висвітленню перебігу, наслідкам, кількісним показникам та специфіці «Великого терору». Окрім цього, науковці повернули із забуття імена репресованих, а також дослідили, хто безпосередньо брав участь у каральних заходах компартійно-радянської влади.

Стосовно перспектив подальшої розробки проблеми, то бракує комплексних досліджень реалізації «національних операцій» у регіоні, що й необхідно врахувати науковцям у подальшому.

Список використаної літератури

1. Бажан О. Луганський прокуратор (штрихи до біографії капітана державної безпеки НКВС Григорія Коркунова / О. Бажан, В. Золотарьов // Краєзнавство. – 2015. – № 3/4. – С. 257–267 ; Bazhan O. Luhanskyi prokurator (shtrykhy do biohrafii kapitana derzhavnoi bezpeky NKVS Hryhoriia Korkunova / O. Bazhan, V. Zolotarov // Kraieznavstvo. – 2015. – № 3/4. – S. 257–267.

2. Богатикова О. В. «Грецька операція» 1937 – 1938 рр. у Північному Приазов'ї: історіографія проблеми / О. В. Богатикова, В. М. Романцов // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. – 2012. – Вип. 3. – С. 30–38 ; Bohatikova O. V. «Hretska operatsiia» 1937 – 1938 rr. u Pivnichnomu Pryazovi: istoriohrafiiia problemy / O. V. Bohatikova, V. M. Romantsov // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Seriiia: Istoriiia. Politolohiia. – 2012. – Vyp. 3. – S. 30–38.

3. Бут О. М. Економічна контрреволюція в Україні в 20 – 30-ті роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення / О. М. Бут, П. В. Добров. – Донецьк : УкрНТЕК, 2002. – 314 с. ; But O. M. Ekonomichna kontrevoliutsiia v Ukraini v 20 – 30-ti roky XX stolittia: vid novykh dzherel do novoho osmyslennia / O. M. But, P. V. Dobrov. – Donetsk : UkrNTEK, 2002. – 314 s.

4. Бут О. М. Маловідомі імена в краєзнавстві: кадри важкої промисловості Донбасу під жорнами сталінських репресій / О. М. Бут, П. В. Добров // Краєзнавство. – 2005. – № 1–4. – С. 65–68; But O. M. Malovidomi imena v kraieznavstvi: kadry vazhkoï promyslovosti Donbasu pid zhornamy stalinskykh represii / O. M. But, P. V. Dobrov // Kraieznavstvo. – 2005. – № 1–4. – S. 65–68.

5. Волошенко В. А. Бывшие военнослужащие – противники большевиков в 1917 – 1920 гг. в Донбассе как целевая группа террора / В. А. Волошенко // Сталинизм в советской провинции: 1937 – 1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / сост. : М. Юнге, Р. Биннер. – Москва : РОССПЭН, 2009. – С. 363–385 ; Voloshenko V. A. Byvshie voennosluzhashchie – protivniki bolshevikov v 1917 – 1920 gg. v Donbasse kak tselevaya gruppa terrora / V. A. Voloshenko // Stalinizm v sovetskoï provintsii: 1937 – 1938 gg. Massovaya operatsiia na osnove prikaza № 00447 / sost. : M. Yunge, R. Binner. – Moskva : ROSSPEN, 2009. – S. 363–385.

6. Захарова Г. М. Всех поименно назвать. (О жертвах политического террора г. Мариуполя и Приазовья) / Г. М. Захарова. – Мариуполь : Приазовский рабочий, 2002. – 198 с. ; Zakharova G. M. Vsekh poimenno nazvat. (O zhertvakh politicheskogo terrora g. Mariupolya i Priazovya) / G. M. Zakharova. – Mariupol : Priazovskiy rabochiy, 2002. – 198 s.

7. Довбня О. А. Міста і села Луганщини у вирі політичних репресій (1920 – 1950-ті рр.): сучасна українська історіографія / О. А. Довбня // Луганщина: краєзнавчі розвідки : матеріали регіон. наук.-практ. конф., м. Старобільськ, 20 квітня 2017 р. – Старобільськ, 2017. – С. 27–31 ; Dovbniia O. A. Mista i sela Luhanshchyny u vyri politychnykh represii (1920 – 1950-ti rr.): suchasna ukrainska istoriohrafiiia / O. A. Dovbniia // Luhanshchyna: kraieznavchi rozvidky : materialy rehion. nauk.-prakt. konf., m. Starobilsk, 20 kvitnia 2017 r. – Starobilsk, 2017. – S. 27–31.

8. Довбня О. А. Притягнення співробітників УНКВС по Ворошиловградській області до кримінальної відповідальності за порушення «соціалістичної законності» під час «Великого терору» / О. А. Довбня // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2015. – № 2 (45). – С. 258–298; Dovbnia O. A. Prytiahnennia spivrobitnykiv UNKVS po Voroshylovhradskii oblasti do kryminalnoi vidpovidalnosti za porushennia «sotsialistychnoi zakonnosti» pid chas «Velykoho teroru» / O. A. Dovbnia // Z arkhiviv VUChK – HPU – NKVD – KHB. – 2015. – № 2 (45). – S. 258–298.

9. Довбня О. А. Репрессии по партийной «окраске» в рамках «кулацкой операции» в Донецкой области / О. А. Довбня // Сталинизм в советской провинции: 1937 – 1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / сост. : М. Юнге, Р. Биннер. – Москва : РОССПЭН, 2009. – С. 421–458 ; Dovbnia O. A. Repressii po partiynoi «okraske» v ramkakh «kulatskoi operatsii» v Donetskoj oblasti / O. A. Dovbnia // Stalinizm v sovetskoj provintsii: 1937 – 1938 gg. Massovaya operatsiya na osnove prikaza № 00447 / sost. : M. Yunge, R. Binner. – Moskva : ROSSPEN, 2009. – S. 421–458.

10. Захарова Г. М. Дело Константина Челпана / Г. М. Захарова. – Мариуполь : Приазовский рабочий, 2001. – 100 с. ; Zakharova G. M. Delo Konstantina Chelpana / G. M. Zakharova. – Mariupol : Priazovskiy rabochiy, 2001. – 100 s.

11. Захарова Г. М. Мариупольская трагедия. (О жертвах политических репрессий Мариуполя и Приазовья) / Г. М. Захарова. – Мариуполь : Приазовский рабочий, 2000. – 272 с. ; Zakharova G. M. Mariupolskaya tragediya. (O zhertvakh politicheskikh repressiy Mariupolya i Priazovya) / G. M. Zakharova. – Mariupol : Priazovskiy rabochiy, 2000. – 272 s.

12. Захарова Г. М. Расстрелянное пароходство: репрессии органов НКВД в Азовском морском пароходстве. 1937 – 1941 гг. / Г. М. Захарова. – Мариуполь : Приазовский рабочий, 2004. – 162 с. ; Zakharova G. M. Rasstrelyannoe parokhodstvo: repressii organov NKVD v Azovskom morskoi parokhodstve. 1937 – 1941 gg. / G. M. Zakharova. – Mariupol : Priazovskiy rabochiy, 2004. – 162 s.

13. Золотарев В. А. ЧК – ГПУ – НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919 – 1941 / В. А. Золотарев, В. П. Степкин. – Донецк : Алекс, 2010. – 512 с. ; Zolotarev V. A. ChK – GPU – NKVD v Donbasse: lyudi i dokumenty. 1919 – 1941 / V. A. Zolotarev, V. P. Stepkin. – Donetsk : Aleks, 2010. – 512 s.

14. Климов А. Шість страшних літ (політичні репресії в Луганському педагогічному інституті 1933 – 1938 рр. / А. Климов // Бахмутський шлях. – 2008. – № 3/4. – С. 123–127 ; Klymov A. Shist strashnykh lit (politychni represii v Luhanskomu pedahohichnomu instytuti 1933 – 1938 rr. / A. Klymov // Bakhmutskiy shliakh. – 2008. – № 3/4. – S. 123–127.

15. Книга пам'яті греків України / В. М. Нікольський, О. М. Бут, П. В. Добров, В. О. Шевченко. – Донецьк : Регіон, 2005. – 336 с. ; Knyha pamiati hrekiv Ukrainy / V. M. Nikolskyi, O. M. But, P. V. Dobrov, V. O. Shevchenko. – Donetsk : Rehion, 2005. – 336 s.

16. Кульчицький С. Донеччина і Луганщина у XVII – XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі / С. Кульчицький, Л. Якубова. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2015. – 813 с. ; Kulchytskyi S. Donechchyna i Luhanshchyna u XVII – XXI st.: istorychni faktory u politychni tekhnolohii formuvannia osoblyvoho ta zahalnoho u rehionalnomu prostori / S. Kulchytskyi, L. Yakubova. – Kyiv : In-t istorii Ukrainy NANU, 2015. – 813 s.

17. Лихолобова З. Г. Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону) / З. Г. Лихолобова. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2006. – 280 с. ; Lykholobova Z. H. Totalitarnyi rezhym ta politychni represii v Ukraini u druhii polovyni 1930-kh roki

(pervazhno na materialakh Donetskoho rehionu) / Z. H. Lykholobova. – Donetsk : Vyd-vo DonNU, 2006. – 280 s.

18. Лихолобова З. «Великий терор» 1937 – 1938 рр. у Донбасі: втрати інтелігенції / З. Лихолобова // Проблеми історії України: факти, судження, пошук. – 2007. – Вип. 16. – С. 466–480 ; Lykholobova Z. «Velykyi teror» 1937 – 1938 rr. u Donbasi: vtraty intelihentsii / Z. Lykholobova // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuk. – 2007. – Vyr. 16. – S. 466–480.

19. Мазур П. И. Георгий Костоправ: поэт и гражданин / П. И. Мазур. – Донецк : Баланс-Клуб, 2003. – 184 с.: ил. ; Mazur P. I. Georgiy Kostoprav: poet i grazhdanin / P. I. Mazur. – Donetsk : Balans-Klub, 2003. – 184 s.: il.

20. Мазур П. И. За что, Господи? Мариуполь, 1937 год: «Греческая операция» : сб. очерков / П. И. Мазур. – Мариуполь : Азовье, 2007. – 108 с. ; Mazur P. I. Za chto, Gospodi? Mariupol, 1937 god: «Grecheskaya operatsiya» : sb. ocherkov / P. I. Mazur. – Mariupol : Azove, 2007. – 108 s.

21. Никольский В. Н. «Кулацкая операция» НКВД 1937 – 1938 гг. в украинском Донбассе и ее статистическая обработка / В. Н. Никольский // Сталинизм в советской провинции: 1937 – 1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / сост. : М. Юнге, Р. Биннер. – Москва : РОССПЭН, 2009. – С. 785–843 ; Nikolskiy V. N. «Kulatskaya operatsiya» NKVD 1937 – 1938 gg. v ukrainskom Donbasse i ee statisticheskaya obrabotka / V. N. Nikolskiy // Stalinizm v sovetskoj provintsii: 1937 – 1938 gg. Massovaya operatsiya na osnove prikaza № 00447 / sost. : M. Yunge, R. Binner. – Moskva : ROSSPEN, 2009. – S. 785–843.

22. Нікольський В. М. Політичні репресії 1937 – 1938 рр. на Донеччині: причини, перебіг, наслідки : моногр. / В. М. Нікольський. – Донецьк : Каштан, 2011. – 200 с. ; Nikolskiy V. M. Politychni represii 1937 – 1938 rr. na Donechchyni: prychnynu, perebih, naslidky : monohr. / V. M. Nikolskiy. – Donetsk : Kashtan, 2011. – 200 s.

23. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2003. – 624 с. ; Nikolskiy V. M. Represyivna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh – 1950-ti rr.). Istoryko-statystychne doslidzhennia / V. M. Nikolskiy. – Donetsk : Vyd-vo DonNU, 2003. – 624 s.

24. Подкур Р. Ю. «Великий терор» 1937 – 1938 рр. на Донбасі / Р. Ю. Подкур. – Київ : Інститут історії України, 2016. – 126 с. ; Podkur R. Yu. «Velykyi teror» 1937 – 1938 rr. na Donbasi / R. Yu. Podkur. – Kyiv : Instytut istorii Ukrainy, 2016. – 126 s.

25. Правда через роки: статті, спогади, документи / упоряд. А. М. Сабіна; редкол. А. П. Ключев (гол.) та ін. – Донецьк : Лебідь, 1995. – Вип. 1. – 128 с. ; Pravda cherez roky: statti, spohady, dokumenty / uporiad. A. M. Sabina; redkol. A. P. Kliuev (hol.) ta in. – Donetsk : Lebid, 1995. – Vyr. 1. – 128 s.

26. Правда через годы: статьи, воспоминания, документы / сост. О. М. Бут, А. М. Сабина; редкол. : Теличко В. И. (гл.) и др. – Донецьк : Регіон, 1998. – Вып. 2. – 191 с. ; Pravda cherez gody: stati, vospominaniya, dokumenty / sost. O. M. But, A. M. Sabina; redkol. : Telichko V. I. (gl.) i dr. – Donetsk : Region, 1998. – Vyr. 2. – 191 s.

27. Правда через годы: статьи, воспоминания, документы / сост. : А. Н. Бут и др. – Донецьк : Регіон, 1999. – Вып. 3. – 174 с. ; Pravda cherez gody: stati, vospominaniya, dokumenty / sost. : A. N. But i dr. – Donetsk : Region, 1999. – Vyr. 3. – 174 s.

28. Правда через годы: статьи, воспоминания, документы / авт. кол.: А. Н. Бут и др. – Донецьк : Регіон, 2000. – Вып. 4. – 198 с. ; Pravda cherez gody: stati, vospominaniya, dokumenty / avt. kol.: A. N. But i dr. – Donetsk : Region, 2000. – Vyr. 4. – 198 s.

29. Правда через годы: статьи, воспоминания, документы / авт. кол. : А. Н. Бут и др. – Донецк : Регион, 2001. – Вып. 5. – 248 с. ; Pravda cherez gody: stati, vospominaniya, dokumenty / avt. kol. : A. N. But i dr. – Donetsk : Region, 2001. – Vyp. 5. – 248 s.

30. Правда через годы: статьи, воспоминания, документы / редкол. : А. Н. Гурбич и др. – Донецк : Регион, 2002. – Вып. 6. – 248 с. ; Pravda cherez gody: stati, vospominaniya, dokumenty / redkol. : A. N. Gurbich i dr. – Donetsk : Region, 2002. – Vyp. 6. – 248 s.

31. Реабілітовані історією. Донецька область / обл. ред. кол. : В. М. Демидко (гол.) та ін. – Донецьк : Регион, 2004. – Кн. 1 : Науково-документальні нариси – 648 с. ; Reabilitovani istoriieiu. Donetska oblast / obl. red. kol. : V. M. Demydko (hol.) ta in. – Donetsk : Rehion, 2004. – Kn. 1 : Naukovo-dokumentalni narisy – 648 s.

32. Реабілітовані історією. Донецька область / обл. ред. кол. : Ю. М. Гримчак (гол.) та ін. – Донецьк : Регион, 2005. – Кн. 2. – 624 с. ; Reabilitovani istoriieiu. Donetska oblast / obl. red. kol. : Yu. M. Hrymchak (hol.) ta in. – Donetsk : Rehion, 2005. – Kn. 2. – 624 s.

33. Реабілітовані історією. Донецька область / обл. ред. кол. : О. Л. Третяк (гол.). – Донецьк : Регион, 2006. – Кн. 3. – 624 с. ; Reabilitovani istoriieiu. Donetska oblast / obl. red. kol. : O. L. Tretiak (hol.). – Donetsk : Rehion, 2006. – Kn. 3. – 624 s.

34. Реабілітовані історією. Донецька область / обл. ред. кол. : О. Л. Третяк (гол.). – Донецьк : вид-во «СПД Бледнов», 2007. – Кн. 4. – 648 с. ; Reabilitovani istoriieiu. Donetska oblast / obl. red. kol. : O. L. Tretiak (hol.). – Donetsk : vyd-vo «SPD Bliednov», 2007. – Kn. 4. – 648 s.

35. Реабілітовані історією. Донецька область / обл. ред. кол. : О. Л. Третяк (гол.). – Донецьк : Регион, вид-во «СПД Бледнов», 2008. – Кн. 5. – 624 с. ; Reabilitovani istoriieiu. Donetska oblast / obl. red. kol. : O. L. Tretiak (hol.). – Donetsk : Rehion, vyd-vo «SPD Bliednov», 2008. – Kn. 5. – 624 s.

36. Реабілітовані історією. Донецька область / обл. ред. кол. : О. Л. Третяк (гол.). – Донецьк : Регион – вид-во «ФОП Колесніченко В. В.», 2009. – Кн. 6. – 592 с. ; Reabilitovani istoriieiu. Donetska oblast / obl. red. kol. : O. L. Tretiak (hol.). – Donetsk : Rehion – vyd-vo «FOP Kolesnichenko V. V.», 2009. – Kn. 6. – 592 s.

37. Реабілітовані історією. Донецька область / обл. ред. кол. : О. Л. Третяк (гол.). – Донецьк : Регион – вид-во «ФОП Колесніченко В. В.», 2010. – Кн. 7. – 624 с. ; Reabilitovani istoriieiu. Donetska oblast / obl. red. kol. : O. L. Tretiak (hol.). – Donetsk : Rehion – vyd-vo «FOP Kolesnichenko V. V.», 2010. – Kn. 7. – 624 s.

38. Реабілітовані історією. Донецька область / обл. ред. кол. : Л. І. Давиденко (гол.). – Донецьк : Регион – вид-во «ФОП Колесніченко В. В.», 2011. – Кн. 8. – 624 с. ; Reabilitovani istoriieiu. Donetska oblast / obl. red. kol. : L. I. Davydenko (hol.). – Donetsk : Rehion – vyd-vo «FOP Kolesnichenko V. V.», 2011. – Kn. 8. – 624 s.

39. Реабілітовані історією. Донецька область / обл. ред. кол. : В. В. Фомін (гол.). – Донецьк : Регион, вид-во «ТОВ «Каштан», 2012. – Кн. 9. – 624 с. ; Reabilitovani istoriieiu. Donetska oblast / obl. red. kol. : V. V. Fomin (hol.). – Donetsk : Rehion, vyd-vo «TOV «Kashtan», 2012. – Kn. 9. – 624 s.

40. Реабілітовані історією. Луганська область у 3-х кн. / гол. редкол. : П. Т. Тронько та ін. – Луганськ, 2004. – Кн. 1. – 736 с. ; Reabilitovani istoriieiu. Luhanska oblast u 3-kh kn. / hol. redkol. : P. T. Tronko ta in. – Luhansk, 2004. – Kn. 1. – 736 s.

41. Реабілітовані історією. Луганська область / гол. редкол. : П. Т. Тронько та ін. – Луганськ, 2005. – Кн. 2. – 702 с. ; Reabilitovani istoriieiu. Luhanska oblast / hol. redkol. : P. T. Tronko ta in. – Luhansk, 2005. – Kn. 2. – 702 s.

42. Реабілітовані історією. Луганська область / гол. редкол. : П. Т. Тронько та ін. – Луганськ, 2008. – Кн. 3. – 733 с. ; Reabilitovani istoriiei. Luhanska oblast / hol. redkol. : P. T. Tronko ta in. – Luhansk, 2008. – Кн. 3. – 733 s.

43. Реабілітовані історією. Луганська область / гол. редкол. : В. Ф. Солдатенко. – Луганськ, 2013. – Кн. 4. – 640 с. ; Reabilitovani istoriiei. Luhanska oblast / hol. redkol. : V. F. Soldatenko. – Luhansk, 2013. – Кн. 4. – 640 s.

44. Славич Є. В. Репресії щодо працівників сільського господарства Донеччини в 1929 – 1933 рр.: масштаби, динаміка, характер обвинувачень / Є. В. Славич // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – № 4. – С. 144–153 ; Slavych Ye. V. Represii shchodo pratsivnykiv silskoho hospodarstva Donechchyny v 1929 – 1933 rr.: masshtaby, dynamika, kharakter obvynuvachen / Ye. V. Slavych // Istorychni i politolohichni doslidzhennia. – 2013. – № 4. – S. 144–153.

45. Смирнова И. Е. Отражение «кулацкой операции» в документах партийных органов Донецкой области / И. Е. Смирнова // Сталинизм в советской провинции: 1937 – 1938 гг. Массовая операция на основе приказа № 00447 / сост. : М. Юнге, Р. Биннер. – Москва : РОССПЭН, 2009. – С. 673–716 ; Smirnova I. Ye. Otrazhenie «kulatskoj operatsii» v dokumentakh partiynykh organov Donetskoy oblasti / I. Ye. Smirnova // Stalinizm v sovetskoy provintsii: 1937 – 1938 gg. Massovaya operatsiya na osnove prikaza № 00447 / sost. : M. Yunge, R. Binner. – Moskva : ROSSPEN, 2009. – S. 673–716.

46. Якубова Л. В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні / Л. Якубова, Я. Примаченко. – Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 544 с. ; Yakubova L. V obiimakh strakhu i smerti. Bilshovytskyi teror v Ukraini / L. Yakubova, Ya. Prymachenko. – Kharkiv : Klub simeinoho dozvillia, 2016. – 544 s.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

O. Dovbnia

POLITICAL REPRESSIONS IN DONBAS IN 1930's: THE HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE

It is described the current state of study by Ukrainian historians of the problem of political repression against the population of Donbas in 1930's. The main aim of the article is to analyze the main historiographical approaches to the studying of a given problem, the degree of its scientific development, as well as the prospects for further investigation of the forms, methods and consequences of implementing the repressive policy of the Soviet state against the population of Donbas in 1930's.

The proposed article is based on such fundamental principles of historical research as scientific objectivity and historicism.

Source base: monographs, popular science publications, memorial editions, investigation published in specialized scientific publications, scientific and analytical information magazines, collections of materials of conferences and scientific and documentary book series «Rehabilitated by History». The analyzed works were systematized by the lines of the research. It is established that the researchers have paid the greatest attention to clarification of the reasons, forms, periods, scale and consequences of the repressive policy of the Communist-Soviet power against the population of Donbas in 1930's.

The article, based on the scientific achievements of domestic historians, devoted to this problem, shows that the repression of the Soviet state against the population of Donbas in 1930's were directed to suppression of any manifestations of oppositional moods, solving economic problems and implementing of social engineering.

The scientific novelty is in the creation of an integral picture of the historiography of the repressive policy of the Soviet State against the population of Donbas in 1930's.

Key words: *scientific work, repressions, «Kulak Operation», «National Operations», the public security authorities, extrajudicial bodies.*

А.Б. Кліш

СУСПІЛЬНО-ХРИСТІЯНСЬКИЙ РУХ В ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Проведено аналіз основних авторських підходів, що сформувалися в межах новітньої української історіографії в проблемі вивчення становлення та функціонування суспільно-християнського руху в Галичині. Розкрито основні тенденції та напрямки сучасних досліджень. На основі комплексного аналізу історіографічного доробку вітчизняних науковців доведено, що зі здобуттям Україною незалежності, увага дослідників зосереджується, головним чином, на вивченні проблемних питань політичної та етно-національної історії Галичини.

Ключові слова: суспільно-християнський рух, новітня історіографія, Галичина.

Суспільно-політичні трансформації кінця ХХ ст. та здобуття Україною незалежності відкрили новий етап у розвитку вітчизняної історичної науки. Демократичні перетворення в країні звільнили дослідників від необхідності дотримання партійних штампів та кліше, а доступ до документів колишніх архівів допомогли розгорнути активну роботу науковців над тими проблемними питаннями, на які в радянський час накладено політико-ідеологічне табу.

Проблема політичної історії Галичини останнім часом привертають увагу значної кількості науковців з різних галузей знань. Вона стає об'єктом історичних, джерелознавчих та бібліографічних досліджень.

Мета статті полягає у комплексному аналізі історіографічного доробку сучасних українських дослідників у вивченні суспільно-християнського руху в Галичині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Слід зауважити, що певні аспекти історіографії цієї проблеми відображено у наукових публікаціях [7; 11]. Проте ріст зацікавленості діяльністю політичних партій Галичини на зламі ХІХ та ХХ століть зумовлюють до аналізу нових праць, що стосуються суспільно-християнського руху зазначеного періоду.

Суспільно-християнський рух у Галичині репрезентували партії правоцентристського скерування – Католицький русько-народний союз, «Руська громада», Християнсько-суспільний союз.

Серед сучасних українських науковців, які у своїх дослідженнях прямо чи опосередковано торкнулися питань виникнення та функціонування суспільно-християнського руху в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст., варто відзначити Т. Антошевського, О. Аркуші, А. Кліша, М. Мудрого, Р. Лехнюка та ін.

Однією із перших спроб проаналізувати діяльність цієї течії зробив у своїх працях львівський дослідник Тарас Антошевський [1]. Зокрема, він зазначив, що християнсько-суспільний рух гармонійно влився в палітру українських політичних партій і громадських організацій кінця ХІХ – початку ХХ ст. в Галичині. Він мав свої недоліки і свої позитивні сторони. Переважно він не мав великого впливу на галицьке політичне життя, але представляв свою певну течію політичних і суспільних поглядів.

У монографії І. Райківського [23] досліджується утвердження ідеї національної єдності (соборності) України у контексті формування модерної української національної самосвідомості в Галичині ХІХ ст., утвердження українофільства серед місцевих русинів крізь призму суперництва національно-політичних орієнтацій.

Особлива увага приділена “новій ері” як чиннику модернізації ідеї української національної єдності в кінці XIX – на початку XX ст.

Львівський дослідник Н. Кісь проаналізував проблему формування та еволюції політичної доктрини українських християнських суспільників у Галичині на початку XX ст., зокрема в контексті дискусій у середовищі греко-католицького духовенства між орієнталістами й окциденталістами щодо проблеми цивілізаційного вибору [9].

У іншій своїй публікації Н. Кісь проаналізував український суспільно-політичний рух в контексті взаємодії політичних середовищ та Греко-католицької церкви. Автор дослідив ставлення християнських суспільників до соціалістичних та радикальних ідей [10].

Р. Лехнюк, проаналізувавши взаємини християнських суспільників з вищими ієрархами ГКЦ і сприйняття останніми ідей світських консерваторів, зазначив на різних підходах до вирішення дилем, що на початку XX ст. виникли перед церковними і світськими консервативними середовищами, а також різну їх ефективність. Клерикалізм групи О. Барвінського, на його думку, став однією з причин падіння популярності цієї політичної сили, а жорсткий опір заходам єпископа Г. Хомишина засвідчив неможливість клерикальної політики Церкви в умовах масової політики, що стрімко секуляризувалася [17].

Недостатньо уваги українськими вченими приділено парламентській діяльності християнських суспільників у Віденському парламенті. А. Кліш та Р. Лехнюк проаналізували їх співпрацю з словенськими, хорватським та чеськими депутатами у межах роботи фракції «Слов'янський християнсько-народний союз». Автори зробили висновок, що з одного боку, консолідація з слов'янським депутатами дала змогу українцям увійти до правлячої коаліції та вирішувати нагальні проблеми Галичини, а з іншого – непорозуміння з урядом та деякими іншими представниками коаліції, насамперед з поляками, робило їх роботу малоефективною, що й призвело врешті-решт до розпуску парламенту [15].

Низка праць присвячені визначним діячам суспільно-християнського руху, котрі внесли вагомий внесок у становлення різних сфер українського національного відродження.

Т. Антошевський у статті «Олександр Барвінський і український християнсько-суспільний рух наприкінці XIX – початку XX століть» зазначає, що КРНС-ХСС у міру своїх можливостей вели політично-просвітницьку пропаганду в народі. Автор робить висновок, що О. Барвінський відігравав визначальну роль у християнсько-суспільному русі, який був фактичним лідером КРНС, Руської громади і ХСС [2, с. 58].

Ігор Чорновол, зазначивши важливу роль О. Барвінського у суспільно-політичних процесах у Галичині, доводить, що однією з найбільших його заслуг було створення першого українського консервативного угруповання, яке виконувало місію посередника між численнішими та радикальнішими українськими об'єднаннями з одного боку, та урядовими структурами з іншого. Ця їх роль, на думку автора, принесла українцям певні здобутки [28, с. 35].

О. Аркуша, аналізуючи життя та діяльність О. Барвінського, показала його роль у суспільно-християнському русі. Зокрема, дослідниця окреслює його роль у створенні Християнсько-суспільного союзу (ХСС) у червні 1911 р. Вона зазначає, що ідеологію організації оперто на тезі про те, що вихід із “морального занепаду” народу під впливом партійних агітаторів потрібно шукати на шляху поєднання базових християнських і національних цінностей, а завданням політичної сили є дбати про розвиток усіх сфер життя народу на ґрунті австрійської державності. Більшість членів-засновників належали до української львівської інтелігенції. Структура ХСС, як зазначила О. Аркуша, ще не була партійною: на місцях діяли не первинні осередки, а

інститут довірених осіб. Соціальна база ХСС здебільшого зводилася до парафіяльних греко-католицьких священників старшого покоління [3, с. 62–63].

У статті А. Кліша показано роль О. Барвінського у суспільно-політичних процесах у Східній Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст., у контексті діяльності партій та організацій суспільно-християнського скерування – Католицького русько-народного союзу, «Руської громади», Християнсько-суспільного союзу, ідеологом та засновником яких він був. Досліджено його роль у вирішенні нагальних політичних, культурно-освітніх, соціально-економічних проблем українського населення краю [14].

У іншій публікації автор зазначив, що А. Вахнянин, будучи депутатом Віденського парламенту та Галицького сейму, намагався реалізувати низку проєктів для покращення становища галицьких українців. На жаль, переважна більшість з них не була реалізована через низку причин. Насамперед, це зумовлювалося різкою критикою з боку політичних опонентів – москвофілів, народовців та радикалів. Окрім того, українське представництво у законодавчих органах було незначним та слабким, щоб вирішувати важливі питання суспільно-політичного, економічного та культурно-освітнього життя українців. Попри те, зроблено А. Вахнянином та його однодумцями доволі багато. За час його депутатської каденції відкриті українські школи при семінаріях у Станиславові, Тернополі, Львові, українські класи в Коломиї та Перемишлі, кафедру історії Східної Європи у Львівському університеті, видано розпорядження про навчання поляків української мови в гімназіях [13].

Н. Білик на основі значної кількості епістолярних джерел проаналізувала діяльність Богдана Лепкого у ХСС. Вартість цієї публікації полягає у тому, що автор дослідила взаємини письменника з очільниками цієї політичної сили, зокрема з О. Барвінським та К. Студинським [5].

На думку О. Єгрешія, співпраця Г. Хомишина з християнськими суспільниками зумовлювалася трьома основними причинами: у статуті партія постановила боротися з ворожими католицькій Церкві впливами; християнські суспільники прагнули зменшити вплив москвофілів у Галичині; станіславівський владика підтримував галицьких клерикалів у розв'язанні національного питання – пропагувати ідею взаємовигідного співробітництва українців та поляків, домагатися рівноправ'я обох народів у Галичині. Вважаємо, що програма вищезгаданої партії відповідала „консервативному духу" єпископа Г.Хомишина [8, с. 30].

Низка публікацій, присвячена вивченню та введенню до наукового обігу джерел з історії суспільно-християнського руху.

У монографії Л. Шологон [29] проаналізовано джерела з історії національно-культурного руху українців Галичини середини XIX – початку XX ст., в тому числі й суспільно-християнського. Авторка в загальному проаналізувала опубліковані мемуари О. Барвінського, програми КРНС та ХСС. Попри опрацювання значного масиву джерелознавчого матеріалу, поза увагою дослідниці залишилася рукописна спадщина О. Барвінського, А. Вахнянина, зокрема епістолярій, спогади, записні книжки тощо. Окрім того, вона проаналізувала програмні документи українських політичних партій Галичини кінця XIX – початку XX ст., зокрема КРНС та ХСС, що дозволяють з'ясувати погляди їх очільників на шляхи розв'язання найважливіших проблем національно-культурного розвитку українців краю. Автор зазначила, що незважаючи на те, що українські політики з недовірою ставилися до ХСС, звинувачували християнських суспільників не лише в підтримці вузькостанових інтересів, але й в антидержавній політиці, очільники партії, відмовляючись брати участь у передвиборних кампаніях та закликали голосувати галичан виключно за українських кандидатів [30, с. 172].

Натомість у статті А. Кліша [12] проаналізовано неопубліковані спогади О. Барвінського щодо заснування Католицького русько-народного союзу у 1896 р., досліджено ідейні засади та основні напрямки діяльності партії на тлі суспільно-політичної ситуації в Галичині кінця XIX ст. Автор зазначає, дослідження мемуарів О. Барвінського дає чимало інформації до історії українського суспільно-християнського руху в Галичині на межі XIX–XX ст. Насамперед, там ми знаходимо цікаву інформацію щодо ідейних основ КРНС, його організаційне оформлення. Окремо варто зазначити, що у мемуарах значне місце посідає інформація щодо ідеологічних дискусій у галицькому політикумі щодо заснування цієї політичної сили.

Олена Аркуша у своїй розвідці [4] на основі архівних матеріалів дослідила передумови заснування, ідеологію політичного товариства суспільно-християнського спрямування «Руська громада», що діяло в Галичині на початку XX ст. Авторка проаналізувала статут і програмні документи товариства, функціонування його керівних органів, спроби створення місцевих осередків, організацію виборчих кампаній, відносини з вищою ієрархією греко-католицької церкви.

М. Мудрий у своїй розвідці [21] охарактеризував рукописні матеріали з історії Християнсько-суспільного союзу напередодні Першої світової війни, а також на їх основі показав внутрішню організацію, стан і діяльність даного товариства.

У іншій джерелознавчій публікації М. Мудрий зазначив, що всередині суспільно-християнського табору точилися дискусії щодо українсько-польського порозуміння. Яскравим прикладом цього свідчить конфлікт О. Барвінського з його багаторічним прихильником, заступником у «Руській громаді» Т. Реваковичем. Останній вважав за необхідне досягнення широкої коаліції українських національних сил та відмови від «угодової» політики [22].

Однією з провідних тенденцій сучасної історіографії є вивчення історії та джерелознавчий аналіз окремого періодичного видання. Новий етап розбудови незалежної української держави зумовив пріоритетність вивчення власне українських газет Галичини, серед яких особливе місце займає друкований орган християнських суспільників – часопис «Руслан».

С. Романюк [25–26] на основі рукописної спадщини О. Барвінського проаналізувала створення та функціонування часопису «Руслан». Авторка справедливо зазначає, що «Уважне вивчення листування осіб, причетних до творення часопису, редакційної документації, звітів, неопублікованих статей з редакторськими примітками та інших автобіографічних матеріалів дозволить науковцям висвітлити багатогранну співпрацю О. Барвінського з «Русланом», а також роль і місце цієї щоденної газети в системі української журналістики» [25, с. 56].

У статті Л. Сніцарчук проаналізовано особливості формування змістових структур пресового органу християнських суспільників – часопису „Руслан”, наведено витяги з редакційного епістолярію щодо корпусу журналістських текстів і функціонування газети загалом. Автор небезпідставно робить висновок, що для сьогоденного читача – дослідника багатогранності української минувшини – газета містить значну кількість історичної інформації і слугує важливим джерелом для вивчення громадсько-політичного, економічного, культурного життя українства Галичини на зламі XIX–XX ст. в умовах Австро-Угорської імперії [27, с. 249].

У статті Р. Лехнюка «Газета «Руслан» як джерело до вивчення середовища Католицького русько-народного союзу (1896–1901 рр.)» [18] висвітлено обставини заснування у Львові газети «Руслан», з'ясовано фінансове становище часопису та персональний склад редакції, проаналізовано редакційну політику та публікації в газеті як джерело до історії Католицького русько-народного союзу та новочасної української консервативної ідеї у Галичині загалом. На шпальтах газети знайшли відображення

питання про суспільну роль Церкви, значення нових ідеологій – як універсальних (соціалізму, лібералізму), так і суто галицьких феноменів (передусім русофільства), чимало йшлося про українсько-польські відносини, концепцію «органічної праці» з наголосом на становищі українського селянства й духовенства.

У іншій своїй публікації Р. Лехнюк на основі матеріалів часопису «Руслан» дослідив діяльність митрополита А. Шептицького. Зокрема, він проаналізував теми та змістові лінії, у зв'язку з якими постать митрополита з'являлася на шпальтах газети, розглянув полеміку видавців «Руслана» з іншими галицькими часописами щодо діяльності владики та причини, що спонукали редакцію ставати на його захист. Автор зазначив, що часопис «Руслан», як джерело до вивчення постаті А. Шептицького хоч і не розкриває всіх питань, проте дає змогу поглянути на нього під кутом зору, відмінним від поглядів провідних українських і польських суспільно-політичних середовищ, а матеріали газети не лише доповнюють інформацію щодо діяльності митрополита, а й розширюють уявлення про українські консервативні середовища в Галичині на початку ХХ ст. [19, с. 67].

Р. Романюк дослідила особливості співпраці О. Маковея з редакцією часопису «Руслан», визначила тематичне спрямування його публікацій у цьому виданні, проаналізувала проблематику виступів публіциста, щодо національних питань українців [24]. Автор зазначила, що значна кількість публікацій О. Маковея на шпальтах часопису «Руслан» свідчать про широку палітру його тематичних зацікавлень, але найбільшими із них були політична, соціальна, літературознавча, художньо-публіцистична тематичні групи.

А. Кліш, проаналізувавши публікації у часописі «Руслан» [16], зробив висновок, що ХСС, будучи малочисельною організацією, не відігравав значної ролі в політичному житті Галичини. Він виступав за проведення змін у політичному, суспільному, культурному та економічному житті шляхом реформ та закликав українські політичні об'єднання підтримувати Австро-Угорську монархію як гаранта всебічного національного розвитку українців. Також ХСС виступав за українсько-польське порозуміння, як рівноправних народів. Такі помірковані погляди, а також постать його очільника, О. Барвінського, зробили партію малопопулярною серед широкого загалу [16, с. 202].

Н. Васьків зазначив, що для розв'язання єврейського питання християнські суспільники обрали своїм пріоритетом позбавлення економічної залежності українців від євреїв. Задля цього необхідно було запозичити способи підтримки та взаємодопомоги, які були незмінним атрибутом єврейського суспільства. За таких умов реально було уникнути економічної залежності, незважаючи на те, що євреї змогли накопичити значні матеріальні ресурси. Поряд із цим, на думку автора, християнські суспільники вказували на доцільність бойкоту на відвідини єврейських закладів по селах, а також відмови від участі та підтримки лихварської діяльності євреїв. Це, у свою чергу, повинно було сприяти зменшенню кількості євреїв у Галичині. Поряд із економічною складовою християнські суспільники вказували на необхідності активнішої інтеграції українців в освітній процес, оскільки в перспективі це мало позбавити євреїв можливості за рахунок низького рівня освіченості маніпулювати українцями в Галичині. Християнські суспільники були переконані, що вирішення єврейського питання в Галичині могло розв'язати проблему відсутності політичної злагоди серед українців. Мало того, воно могло стати об'єднавчим чинником українського населення навколо спільної ідеї, виразником якої повинна була стати впливова політична сила, яка буде відстоювати національні інтереси українського народу [6].

Таким чином, аналізуючи сучасну історіографію проблем зародження та функціонування суспільно-християнського руху, спостерігаємо значне зацікавлення ним українських дослідників. Вони досліджують різноманітні аспекти діяльності християнських суспільників, їх визначних представників та місця на політичній арені Галичини означеного періоду. Натомість на сьогодні на достатньо висвітлені діяльність українського суспільно-християнського руху в контексті аналогічних європейських партій та взаємин з іншими політичними силами Галичини.

Список використаних джерел

1. Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Т. Антошевський. – Львів, 1997. – 36 с. ; Antoshevskiy T. Do istorii khrystyiansko-suspilnoho rukhu v Halychyni (80-ti rr. XIX st. – 1914 r.) / T. Antoshevskiy. – Lviv, 1997. – 36 s.

2. Антошевський Т. Олександр Барвінський і український християнсько-суспільний рух наприкінці XIX – початку XX століть / Т. Антошевський // Олександр Барвінський (1847–1927) : матер. конф., присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського, м. Львів, 14 травня 1997 р. – Львів, 2001. – С. 45–58 ; Antoshevskiy T. Oleksandr Barvinskyi i ukrainskyi khrystyiansko-suspilnyi rukh naprykintsi XIX – pochatku XX stolit / T. Antoshevskiy // Oleksandr Barvinskyi (1847–1927) : mater. konf., prysviachenoї 150 richnytsi vid dnia narodzhennia Oleksandra Barvinskoho, m. Lviv, 14 travnia 1997 r. – Lviv, 2001. – S. 45–58.

3. Аркуша О. Олександр Барвінський. До 150-річчя від дня народження / О. Аркуша. – Львів : Інститут українознавства НАН України, 1997. – 34 с. ; Arkusha O. Oleksandr Barvinskyi. Do 150-richchia vid dnia narodzhennia / O. Arkusha. – Lviv : Instytut ukrainoznavstva NAN Ukrainy, 1997. – 34 s.

4. Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку XX століття: політичне товариство "Руська громада" / О. Аркуша // Шляхами історії : наук. зб. іст. фак. ЛНУ ім. Івана Франка. На пошану професора Костянтина Кондратюка. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 63–99 ; Arkusha O. Ukrainskyi khrystyiansko-suspilnyi rukh u Halychyni na pochatku XX stolittia: politychne tovarystvo "Ruska hromada" / O. Arkusha // Shliakhamy istorii : nauk. zb. ist. fak. LNU im. Ivana Franka. Na poshanu profesora Kostiantyna Kondratiuka. – Lviv: LNU im. I. Franka, 2004. – S. 63–99.

5. Білик-Лиса Н. Богдан Лепкий і "Християнсько-суспільний союз" / Н. Білик-Лиса // Високе небо Богдана Лепкого : спроба антології у публіцистиці, поезії, музиці. – Бережани; Тернопіль : Джура, 2001. – С. 97–106 ; Bilyk-Lysa N. Bohdan Lepkyi i "Khrystyiansko-suspilnyi soiuz" / N. Bilyk-Lysa // Vysoke nebo Bohdana Lepkoho : spoba antolohii u publitsystytsi, poezii, muzytsi. – Berezhany; Ternopil : Dzhura, 2001. – S. 97–106

6. Васьків Н. А. Українсько-єврейські відносини у політиці християнських суспільників наприкінці XIX – початку XX ст. (за матеріалами часопису "Руслан") / Н.А. Васьків // Гілея : науковий вісник. - 2014. – Вип. 91. – С. 40–47 ; Vaskiv N. A. Ukrainsko-yevreiski vidnosyny u politytsi khrystyianskykh suspilnykiv naprykintsi XIX – pochatku XX st. (za materialamy chasopysu "Ruslan") / N. A. Vaskiv // Hileia : naukovyi visnyk. - 2014. – Vyp. 91. – S. 40–47.

7. Винник Н. М. Католицький русько-народний союз в українській історіографії / Н. М. Винник // Інтелігенція і влада. Серія: історія. – 2008. – Вип. 11. – С. 258–267 ; Vynnyk N. M. Katolytskyi rusko-narodnyi soiuz v ukrainskii istoriografii / N. M. Vynnyk // Intelihentsiia i vlada. Serii: istoriia. – 2008. – Vyp. 11. – S. 258–267.

8. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / О. Єгрешій. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – 168 с. ; Yehreshii O. Yepyskop Hryhorii Khomyshyn: portret relihiino-tserkovnoho i

hromadsko-politychnoho diiacha / O. Yehreshii. – Ivano-Frankivsk : Nova Zoria, 2006. – 168 s. ;

9. Кісь Н. Західництво в Галичині початку ХХ століття: клерикальна група – політична доктрина – цивілізаційний вибір / Н. Кісь // *З історії західноукраїнських земель / гол. редколегії М. Литвин. – Львів, 2013. – Вип. 9. – С. 25–38 ; Kis N. Zakhidnytstvo v Halychyni pochatku XX stolittia: klerykalna hrupa – politychna doktryna – tsyvilizatsiynyi vybir / N. Kis // Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel / hol. redkolehii M. Lytvyn. – Lviv, 2013. – Vyr. 9. – S. 25–38.*

10. Кісь Н. Поширення на початку ХХ ст. антиклерикальних ідей в Галичині та Греко-католицька церква / Н. Кісь // *Історія релігій в Україні / упоряд. : О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. – Львів, 2012. – С. 548–558 ; Kis N. Poshyrennia na pochatku XX st. antyklerykalnykh idei v Halychyni ta Hreko-katolytska tserkva / N. Kis // Istoriiia relihii v Ukraini / uporiad. : O. Kyrychuk, M. Omelchuk, I. Orlevych. – Lviv, 2012. – S. 548–558.*

11. Кліш А. Дослідження українського суспільно-християнського руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. в сучасній вітчизняній історіографії / А. Кліш // *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. - 2011. – Вип. 6–7 : 20-й річниці Незалежності України присвячується. - С. 390–394 ; Klish A. Doslidzhennia ukrainskoho suspilno-khrystyianskoho rukhu kintsia XIX – pochatku XX st. v suchasni vitchyzniani istoriohrafii / A. Klish // Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats : Seriiia: Istoriiia, mizhnarodni vidnosyny. - 2011. – Vyr. 6–7 : 20-y richnytsi Nezalezhnosti Ukrainy prysviachuietsia. - С. 390–394.*

12. Кліш А. Заснування Католицького русько-народного союзу в «Споминах з мого життя» Олександра Барвінського / А. Кліш // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – 2016. – Вип. 2(3). – С. 56–59 ; Klish A. Zasnuvannia Katolytskoho rusko-narodnoho soiuzu v «Spomynakh z moho zhyttia» Oleksandra Barvinskoho / A. Klish // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Seriiia : Istoriiia. - 2016. – Vyr. 2(3). – S. 56–59.*

13. Кліш А. Парламентська діяльність Анатолія Вахнянина (кін. ХІХ – початок ХХ ст.) / А. Кліш // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. - 2015. – Вип. 1(2). – С. 142–145 ; Klish A. Parlamentska diialnist Anatolia Vakhnianyna (kin. XIX– pochatok XX st.) / A. Klish // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Seriiia: Istoriiia. - 2015. – Vyr. 1(2). – S. 142–145.*

14. Кліш А. Реалізація О. Барвінським ідей українського суспільно-християнського руху наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / А. Кліш // *Українознавчий альманах. – 2015. – Вип. 18. - С. 160–164 ; Klish A. Realizatsiia O. Barvinskym idei ukrainskoho suspilno-khrystyianskoho rukhu naprykintsia XIX – na pochatku XX st. / A. Klish // Ukrainoznavchyi almanakh. – 2015. – Vyr. 18. - S. 160–164*

15. Кліш А. Співпраця слов'янських депутатів християнсько-суспільного напрямку у Державній раді наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (за українськими джерелами) / А. Кліш, Р. Лехнюк // *Проблеми слов'янознавства. – 2016. – Вип. 65. - С. 167–177 ; Klish A. Realizatsiia O. Barvinskym idei ukrainskoho suspilno-khrystyianskoho rukhu naprykintsia XIX – na pochatku XX st. / A. Klish // Ukrainoznavchyi almanakh.– 2015. – Vyr. 18. - S. 160–164.*

16. Кліш А. Часопис «Руслан» як джерело до вивчення Християнсько-суспільного союзу (1911–1914 рр.) / А. Кліш // *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. - 2015. – Вип. 16, (Ч. 2). – С. 196–202 ; Klish A. Chasopys «Ruslan» yak dzherelo do vyvchennia Khrystyiansko-*

suspilnoho soiuзу (1911–1914 rr.) / A. Klish // *Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny.* – 2015. – Vyp. 16, (Ch. 2). – S. 196–202.

17. Лехнюк Р. «Лише під проводом нашого ВПр. Епископату може нарид наш дивинути ся з занепаду»: взаємини представників українського християнсько-суспільного руху з вищими ієрархами Греко-католицької церкви в Галичині на початку ХХ століття / Р. Лехнюк // *Історія релігій в Україні.* – Львів : Логос, 2016. – Кн. 1. – С. 483–496 ; Lekhniuk R. «Lyshe pid provodom nashoho VPr. Epyskopatu mozhe narid nash dvyhnuty sia z zanepadu»: vzaiemyny predstavnykiv ukrainskoho khrystyiansko-suspilnoho rukhu z vyshchymy iierarkhamy Hreko-katolytskoi tserkvy v Halychyni na pochatku ХХ stolittia / R. Lekhniuk // *Istoriiia relihii v Ukraini.* – Lviv : Lohos, 2016. – Кн. 1. – С. 483–496.

18. Лехнюк Р. Газета «Руслан» як джерело до вивчення середовища Католицького русько-народного союзу (1896–1901 pp.) / Р. Лехнюк // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія.* – 2015. – Вип. 1(1). – С. 150–160 ; Lekhniuk R. Hazeta «Ruslan» yak dzherelo do vyvchennia seredovyshcha Katolytskoho rusko-narodnoho soiuзу (1896–1901 rr.) / R. Lekhniuk // *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Hnatiuka. Serii : Istoriiia.* – 2015. – Vyp. 1(1). – С. 150–160.

19. Лехнюк Р. Постать митрополита Андрея Шептицького у висвітленні газети «Руслан» / Р. Лехнюк // *Соціогуманітарні проблеми людини.* – 2015. – № 8. – С. 62–70 ; Lekhniuk R. Postat mytropolyta Andreia Sheptytskoho u vysvitlenni hazety «Ruslan» / R. Lekhniuk // *Sotsiohumanitarni problemy liudyny.* – 2015. – № 8. – С. 62–70.

20. Лехнюк Р. Українські консервативні середовища в ідейному просторі Львова початку ХХ століття / Р. Лехнюк // *Львів: місто – суспільство – культура : зб. наук. пр.* – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. – Том 10 : Львів / Lwow / Lemberg як міські простори: уявлення, досвіди, практики. – Частина 1. – С. 310–348 ; Lekhniuk R. Ukrainski konservatyvni seredovyshcha v ideinomu prostori Lvova pochatku ХХ stolittia / R. Lekhniuk // *Lviv: misto – suspilstvo – kultura : zb. nauk. pr.* – Lviv : Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2016. – Том 10 : Lviv / Lwow / Lemberg як міські простори: uivlennia, dosvidy, praktyku. – Chastyna 1. – С. 310–348.

21. Мудрий М. Рукописні джерела до історії Християнсько-суспільного союзу в Галичині / М. Мудрий // *До джерел : зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.* – Київ; Львів, 2004. – Т. 1. – С. 421–440 ; Mudryi M. Rukopysni dzherela do istorii Khrystyiansko-suspilnoho soiuзу v Halychyni / M. Mudryi // *Do dzherel : zb. nauk. prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia.* – Kyiv; Lviv, 2004. – Т. 1. – С. 421–440.

22. Мудрий М. «Згадки з життя свого і своєї родини»: Спогади Тита Реваковича як джерело до історії Галичини ХІХ століття / М. Мудрий // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – 2006. – Т. ССLII : Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 708–762 ; Mudryi M. «Zghadky z zhyttia svoho i svoiei rodyny»: Spohady Tyta Revakovycha yak dzherelo do istorii Halychyny ХІХ stolittia / M. Mudryi // *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka.* – 2006. – Т. ССLII : Pratsi Komisii spetsialnykh (dopomizhnykh) istorychnykh dystsyplin. – С. 708–762.

23. Райківський І. Я. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття : моногр. / І. Я. Райківський. – Івано-Франківськ : Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. – 932 с. ; Raikivskiy I. Ya. Ideia ukrainskoi natsionalnoi yednosti v hromadskomu zhytti Halychyny ХІХ stolittia : monohr. / I. Ya. Raikivskiy. – Ivano-Frankivsk : Vydavnytstvo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasyliya Stefanyka, 2012. – 932 s.

24. Романюк Р. Осип Маковей і газета «Руслан»: тематико-проблемні особливості публіцистики / Р. Романюк // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – 2010. – Вип. 2. – С. 550–560 ; Romaniuk R. Osyp Makovei i hazeta «Ruslan»: tematyko-problemni osoblyvosti publitsystyky / R. Romaniuk // Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho tsentru periodyky. – 2010. – Vyp. 2. – S. 550–560.

25. Романюк С. До історії створення часопису “Руслан” (1897–1914 рр.) (за рукописною спадщиною О. Барвінського) / С. Романюк // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики. – 2004. – Вип. 12. – С. 50–57 ; Romaniuk S. Do istorii stvorennia chasopysu “Ruslan” (1897–1914 rr.) (za rukopysnoiu spadshchynoiu O. Barvinskoho) / S. Romaniuk // Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho tsentru periodyky. – 2004. – Vyp. 12. – S. 50–57.

26. Романюк С. Олександр Барвінський – публіцист, редактор, видавець / С. Романюк. – Львів : ЛННБУ ім. В. Стефаника, 2009. – 376 с. ; Romaniuk S. Oleksandr Barvynskiy – publitsyst, redaktor, vydavets / S. Romaniuk. – Lviv : LNNBU im. V. Stefanyka, 2009. – 376 s..

27. Сніцарчук Л. Газета “Руслан” (Львів, 1897–1914 рр.): змістово-тематична модель видання / Л. Сніцарчук // Вісник Львівського університету. Серія журналістика. – 2008. – Вип. 31. – С. 241–250 ; Snitsarchuk L. Hazeta “Ruslan” (Lviv, 1897–1914 rr.): zmistovo-tematychna model vydannia / L. Snitsarchuk // Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii zhurnalistyka. – 2008. – Vyp. 31. – S. 241–250.

28. Чорновол І. Олександр Барвінський у контексті своєї і нинішньої епохи / І. Чорновол // Олександр Барвінський (1847–1927) : матер. конф., присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського, м. Львів, 14 травня 1997 р. – Львів, 2001. – С. 32–45 ; Chornovol I. Oleksandr Barvynskiy u konteksti svoiei i nynishnoi epokhy / I. Chornovol // Oleksandr Barvynskiy (1847–1927) : mater. konf., prysviachenoї 150 richnytsi vid dnia narodzhennia Oleksandra Barvinskoho, m. Lviv, 14 travnia 1997 r. – Lviv, 2001. – S. 32–45.

29. Шологон Л. І. Джерела з історії національно-культурного руху українців Галичини (1848–1914 рр.) : моногр. / Л. Шологон. – Івано-Франківськ : Симфонія-форте, 2015. – 460 с. ; Sholohon L. I. Dzherela z istorii natsionalno-kulturnoho rukhu ukraintsiv Halychyny (1848–1914 rr.) : monohr. / L. Sholohon. – Ivano-Frankivsk : Symfoniia-forте, 2015. – 460 s.

30. Шологон Л. Програми політичних партій як джерело з історії українського національно-культурного руху Галичини (кінець XIX – початок XX ст.) / Л. Шологон // Вісник Прикарпатського університету : Історія. – 2011. – Вип. 20. – С. 167–174 ; Sholohon L. Prohramy politychnykh partii yak dzherelo z istorii ukrainskoho natsionalno-kulturnoho rukhu Halychyny (kinets XIX – pochatok XX st.) / L. Sholohon // Visnyk Prykarpatskoho universytetu : Istoriia. – 2011. – Vyp. 20. – S. 167–174.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2017 р.

A. Klish

SOCIAL-CHRISTIAN MOVEMENT IN HALYCHYNA OF IN THE LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES IN THE MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY: TENDENCIES AND DIRECTIONS OF THE RESEARCH

The analysis of the main author's approaches created within the framework of the latest Ukrainian historiography in the problem studying formation and functioning of the social-christian movement in Halychyna.

In the paper the current state of study by contemporary Ukrainian historians of the problem of the emergence and activity of the social-christian movement in Halychyna in the late nineteenth and early twentieth centuries is analyzed.

The proposed article is based on such fundamental principles of historical research as scientific objectivity and historicism. The analyzed works were systematized by the lines of the research.

The main aim of the article is to analyze the main historiographical approaches to the studying of a given problem, the degree of its scientific development, as well as the prospects for further investigation of the repressive of the activities of the social and Christian movement in the late nineteenth and early twentieth centuries.

It is established that the researchers have paid the greatest attention to the elucidation of the sources of studying the social-Christian movement, its prominent representatives.

This article, which is based on the scientific achievements of domestic historians on this problem, shows that the social-christian movement in Halychyna in the late nineteenth and early twentieth centuries was represented by a number of bright personalities, such as O. Barvinskyy, K. Studinskyy, O. Makovey, A. Vakhnyanin. For his small number he played a significant role in the Ukrainian social and political life.

The scientific novelty consists in the creation of a integral picture of the historiography of the activities of the social-christian movement in the late nineteenth and early twentieth centuries.

Key words: *social-christian movement, modern historiography, Halychyna.*

УДК 94(477) : 35207 «1870/1914»

В.М. Коробка

ДУМИ Й УПРАВИ НА ЧОЛІ ДОПОМОГИ НУЖДЕНИМ У МІСТАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядається спільна діяльність міського самоврядування, установ суспільного піклування та добровольців у Катеринославській губернії в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. Надання допомоги нужденним у відповідності до законодавства виявлялося в утриманні богаділень, нічліжних притулків, допомозі добровільним установам, утриманні закладів допомоги бідним та індивідуальній матеріальній допомозі загрузлим у злиднях городянам. У всіх цих справах муніципальні органи користувалися вельми суттєвим джерелом фінансування у вигляді благодійних пожертвувань.

Ключові слова: *допомога нужденним, благодійність, Катеринославська губернія, міські думи та управи, Городове положення 1870 р.*

У підросійській Україні останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. суспільне піклування було складовою частиною громадського життя. Допомогу людям, що зазнають матеріальної нужди, надавали конфесійні організації, органи місцевого самоврядування, громадські організації та приватні особи. Благодійництво мало різні мотиви. Це могли бути релігійні ідеали та турбота про душу свою безсмертну, співчуття та усвідомлення солідарності між членами суспільства, почуття обов'язку перед народом, а в деяких випадках – честолюбство і самореклама. У будь-якому разі, допомога незможним, хворим, калікам, престарілим була практичною формою гуманізму як вищої форми людської поведінки. І в регіональному, і в часовому та інституціональному розрізі проблема суспільного піклування в містах Катеринославської губернії в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. не отримала

достатнього висвітлення. Отже, розкриття його окремих подробиць сприятиме збагаченню змісту вітчизняного містознавства.

У статті умовно називаємо суспільним піклуванням сукупність організованих дій із надання допомоги особам, які перебувають у обставинах відсутності достатніх засобів до існування та не можуть без сторонньої допомоги їх подолати. У той самий час поняття «благодійництво» використовується тут як безкорислива пожертва матеріальної, грошової, організаційної чи іншої допомоги приватними особами або громадськими установами, чи церковними організаціями на користь нужденних.

Діяльність органів міського самоврядування в Катеринославській губернії в останній третині XIX – на початку XX ст. з організації допомоги нужденним розглядалась уривчасто С. Нестерцовою [16] В. Коробкою [12]. О. Двуреченською [1]. К. Петровою [24], О. Кравченко [13], С. Татариним та Д. Бондарцовим [27].

Мета розгляду – з'ясування ступеня участі установ міського самоврядування Катеринославської губернії в останній третині XIX – на початку XX ст. в сфері суспільного піклування.

Зі стрімким розгортанням урбанізаційних процесів у губернії зростала кількість бідних та нужденних. З виданням Городового положення 1870 р. відповідальність за допомогу їм у містах було покладено на муніципальні органи. З початку 70-х рр. XIX ст. деякі міські управління Катеринославської губернії завідували богадільнями – притулками для інвалідів, убогих, непрацевдатних та старих людей. Так, Катеринославська міська богадільня була заснована для догляду бідних міщан-християн і збанкрутілих купців міста. Приміщення, в якому вона розташовувалася, було побудоване в 1870 р. на міській землі, на пожертвуванні благодійниками 3943 руб. Деревину для будівництва притулку відпустила дума зі старих споруд, що належали місту [23, с. 109].

Грошове забезпечення богадільні здійснювалося за рахунок орендних доходів (1952 руб.) з 723 десятин землі, подарованої місту спеціально для цієї цілі спадковим почесним громадянином П. Белявським. Вартість догляду однієї особи у притулку з початку становила 77 руб. на рік. Завідування богадільнею здійснювалося під безпосереднім наглядом міської управи спеціально обраним думою для цієї справи попечителем [23, с. 109]. З 1 червня 1879 р. нагляд за притулком було доручено гласному місцевої думи Хреннікову. Того ж року в богадільні доглядалося п'ятнадцятеро літніх і калічних людей [8].

У новомосковський притулок, що утримувався на кошти міської громади й різні пожертвування для догляду, приймали осіб усіх станів без розрізнення статі і віку [23, с. 114]. У 1878 р. їх нараховувалося 11 осіб, а утримання коштувало 105 руб. [7].

Плідні стосунки встановилися між маріупольським громадським управлінням і місцевим благодійним товариством, що було засновано в 1876 р. [3, арк. 32]. Правда, з початку діяльності громадської організації допомога міської думи їй була доволі символічною. Так, у кошторисі на 1877 р. передбачалося виділення товариству на медикаменти для бідних городян 200 руб. [6]. У 1880-х рр. узвичаєною вже була сума, що видавалася на ті ж потреби – 500 руб. [25, с. 112 – 113]. Проте бували й винятки, от як у 1892 р., з приводу епідемії холери, за постановою думи товариство отримало 1500 руб. [3, арк. 32 зв.].

У 1898 р. зазначена благодійна організація була з дозволу губернатора перетворена на Товариство допомоги бідним м. Маріуполя, що давало змогу розширити програму діяльності, наприклад, обзаводитися нерухомим майном. Як першочергове завдання, загальні збори товариства визначили – влаштування у місті нічліжного будинку.

Здійснюючи купівлю у приватної особи приміщення під нічліжку, Товариство поміж інших коштів використало довгострокову позику (14000 руб.) у Донському земельному банку. Міська дума з прихильністю поставилася до цієї кредитної операції і, коли вона здійснилася, ухвалила рішення про прийняття на рахунок міста щорічного погашення боргу (1370 руб.) фінансовій установі [15].

Маріупольське міське управління разом із повітовим земством намічали ще у 1880 р. відкрити й утримувати спільним коштом богадільню. Але цей задум залишився нездійсненим. Притулок для непрацездатних було влаштовано 1899 р. на міській землі в пам'ять покійного А. Хараджаєва, знаного міського добродійника, завдяки пожертвуванню на це 15000 руб. його вдовою Софією Іванівною Хараджаєвою. З цього приводу міська дума ухвалила рішення про щорічне внесення в кошторис 500 руб. на утримання там п'яти людей похилого віку [10, с. 198 – 199; 9, с. 195].

На початку ХХ ст. громадське управління Маріуполя щорічно виділяло гроші ще низці благодійних установ і організацій. Так, Маріупольському товариству піклування про дітей виділялося 1000 руб. Ця благодійна установа не тільки надавала нужденним матеріальну допомогу (гроші, харчі та паливо), але й утримувала дитячий притулок і навчальну майстерню крою і шитва [11, с. 264 – 265].

Невеликі за розміром суми отримували в місті товариства порятунку на воді (50 руб.) та товариство взаємодопомоги службовців маріупольського міського громадського управління на освіту дітей (150 руб.) [26, с. 190].

Завідування Бахмутською богадільнею, що була заснована 1868 р. для догляду людей переважно місцевого міщанського стану обох статей, здійснювали троє, обраних думою, попечителів під наглядом міського голови. Притулок розташовувався у дерев'яному приміщенні, збудованому на міські кошти. Одночасно у закладі могло доглядатися 16 осіб. Богадільня мала свій капітал, що утворився з пожертвуваних 4000 руб., вкладених у білети державної ренти – особливого виду державної позики. На проценти від запозиченого капіталу та на інші внески здійснювалося утримання установи, що становило у середньому 30 руб. на одну особу на рік [23, с. 114 – 115]. У 1878 р. доглядалося 15 осіб, їх забезпечення коштувало 546 руб. [7].

Будівля, в якій було розташовано притулок, через тісноту не відповідала у повній мірі своєму призначенню. Тому 1889 р. міська дума доручила управі продати її для купівлі на виручені кошти більш зручного приміщення [17, с. 18]. Через невдалі спроби продажу міське управління 1893 р. зрештою дійшло висновку про те, що під богадільню краще збудувати новий будинок. Разом з цим, у кошторис 1893 р. на спорудження нового приміщення притулку було внесено 6000 руб. [18, с. 25]. Після завершення всіх будівельних робіт розміщення богадільні у новому кам'яному будинку відбулося у вересні 1895 р. [19, с. 23].

Поступово збільшувалися витрати на кожну людину, яка доглядалася у притулку. Так, у 1898 р., коли у ньому доглядалися семеро чоловіків і дев'ятеро жінок, грошове забезпечення богадільні обходилося міському бюджету в 1275 руб., що складало 76 руб. на кожного, хто перебував під громадською опікою. Крім того, утримувалися на окремих квартирах із платнею за них від міста дві жінки, що у зв'язку із хворобливим станом потребували особливого догляду [20, с. 17]. У 1913 р. на притулок місто виділило 2686 руб. [21, с. 42 – 43].

В Олександрівську станом на 1899 р. щорічну матеріальну підтримку з міського бюджету отримували лише дві благодійні установи – дитячий притулок на п'ятдесят дівчат (500 руб.), а також нічліжний будинок на вісімдесят осіб, що утримувався на кошти місцевого благодійного товариства «Братство в ім'я Покрови Пресвятої Богородиці» – 50 руб. [9, с. 185].

У 1899 р. в Олександрівську міську думу від начальника губернії надійшла пропозиція організувати в місті громадську установу з піклування про бідних. З цього приводу розпорядчим органом самоврядування 16 травня і 14 жовтня 1899 р. було прийнято відповідну ухвалу. Міські діячі знайшли самобутній спосіб розв'язання завдання – не відкривати нового благодійного органу через те, що наявне в місті Покровське братство сповна відповідає завданням піклування про бідних. Цілковите вирішення питання вимагало лише розширення його діяльності, що на думку гласних, можливо завдяки наданню йому з міського бюджету, починаючи з 1900 р., щорічної допомоги в розмірі 400 руб. на весь час його існування в прийдешньому. Крім того, представниками від міста до складу ради братства були призначені гласні Д. Гаврилов і Я. Новицький [22, с. 191 – 192].

Павлоград на 1899 р. утримував богадільню, в якій доглядалися 19 чоловіків і 14 жінок [9, с. 201]. Верхньодніпровськ за відомостями на 1899 р. не утримував жодного благодійного закладу [9, с. 191].

На початку ХХ ст. міські громадські управління здійснили низку масштабних акцій у галузі благодійності. Так, за ухвалою Луганської міської думи 3 січня 1902 р. в місті було відкрито богадільню на 18 осіб. Попечителькою її було призначено дружину міського голови Н. Вербовську [4, арк. 44].

До числа добродійних дій, пов'язаних із міським самоврядуванням відноситься і вчинок колишнього начальника поліції Катеринослава І. Машевського, що в бутність міським поліцеймейстером, на власні кошти збудував на міській землі та цілком обладнав нічліжний будинок. Витрати на його утримання покривалися за рахунок нічліжної плати і, крім того, з того ж джерела надходив прибуток – 600 руб. У зв'язку з переведенням благодійника по службі в інше місце він звернувся 10 червня 1909 р. у міську управу з проханням прийняти притулок у ведення міста, що і було здійснено.

У 1913 р. цим нічлігом користувалися щоденно 130 – 200 осіб, з кожного нічліжника стягувалася платня в розмірі 5 коп. на день. Відвідувачі закладу отримували щодня з 1-го жовтня до 1-го квітня чай із цукром, а на Різдво і Великдень надавалися безкоштовні нічліг і частування [14, с. 50 – 51].

Однак, як відзначали за результатами обслідування гласні міської думи, через вплив безпритульних нічліжка станом на 1913 р. не в змозі була вмістити усіх, хто мав потребу у притулку. У зв'язку з цим бідний люд шукав пристановище у нічліжках, що належали приватним особам. А це були, як правило, підвальні поверхи – приміщення в антисанітарному стані. Для розв'язання проблеми виконавчі органи думи мали на меті спорудити новий будинок для нічліжного дому на 300 осіб [14, с. 51].

У Катеринославі зафіксовані різні способи вияву благодійності заможних городян із використанням установ громадського управління для виконання волі благодійників. Спадковий почесний громадянин Катеринослава І. Пчолкін заповів капітал (2000 руб.), що був прийнятий містом у 1879 р. з тим, щоб відсотки з нього роздавалися бідним городянам [8]. Відомі й інші непоодинокі факти такого роду благодійності. Так, різні особи віддавали на користь міст капітали, відсотки з яких призначалися жертвувателями, наприклад, для влаштування розговіння найбіднішим жителям міста. Таких коштів у 1908 р. надійшло до міської каси 357 руб. Міська управа ухвалила рішення про видачу цієї суми члену управи П. Волкову для використання у Великдень за призначенням [2, арк. 45]. Міське управління стосовно таких випадків виступало у якості своєрідної передавальної інстанції від жертвувателів до нужденних осіб.

**Видатки міських управлінь Катеринославської губернії
 на суспільне піклування в 1912 р. [5, с. 148 – 149, 150 – 151]**

Міста	Утримання богаділень	Утримання нічліжних притулків	Допомога благодій- ним установам	Утримання закладів допомоги бідним	Інші витрати	Всього	Загальна сума видатків за 1912 р.
						абс./%	
Катери- нослав	9121	4300	4586	930	250	19187 / 0,8%	2259830
Бахмут	2565	300	650	300	–	3815 / 2,3%	163655
Верхньо- дніпровськ	–	–	50	100	–	150 / 0,2%	90545
Луганськ	3007	–	475	–	100	3582 / 0,7%	480798
Маріуполь	800	–	3305	500	–	4605 / 1%	513904
Нікополь	–	–	10	–	–	10 / 0,01%	80222
Новомо- сковськ	1677	–	25	483	–	2185 / 1,3%	170824
Олександрівськ	–	–	3810	300	–	4110 / 1%	406836
Павлоград	1000	–	275	300	120	1695 / 1%	196444
Слов'яно- сербськ	–	–	100	200	–	300 / 2%	15303

Результати діяльності міських громадських управлінь катеринославської губернії у галузі суспільного піклування напередодні Першої світової війни певним чином відображає *табл.* За її відомостями основний видаток у галузі громадського піклування для міських управлінь Катеринослава, Бахмута, Луганська, Новомосковська і Павлограда у 1912 р. полягав в утриманні богаділень. Не брали участі в їх забезпеченні 4 міста – Верхньодніпровськ, Нікополь, Олександрівськ та Слов'яносербськ.

Кожне місто по мірі можливостей надавало допомогу благодійним установам. Причому серед інших витрат Олександрівська та Маріуполя в галузі суспільного піклування видатки на цю статтю були найбільшими. Разом з тим, як видно з *табл.*, кошти, що виділяли добродійним організаціям Верхньодніпровськ, Нікополь та Новомосковськ мали доволі символічний характер. До того ж міські управління, крім луганського та нікопольського, виділенням невеликих сум сприяли діяльності установ допомоги бідним. Фінансове забезпечення нічліжних будинків здійснювали тільки громадські управління Катеринослава і Бахмута.

Отже, міські управління у відповідності до законодавства здійснювали широку діяльність у сфері суспільного піклування, що виявлялась в утриманні богаділень, нічліжних притулків, допомозі благодійним установам, утриманні закладів допомоги бідним й виділенні земельних ділянок на міській землі для їх влаштування. З-поміж іншого практикувалась й індивідуальна матеріальна допомога нужденним городянам. У

цих справах муніципальні органи користувалися вельми суттєвим джерелом фінансування у вигляді благодійних пожертвувань.

Список використаної літератури

1. Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрямки діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. С. Двуреченська. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2006. – 169 с.; Dvurechenska O. S. Orhany miskoho samovriaduvannia Katerynoslava: formuvannia, struktura ta napriamky diialnosti (kinets XVIII – pochatok XX st.) / O. S. Dvurechenska. – Dnipropetrovsk: Natsionalnyi hirnychy universytet, 2006. – 169 s.
2. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 469, оп. 1, спр. 10; Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti. – F. 469, op. 1, spr. 10.
3. Державний архів Донецької області. – Ф. 113, оп. 1, спр. 120; Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti. – F. 113, op. 1, spr. 120.
4. Державний архів Луганської області. – Ф. 60, оп. 1, спр. 3; Derzhavnyi arkhiv Luhanskoi oblasti. – F. 60, op. 1, spr. 3.
5. Доходы, расходы, специальные капиталы и задолженность городских поселений на 1912 год. – Петроград: Тип. Н.Я. Стойковой, 1917. – 532 с.; Dokhody, raskhody, spetsialnye kapitaly i zadolzhennost gorodskikh poseleniy na 1912 god. – Petrograd: Tip. N.Ya. Stoykovoy, 1917. – 532 s.
6. Екатеринославские губернские ведомости (далі – ЕГВ). – 1877. – №66. – 17 августа; Yekaterinoslavskie gubernskie vedomosti (dali – YeGV). – 1877. – №66. – 17 avhusta.
7. ЕГВ. – 1879. – №45. – 16 июня; YeGV. – 1879. – №45. – 16 iyunya.
8. ЕГВ. – 1880. – №26. – 29 марта; YeGV. – 1880. – №26. – 29 marta.
9. Екатеринославская губерния, памятная книжка и адрес-календарь на 1901 год. – Екатеринослав: Тип. Губ. правления, 1900. – 577 с.; Yekaterinoslavskaya guberniya, pamyatnaya knizhka i adres-kalendar na 1901 god. – Yekaterinoslav: Tip. Gub. pravleniya, 1900. – 577 s.
10. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1899 г. с приложениями. – Мариуполь: Тип. Д.И. Бабенко, 1900. – 247 с.; Zhurnaly ocherednykh i chrezvychaynykh zasedaniy Mariupolskoy gorodskoy dumy za 1899 g. s prilozhenimi. – Mariupol: Tip. D.I. Babenko, 1900. – 247 s.
11. Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1906 г. – Мариуполь: Тип. С.А. Копкина, 1907. – 295 с.; Zhurnaly ocherednykh i chrezvychaynykh zasedaniy Mariupolskoy gorodskoy dumy za 1906 g. – Mariupol: Tip. S.A. Kopkina, 1907. – 295 s.
12. Коробка В. Общество пособия бедным города Мариуполя / В. Коробка // Актуальні проблеми науки та освіти. Матеріали VII підсумкової (2004 р.) науково-практичної конференції викладачів МДГУ: Зб. наук. праць / За редакцією К.В. Балабанова. – Мариуполь: МДГУ, 2005. – С. 118 – 121; Його ж. Как богатые помогали бедным в старом Мариуполе // Приазовский рабочий – 2005. – 7 сентября; Korobka V. Obshchestvo posobiya bednym goroda Mariupolya / V. Korobka // Aktualni problemy nauky ta osvity. Materialy VII pidsumkovoї (2004 r.) naukovo-praktychnoi konferentsii vykladachiv MDHU: Zb. nauk. prats / Za redaktsiieiu K.V. Balabanova. – Mariupol: MDHU, 2005. – S. 118 – 121; Yoho zh. Kak bogatye pomogali bednym v starom Mariupole // Priazovskiy rabochiy – 2005. – 7 sentyabrya.
13. Кравченко О. В. Добродійність та опіка над дітьми на Катеринославщині у XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс] / О. В. Кравченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету – 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 64 – 71. – Режим доступу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id

=1&path=/page/issues/38/9.pdf; Kravchenko O. V. Dobrochynnist ta opika nad ditmy na Katerynoslavshchyni u XIX – na pochatku XX st. [Elektronnyi resurs] / O. V. Kravchenko // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – 2014. – Vyp. XXXVIII. – S. 64 – 71. – Rezhym dostupu: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/38/9.pdf

14. Краткий обзор деятельности Екатеринославской городской управы за 1913 год. – Екатеринослав: Тип. бывш. Братства Св. Владимира, 1914. – 96 с.; Kratkiy obzor deyatelnosti Yekaterinoslavskoy gorodskoy upravu za 1913 god. – Yekaterinoslav: Tip. byvsh. Bratstva Sv. Vladimira, 1914. – 96 s.

15. Мариупольский справочный листок. – 1900. – №21. – 11 февраля; Mariupolskiy spravochnyy listok. – 1900. – №21. – 11 fevralya.

16. Нестерцова С. М. Благодійність у Донбасі та її роль у суспільно-культурному житті на межі XIX – XX ст. / С. М. Нестерцова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2003. – Вип. 6. – С. 297 – 302; Nestertsova S. M. Blahodiinist u Donbasi ta yii rol u suspilno-kulturnomu zhytti na mezhi XIX – XX st. / S. M. Nestertsova // Problemy istorii Ukrainy XIX - pochatku XX st. – К., 2003. – Vyp. 6. – S. 297 – 302.

17. Отчет Бахмутской городской управы за 1892 год. – Бахмут: Тип. Р. И. Грилихеса, 1893. – 113 с.; Otchet Bakhmutskoy gorodskoy upravu za 1892 god. – Bakhmut: Tip. R. I. Grilikhesa, 1893. – 113 s.

18. Отчет Бахмутской городской управы за 1894 год. – Бахмут: Тип. Р. И. Грилихеса, 1895. – 119 с.; Otchet Bakhmutskoy gorodskoy upravu za 1894 god. – Bakhmut: Tip. R. I. Grilikhesa, 1895. – 119 s.

19. Отчет Бахмутской городской управы за 1896 год. – Бахмут: Тип. Р. И. Грилихеса, 1897. – 131 с.; Otchet Bakhmutskoy gorodskoy upravu za 1896 god. – Bakhmut: Tip. R. I. Grilikhesa, 1897. – 131 s.

20. Отчет Бахмутской городской управы за 1898 год. – Бахмут: Тип. М. М. Крамарева, 1899. – 127 с.; Otchet Bakhmutskoy gorodskoy upravu za 1898 god. – Bakhmut: Tip. M. M. Kramareva, 1899. – 127 s.

21. Отчет Бахмутской городской управы за 1913 год. – Бахмут: Тип. И. И. Дерковского, 1914. – 124 с.; Otchet Bakhmutskoy gorodskoy upravu za 1913 god. – Bakhmut: Tip. I. I. Derkovskogo, 1914. – 124 s.

22. Отчет о деятельности Александровского городского общественного управления за 1899 год. – Александровск: Тип. Б. Я. Штерна, 1901. – 418 с.; Otchet o deyatelnosti Aleksandrovskogo gorodskogo obshchestvennogo upravleniya za 1899 god. – Aleksandrovsk: Tip. B. Ya. Shterna, 1901. – 418 s.

23. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год. – Екатеринослав: Тип. Губ. правления, 1875. – 165, 88 с.; Pamyatnaya knizhka Yekaterinoslavskoy gubernii na 1875 god. – Yekaterinoslav: Tip. Gub. pravleniya, 1875. – 165, 88 s.

24. Петрова К. А. Благодійництво у діяльності училища-хутору глухонімих у м. Олександрівську Катеринославської губернії на початку XX століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/970/21.pdf?sequence=1&isAllowed=y>; Її ж. «Александровские новости» як джерело з історії благодійності м. Олександрівська Катеринославської губернії початку XX ст. [Електронний ресурс] / К. Петрова // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2011. – Т. 22. – С. 254 – 263. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/72271/26-Petrova.pdf?sequence=1>; Petrova K. A. Blahodiinytstvo u diialnosti uchylshcha-khutoru hlukhonimykh u m. Oleksandrivsku Katerynoslavskoi hubernii na pochatku XX stolittia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/970/21.pdf?sequence=1&isAllowed=y>; Yii zh. «Aleksandrovskye novosty» yak dzherelo z istorii

blahodiinosti m. Oleksandrivska Katerynoslavskoi hubernii pochatku XX st. [Elektronnyi resurs] / K. Petrova // Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv. – K., 2011. – T. 22. – S. 254 – 263. – Rezhym dostupu: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/72271/26-Petrova.pdf?sequence=1>

25. Протоколы заседаний Мариупольской городской думы за 1890 год. – Мариуполь: Тип. А. А. Фронтова, 1892. – 387 с.; Protokoly zasedaniy Mariupolskoy gorodskoy dumy za 1890 god. – Mariupol: Tip. A. A. Frontova, 1892. – 387 s.

26. Смета доходов и расходов города Мариуполя на 1908 год с приложениями. – Мариуполь: Типография С. А. Копкина, 1908. – 300 с.; Smeta dokhodov i raskhodov goroda Mariupolya na 1908 god s prilozheniyami. – Mariupol: Tipografiya S. A. Kopkina, 1908. – 300 s.

27. Татаринов С. Й. Роль земських діячів у благодійності Бахмуту, Мариуполю Катеринославської губернії у XIX - на початку XX ст. [Електронний ресурс] / С. Й. Татаринов, Д. М. Бондарцов. – Режим доступу: http://seanewdim.com/uploads/3/2/1/3/3213611/tatarinov_s.i._bondartsov_d.m._the_role_of_zemstvos_leaders_in_philanthropy_in_bakhmut_mariupol_of_ekaterinoslavskaya_gubernia_in_the_19th_-_early_20th_centuries..pdf; Tatarynov S. Y. Rol zemskykh diiachiv u blahodiinosti Bakhmutu, Mariupoliu Katerynoslavskoi hubernii u XIX – na pochatku XX st. [Elektronnyi resurs] / S. Y. Tatarynov, D. M. Bondartsov. – Rezhym dostupu: http://seanewdim.com/uploads/3/2/1/3/3213611/tatarinov_s.i._bondartsov_d.m._the_role_of_zemstvos_leaders_in_philanthropy_in_bakhmut_mariupol_of_ekaterinoslavskaya_gubernia_in_the_19th_-_early_20th_centuries..pdf

Стаття надійшла до редакції 08.12.2017 р.

V. Korobka

CITY DUMAS AND COUNCILS AT THE HEAD OF THE ASSISTANCE TO THE NEEDY IN THE TOWNS OF EKATERINOSLAV PROVINCE IN THE LAST THIRD OF THE NINETEENTH CENTURY – AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

The number of the poor and the needy grew with the rapid urbanization processes in the last third of the nineteenth and at the beginning of the twentieth century in the cities of Ekaterinoslav province. The municipal authorities were made responsible for the help to them after the publication of the City Regulations in 1870.

Since the early seventieth of the nineteenth century a number of city administrations of Katerynoslav province ran asylums – shelters for the disabled, the poor, the incapacitated and the elderly people. For instance, the city asylum was founded in the city of Yekaterinoslav to take care of the poor Christians from lower middle class and bankrupt merchants. The asylum cash security was accomplished at the expense of the rental payment from the land donated to the city specifically for this purpose by P. Belyavsky. There were fifteen elderly and disabled people who had been looking after at the asylum since 1879.

The asylum in Novomoskovsk, which was maintained by means of the city budget and various donations, accepted persons of all classes without distinction of gender and age. In 1878 there were 11 people in it.

In Mariupol, the asylum for the disabled was founded in 1899 to commemorate the late A. Kharajayev, a well-known urban benefactor. His widow Sophia Kharajayeva donated for this purpose 15,000 rubles. In September 1895, when all construction works were completed, the asylum moved to a new stone building. In 1898 the Society Assistance to the poor was founded in Mariupol, which allowed the city council to build a homeless shelter in the city.

Under the mayor's supervision three trustees, appointed by the Council, ran the asylum in the city of Bakhmut. By the year 1899, two charitable institutions, a children's shelter for fifty girls and a homeless shelter for eighty people, received the annual material support from the municipal budget of Aleksandrivsk city.

Pavlograd in 1899 maintained the asylum, in which 19 men and 14 women were looked after, and Verkhnedniprovs'k, according to documents of 1899, did not maintain any charitable institution.

At the beginning of the twentieth century the city public administrations carried out a number of large-scale charity activities. Thus, according to the decision of the Luhansk City Council, on January 3, 1902, an asylum for 18 persons was opened in the city. Among the charitable actions related to municipal self-government is the deed of I. Mashevsky, the former chief of Yekaterinoslav police, who at his own expense built on urban land and equipped a homeless shelter. When the benefactor was transferred to another place, he appealed to the city administration on June 10, 1909 with the request to take the homeless shelter under their auspice, and it was done. From 130 to 200 people used this homeless shelter daily in 1913. But the shelter was not able to accommodate all those who needed the asylum in 1913 because of the influx of homeless. To settle the problem, the city council decided to open a new homeless shelter for 300 persons.

Each city, as far as possible, provided the assistance to charitable institutions. In so doing Oleksandrivsk and Mariupol had the highest expenditures in public welfare. At the same time, the money which was given for charitable organizations by Verkhnedneprovsk, Nikopol and Novomoskovsk had a rather symbolic character. Besides the city authorities, except those of Luhansk and Nikopol, gave small amounts of money to assist the poor. Financial support of homeless shelters was carried out only by public administrations of Ekaterinoslav and Bakhmut.

Key words: *care for the needy, charity, Katerynoslav province, city dumas and councils, the 1870 municipal statute.*

УДК 930: 33(477) "1958/1964"

Ю.В. Коробка

ЛІКВІДАЦІЯ МАШИННО-ТРАКТОРНИХ СТАНЦІЙ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х – НАПРИКІНЦІ 1980-х рр.

У науковому опануванні реформи, пов'язаної з ліквідацією машинно-тракторних станцій (1958 р.), виокремлюється науковий доробок радянських дослідників часів «застою» та «перебудови», які по суті здійснили ревізію сукупності наукових праць періоду «відлиги» та їх методологічних підстав. Усупереч обмеженням, обумовленим історіографічною ситуацією, посиленням партійно-урядової політики ідеологізації історичної науки, гуманітаристика накопичила якийсь фактологічний матеріал та згенерувала низку міркувань, що є актуальними до нашого часу.

Ключові слова: *машинно-тракторна станція, ліквідації МТС (1958 р.), радянська історіографія ліквідації МТС, оцінки властивостей реформи.*

Вивчення хрущовської реформи, яка полягала в ліквідації 1958 р. машинно-тракторних станцій (далі – МТС), розпочалося ще за часів «відлиги». У цей (перший) історіографічний період наукове опанування важливої реформи зосереджувалося на проблемах виникнення перетворення та очікуваних його позитивних наслідках – зразках нібито більш ефективного застосування придбаної колгоспами техніки та дієвість переходу до них механізаторських кадрів. Протягом другої половини 1960-х – наприкінці 1980-х рр., за часів «застою» та «перебудови», у висвітленні ліквідації МТС відбулися два повороти, що умовно можна класифікувати як другий та третій

історіографічні періоди. Вони знаменували виникнення в радянській гуманітаристиці нових міркувань про властивості перетворення. Разом з тим спостерігається нагромадження нових знань, що потребує історіографічного опанування.

Мета статті полягає у з'ясуванні характерних рис наукового опанування реформи 1958 р., пов'язаної із скасуванням МТС, радянською гуманітаристикою часів «застою» та «перебудови».

У другий історіографічний період дослідження, присвячені ліквідації системи МТС, позбуваються невинного піднесення та спрямованості на вивчення лише позитивного ходу і наслідків реформи та поступаються місцем більш неупередженому і зваженому розглядові цього перетворення. Реформа, пов'язана із ліквідацією МТС, не викликала роздратування серед вищого партійно-державного керівництва, яке готувало повалення М. Хрущова. Про це непрямо свідчить відсутність згадок про неї у максимально викривальній так званій «доповіді Полянського» [10].

Можна припустити, що претенденти на участь у новому «колективному керівництві» ліквідацію МТС оцінювали як корисне перетворення, або таке, що не зачепило їх інтересів. Не можна зовсім скидати з рахунку й очевидну для тверезого розуміння речей необоротність змін, що визначалися такою наріжною обставиною, як формальна зміна власника основних засобів виробництва в аграрному секторі. Повернення на вихідну точку, з якої стартувала реформа, було б чимось на кшталт нового видання колективізації, тобто соціальної революції на селі, а це суперечило б виплеканому серед нового партійно-державного керівництва очікуванню стабільності системи. З іншого боку, зазначимо відсутність на цей момент у керівних ешелонах держави відвертих прихильників сталінського догматизму, що могли б посилатися на авторитет спочилого вождя і домагатися повернення МТС.

Природно, така атмосфера справляла вплив на дослідницьку діяльність у галузі вивчення перетворень хрущовського періоду. Створенню для цього відповідних умов посприяла і партійна оцінка наслідків скасування МТС. Так, у доповіді на березневому (1965 р.) пленумі ЦК КПРС новий перший секретар Л. Брежнєв зазначав, що у період реорганізації МТС було «серйозно підірвано» ремонтну базу сільського господарства, що спричинилося передачею «понад 600 добре обладнаних ремонтних заводів і майстерень раднаргоспам та іншим несільськогосподарським організаціям» [3, с. 83]. Крім того, радянський лідер відзначав неможливість повного завантаження багатьох майстерень, проданих окремим колгоспам, тоді, як поряд розташовані господарства позбавлені можливості відремонтувати машини. Занепокоєння нового керівництва партії викликало те, що наявні майстерні слабко оснащені верстатним і енергетичним устаткуванням. За останні чотири роки (1961–1964 рр. – Ю. К.) сільськогосподарська галузь одержала всього 36 тис. металорізальних верстатів, що у середньому становило менше, ніж один верстат на господарство [3, с. 83].

Негативне ставлення з боку партійно-державної верхівки до хрущовських перетворень загалом, і до певної міри неоднозначне оцінювання наслідків ліквідації МТС були умовним знаком суспільствознавцям для зауважень стосовно, у першу чергу, теоретичного обґрунтування реформи. Так, на початку другого історіографічного періоду П. Ігнатовський намагався довести неперекоєнливість «теорії двох хазяїв» як основного аргументу необхідності реорганізації машинно-тракторних станцій: земля перебуває у розпорядженні колгоспів, техніка – у МТС. На думку дослідника, про усунення «одного з хазяїв» – держави – зі сфери колгоспного виробництва не може бути й мови тому, що її роль у розвитку колгоспів і після реформи залишається вирішальною [14, с. 212]. Трактатування П. Ігнатовського отримало цілковиту підтримку з боку О. Чинчикова [38, с. 139–140].

На наш погляд, у цьому міркуванні можна спостерігати невдалу підміну поняття «МТС», як одного з розпорядників державної власності на засоби виробництва, поняттям «держава». Дійсно, машинно-тракторні станції було ліквідовано. Отже, не стало одного з дореформених «хазяїв» – розпорядників державного майна. Пріоритет держави в той час у докорінних питаннях володіння, розпорядження, використання основних засобів виробництва ніким під сумнів і не ставився.

В основному науковці продовжували при формулюванні значення реформи користуватися судженням про поєднання в одних руках землі і знарядь праці, але при цьому, як, наприклад, у монографії В. Островського і докторській дисертації І. Алексеєнка, стверджувалося про більш вагомні наслідки перетворення – набуття нових якісних рис у взаєминах між державою і колгоспами [24, с. 49; 1, с. 27].

Відлуння тлумачення необхідності подолати умови роздільного управління сільськогосподарським виробництвом із боку машинно-тракторних станцій та сільгоспартілей можна спостерігати у статті О. Тюриної. Авторка констатувала подвійність підпорядкування з 1955 р. до березня 1958 р. колгоспних спеціалістів – агрономів і зоотехніків. Адміністративно вони підпорядковувалися голові і правлінню колгоспу, а у вирішенні агротехнічних і зоотехнічних питань мали керуватися вказівками головних спеціалістів МТС. Така, на думку дослідниці, двоїстість у підпорядкуванні відіграла негативну роль, була причиною у багатьох випадках взаємного непорозуміння, конфліктів між керівництвом колгоспів і МТС [36, с. 31, 39].

Перехід до нової системи виробничо-технічного обслуговування колгоспів було піддано ретельному науковому розгляду Є. Талан [33]. Дослідниця визнала за необхідне виокремити «значні хиби» у діяльності МТС в УРСР. Науковець зазначила, що машинно-тракторні станції не виправдовували витрат державних коштів та сприяли скупченню у них непотрібної колгоспам техніки. Історик звернула увагу на відсутність у МТС економічних стимулів для розвитку колгоспного виробництва (через бюджетне утримання). А це мало наслідком прагнення виконувати у колгоспах лише вигідні роботи та незадовільне виконання невігідних, трудомістких робіт – у колгоспних тваринницьких фермах, зі збирання сіна, картоплі тощо [33, с. 39]. Зафіксовані дослідницею факти про початок в УРСР закупівлі техніки колгоспами у МТС ще до ухвалення відповідного закону [33, с. 39], свідчать про «підхльостування» процесу з боку як московських, так і київських можновладців.

Є. Талан наводить кількісні показники, що характеризують масштабність реформи – колгоспи республіки придбали у МТС понад 108 тис. тракторів, майже 43 тис. зернових комбайнів, багато іншої сільгосптехніки – усього на суму 4,3 млрд руб., із них 2 млрд руб. виплатили відразу. Повністю розрахувалася за куплену техніку майже десята частина колгоспів [33, с. 39]. На цій підставі Є. Талан дійшла висновку, що такі великі одноразові витрати були під силу лише економічно міцним колгоспам. Переважна ж більшість сільгоспартілей зазнала значних тимчасових фінансово-економічних труднощів. Придбання техніки, що належала МТС, будівництво приміщень для її збереження, утримання механізаторів, інженерно-технічних працівників та значної частини інших спеціалістів, які перейшли на роботу до колгоспів після ліквідації МТС, на думку дослідниці, вплинуло на зниження рівня оплати праці у колгоспах [33, с. 40 – 41].

Авторка, щоправда, без посилання на джерело, скористалася брежнєвськими наріканнями щодо пореформених прорахунків у функціонуванні ремонтної бази сільськогосподарської техніки колгоспів [33, с. 40]. За змістом наведених істориком фактів напрошувався висновок про неефективний характер заходів керівництва УРСР, що лише частково забезпечували вихід зі скрутного становища, яке склалося з ремонтом техніки.

І все ж, попри труднощі, дослідниця оцінює реформу (реорганізацію МТС) як «важливий крок на шляху дальшого розвитку і зміцнення колгоспного ладу». Нові позитивні властивості колгоспної системи Є. Талан обґрунтувала низкою перефразованих положень, сформульованих М. Хрущовим 1958 р. За хрущовською схемою авторка вторить про започаткування у колгоспах «власної виробнично-технічної бази» й умов «для кращого використання техніки», перехід до артілей великої кількості кваліфікованих механізаторів, сприяння «піднесенню рівня механізації всіх процесів сільськогосподарського виробництва», упровадження його комплексної механізації [33, с. 41–42].

Тут бачимо, з одного боку, трафаретність формулювань, зручну для встановлення відповідності дослідницьких висновків ідеологічним настановам, а, з іншого боку, вияв дефіциту доступного фактичного матеріалу, відкритого для вивчення й аналізу науковців.

У колективній монографії «Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период» (М., 1965), що вийшла у світ під грифом Інституту економіки АН СРСР, звертається увага на закупівельні ціни на вироблену продукцію. На думку авторів праці, до реорганізації МТС ціни «створювали матеріальну зацікавленість і забезпечували темпи розвитку сільського господарства». А з 1958 р. вони застаріли, не забезпечували «матеріальної зацікавленості у витратах праці», що й спричинило сповільнення розвитку сільського господарства після 1959 р. [28, с. 281]. Подібних висновків стосовно встановлених у 1958 р. закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію дійшли й автори другого тому монографії «Развиток народного хозяйства Украинской РСР. 1917–1967 гг.» (К., 1967), підготовленої Інститутом економіки АН УРСР [29, с. 307].

З'ясуванню заготівельної і цінової політики держави у ході реформування технічного обслуговування колгоспів посприяло роз'яснення, уміщене у шостому томі «Истории социалистической экономики СССР» (М., 1980), створеному науковцями Інституту економіки АН СРСР. Автори видання вказували на те, що до 1958 р. заготівельні ціни, за якими держава купувала у сільгоспартілей продукти, не покривали видатків виробництва, не включали вартості, перенесеної машинами на колгоспні продукти. Це становище змінилося після продажу техніки колгоспам. Тепер, відзначено у праці, закупівельна ціна на сільськогосподарську продукцію колгоспів повинна була включати вартість, перенесену машинами (забезпечуючи їх відтворення) на продукт. Однак закупівельні ціни не були приведені у відповідність із новими умовами і виникла необхідність їх подальшого вдосконалення [17, с. 404].

В академічному виданні також було внесено ясність у неодноразово згадувану в монографіях і статтях суттєву зміну взаємин між державою та колгоспами. На думку авторів, вона полягала у розширенні товарного обміну, що включав тепер не тільки сільськогосподарську, але й промислову продукцію. Одночасно у самій колгоспній економіці почали широко застосовуватися такі категорії, як собівартість, госпрозрахунок, рентабельність. Крім того, із ліквідацією МТС було скасовано старий метод централізованого постачання техніки сільському господарству. Колгоспи забезпечувалися машинами за замовленнями у порядку вільного продажу. Автори зробили спробу на основі опублікованих статистичних відомостей довести покращення у цілому використання придбаної у МТС техніки у колгоспах, підвищення продуктивності праці. За підрахунками науковців, за чотири дореформених роки виробіток на один трактор зріс у МТС тільки на 4,2%, а протягом 1958–1960 рр. він збільшився на 5,2% [17, с. 403, 404].

С. Трапезников (у той час – завідувач відділом науки і навчальних закладів ЦК КПРС) у стилі відірваного від реальності прожектерства вважав за можливе

безболісно подолати суперечності між колгоспами і МТС шляхом перетворення останніх на «кооперативні підприємства під безпосереднім керівництвом колгоспних центрів» [35, с. 481–482]. Майже аналогічної думки почав дотримуватися М. Вилцан [6, с. 227]. Уже за нової історіографічної ситуації та завдяки накопиченню фактичних відомостей про реформу науковець вважав швидкі темпи ліквідації МТС невиправданими через те, що «сільськогосподарські машини вимушені були купувати не тільки економічно міцні, але й слабкі господарства, що не володіли необхідними коштами» [6, с. 223].

Окремі риси скасування МТС і процес переходу до виробничо-технічного обслуговування колгоспів власними засобами виробництва побіжно розглядалися у загальних працях, підготовлених академічними установами УРСР і СРСР – у другому томі «Історії селянства Української РСР» (К., 1967), у першій книзі «Великі звершення» (К., 1967) п'ятитомного видання «Україна в період розгорнутого будівництва комунізму», у першій книзі восьмого тому «Історії Української РСР» (К., 1979). У цих працях склався доволі обмежений, стандартний набір міркувань, так би мовити, по-радянськи канонічних, притаманних другому історіографічному періоду, що являв собою логічний підсумок розгляду і трактування різних фактів та спостережень. При цьому позитивний бік перетворення ґрунтувався здебільшого на досить таки гіпотетичних деклараціях і очікуваннях М. Хрущова, партійних документах часу «відлиги». Вони зводилися до наступного. Реорганізація МТС і зосередження техніки у колгоспах свідчили про подальший розвиток «соціалістичних виробничих відносин» на селі, створювали сприятливі умови для успішного розвитку колгоспного ладу. Зростання чисельності та питомої ваги механізаторів у складі колгоспного селянства сприяло його зближенню з робітничим класом [37, с. 64; 18, с. 414; 19, с. 237].

Паралельно з цим сформувався перелік небезпідставних критично-негативних оцінок аграрної політики М. Хрущова, що наслідували оцінки березневого (1965 р.) пленуму ЦК КПРС. У зазначеному вище переліку академічних видань стверджувалося, що реорганізація МТС була проведена у невиправдано короткий термін, техніку купували не тільки міцні, але й економічно слабкі колгоспи. Багато з них не відразу змогли розрахуватися за машини, відтак зросла їх заборгованість перед державою, знизилася оплата праці колгоспникам. Витративши наявні кошти, колгоспи припинили закупівлю техніки, зменшилися темпи зростання рівня їх матеріально-технічного забезпечення. До того ж, було дезорганізовано ремонтну справу [37, с. 64; 18, с. 414; 19, с. 237]. Аналогічні за суттю пасажі містить і видання «Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917–1970)» [31, с. 408–410].

Проте М. Хрущов у власних спогадах заднім числом цілковито виправдовував це перетворення. Персональний пенсіонер союзного значення пригадував, що коли він уперше запропонував розформувати МТС, В. Молотов, на той час ще як член уряду, «шаленів, стверджуючи, що ми здійснюємо антимарксистський крок, ліквідуємо соціалістичні завоювання». «Я думаю, – зауважував у мемуарах экс-лідер СРСР, – зараз не знайдеться жодної розважливої людини, яка розбирається в економіці сільського господарства, і яка вважає, що це було зроблено неправильно» [34, с. 412].

У другий період у науковців з'явилась можливість встановити й обнародувати факти безгосподарності, погіршення використання і зберігання техніки, плинності механізаторських кадрів у значній частині колгоспів за перший пореформений час [20, с. 112–113]. Але у багатьох випадках у наукових і науково-популярних працях, покликаних пропагувати нібито суцільні успіхи економічного розвитку радянської України, чи то перетворень в українському селі, або позитивних наслідків діяльності Компартії України автори, не вдаючись у деталі, змальовували реформу в односторонньо позитивному плані [32, с. 19; 9, с. 52; 5, с. 87; 26]. Так, І. Кожукало розглядав

реорганізаційні заходи стосовно МТС як один із проявів «керівництва партією» розвитком економіки країни у ході «боротьби за створення розвинутого соціалістичного суспільства» [22, с. 9, 129].

Нечасто, але все ж таки зустрічалися намагання встановити причинно-наслідковий зв'язок між заходами переходу до нового виробничо-технічного обслуговування колгоспів і загальним становищем сільського господарства у роки семирічки. Так, у статті І. Волкова зазначалося, що несприятливі обставини продажу техніки колгоспам були одним із виявів суб'єктивізму, що з часом накопичувалися, і зрештою призвели до зниження показників сільськогосподарського виробництва у цілому [4, с. 13].

Докладно, із багатьма подробицями, процес ліквідації МТС в УРСР та його соціально-економічні наслідки розглянуто у статті і дисертаційному дослідженні Л. Єрмоєнка [12]. Суттєвим для розуміння впровадженого перетворення, на наш погляд, є визначення дослідником реформи як «продажу сільськогосподарської техніки колгоспам» [12, с. 22], що більш точно, ніж «реорганізація МТС», розкриває істотні ознаки нового заходу в системі аграрної політики держави. Спираючись на матеріали центральних державних архівів СРСР, дослідник встановив, що серед проданих колгоспам УРСР тракторів було чимало старих. Вартість капітального ремонту в РТС деяких марок техніки становила від третини до половини ціни нової сільгоспмашини [12, с. 22].

Науковцем було з'ясоване скорочення після реформи (у 1958–1959 рр.) випуску сільгосптехніки через початкове помилкове уявлення хрущовського партійно-державного керівництва країни про те, що сільське господарство відтепер забезпечене матеріально-технічними засобами і може розвиватися без значних додаткових витрат. Усвідомлення цієї помилки і нарощення від 1961 р. виробничих потужностей тракторної й сільськогосподарської промисловості не змінило ситуацію на краще – машин у колгоспах не вистачало, тож часто сільськогосподарські роботи не виконувалися у встановлені агротехнічні терміни [12, с. 23–24]. Водночас, дослідник вказував на невідповідність частини колгоспів після купівлі емтеєсівської техніки до забезпечення її правильного зберігання, експлуатації й ремонту [12, с. 18].

Вихід у світ IV тому «Истории советского крестьянства» знаменував початок третього періоду у висвітленні радянською історіографією ліквідації МТС [16, с. 275]. Перехід до нової форми виробничо-технічного обслуговування колгоспів розглядався під кутом зору відшукування у радянській історії процесів, явищ і фактів, що доводили б наявність прогресивних потенційних можливостей, закладених у колективному господарюванні на селі радянського зразка. У цьому виявлялися суто перебудовчі ознаки, на нашу думку, виснаження радянської методології і проблематики дослідження аграрно-селянського питання у СРСР.

Автори тому в дусі радянських прогнозів на зближення робітничого класу і селянства, а також поширення позитивних рис робітничого класу на колгоспників розцінювали, за усталеною традицією, значення переходу механізаторів МТС у колективні господарства як «велику подію» в історії селянства [16, с. 293]. Подібне кваліфікування соціальних процесів на селі, на наш погляд, не впливало з аналізу наявних історичних джерел і було радше свідченням дотримання офіційної ідеології радянської доби.

Автори монографії «Розвиток аграрної економіки Української РСР» (К., 1987) як позитивний наслідок змін у виробничо-технічному обслуговуванні колгоспів розглянули запровадження єдиних закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію. Саме це, у свою чергу, на думку науковців, спричинило зміцнення грошових відносин у господарствах. Це явище відбилось у підвищенні питомої ваги

грошової частини оплати трудовдя, у переході до регулярного авансування колгоспників на вироблені трудовді, а згодом і до щомісячної гарантованої грошової оплати без нарахування трудовднів [27, с. 101].

Рух історичної думки стосовно реформування системи МТС у третій період спрямовувався у бік усе більшого заперечення його позитивних властивостей і висування на передній план, як найбільш значущих, негативних рис. Цьому процесові сприяла оцінка, оприлюднена новим радянським лідером М. Горбачовим на березневому (1989 р.) пленумі ЦК КПРС. Генеральний секретар кваліфікував продаж колгоспам за високими цінами техніки МТС як один із чинників, що «підірвали процес розширеного відтворення, знову призвели до нееквівалентного обміну» [7, с. 356].

Дослідники, ретранслюючи міркування партійних верхів, визначали доцільність заходів щодо МТС, але при їх здійсненні вбачали наявність різного роду «перегинів» [21, с. 49], засвідчували факти купівлі колгоспами, серед іншого, і техніки, непридатної для роботи [25, с. 15].

У монографії «XX съезд КПСС и его исторические реальности» (керівник авторського колективу М. Барсуков) міститься подвійна, можна сказати, навіть суперечлива оцінка реорганізації МТС, що у цілому продовжує напрямом, започаткований у другий історіографічний період. Так, в одному з розділів (автор Р. Білоусов) підкреслено, що ця акція «зробила колгоспників потенційно повноправними господарями або користувачами всіх основних засобів виробництва». Визнавалося також створення реальної основи для переходу колгоспів на справжній госпрозрахунок, який у роки перебудови вважався панацеєю для радянської економіки. Водночас не дуже переконливою виглядає висловлена у цьому ж розділі теза, що це спричинило «зростання реальних прибутків колгоспників» [8, с. 110].

В іншому розділі колективної монографії, написаному І. Русиновим, який по суті є переробленим варіантом раніше виданої статті науковця [30], увага звертається на те, що постановка питання у 1958 р. про передачу техніки машинно-тракторних станцій колгоспам була несподіваною, як «снігова лавина», особливо з огляду на вимогу XX з'їзду партії зміцнювати МТС. Дослідником визначено, що у ході перетворення місцеві партійні й господарські органи, які пам'ятали досвід колективізації, підтвердили «свою здатність безоглядно виконувати рішення». Відтак найближчим результатом реформи став величезний борг, який звалився на більшість колгоспів, і зменшення норм оплати трудовдя [8, с. 125–126].

Автор зазначав, що сподівання на миттєвий ефект від реорганізації МТС завдяки кращому використанню техніки колгоспами виявилось марним. До того ж, не було вжито заходів для зміцнення новоствореної МТБ колгоспів. Але все ж, на відміну від згаданої його статті, дослідник визнав, що віддалені у часі результати були, безсумнівно, прогресивними [8, с. 125–126].

У третій період зустрічалися праці зі спрощеними характеристиками реформи. В одних беззаперечно схвалювали її, як, наприклад, у курсі лекцій з історії КПРС, створеному авторським колективом під керівництвом Я. Калакури. У других – визнавали шкідливим для сільського господарства заходом, як, скажімо, у матеріалах до створення праці «Історія України. Короткий нарис», що побачили світ в «Українському історичному журналі» у 1991 р. [23, с. 18; 15, с. 372].

У перебудовчій історіографічний період стверджувалося, що ліквідація МТС у 1958 р. підтверджує той факт, що на ранньому етапі розвитку колгоспного ладу їх існування не визначалося економічними потребами. Так, за образним висловом Б. Зембатової, це були «новоутворення», які надовго влаштувалися між державою і колгоспами [13, с. 85]. Вони не несли відповідальності за свою роботу, відзначала дослідниця, але «були реальними власниками і розпорядниками техніки, від якої

залежала життєдіяльність колгоспів», «годувалися» за їх рахунок. Тривалість існування машинно-тракторних станцій визначалася тим, що вони самі породжували чинники, які обумовлювали їх необхідність – бідність сільгоспартілей і дефіцит техніки. Причини створення МТС, на думку дослідниці, були формальними, функції – надуманими, а самі вони – «штучний орган» [13, с. 86].

Як нам уявляється, така оцінка не є надмірно категоричною. Утім, були чи не були МТС неодмінним компонентом тупикової системи аграрного виробництва на чолі з партійною державою історичним досвідом не підтверджується. Нехтування заохоченням індивідуальної вигоди колгоспників для поліпшення сільськогосподарського виробництва залишалось незмінним.

Разом з тим, не можна не зважати на те, що у рамках колгоспного ладу машинно-тракторні станції все ж здійснювали якесь управління аграрним виробництвом, їх техніка, механізатори й технічні спеціалісти (що були відсутні на селі) виконували виробниче обслуговування сільгоспартілей. Інше питання полягає у тому, що МТС існували навіть тоді, коли їх неефективність перестала бути таємницею, але це пояснюється спрямованістю соціальної політики держави, а також ідеологічними чинниками.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. перед вітчизняними дослідниками відкрилася можливість вільного ознайомлення з науковим доробком іноземних учених щодо хрущовських аграрних перетворень. Це збагатило суспільствознавство, сприяло розширенню проблематики досліджень, рецепції плідних ідей і думок. В. Дроздов підкреслював, що західні дослідники, попри негативні результати реформи виробничо-технічного обслуговування колгоспів, здебільшого не відкидали її доцільності [11, с. 131].

Дехто з іноземних авторів оцінював результати реформи оптимістично. Так, Р. Міллер (США), що спеціально досліджував історію радянських МТС, вважав, що попри певні вади, пов'язані з поспішністю у здійсненні даної реформи, ліквідація системи машинно-тракторних станцій надала радянському сільському господарству перевагу в довгостроковій перспективі. Вона полегшила великий економічний тягар, що лежав на колгоспах і державі. Водночас, на думку науковця, створилися умови для керівників колгоспів в опануванні досвідом управління всім виробничим процесом. Це, безперечно, посилювало можливості розвитку колгоспної системи [11, с. 130]. О. Янов обґрунтовував висновок про те, що ліквідація МТС була важливим елементом «десталінізації радянського сільського господарства», сприяла формуванню «селянської еліти», якій було тісно у традиційних колгоспах [11, с. 131].

Ліквідація МТС, зазначав Дж. Боффа, «була єдиною економічною реформою М. Хрущова, яка пережила його». Цілком однозначне розуміння дослідником сутності хрущовського перетворення відображає й словосполучення «розпуск МТС» [2, с. 485]. Судячи з характеру компонування окремих суджень науковцем виходить, що така можливість з'явилася із перемогою М. Хрущова над противниками. Після цього з питання нового свого почину у ході його обговорення він «не зустрів у керівництві партії принципових заперечень, котрі раніше стримували його ініціативу» [2, с. 485]. Ця думка досить часто використовується у публікаціях вітчизняних істориків.

Позитивну якість ініціативи радянського лідера історик убачав у збільшенні «самостійності селянського господарства» (що, звичайно, є перебільшенням – *Ю.К.*). Але непередбачливість у проведенні реформи, а ще більше – неготовність, на думку італійського історика, цілковито змінити ставлення держави до селянства спричинили негативні наслідки, які автор розцінює як «частковий провал» [2, с. 483, 485].

Таким чином, підвалини дослідження реформи, пов'язаної з ліквідацією МТС, було закладено під час «відлиги», У другий період для вираження схвальної сторони

зміни застосовувалися абстрактні формули радянського суспільствознавства, а саме: «новий крок у вдосконаленні соціалістичних виробничих відносин», «розвиток колгоспного ладу», «сприяння зближенню селянства з робітничим класом та його позитивний вплив на весь уклад життя колгоспного села».

Другий період відзначився реальним збільшенням знань про історію перетворення. Історики-аграрії конкретизували причини реформи. Під впливом постхрущовських партійних оцінок процесу ліквідації МТС предметом розгляду стають негативні ознаки зміни виробничо-технічного обслуговування колгоспів. Науковці вирізняли, у першу чергу, поквалітивність перетворень, що зачіпало слабкі господарства, які не володіли необхідними коштами для викупу техніки, а також підрив ремонтної бази сільського господарства. Дослідники звернули увагу на те, що великі витрати сільгоспартілей разом із застарілими заготівельними цінами на сільськогосподарську продукцію спричинили зниження оплати праці колгоспників. Радянські економісти та історики встановили, що серед проданих колгоспам УРСР тракторів було чимало старих машин. Учені зазначили несумірність вартості деяких марок тракторів і капітального ремонту в РТС, що становила від третини до половини ціни нового виробу. Ішлося також про помилковість уявлення керівництва держави щодо забезпечення колгоспів достатнім парком технічних засобів, що спричинило скорочення після реформи випуску машин, нестачу їх у сільгоспартілях і врешті-решт порушення агротехніки. Було встановлено факти погіршення використання і зберігання техніки, плинність кадрів механізаторів у перший пореформений час.

Несприятливі ознаки перетворення трактувалися як вияв суб'єктивізму, який разом з іншими чинниками призвів до погіршення показників аграрного виробництва. Водночас, у поодиноких працях було відображено підвищення у пореформений час продуктивності праці у розрахунку на одиницю техніки. Окремі науковці висловлювали думки про те, що більш ефективним засобом покращення виробничо-технічного обслуговування колгоспів було б удосконалення системи «колгоспи – МТС». Залежність творчого доробку науковців від політико-ідеологічного чинника виявлялась у тому, що у другий період дослідження на негативні риси у здійсненні реформи вказували й ті науковці, які у перший – їх не помітили.

Починаючи з третього історіографічного періоду, за часів «перебудови», в СРСР з'явилася можливість ознайомлення з доробком західних суспільствознавців, які, не відкидаючи доцільності реформи для розвитку радянського колгоспного ладу, зазначали про наявність у перспективі певних позитивних результатів. У третій період двоїста оцінка реформи у дослідженнях збереглася. Частина науковців зображувала перетворення як правильне, що заслуговує на схвалення (зміцнило грошові відносини господарств).

Список використаної літератури

1. Алексеенко И. И. Деятельность КПСС по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1951 – 1970 гг.) : автореф. дисс. на соискание учён. степени док. ист. наук: спец. 07.570 «История Коммунистической партии Советского союза» / И. И. Алексеенко. – М., 1972. – 47 с.; Alekseenko I. I. Deyatelnost KPSS po ukrepleniyu soyuza rabocheho klassa i kolkhoznogo krestyanstva (1951 – 1970 gg.) : avtoref. diss. na soiskanie uchen. stepeni dok. ist. nauk: spets. 07.570 «Istoriya Kommunisticheskoy partii Sovetskogo soyuza» / I. I. Alekseenko. – М., 1972. – 47 s.
2. Боффа Дж. История Советского Союза : [в 2 т.] / Пер с ит. – 2-е изд. / Дж. Боффа. – М.: Международные отношения, 1994. – Т.2 : От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущёв. 1941 – 1964 гг. – 632 с.; Boffa Dzh. Istoriya Sovetskogo Soyuz : [v 2 t.] / Per s it. – 2-e izd. / Dzh. Boffa. – М.:

Mezhdunarodnye otnosheniya, 1994. – Т.2 : *От Otechestvennoy voyny do polozheniya vtoroy mirovoy derzhavy. Stalin i Khrushchev. 1941 – 1964 gg.* – 632 s.

3. Брежнев Л. И. О неотложных мерах по дальнейшему развитию сельского хозяйства СССР: Доклад на пленуме ЦК КПСС 24 марта 1965 года // Ленинским курсом: Речи и статьи: [в 4 т.]. – М.: Политиздат, 1970. – Т.1. – 1970. – С. 66 – 100; Brezhnev L. I. O neotlozhnykh merakh po dalneyshemu razvitiyu selskogo khozyaystva SSSR: Doklad na plenumе TsK KPSS 24 marta 1965 goda // Leninskim kursom: Rechi i stati: [v 4 t.]. – М.: Politizdat, 1970. – Т.1. – 1970. – С. 66 – 100.

4. Волков И. М. Некоторые вопросы истории сельского хозяйства и крестьянства в послевоенный период / И. М. Волков // История СССР. – 1973. – №1. – С. 3 – 19; Volkov I. M. Nekotorye voprosy istorii selskogo khozyaystva i krestyanstva v poslevoennyy period / I. M. Volkov // Istoriya SSSR. – 1973. – №1. – С. 3 – 19.

5. Волос Є. М. До питання про діяльність КП України щодо механізації колгоспного виробництва (1951-1958 рр.) / Є. М. Волос // Український історичний журнал. – 1971. – №5. – С. 83 – 87; Volos Ye. M. Do pytannia pro diialnist KP Ukrainy shchodo mekhanizatsii kolhospnoho vyrobnytstva (1951-1958 rr.) / Ye. M. Volos // Ukrainyskiy istorychny zhurnal. – 1971. – №5. – С. 83 – 87.

6. Вылцан М. А. Восстановление и развитие материально-технической базы колхозного строя (1945-1958) / М. А. Вылцан. – М.: Мысль, 1976. – 263 с.; Vyltsan M. A. Vosstanovlenie i razvitie materialno-tekhnicheskoy bazy kolkhoznogo stroya (1945-1958) / M. A. Vyltsan. – М.: Mysl, 1976. – 263 s.

7. Горбачев М. С. Об аграрной политике КПСС в современных условиях. Доклад на пленуме ЦК КПСС 15 марта 1989 года // Избранные речи и статьи. – М.: Политиздат, 1990. – Т. 7 : октябрь 1988 г. – июнь 1989 г. – С. 347 – 386; Gorbachev M. S. Ob agrarnoy politike KPSS v sovremennykh usloviyakh. Doklad na plenumе TsK KPSS 15 marta 1989 goda // Izbrannye rechi i stati. – М.: Politizdat, 1990. – Т. 7 : oktyabr 1988 g. – iyun 1989 g. – С. 347 – 386.

8. XX съезд КПСС и его исторические реальности / [Под общ. ред. В. В. Журавлёва]. – М.: Политиздат, 1991. – 416 с.; XX sezd KPSS i ego istoricheskie realnosti / [Pod obshch. red. V. V. Zhuravleva]. – М.: Politizdat, 1991. – 416 s.

9. Дерев'янкін Т. І. Економічний розвиток радянської України 1917 – 1970 / [Т. І. Дерев'янкін, С. В. Кульчицький]. – К.: Наукова думка, 1970. – 116 с.; Dereviankin T. I. Ekonomichnyi rozvytok radianskoi Ukrainy 1917 – 1970 / [T. I. Dereviankin, S. V. Kulchytskyi]. – К.: Naukova dumka, 1970. – 116 s.

10. Доклад Президиума ЦК КПСС на октябрьском пленуме ЦК КПСС (вариант) // Источник. – 1998. – №2. – С. 102 – 125; Doklad Prezidiuma TsK KPSS na oktyabrskom plenumе TsK KPSS (variant) // Istochnik. – 1998. – №2. – С. 102 – 125.

11. Дроздов В. В. Современная зарубежная историография экономической политики СССР в 1946 – 1985 гг.: дисс. ... доктора эконом. наук: 08.00.02 «История экономических учений», 08.00.03 «История народного хозяйства» / Виктор Викторович Дроздов. – М., 1998. – 466 с.; Drozdov V. V. Sovremennaya zarubezhnaya istoriografiya ekonomicheskoy politiki SSSR v 1946 – 1985 gg.: diss. ... doktora ekonom. nauk: 08.00.02 «Istoriya ekonomicheskikh ucheniy», 08.00.03 «Istoriya narodnogo khozyaystva» / Viktor Viktorovich Drozdov. – М., 1998. – 466 s.

12. Ерёменко Л. В. Машинно-тракторный парк колхозов Украины в 1958 – 1965 гг. / Л. В. Ерёменко // Вестник Московского университета. – 1977. – №7. – С. 22 – 27; Він же. Реорганизация машинно-тракторных станций и её социально-экономические последствия в 1958 – 1965 гг. (на материалах УССР): автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР» / Леонид Васильевич Ерёменко. – М., 1977. – 21 с.; Yeremenko L. V. Mashinno-traktornyy park kolkhozov

Ukrainy v 1958 – 1965 gg. / L. V. Yeremenko // Vestnik Moskovskogo universiteta. – 1977. – №7. – S. 22 – 27; Yoho zh. Reorganizatsiya mashinno-traktornykh stantsiy i ee sotsialno-ekonomicheskie posledstviya v 1958 – 1965 gg. (na materialakh USSR): avtoref. diss. na soiskanie uchenoy stepeni kand. ist. nauk: spets. 07.00.02 «Istoriya SSSR» / Leonid Vasilevich Yeremenko. – M., 1977. – 21 s.

13. Зембатова Б. В. Планирование: простые и сложные истины / Б. В. Зембатова. – М.: Наука, 1990. – 144 с.; Zembatova B. V. Planirovanie: prostye i slozhnye istiny / B. V. Zembatova. – M.: Nauka, 1990. – 144 s.

14. Игнатовский П. А. Социально-экономические изменения в советской деревне / П. А. Игнатовский. – М.: Наука, 1966. – 391 с.; Ignatovskiy P. A. Sotsialno-ekonomicheskie izmeneniya v sovetskoj derevne / P. A. Ignatovskiy. – M.: Nauka, 1966. – 391 s.

15. История КПСС: курс лекций / [Рук. автор. кол. Я. С. Калакура]. – К.: Выща шк., 1988. – 504 с.; Istoriya KPSS: kurs lektsiy / [Ruk. avtor. kol. Ya. S. Kalakura]. – K.: Vyshcha shk., 1988. – 504 s.

16. История советского крестьянства: [у 5 т.] / [Отв. ред. И. М. Волков]. – М.: Наука, 1988. – Т. 4 : Крестьянство в годы упрочения и развития социалистического общества 1945 – конец 50-х годов. – 1988. – 499 с.; Istoriya sovetskogo krestyanstva: [u 5 t.] / [Otv. red. I. M. Volkov]. – M.: Nauka, 1988. – T. 4 : Krestyanstvo v gody uprocheniya i razvitiya sotsialisticheskogo obshchestva 1945 – konets 50-kh godov. – 1988. – 499 s.

17. История социалистической экономики СССР: [в 7 т.]. – М.: Наука, 1980. – Т. VI : Восстановление народного хозяйства СССР: Создание экономики развитого социализма: 1946 – начало 1960-х годов. – 1980. – 590 с.; Istoriya sotsialisticheskoy ekonomiki SSSR : [v 7 t.]. – M.: Nauka, 1980. – T. VI : Vosstanovlenie narodnogo khozyaystva SSSR: Sozdanie ekonomiki razvitogo sotsializma: 1946 – nachalo 1960-kh godov. – 1980. – 590 s.

18. Історія селянства Української РСР : [в 2 т.]. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2 : Від Великого Жовтня до наших днів. – 1967. – 534 с.; Istoriia selianstva Ukrainkoï RSR : [v 2 t.]. – K.: Naukova dumka, 1967. – T.2 : Vid Velykoho Zhovtnia do nashykh dnev. – 1967. – 534 s.

19. Історія Української РСР: [у 8 т., 10 кн.] / [Відп. ред. А. В. Лихолат]. – К.: Наукова думка, 1979. – Т.8 : Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945 – 1970-ті роки). – Кн.1 : Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945 – 1950-ті роки). – 1979. – 391 с.; Istoriia Ukrainkoï RSR: [u 8 t., 10 kn.] / [Vidr. red. A. V. Lykholat]. – K.: Naukova dumka, 1979. – T.8 : Radianska Ukraina v period zmitsnennia sotsializmu i postupovoho perekhodu do komunizmu (1945 – 1970-ti roky). – Kn.1 : Ukrainska RSR v period zmitsnennia sotsializmu (1945 – 1950-ti roky). – 1979. – 391 s.

20. Ковалевский Б. П. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства. 1959–1970 гг. (на материалах Украины) / Б. П. Ковалевский. – К.: Наукова думка, 1972. – 334 с.; Kovalevskiy B. P. Ukreplenie soyuza rabocheho klassa i krestyanstva. 1959–1970 gg. (na materialakh Ukrainy) / B. P. Kovalevskiy. – K.: Naukova dumka, 1972. – 334 s.

21. Кожукало І. П. Компартія України в добу «відлиги» / І. П. Кожукало // Український історичний журнал. – 1990. – №11. – С. 39 – 51; Kozhukalo I. P. Kompartiiia Ukrainy v dobu «vidlyhu» / I. P. Kozhukalo // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1990. – №11. – S. 39 – 51.

22. Кожукало І. П. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму: 3 досвіду діяльності парторганізації республіки в 1951 – 1958 pp. / І. П. Кожукало. – К.: Вища школа, 1976. – 208 с.; Kozhukalo I. P. Kompartiiia Ukrainy v

period budivnytstva rozvynutoho sotsializmu : Z dosvidu diialnosti partorhanizatsii respubliky v 1951 – 1958 rr. / I. P. Kozhukalo. – К.: Vyshcha shkola, 1976. – 208 s.

23. Кульчицький С. В. Новітня історія України. До створення праці «Історія України. Короткий нарис» / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1991. – №10. – С. 11 – 20; Korotkyi narys» / S. V. Kulchytskyi // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 1991. – №10. – С. 11 – 20.

24. Островский В. Б. Колхозное крестьянство СССР: Политика партии в деревне и её социально-экономические результаты / В. Б. Островский. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1967. – 340 с.; Ostrovskiy V. B. Kolkhoznoe krestyanstvo SSSR: Politika partii v derevne i ee sotsialno-ekonomicheskie rezultaty / V. B. Ostrovskiy. – Saratov: Izd-vo Saratovskogo un-ta, 1967. – 340 s.

25. Пинягина Е. Ю. Деятельность коммунистической партии по развитию колхозного строя в западных областях Украины (1946 – 1961 гг.): автореф. дисс. на соискание учёной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История Коммунистической партии СССР» / Елена Юрьевна Пинягина. – К., 1990. – 19 с.; Pinyagina Ye. Yu. Deyatelnost kommunisticheskoy partii po razvitiyu kolkhoznoho stroya v zapadnykh oblastiakh Ukrainy (1946 – 1961 gg.): avtoref. diss. na soiskanie uchenoy stepeni kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriya Kommunisticheskoy partii SSSR» / Yelena Yurevna Pinyagina. – К., 1990. – 19 s.

26. Плисюк В. П. Боротьба Комуністичної партії України за зміцнення економічного союзу робітничого класу і селянства у 1951–1958 рр. / В. П. Плисюк // Наук. праці з історії КПРС. – 1973. – Вип. 58. – С. 67 – 74; Plysiuk V. P. Borotba Komunistychnoi partii Ukrainy za zmitsnennia ekonomichnoho soiuzu robitnychoho klasu i selianstva u 1951–1958 rr. / V. P. Plysiuk // Nauk. pratsi z istorii KPRS. – 1973. – Vyp. 58. – S. 67 – 74.

27. Развитие аграрной экономики Украинской ССР. – К.: Урожай, 1987. – 416 с.; Razvitie agrarnoy ekonomiki Ukrainy SSR. – К.: Urozhay, 1987. – 416 s.

28. Развитие социалистической экономики СССР в послевоенный период. – М.: Наука, 1965. – 600 с.; Razvitie sotsialisticheskoy ekonomiki SSSR v poslevoennyu period. – М.: Nauka, 1965. – 600 s.

29. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917 – 1967 рр. : [в 2 т.]. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2 : Завершення будівництва соціалізму і перехід до комунізму (1938 – 1967 рр.). – 1967. – 500 с.; Rozvytok narodnoho hospodarstva Ukrainy RSR. 1917 – 1967 rr. : [v 2 t.]. – К.: Naukova dumka, 1967. – Т.2 : Zavershennia budivnytstva sotsializmu i perekhid do komunizmu (1938 – 1967 rr.). – 1967. – 500 s.

30. Русинов И. В. Аграрная политика КПСС в 50-е – первой половине 60-х годов: опыт и уроки / И. В. Русинов // Вопросы истории КПСС. – 1988. – №9. – С. 36 – 49; Rusinov I. V. Agrarnaya politika KPSS v 50-e – pervoy polovine 60-kh godov: opyt i uroki / I. V. Rusinov // Voprosy istorii KPSS. – 1988. – №9. – S. 36 – 49.

31. Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917–1970) / [Под ред. В. П. Данилова, М. П. Кима, Н. В. Тропника]. – М.: Издательство политической литературы, 1973. – 510 с.; Sovetskoe krestyanstvo. Kratkiy ocherk istorii (1917–1970) / [Pod red. V. P. Danilova, M. P. Kima, N. V. Tropnika]. – М.: Izdatelstvo politicheskoy literatury, 1973. – 510 s.

32. Столяренко В. П. Соціалістичні перетворення в українському селі / В. П. Столяренко. – К.: Вид-во т-ва «Знання» УРСР, 1967. – 47 с.; Stolyarenko V. P. Sotsialistichni peretvorennia v ukraïnskomu seli / V. P. Stolyarenko. – К.: Vid-vo t-va «Znannya» URSR, 1967. – 47 s.

33. Талан Є. П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951 – 1958 рр.) / Є. П. Талан. – К.: Наукова думка, 1966. – 160 с.; Talan Ye.

P. Kolhospy Ukrainskoi RSR v period zavershennia budivnytstva sotsializmu (1951 – 1958 rr.) / Ye. P. Talan. – K.: Naukova dumka, 1966. – 160 s.

34. Таубман У. Хрущёв : [Пер. с англ. Н.Л. Холмогоровой] / У. Таубман. – М.: Молодая гвардия, 2005. – 850 [14] с.; Taubman U. Khrushchev : [Per. s angl. N.L. Kholmogorovoy] / U. Taubman. – М.: Molodaya gvardiya, 2005. – 850 [14] s.

35. Трапезников С. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос: [в 2 т.] / С. Трапезников.– М.: Мысль, 1967. – Т. 2. – 622 с.; Trapeznikov S. Leninizm i agrarno-krestyanskiy vopros: [v 2 t.] / S. Trapeznikov.– М.: Mysl, 1967. – Т. 2. – 622 s.

36. Тюрина А.П. Об использовании специалистов в колхозном производстве. (1950 – 1958 гг.) // Исторические записки. – 1972. – Т. 89. – С. 7 – 51; Tyurina A.P. Ob ispolzovanii spetsialistov v kolkhoznom proizvodstve. (1950 – 1958 gg.) // Istoricheskie zapiski. – 1972. – Т. 89. – С. 7 – 51.

37. Україна в період розгорнутого будівництва комунізму : [в 5 кн.]. – К.: Наукова думка, 1967. – Кн. 1 : Великі звершення. – 1967. – 356 с.; Ukraina v period rozghornutoho budivnytstva komunizmu : [v 5 kn.]. – К.: Naukova dumka, 1967. – Кн. 1 : Velyki zvershennia. – 1967. – 356 s.

38. Чинчиков А. М. Историография трудового подвига советского крестьянства (1941 – 1976 гг.) / А. М. Чинчиков. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1977. – 177 с.; Chinchikov A. M. Istoriografiya trudovogo podviga sovetskogo krestyanstva (1941 – 1976 gg.) / A. M. Chinchikov. – Saratov: Izd-vo Sarat. un-ta, 1977. – 177 s.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2017 р.

Yu. Korobka

DISSOLUTION OF MACHINE-TRACTOR STATIONS: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE IN THE SECOND HALF OF 1960 - LATE 1980

In the accumulation of historical knowledge in Soviet humanities, three periods can be distinguished in the dissolution of machine-tractor stations (MTS): the first - from the late 1950's until the removal of M. Khrushchev from the power; the second one – from the mid-1960s to the mid-1980s; the third – from the second half of 1980's to the early 1990's. The foundation for the reform study associated with MTS dissolution was laid during the so called "thaw". In the first historiographical period, the scientific study of an important reform was focused on the transformation problem and its expected positive effects: the examples of allegedly more effective use of equipment acquired by the collective-farms and the effective transition of mechanization personnel to the usage of this equipment.

In the second period, abstract Soviet social-science formulas were used to express the approval of the changes, namely: "a new step in the improvement of socialist industrial relations", "the development of the collective-farm system", "promoting closer relations between peasantry and working class and its positive impact on the entire life of the collective-farms».

The second period was marked by a real increase in the knowledge about the history of transformation. Historians-agrarians specified the reform causes. Under the influence of post-Khrushchev party assessment of the dissolution process of MTS, the subject of consideration became negative features in changes of the industrial and technical maintenance of collective-farms. First of all the researchers pointed out, the hasty transformations that affected the weak collective-farms, which did not have the necessary funds to buy the machinery, as well as undermining the repair base of agriculture. The researchers noted that high expenditures of collective-farms, together with old procurement prices for agricultural products, led to a wage reduction in collective-farms. Soviet economists and historians found out that there were a lot of old cars among the tractors sold to the Ukrainian republic. Scientists noted the incommensurability of the cost of some brands

of tractors and overhaul in the RTS, which ranged from one third to half the price of the new product. It was also mentioned erroneous vision of the state administration as for the collective-farms provision with a sufficient number of machinery, which led to a reduction of machines after the reform, their lack in collective-farms and, in the end, the disruption of all agricultural machinery. The facts were revealed about the deterioration of machinery use and storage, instability of mechanization personnel in the first post-reform period.

Adverse signs of transformation were interpreted as subjectivity manifestation, and together with others, led to the deterioration of agricultural products data. At the same time, in individual works the increase of labor productivity per unit of equipment was reflected in post-reform time. Some scholars expressed the opinion that a more effective means of improving the technical maintenance of collective-farms would get the system "collective-farms–MTS" better. The dependence on the political and ideological factors was revealed in additional scientific works in which the researchers of the second period indicated the negative features of reform implementation but the same scientists did not notice them in the first period of research.

Starting from the third historiographical period, the period of "restructuring", it became possible in the USSR to get acquainted with the works of Western social scientists who, without rejecting the expediency of reform for the development of the Soviet collective-farm system, noted the existence of certain positive results in the long run. The dual reform assessment in research was preserved in the third period. Some scholars described the transformation as a correct one, which deserves the approval (the monetary relations between farms were enhanced).

Key words: *machine-tractor station, liquidation of MTS (1958), Soviet historiography of liquidation of MTS, assessment of the properties of reform.*

УДК 94(477.63)«1887/1918»

В.А. Куликов

СТАНОВЛЕНИЕ КОРПОРАТИВНОЙ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (НА МАТЕРИАЛАХ ЮЖНО-РУССКОГО ДНЕПРОВСКОГО МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА)

В статье рассматривается социальная политика Днепропетровского завода Южно-Днепропетровского металлургического общества в 1887–1918 гг. Показано, что широкий спектр социальных инициатив предприятия представлял собой систему мероприятий, направленных на улучшение качества и уровня жизни своих сотрудников, что позволяет охарактеризовать их как корпоративную социальную политику.

Ключевые слова: *социальная политика, корпоративная социальная ответственность, Южный горнопромышленный район, индустриализация.*

После 1991 г. историки стран Восточной Европы стали активно изучать социальные инициативы предпринимателей, о которых советская историография, если и упоминала, то вскользь, и непременно в контексте описания плохих условий труда и жизни рабочих. В украинской историографии предпринимательские социальные инициативы преимущественно рассматриваются в рамках концепции благотворительности, которую историк Александр Доник определяет как «деятельность, благодаря которой общественные и частные ресурсы добровольно направляются их владельцами для помощи отдельным социально незащищённым

группам людей, решения общественных проблем, а также улучшения условий общественной жизни» [1, с. 160]. Ряд историков к благотворительной деятельности причисляет финансирование компаниями объектов социальной инфраструктуры, таких, как жилище для рабочих, школы, больницы, рекреационные объекты. Например, Татьяна Водотыка в статье об истории благотворительности предпринимателей украинских губерний XIX в. упоминает и корпоративные медицинские учреждения, и школы при заводских и рудничных поселениях Донбасса, и социальное страхование рабочих [2, с. 19].

Насколько правомерно трактовать поддержку компаниями объектов корпоративной социальной инфраструктуры как предпринимательскую благотворительность? Данная статья изучает этот вопрос на примере социальных инициатив Днепропетровского завода – крупнейшего металлургического завода Российской империи в начале XX в.

Днепропетровский завод был построен в 1887–1889 гг. возле села Каменское Екатеринославской губернии в 37 км. от губернского города Екатеринослава. К 1913 г. производственные мощности предприятия включали пять доменных печей, три пятнадцатитонных конвектора бессемеровского цеха, пять мартеновских печей; рельсобалочную, проволочную, шесть прокатных мастерских и т.д. Номенклатура производства включала разные сорта чугуна, стали и железного проката, а также паровые котлы, рудничные вагоны, рельсы и чугунные трубы [3, с. 628].

Собственником Днепропетровского завода до 1918 г. было Южно-Русское Днепропетровское металлургическое [акционерное] общество (далее – Днепропетровское общество), образованное 16 мая 1886 г. Для строительства предприятия были объединены капиталы, деловые связи и технологические знания ведущих европейских финансово-промышленных групп [4, с. 206]. Акции Днепропетровского общества на европейских биржах были одними из наиболее востребованных. Они котировались на Петербургской, Брюссельской и Парижской биржах. На протяжении 1887–1917 гг. капитал Днепропетровского общества несколько раз увеличивался, достигнув к 1914 г. 15 млн. руб.

К 1914 г. Днепропетровское общество представляло собой многоотраслевую корпорацию европейского масштаба. Операционные активы фирмы включали металлургические и кирпичные заводы, железные, марганцевые и угольные рудники в разных районах Приднепровья, Донецкого и Криворожского бассейнов. На всех предприятиях компании работало 19,5 тыс. человек, а годовой объем производства составлял 36 млн. руб. [5, с. 15-21(Б)]. Ключевую роль в компании от её основания и до национализации большевиками в 1918 г. играл Днепропетровский завод, на который приходилось половина всех рабочих компании и свыше 60% годового производства.

Заводские и рудничные посёлки в индустриальную эпоху обычно возникали при предприятиях, которые были расположены вдали от крупных населенных пунктов. Необходимость размещать рабочих в пешеходной доступности от завода или шахты ставила перед компаниями задачу строительства собственных рабочих поселений. В отличие от большинства заводских посёлков Южного горнопромышленного района России, Днепропетровский завод располагался вблизи трёх сравнительно крупных населённых пунктов – сёл Каменское, Романково и Тритузное. Тем не менее, компания приняла решение инвестировать средства в строительство собственного заводского посёлка и всей сопутствующей коммунальной и социальной инфраструктуры.

В 1897 г. Днепропетровское общество купило у Каменского сельского общества 106 га земли на правом берегу Днепра для строительства завода и заводского посёлка. Ещё 30 га было взято в аренду на 99 лет под устройство административной части [6, с. 104]. К 1913 г. у завода было 189 га собственной земли и 23 га арендованной [7, с. 64]. Вся

эта территория делилась на промышленную, административно-общественную и селитебную зоны (см.: Рис. 1). Завод располагался на правом берегу Днепра между рабочим посёлком и с. Каменским. В административно-общественной части (так называемой «верхней колонии») размещались правление завода, храмы разных конфессий, заводское училище, больница, гостиница, и несколько клубов. Здесь же находились усадьба директора завода, а также дома с квартирами для высшей администрации предприятия. Квалифицированные рабочие и мастера жили в так называемой «нижней колонии», расположенной ближе к Днепру [8, с. 8].

Всем сотрудникам Днепровского завода квартир в нижней колонии не хватало. В 1897 г. в заводском посёлке проживало 1,6 тыс. человек при общем числе рабочих (без учёта семей) 6 тыс. [9; 10, с. 30]. Следовательно, большинство сотрудников завода жили за пределами заводской колонии. В основной массе они арендовали комнаты в селе Каменском. Некоторая часть рабочих строила собственное жильё на заброшенных сельских землях в районах «Пески» и «Волчье Горло» [11, с. 71].

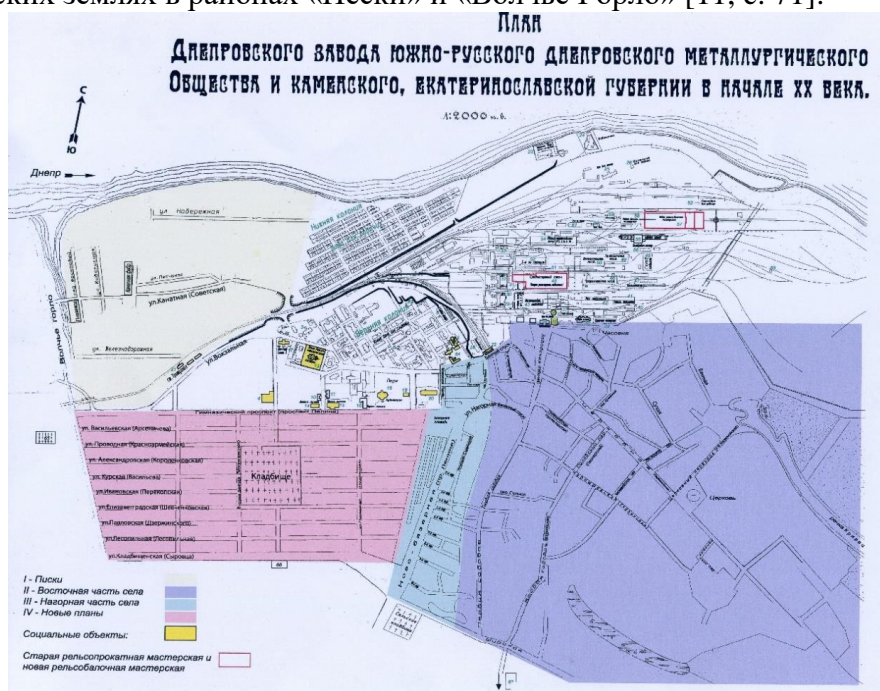

Рисунок 1 План Днепровского завода с прилегающим рабочим поселком. Источник: Металлургический государственный музей Украины

В отличие от индустриального ландшафта заводского поселка, ландшафт с. Каменское оставался преимущественно пасторальным до конца имперского периода. Однако появление по соседству крупного промышленного предприятия и связанный с ним рост населения не могли не повлиять на жизнь села. В Каменском начинает действовать ряд мелких предприятий строительной, легкой, пищевой промышленности, предприятий торговли и сферы услуг, обеспечивающих обслуживание потребностей новых жителей. В 1913 г. в Каменском действовали два кирпичных завода, семь слесарных мастерских, маслобойный завод, четыре завода сельтерской и искусственной минеральной воды, две типографии, 10 булочных и 480 торговых точек [11, с. 39].

Завод был главным работодателем и оплачивал почти все социальные проекты заводского посёлка. Только на такие статьи, как содержание пожарной команды, заводских училища и больницы, в начале XX в. предприятие тратило более 100 тыс. руб. в год. А ещё завод за свой счёт содержал местный транспорт (лошади и экипажи для сообщения с ближайшей железнодорожной станцией), церковный причт и многие

другие общественные организации, ремонтировал находящееся на балансе предприятия жилье, а также содержал коммунальное хозяйство.

Причины, по которым Днепровское общество тратило деньги на социальные программы были различны. Часть социальных расходов была обусловлена требованиями закона. Например, с 1866 г. фабричные заведения обязаны были содержать больницы и предоставлять врачебную помощь рабочим бесплатно [12, с. 90]. Хотя горнопромышленники Юга России оспаривали применимость этого закона к территории Южного горнопромышленного района, фактически все крупнейшие заводы и рудники обзаводились собственными больницами [13, с. 159]. Описание больницы Днепровского завода показывает, что администрация предприятия отнеслась к вопросу медицинской помощи не формально. Больница представляла собой целый комплекс хорошо оборудованных специализированных зданий: поликлинику, стационарную больницу, инфекционное отделение и родильный приют. В отдельных зданиях находились прачечная с машиной для мойки белья, дезинфекционная камера, ледник, летний барак на десять коек для выздоравливающих и морг. В больнице было центральное паровое отопление и электрическое освещение [8, с. 25].

Корпоративные затраты на медицинское обслуживание объяснялись как заботой о сотрудниках компании, так и стремлением повысить их продуктивность. Около 19% рабочих предприятия ежегодно получали производственные травмы различной степени тяжести. В среднем травмированному рабочему требовалось 18 дней для восстановления трудоспособности [8, с. 29]. На время болезни компания должна была обеспечивать рабочему не менее 50% обычного заработка. Кроме того, администрация должна была подыскивать замену временно потерявшему трудоспособность сотруднику, что влекло дополнительные расходы. Таким образом, в условиях высокого травматизма рабочих, качественный медицинский сервис позволял скорее восстановить и вернуть на рабочее место травмированных сотрудников, а заодно сократить выплаты на пособия пострадавшим.

Большинство социальных проектов, которые финансировались Днепровским обществом, не были обязательными с точки зрения закона. Среди общественных организаций, получавших полное или частичное финансовое обеспечение компании, были коммерческое собрание, общество ревнителей женского образования, общества любителей охоты, гимнастическое, эсперантистов, гребного плавания, любителей чтения, а также православное, католическое, общество попечения о детях евреев, патриотическое общество молодежи «Двуглавый орёл», общественного собрания служащих при Днепровском заводе [14]. Днепровский завод финансировал строительство парка, театра, клуба для служащих, в поселке существовали польский, российский и украинский театральные кружки и даже кинотеатр [15, с. 12]. В 1893 г. было открыто заводское двухклассное училище с шестилетним курсом для детей рабочих и служащих Днепровского завода. При училище существовал физический кабинет и собрание наглядных пособий по арифметике, геометрии, географии и закону божьему, а также библиотека с приличным фондом, насчитывающим 2200 книг [8, с. 23].

Подобные инициативы играли роль дополнительных льгот и осуществлялись с целью повышения лояльности сотрудников. Предполагалось, что, почувствовав социальную поддержку со стороны предприятия, рабочие будут испытывать благодарность и станут работать лучше. Кроме того, создание условий для работы и досуга лучше, чем у конкурентов, позволяло Днепровскому обществу привлекать и удерживать квалифицированных инженеров и рабочих. Таким образом компания успешнее конкурировала за квалифицированную рабочую силу на рынке труда.

Ещё одной причиной социальных трат было стремление упреждать рабочее движение, не дожидаясь требований рабочих в форме забастовок [16, с. 163]. Рабочие Днепропетровского завода бастовали реже, сравнительно со многими металлургическими предприятиями Южного горнопромышленного района. Тем не менее, администрации завода не удалось избежать открытых трудовых конфликтов. Первые столкновения рабочих с администрацией случились еще при строительстве завода в 1889 г. Затем рабочие бастовали в 1903, 1905 и 1916 гг. [17, с. 223-225]. Не единожды рабочие прибегали к насилию против представителей администрации. В 1903 г. рабочие контузили директора завода Людвиг Гужевского и поранили голову начальника местной полиции Сытина. В 1906 г. был убит начальник одного из цехов завода. В 1909 г. несколько рабочих пытались убить мастера завода Малиновского [18]. Несмотря на то, что администрация предприятия много делала в области развития социальной сферы, заводской посёлок постоянно испытывал «болезнь роста». Быстрый прирост населения приводил к хроническому отставанию социальной и коммунальной инфраструктуры от потребностей общества и у сотрудников предприятия были причины для недовольства.

Социальные проекты Днепропетровского общества осуществлялись за счёт акционеров компании. На фоне высоких доходов предприятия акционеры готовы были мириться с такими издержками. Однако активность социальной политики компании находилась в прямой связи с финансовыми успехами предприятия. Большинство социальных программ появляется в 1890-е – самые финансово-благополучные годы, но в годы спада промышленного производства в начале XX в. и снижения прибыльности предприятия компания сворачивает социальные инициативы.

Не все работники Днепропетровского завода имели равный доступ к социальной инфраструктуре заводского поселения. Администрация завода и высший инженерный состав жили в самом благоустроенном районе – верхней колонии. Здесь было построено 32 здания с водопроводом и канализацией. Улицы верхней колонии были замощены, озеленены и имели электрическое освещение. Квалифицированные рабочие и низовая администрация размещались в нижней колонии, где для них было построено 129 домов квартирного типа и восемь казарменного (на 1905 г.). Улицы нижней колонии тоже были озеленены и освещены электричеством. В распоряжении жителей был центральный водопровод, но воду они набирали из гидрантов на улице; в отличие от верхней колонии, где вода поступала в каждую квартиру.

Квартир в рабочем посёлке хватало только на часть сотрудников предприятия, поэтому только служащие и часть наиболее квалифицированных рабочих жили в заводском посёлке. Малоквалифицированные и неквалифицированные рабочие вынуждены были арендовать жильё в соседнем селе Каменском [19, с. 132–134]. Здесь отсутствовали даже элементарные коммунальные удобства. Улицы, застроенные мазанками, не имели твёрдого покрытия, отсутствовали канализация и освещение [11, с. 39].

Кроме пространственной сегрегации, эксклюзивность ряда социальных объектов достигалась за счёт профессионального ценза и высоких членских взносов. Например, при заводе существовал клуб и библиотека, пользоваться которыми могли только служащие. Эксклюзивность доступа к некоторым социальным объектам несла символическое значение и должна была транслировать принцип устройства технократического общества заводского посёлка, основанный на профессионализме и служебном ранге.

Социальная сегрегация дополнялась неравенством доходов между «белыми» и «синими» воротничками. Средняя месячная зарплата рабочих Днепропетровского завода в 1900/01 г. составила 38 руб., а служащих 85 руб. [20, с. 8]. При этом жильё в верхней

колонии, где жили самые высокооплачиваемые специалисты и администрация, предоставлялось сотрудникам предприятия бесплатно, в то время как жители нижней колонии платили небольшую плату 2–4 руб. в месяц, а съемщики комнат в Каменском – полную рыночную стоимость жилья.

Таким образом, администрация Днепровского завода предлагала своим сотрудникам богатый набор социальных программ. Завод выстроил для части своих сотрудников жилье, развивал и поддерживал общественное пространство, коммунальную и рекреационную инфраструктуру, культурно-общественные организации. Высокие прибыли, которые акционеры Днепровского общества получали от Днепровского завода, мирили их с высокими тратами на развитие социальной инфраструктуры предприятия.

Финансирование социальных программ Днепровским обществом не было благотворительностью, поскольку были продиктованы преимущественно прагматичными мотивами. Расходы на социальные программы объяснялись прежде всего производственными факторами – стремлением повысить привлекательность предприятия на рынке труда и способствовать повышению лояльности сотрудников. Важным был также имиджевый фактор: компания и её предприятия стремились создавать позитивный, социально ориентированный образ в глазах своих сотрудников и широкой общественности. Поэтому есть основания говорить и социальных инициативах компании как о системе мероприятий, направленных на улучшение качества и уровня жизни своих сотрудников – т.е. о корпоративной социальной политике.

Список использованной литературы

1. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) / О. М. Донік // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 159–177 ; Donik O. M. Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.) / O. M. Donik // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2005. – № 4. – С. 159–177
2. Водотика Т. С. Соціальна ціна та соціальна відповідальність: підприємницька благодійність у другій половині XIX ст. / Т. С. Водотика // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. - 2013. - Вип. 22. - С. 14-25 ; Vodotyka T. S. Sotsialna tsina ta sotsialna vidpovidalnist: pidpriemnytska blahodiinist u druhii polovyni KhIKh st. / T. S. Vodotyka // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. - 2013. - Vyp. 22. - S. 14-25
3. Шандра И. А. Днепровский завод Южно-Русского Днепровского металлургического общества / И. А. Шандра // Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: энциклопедия. – Москва : РОССПЭН, 2014 – Т. 1. – С. 55–56 ; Shandra I. A. Dneprovskiy zavod Yuzhno-Russkogo Dneprovskogo metallurgicheskogo obshchestva / I.A. Shandra // Rossiya v Pervoy mirovoy voyne. 1914–1918: entsiklopediya. – Moskva : ROSSPEN, 2014 – Т. 1. – С. 55–56
4. Бовыкин В. И. Бельгийское предпринимательство в России / В. И. Бовыкин, В. Петерс // Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России : очерки. – Москва : РОССПЭН, 1997. – С. 183–242 ; Vovykin V. I. Belgiyskoe predprinimatelstvo v Rossii / V. I. Vovykin, V. Peters // Inostrannoe predprinimatelstvo i zagranichnye investitsii v Rossii : ocherki. – Moskva : ROSSPEN, 1997. – С. 183–242
5. Фабрично-заводские предприятия Российской империи (исключая Финляндию) / сост. Л. К. Езиоранский; под ред. Ф. А. Шобер. – Петроград : Тип. т-ва под фирмой «Электротипография Н Я. Стойковой», 1914. – 1612 с. ; Fabrichno-zavodskie predpriyatiya Rossiyskoy imperii (isklyuchaya Finlyandiya) / sost. L. K. Yezioranskiy; pod red. F. A. Shober. – Petrograd : Tip. t-va pod firmoy «Elektrotipografiya N Ya. Stoykovoy», 1914. – 1612 s. s.

6. Буланова Н. М. Кам'янські етуди в стилі ретро / Н. М. Буланова. – 2-ге вид., оновлене та доп. – Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2011. – 240 с. ; Bulanova N. M. Kamianski etiudy v styli retro / N. M. Bulanova. – 2-he vyd., onovlene ta dop. – Dnipropetrovsk : IMA-pres, 2011. – 240 s.

7. Железная промышленность Южной России в 1913 году / Совет съезда горнопромышленников Юга России – Харьков: Типография Б. Бенгис, 1915. – 97 с. ; Zheleznaaya promyshlennost Yuzhnoy Rossii v 1913 godu / Sovet sezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii – Kharkov: Tipografiya B. Bengis, 1915. – 97 s.

8. Описание Днепровского завода Южно-русского Днепровского металлургического общества / ред. М. О. Брониковский ; сост. : Я. К. Войцеховский, К. Клюковский, Я. Родкевич. – Варшава : Изд-во ЮРДМО, 1908. – 144 с. ; Opisanie Dneprovskogo zavoda Yuzhno-russkogo Dneprovskogo metallurgicheskogo obshchestva / red. M. O. Bronikovskiy ; sost. : Ya. K. Voytsekhovskiy, K. Klyukovskiy, Ya. Rodkevich. – Varshava : Izd-vo YuRDMO, 1908. – 144 s

9. Распределение населенных мест Российской империи по численности в них населения : Разработано Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел по данным первой всеобщей переписи 1897 г. – Санкт-Петербург : Тип. Мещерского, 1902. – 33 с. ; Raspredelenie naselennykh mest Rossiyskoy imperii po chislennosti v nikh naseleniya : Razrabotano Tsentr. stat. kom. M-va vnutr. del po dannym pervoy vseobshchey perepisi 1897 g. – Sankt-Peterburg : Tip. Meshcherskogo, 1902. – 33 s.

10. Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России : ист.-экон. очерки / А.Г. Рашин ; под ред. акад. С. Г. Струмилина. – Москва : Соцэкгиз, 1958. – 623 с. ; Rashin A. G. Formirovanie rabocheho klassa Rossii : ist.-ekon. ocherki / A. G. Rashin ; pod red. akad. S. G. Strumilina. – Moskva : Sotsekgiz, 1958. – 623 s.

11. Сабов М. М. Особливості формування робітничого поселення на території с. Кам'янське в період індустріалізації Наддніпров'я наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / М. М. Сабов // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. - 2012. – Вип. 10. – С. 34–41 ; Sabov M. M. Osoblyvosti formuvannia robitnychoho poselennia na terytorii s. Kamianske v period industrializatsii Naddniprovia naprykintsi ХІХ – na pochatku ХХ st. / M. M. Sabov // Prydniprovia: istoryko-kraieznavchchi doslidzhennia. - 2012. – Vyp. 10. - С. 34–41

12. Фабричные законы: Сб. законов, распоряжений и разъяснений по вопросам русского фабричного законодательства /сост. М. С. Балабанов. – Санкт-Петербург : б.изд., 1909. – 264 с. ; Fabrichnye zakony: Sb. zakonov, rasporyazheniy i razyasneniy po voprosam russkogo fabrichnogo zakonodatelstva /sost. M. S. Balabanov. – Sankt-Peterburg : b.izd., 1909. – 264 s.

13. Труды VII Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове : С 10 по 27 нояб. 1882 г. – Харьков: Тип. К. П. Счасни, 1883. – 426, 210 с. ; Trudy VII Sezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii, byvshego v gorode Kharkove : S 10 po 27 noyab. 1882 g. – Kharkov: Tip. K. P. Schasni, 1883. – 426, 210 s.

14. Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве. – Ф. 313. – Оп. 2. – Дело 2658. Списки учредителей и членов правления обществ ... [в 1913 г.], Л. 82–110 ; Tsentralnyy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv Ukrainy v Kieve. – F. 313. – Op. 2. – Delo 2658. Spiski uchrediteley i chlenov pravleniya obshchestv ... [v 1913 g.], L. 82–110

15. Чабан М. П. Мандрівки старим Кам'янським : книга про минуле Дніпродзержинська / М. П. Чабан. – Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2004. – 224 с. ; Chaban M. P. Mandrivky starym Kamianskym : knyha pro mynule Dniprodzerzhynska / M. P. Chaban. – Dnipropetrovsk : IMA-pres, 2004. – 224 s.

16. Слоневский А. Ю. Игнатий Ясюкович. Имя в истории : историко-краеведческое исследование / А. Ю. Слоневский. – Днепропетровск : Пороги, 2009. – 219 с. ; Slonevskiy A. Yu. Ignatiy Yasyukovich. Imya v istorii : istoriko-kraevedcheskoe issledovanie / A. Yu. Slonevskiy. – Dnepropetrovsk : Porogi, 2009. – 219 s.

17. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область / під ред. П. Т. Тронька. – Київ : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1969. – 959 с. ; Istoriiia mist i sil Ukrainsoi RSR. Dnipropetrovska oblast / pid red. P. T. Tronka. – Kyiv : Holovna redaktsiia URE AN URSR, 1969. – 959 s

18. Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве. – Ф. 313. – Оп. 2. – Дело 2203. О забастовке рабочих Днепровского завода из-за притеснения их мастером [1909 г.], Л. 52 ; Tsentralnyu gosudarstvennyu istoricheskij arkhiv Ukrainy v Kieve. – F. 313. – Op. 2. – Delo 2203. O zabastovke rabochikh Dneprovskogo zavoda iz-za pritesneniya ikh masterom [1909 g.], L. 52

19. По Екатерининской железной дороге : [Справ. о пром. предприятиях края с ист. сведениями о нем и о его достопримечательностях] / сост. : А. Н. Лисовский, М.А. Воропаев, В. И. Нечволодов, Г. Г. Берст – Екатеринослав : Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1903. – Вып. 1. - 193 с. ; Po Yekaterininskoj zheleznoj doroge : [Sprav. o prom. predpriyatiyakh kraja s ist. svedeniyami o nem i o ego dostoprimechatel'nostyakh] / sost. : A. N. Lisovskiy, M. A. Voropaev, V. I. Nechvolodov, G. G. Berst – Yekaterinoslav : Tov-vo «Pechatnya S. P. Yakovleva», 1903. – Vyp. 1. - 193 s.

20. Отчет Правления Южно-русского Днепровского металлургического общества с 1 июля 1900 года по 30 июня 1901 года. – Варшава : Тип. Галевский и Дау, 1901. – 16 с. ; Otchet Pravleniya Yuzhno-russkogo Dneprovskogo metallurgicheskogo obshchestva s 1 iyulya 1900 goda po 30 iyunya 1901 goda. – Varshava : Tip. Galevskiy i Dau, 1901. – 16 s.

Дата поступления статьи в редакцию 20.11.2017 г.

V. Kulikov

EMERGENCE OF THE CORPORATE SOCIAL POLICY IN THE RUSSIAN EMPIRE (CASE STUDY OF THE SOUTH-RUSSIAN DNIEPER METALLURGY COMPANY)

The paper discusses the social programs offered by the administration of the Dnieper Metallurgy Plant to their employees in 1887–1918. The plant owned by the South-Russian Dnieper Metallurgy Company built houses for the workers, churches, school, clubs and financially supported many other social objects. The stockholders tolerated the substantial social investments since and until the enterprise brought them high dividends.

The social programs financed by the Dnieper Company were not merely inspired by philanthropy. The company spent money to achieve several practical purposes, such as to make the enterprise more attractive on the labor market and to win the loyalty of the employees. By constructing family houses, managers attracted workers with families, who were more stable and skilled compared to single employees. From this point of view, social expenses were the way to secure the labor, one of the essential factors of production.

The company also tried to create a positive image of the organization as one that cares about its workers and the local communities. Therefore, social investments were inspired mostly by pragmatic motives. The paper argues that the social initiatives of the Dnieper Company can be characterized as corporate social policy since the company's efforts in the social sphere were manifest in a series of actions targeted at improving the working conditions and the general life conditions of the employees.

Key words: social policy, corporate social responsibility, South Russian industrial region, industrialization

В.О. Кулік

СТАНОВЛЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДЕННО-РОСІЙСЬКОГО ДНІПРОВСЬКОГО МЕТАЛУРГІЙНОГО ТОВАРИСТВА)

У статті розглядається соціальна політика адміністрації Дніпровського заводу Південно-Дніпровського металургійного товариства в 1887–1918 рр. Показано, що адміністрація підприємства пропонувала своїм співробітникам широкій набір соціальних програм. Завод побудував для частини своїх співробітників житло, розвивав і підтримував громадський простір, комунальну і рекреаційну інфраструктуру, культурно-громадські організації. Високі прибутки, які акціонери Дніпровського товариства отримували від Дніпровського заводу, мирили їх з високими витратами на розвиток соціальної інфраструктури підприємства.

Фінансування соціальних програм Дніпровським товариством не було благодійністю. Витрати на соціальні програми пояснювалися, насамперед, виробничими факторами – прагненням підвищити привабливість підприємства на ринку праці й сприяти підвищенню лояльності співробітників. Важливим був також іміджевий фактор: компанія та її підприємства прагнули створювати позитивний, соціально орієнтований образ в очах своїх співробітників і широкої громадськості. Тому є підстави говорити про соціальні ініціативи компанії як про систему заходів, спрямованих на поліпшення якості та рівня життя своїх співробітників – тобто, про корпоративну соціальну політику.

Ключові слова: соціальна політика, корпоративна соціальна відповідальність, Південний гірничопромисловий район, індустріалізація.

УДК 355.48(47)“1918/1919”

А.А. Лисенко

СТВОРЕННЯ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ ПРИ ВЕРХОВНОМУ КЕРІВНИКУ ДОБРОВОЛЬЧОЇ АРМІЇ: ЇЇ СКЛАД ТА ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ

У даній статті здійснена спроба визначити конкретно-історичні умови, що склалися в районах контрольованих Добровольчою армією у 1918 р. та спричинили створення Особливої наради при Верховному керівнику Добровольчої армії. Жовтневий переворот, який відбувся у Петрограді та прихід до влади лівих партій спровокував відтік частини населення, що пов'язувало своє майбутнє з існуванням єдиної та не подільної Російської держави, в напрямках півдня та півночі колишньої імперії. На Півдні зосереджувалися сили, в першу чергу, на землях, контрольованих козацтвом, оскільки там існувала низка проблем з поширенням більшовицької пропаганди та встановленням комуністичного режиму. Але перебування на цих територіях ускладнювало діяльність й організацію інститутів пов'язаних із відновленням саме загальнодержавних функцій. На Кубані сильнішими й слабшими на Дону були автономістські настрої.

Беручи для дослідження наукові розвідки та залучивши певні джерела ми намагалися дослідити повноваження, структуру та основні напрямки діяльності створеного для організації життя цивільного населення органу влади.

Ключові слова: Особлива рада, Верховний керівник, Добровольча армія, генерал, відділи, канцелярія, органи державного управління, самоуправління, політичні партії.

Дослідження проблем періоду громадянської війни I-ї половини XX ст. на теренах колишньої Російської імперії не втрачають своєї актуальності і в наш час. Складна політична ситуація у світі та в нашій державі спонукає дослідників знову звертатися до подій, які розгорталися у першій чверті минулого століття та шукати паралелі з процесами, свідками яких є ми. Здавалося б уже досліджені теми отримують нові бачення та тлумачення з розширенням джерельної бази та полегшенням доступу до матеріалів, опублікованих за кордоном діячами політичної та військової еміграції. До таких ми можемо віднести роботи А. Денікіна, П. Врангеля, А. фон Лампе, А. Лукомського, К. Соколова тощо [6, 4, 7, 9, 13].

З'явилася низка праць сучасних науковців, присвячених не лише дослідженню тих чи інших суспільно-політичних рухів, але й вивченню напрямків діяльності окремих визначних діячів періоду громадянської війни з різних таборів. Зокрема, до таких ми можемо віднести роботи В. Леховича, М.М. Рутича, В. Черкасова-Георгиевського, Ю. Гордеева, С.В. Волкова, В. Алексеєву-Борель на інших [8, 11, 14, 5, 3, 1].

Ми спробували проаналізувати конкретно-історичні умови в яких командуванням Добровольчої армії був створений орган для управління контрольованими територіями – Особлива нарада при Верховному керівнику Добровольчої армії та визначити його структуру на основні функції.

Наслідком Жовтневого перевороту у Петрограді у кінці жовтня 1917 р. стала концентрація невдоволених новим політичним режимом сил, готових на збройне протистояння, на Півдні, на Поволжі та в Сибіру. Політичне керівництво руху, що відстоював відновлення єдиної та не подільної Росії виявилось у Сибіру і було сконцентроване навколо адмірала О. Колчака. Сили Півдня Росії, з об'єктивних причин, були змушені визнати його статус, як Верховного правителя, зберігши, поряд із цим, значну самостійність та автономію на контрольованій ними території.

Для управління життям цивільного населення була створена низка напівадміністративних установ, особливе місце серед яких займала Особлива Нарада при Верховному керівнику Добровольчої армії. Появу Особливої Нарادي спричинила складна суспільно-політична ситуація на всій території колишньої Російської імперії – продовження I –ї Світової війни та пов'язане з цим, стрімке погіршення рівня життя населення, колапс у зв'язках між імперським центром і національними центрами, не вирішений ряд гострих проблем, серед яких чільне місце займала земельна реформа з очікуваним справедливим перерозподілом землі, інфляційні процеси, що підривали довіру до загальнодержавної грошової одиниці тощо.

За словами К. Соколова, що був безпосереднім свідком і учасником досліджуваних нами подій: «Життя вимагало, щоб яка-небудь інстанція суверенно розбиралася у тому складному сплетінні юридичних і соціальних відносин, який склався на місцях після ліквідації радянських органів та відміни радянського законодавства... Для командного ж складу здійснення ним цивільних повноважень у районі діяльності Армії, знаходило своє природне пояснення та виправдання в положенні про польове управління військами» [13, с. 34].

У збірнику «Архив русской революции» вказується, що ідея створення Особливої наради належала В. Шульгіну, який влітку 1918 р., під час побачення з генералом М. Алексеєвим, вказував на необхідність організації при ньому такого вищого органу цивільного управління і навіть розробив проект відповідного наказу [10, с. 241].

Актуальним, підняте В. Шульгіним питання стало у серпні 1918 р., коли командування Добровольчої армії розташувалося у Катеринодарі та повинне було організувати управління частинами Ставропільської та Чорноморської губерній, звільнених від більшовиків.

Додаток до наказу генерала М. Алексеєва, де йшлося про організацію Особливої наради, вважався секретним через вкрай складну політичну ситуацію і тому був видрукуваний лише в обмеженій кількості пронумерованих екземплярів. Перемовини про заміщення посад начальників відділів затягнулися і перше засідання Особливої наради змогло відбутися лише 28 вересня 1918 р. [10, с. 242].

Передбачалося створити у складі Особливої наради наступні відділи: державного облаштування, внутрішніх справ, дипломатично-агітаційний, фінансовий, торгівлі та промисловості, продовольства та забезпечення, землеробства, шляхів сполучення, юстиції, народної просвіти, контролю.

На чолі кожного відділу передбачалася посада управляючого та двох його помічників. При Особливій нараді мав знаходитися управляючий справами Особливої наради, при ньому канцелярія та інформаційне бюро. Головою Особливої наради призначався генерал М. Алексеєв, його заступниками, у порядку по черговості – генерали А. Денікін, М. Драгоміров та О. Лукомський. Постійними членами Особливої наради призначалися: генерали: А. Денікін, М. Драгоміров, О. Лукомський, І. Романовський, а також усі управляючі відділами та управляючий справами Особливої наради. Окрім постійних членів, для вирішення спеціальних питань, була передбачена можливість запрошення сторонніх осіб, але за умови обов'язкової згоди Голови Особливої наради.

Управляючий справами Особливої наради, управляючі відділами та їх помічники повинні були обиратися Верховним керівником Добровольчої армії та призначатися його наказом. Склад канцелярії Особливої наради, як і кожного відділу мав визначатися штатним розписом і затверджуватися Верховним керівником. Внутрішній порядок і розподіл роботи в канцелярії та відділах повинні були визначати їх керівники. Управляючі відділами користувалися правом особистої доповіді у Верховного керівника та командувача армією та мали право законодавчої ініціативи з питань свого відомства. Запропоновані ними законопроекти, з дозволу Голови Особливої наради, виносяться на розгляд наради.

Засідання Особливої наради могли призначатися Головою, а в разі його відсутності – його замісником. Самі ж засідання поділялися на великі та малі. Великі – скликалися для вирішення значних загальнодержавних питань або для розгляду законопроектів, які зачіпають інтереси кількох відомств. Головувати повинен особисто Верховний керівник. Малі засідання повинні були призначатися для термінового вирішення питань повсякденного життя. Такі засідання повинні були збиратися за ініціативою А. Денікіна та відбуватися під його ж головуванням. Про рішення, схвалені на малих засіданнях, управляючий справами повинен доповідати на найближчому великому засіданні.

Особливим пунктом було зазначено, що рішення як великих, так і малих засідань мали виключно інформативний характер, а прийняті рішення не були обов'язковими для Верховного керівника та для командувача армією [10, с. 243-244].

У положенні про Особливу нараду, підписаному генералом М. Алексеєвим визначалася мета діяльності даного органу, що мала кілька підпунктів зокрема,

- а) розробка всіх питань пов'язаних із відновленням діяльності органів державного управління та самоуправління в місцевостях на які поширюється влада та вплив Добровольчої армії;
- б) обговорення та підготовка тимчасових законопроектів в усіх галузях державного будівництва, як місцевого значення – з управління областями, що увійшли у сферу впливу Добровольчої армії, так і у загальнодержавному масштабі для відтворення великодержавної Росії у її колишніх кордонах;

в) організація відносин з усіма областями колишньої Російської імперії для визначення реального стану справ у них і для зв'язку з їх урядами та політичними партіями для спільної роботи з відновлення великодержавної Росії;

г) організацію роботи, спрямованої на встановлення контактів з представниками держав Згоди, що були союзниками Росії та відпрацювання планів спільних дій у боротьбі проти коаліції Центральних держав;

д) виявлення місць перебування та встановлення тісного зв'язку з усіма видатними державними діячами від усіх напрямків і галузей державного управління, а також з найбільш видатними представниками громадського та земського самоуправління, торгівлі, промисловості та фінансів з метою їх залучення, у необхідний момент до максимально широкого державного будівництва;

е) залучення перелічених вище осіб до вирішення наявних проблем [10, с. 242].

До складу Особливої наради входили в основному члени Національного центру та Ради державного об'єднання Росії. Головами наради були: генерал М. Драгоміров (по вересень 1919 р.) та генерал О. Лукомський (з вересня по грудень 1919 р.). Посади начальників управлінь займали: внутрішніх справ – М. Астров; юстиції – генерал-лейтенант О. Макаренко, помічник – М. Івановський; залізних доріг – інженер В. Шуберський, помічник – Є. Філоненко; торгівлі та промисловості – В. Лебедев, помічник – інженер А. Клепінін; іноземних справ – С. Сазонов та А. Нератов; фінансів – І. Гейнман; контролера – В. Степанов; забезпечення армії – генерал Г. Картаці; військового сполучення – генерал М. Тіхменьов. Також у Особливій нараді працювали: журналіст та судовий діяч М. Чебишев, начальник управління внутрішніх справ В. Носович, конституційний демократ К. Соколов. В листопаді 1918 р. при Особливій нараді була утворена Рада у справах зовнішньої політики, для відпрацювання позиції у складі Російської політичної наради під час роботи Паризької мирної конференції 1919-1920 рр. У січні 1919 р., також, була створена Комісія з національних справ – голова В. Шульгін. Також діяли комісії, що розробляли питання земельного, робітничого законодавств та інші питання.

До створення «конституції», базованої на положенні про Особливу нараду був залучений член кадетської партії, а точніше, її правого крила, К. Соколов. За його словами, в одній кімнаті він працював над створенням документу по управлінню контрольованими Добровольчою армією територіями, а інший представник кадетів – П. Каплін, працював над створенням Кубанської конституції. У своїх спогадах К. Соколов підкреслював: «Нічого було й думати про те, щоб кубанці допустили втручання добровольчого командування в організацію їх крайового ладу, або, хоча б, навіть у найменшій мірі, у функціонування їх установ» [13, с. 35].

Після смерті генерала М. Алексеєва 25 вересня 1918 р. А. Денікін, який прийняв звання Головнокомандувача Добровольчою армією, поєднав владу військового командування та управління. Почавши формування системи управління контрольованими територіями, А. Денікін взяв за основу монархічні настрої більшої частини добровольців та діячів правого крила кадетської партії. Нову систему влади було закріплено «Тимчасовим положенням про управління областями, зайнятими Добровольчою армією».

Відповідно і при розробці «Конституції» були закладені принципи, сформульовані саме новим Головнокомандувачем – влада Верховного керівника (Головнокомандувача) є тимчасовою, але необмеженою. Таким чином, уже затверджений А. Денікіним документ констатував, що вся повнота влади на територіях, зайнятих Добровольчою армією, зосереджується в руках Головнокомандувача. Для сприяння йому у питаннях законодавства та управління знаходилася Особлива нарада. Але, на відміну від «Положення» схваленого М. Алексеєвим, А. Денікін був змушений

надати Особливій нараді функції виконавчої та законодавчої влади. Не маючи можливості або бажання відійти від системи управління державою, що існувала в Російській імперії, Особлива нарада фактично поєднувала функції Ради міністрів і державної ради. Пізніше виявилось, що авторитарні методи правління А. Денікіна практично нівелювали спроби розділити військове та цивільне управління контрольованими територіями.

Таким чином ми можемо помітити прагнення промонархічних сил, які концентрувалися на півдні колишньої імперії, до відновлення Росії у її дореволюційних межах.

Хоча проблеми з реалізацією цих завдань і планів стали помітними ще до початку функціонування Особливої наради. Були наявними серйозні протиріччя у питаннях налагодження повноцінних зв'язків з членами Антанти. Уряди європейських країн навіть у 1918 р. намагалися мінімально підтримувати розрізнені білогвардійські рухи, американський дослідник Дж. Вествуд стверджує, що причиною було категоричне не визнання керівництвом білогвардійців ново утворених національних держав, які виокремилися після краху Російської імперії [2, с. 260].

Не зручною для лідерів білого руху виявилася і позиція верхівки Донського, Терського та Кубанського козацтва в початковий період громадянської війни. Більшість козаків не бажала брати участь у громадянській війні і саме тому намагання О. Каледіна, на Дону та О. Дутова в Оренбурзі використати боротьбу козаків за свої свободи для антибільшовицької боротьби виявилися провальними. Але й після цієї невдачі ситуація із залученням козаків до боротьби за єдину та не подільну Росію залишалася складною – на Дону з'явилися ідеї боротьби за автономію у межах нового утворення: Доно-Кавказького союзу, як протизвазі комуністичній та білій Росії [12, с. 37]. Лише після реалізації більшовиками політики «розкозачування» взимку та весною 1919 р. основна маса Донських козаків хитнулася у бік підтримки білого руху, проте верхівка Кубанського козацтва продовжувала реалізовувати сепаратистську політику отамана П. Краснова.

Отже, ми можемо говорити про спроби керівництва Добровольчою армією Півдня Росії організувати систему управління життям цивільного населення на контрольованих добровольцями територіях. В основі таких намагань були розроблені нормативно-правові акти, схвалені генералом М. Алексеєвим. Після зайняття посади Верховного головнокомандувача генералом А. Денікіним законотворча робота була продовжена при активній участі промонархічних елементів та діячів правого крила кадетської партії. Але складна суспільно-політична ситуація, практично безперервні бойові дії та сепаратистські цілі керівництва кубанського козацтва, у поєднанні з авторитарним стилем правління генерала А. Денікіна, не дали можливості дослідити практичну реалізацію планів командування Добровольчою армією (пізніше – Збройними Силами Півдня Росії) та діячів Особливої наради.

Список використаної літератури

1. Алексеева-Борель В. Сорок лет в рядах русской императорской армии: генерал М. В. Алексеев / В. Алексеева-Борель. – Санкт-Петербург : Бельведер, 2000. – 750 с. ; Alekseeva-Borel V. Sorok let v ryadakh russkoy imperatorskoy armii: general M. V. Alekseev / V. Alekseeva-Borel. – Sankt-Peterburg : Belveder, 2000. – 750 s.
2. Westwood J. N. Endurance and endeavour : Russian history 1812-1980 / J.N. Westwood. – 2. ed., repr. - London : Oxford University Press, 1982. – 514 с.
3. Волков С. В. Офицеры российской гвардии. Опыт мартиролога / С. В. Волков. – Москва : Русский Путь, 2002. - 568 с. ; Volkov S. V. Ofitsery rossiyskoy gvardii. Opyt martirologa / S. V. Volkov. – Moskva : Russkiy Put, 2002. - 568 s.

4. Врангель П. Н. Воспоминания / П. Н. Врангель. – Москва : Терра, 1992. – Ч. 2 : Южный фронт (ноябрь 1916-ноябрь 1920). – 461 с. ; Vrangeli P. N. Vospominaniya / P. N. Vrangeli. – Moskva : Terra, 1992. – Ch. 2 : Yuzhnyy front (noyabr 1916-noyabr 1920). – 461 s.

5. Гордеев Ю. Н. Генерал Деникин : военно-исторический очерк / Ю. Н. Гордеев. – Москва : Аркаюр, 1993. – 190 с. ; Gordeev Yu. N. General Denikin : voenno-istoricheskiy ocherk / Yu. N. Gordeev. – Moskva : Arkayur, 1993. – 190 s.

6. Деникин А. И. Очерки русской смуты. В 5-ти тт. / А. И. Деникин. – Париж, Берлин : Слово, 1921-1926. – 1748 с. ; Denikin A. I. Ocherki russkoy smuty. V 5-ti tt. / A. I. Denikin. – Parizh, Berlin : Slovo, 1921-1926. – 1748 s.

7. Лампе А. А. фон. Пути верных : сб. ст. / А. А. фон Лампе. – Париж, 1960. – 258 с. ; Lampe A. A. fon. Puti vernykh : sb. st. / A. A. fon Lampe. – Parizh, 1960. – 258 s.

8. Лехович Д. В. Белые против красных. Судьба генерала Антона Деникина / Д. В. Лехович. – Москва : Воскресенье, 1992. – 368 с. ; Lekhovich D. V. Belye protiv krasnykh. Sudba generala Antona Denikina / D. V. Lekhovich. – Moskva : Voskresene, 1992. – 368 s.

9. Лукомский А. С. Воспоминания генерала А. С. Лукомского : Период Европейской войны. Начало разрухи в России. Борьба с большевиками. – Берлин : Кирхнер, 1922. – Т. 1. – 300 с. ; Лукомский А. С. Воспоминания генерала А. С. Лукомского : Период Европейской войны. Начало разрухи в России. Борьба с большевиками. – Берлин : Кирхнер, 1922. – Т. 2. – 332 с. ; Lukomskiy A. S. Vospominaniya generala A. S. Lukomskogo : Period Yevropeyskoy voyny. Nachalo razrukhi v Rossii. Borba s bolshevikami. - Berlin : Kirkhner, 1922. – T. 1. – 300 s. ; Lukomskiy A. S. Vospominaniya generala A. S. Lukomskogo : Period Yevropeyskoy voyny. Nachalo razrukhi v Rossii. Borba s bolshevikami. - Berlin : Kirkhner, 1922. - T. 2. – 332 s

10. Организация власти на Юге России в период гражданской войны (1918-1920 гг.) // Архив русской революции. – Репринт 1922 г. – Москва : Терра, 1991. – Т. 3-4. – С. 241-251 ; Organizatsiya vlasti na Yuge Rossii v period grazhdanskoj voyny (1918-1920 gg.) // Arkhiv russkoy revolyutsii. – Reprint 1922 g. – Moskva : Terra, 1991. – T. 3-4. S. 241-251

11. Рутыч Н. Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. (Материалы к истории Белого движения) / Н. Н. Рутыч. – Москва : Рос. арх. ; Париж : Regnum, 1997. – 295 с. ; Rutyuch N. N. Biograficheskiy spravochnik vysshikh chinov Dobrovolcheskoj armii i Vooruzhennykh Sil Yuga Rossii. (Materialy k istorii Belogo dvizheniya) / N. N. Rutyuch. – Moskva : Ros. arkh. ; Parizh : Regnum, 1997. – 295 s.

12. Слободин В. П. Белое движение в годы гражданской войны в России (1917-1922 гг.) : учеб. пособ. / В. П. Слободин. – Москва : МЮИ МВД России, 1996. – 80 с. ; Slobodin V. P. Beloe dvizhenie v gody grazhdanskoj voyny v Rossii (1917-1922 gg.) : ucheb. posob. / V. P. Slobodin. – Moskva : MYuI MVD Rossii, 1996. – 80 s.

13. Соколов К. Н. Правление генерала Деникина : (из воспоминаний) / К. Н. Соколов. – София : Российско-болгарское книгоиздательство, 1921. – 290 с. ; Sokolov K. N. Pravlenie generala Denikina : (iz vospominaniy) / K. N. Sokolov. – Sofiya : Rossiysko-bolgarskoe knigoizdatelstvo, 1921. – 290 s.

14. Черкасов-Георгиевский В. Генерал Деникин / В. Черкасов-Георгиевский. – Смоленск : Русич, 1999. – 576 с. ; Cherkasov-Georgievskiy V. General Denikin / V. Cherkasov-Georgievskiy. – Smolensk : Rusich, 1999. – 576 s.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

A. Lysenko.

CREATION OF SPECIAL MEETING WITH THE SUPREME LEADER OF THE VOLUNTEER ARMY: ITS CONTENT AND MAIN TASKS

The article aims to define concrete-historical conditions, that were created in regions, controlled by volunteer army in 1918 and led to creation of special meeting with the supreme leader of the volunteer army. October evolution, which happened in Petrograd and coming of left parties caused the outflow of a part of population, that related its future with existing of unique and indivisible Russian state, in South and North directions of previous empire. On the south were forces on lands, controlled by cossacks, since there were problems with expanding of bilshovyk propaganda and establishment of communist regime. But locating on these lands has been complicated the activity and organization of institutions, related to restoration of state functions. Autonomous moods were stronger at Kuban and weaker at Donau.

Until the volunteer army was located on the lands of the Kuban cossacks, there was no urgent need for the establishment of central bodies of government. But as soon as volunteers took control of parts of the Stavropol and Black Sea provinces, such a need appeared. It was necessary to regulate civilian life in controlled areas and often to resolve conflicting questions and misunderstandings that arose between military and civilian. In addition, it was necessary, at least in a schematic way, to develop projects for future state construction to counter aggressive bilshovyk propaganda.

Taking for the research the scientific intelligence and attracting certain sources, we tried to investigate the authorities, structure and main directions of activity of the body created for the organization of the civilian life.

Establishing the appropriate body - a Special meeting with the supreme leader of the volunteer army was held in late August of 1918. The initiator of the meeting was V. Shulgin, a monarchist close to the cadets, who not only emphasized the need to establish such an institution, but also became the developer of the draft order.

According to the staffing and tasks that were presented to the leadership of the Special meeting, it had to combine the functions of the Council of Ministers and the State Council, as in the Russian Empire.

But complicated military-political processes that took place during the investigated period and the authoritarian methods of managing of A. Denikin, who replaced the Supreme Commander, General M. Alekseyev, did not allow the project to be fully implemented: the deliberations of the Special meeting were of a purely informative nature, and the condition of the mandatory approval of its decisions by the commander-in-chief, did not allow it to turn into a prototype of the state administration or, at least, local self-government.

Key words: *Special meeting, Supreme Commander, volunteer army, general, departments, chancellery, public administration bodies, self-government, political parties.*

УДК 930.1:316.343-058.14(477)''1946–1965''

Д.В. Нефьодов

**НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ
РОБІТНИЦТВА УРСР (1946–1965 рр.)**

Метою статті є аналіз рівня розробки історії повсякденного життя повоєнного робітництва УРСР (1946–1965 рр.) новітньою українською історіографією.

Встановлено, що новітня українська історіографія прийшла до висновку, що внаслідок тогочасних хоч обмежених і непослідовних, але позитивних реформ, реальні

доходи громадян зросли, що створювало унікальні передумови для розширення внутрішнього ринку. З іншого боку, керівництво продовжувало надавати перевагу розвиткові важкої та «середньої» промисловості, різного ґатунку військовим програмам, куди спрямовувало переважну частину коштів державного бюджету, тоді як легка і харчова промисловість розвивалися за залишковим принципом. Результатом закономірно став тотальний дефіцит – харчових продуктів, товарів широкого вжитку, товарів першої необхідності, – що не могло не збурювати масового невдоволення. Житлове будівництво, навіть у найуспішніші свої роки, відверто не встигало за промисловим. Завдяки маніпуляціям із громадською думкою негаразди, що походили від системних вад, вдалося персоніфікувати, а успіхи приписати системі.

Ключові слова: УРСР, робітничий клас, повоєнна відбудова, історіографія, історія повсякденності

Відносно новим напрямом вітчизняної історіографії стала історія повсякденності. Дослідники вказують, що остання має бути підпорядкована головному завданню цього напрямку дослідження – вивчити все те, що оточує людину (життєвий світ) та як людина соціалізується в цьому світі і впливає на нього, вносячи певні зміни не лише в матеріальний рівень буття, а й у систему зв'язків та стосунків з іншими людьми.

Метою статті є аналіз рівня розробки історії повсякденного життя повоєнного робітництва УРСР (1946–1965 рр.) новітньою українською історіографією.

Різні аспекти, опосередковано тотожні з предметом нашого дослідження, містяться в роботах Ю. Ніколайця [1], Ю. Лаєвської [2], О. Додонова [3], В. Яремчука [4].

Аналізуючи причини невисокого рівня життя представників повоєнного робітництва, українські дослідники наголошують на тому, що головними з них стали не стільки наслідки війни, скільки існування адміністративно-командної системи, яка перерозподіляла кошти передовсім на користь важкої промисловості та військових програм, нехтуючи виробництвом товарів народного споживання. Науковці вірно відзначили той факт, що основна увага в діяльності громадсько-політичних організацій приділялася ідеологічним та виробничим, а не соціальним питанням. Існуюча практика фінансування соціальної сфери, підпорядкування соціальних проблем виробничим у роботі державних та громадських об'єднань формували свідомість людини, для якої матеріальні блага не пріоритетні [5, с. 116].

Дослідниця О. Ісайкіна показала широкий спектр параметрів життєвого рівня мешканців міст України в перше повоєнне десятиліття, проаналізувала їхнє соціальне життя, умови функціонування міського господарства та зміни, що відбулися в українських містах після війни. Дослідниця наголосила на надзвичайно складних умовах праці міського населення в повоєнний період, які поєднувалися з низьким рівнем організації побуту робітників. Особливо гостро постала після війни житлова проблема. За даними історика, в перші повоєнні роки менше однієї кімнати на сім'ю мали 15,6% мешканців міст, одну кімнату на сім'ю мали 60,9%, дві – 20,3% , три і більше – 3,2%. Під житло використано 2% дворових будівель, 32% підвалів, велика кількість дахів і землянок. Відбудовчі роботи розпочиналися відразу після звільнення за двома напрямками: ремонту вцілілих будинків і будівництва нових. Розвивалося індивідуальне будівництво. Проте, як зазначила О. Ісайкіна, темпи зростання житлового фонду все одно суттєво відставали від росту міського населення. У той же час, за післявоєнний період у містах і селищах міського типу, не дивлячись на труднощі, відновлено і побудовано понад 25 млн. кв. метрів житлової площі, яку отримували в першу чергу громадяни, віднесені до пільгових категорій [6, с. 181]. Доволі ґрунтовно в роботі О. Ісайкіної досліджена проблема дозвілля в перші повоєнні

роки, яка, як зазначила фахівець, не актуальна в даний період для міського населення, передусім через брак часу. Основними формами відпочинку стали: читання газет (яких на початку 1950-х рр. в УРСР виходило понад 1200 назв), журналів та книг; слухання радіо (особливий інтерес викликали літературно-драматичні та музичні передачі); відвідування кінотеатрів (перегляд кінофільмів став однією з найдоступніших форм культурного відпочинку); театрів (в 50-х рр. XX ст. з розрахунку на кожні 100 чоловік театр відвідували 37), музеїв, виставок, релігійних храмів, участь у роботі гуртків художньої самодіяльності, зрештою, безпосереднє людське спілкування. Цілою подією став перегляд телепередач, оскільки телевізор могла придбати лише незначна частина міського населення [6, с. 187].

Оцінюючи матеріальне становище населення УРСР в повоєнні роки, науковець Л. Ковпак велику увагу приділила характеристиці грошової реформи 1947 р., спрямованої на ліквідацію наслідків війни у фінансово-грошовій сфері та її впорядкування. Вчена відмітила, що під час війни в обігу збільшилася кількість грошей, не забезпечених існуючими державними коштовностями, посилилася інфляція, до того ж на тимчасово окупованій території виявилася велика частина фальшивих грошових знаків. Реформа покликана зміцнити курс радянського карбованця. В цілому, Л. Ковпак позитивно оцінила реформу, пропонуючи розглядати її також з точки зору мобілізації усіх ресурсів задля якнайшвидшої повоєнної відбудови. Особливу увагу історик звернула на той факт, що оцінка деякими науковцями наслідків грошової реформи 1947 р. як такої, що «девальвувала карбованець і з'їла особисті заощадження» виглядає дещо спрощено. За оцінкою дослідниці, переважна більшість населення за роки війни просто-напросто грошових заощаджень не мала. Реформа 1947 р. вилучила лише гроші у того маленького прошарку населення, який накопив значні суми за роки війни нечесними шляхами [7, с. 28–29].

Дослідивши повоєнний стан соціально-побутових умов життя населення Донбасу, науковець А. Саржан виявив факт того, що рівень інфраструктури неадекватний внеску населення регіону у формування індустріальної потужності країни. Держава, констатує науковець, сповна використовуючи промисловий потенціал регіону, залишалася байдужою до буденних проблем його мешканців. Працюючи на всю країну, забезпечуючи її економічну міць Донбас за рівнем забезпечення населення соціально-побутовими послугами займав одне з останніх місць у республіці [8, с. 326]. Висвітлюючи стан життя населення регіону в умовах голоду 1946–1947 рр., А. Саржан встановив, що для організації безкоштовного харчування населення постраждалих районів республіки союзний уряд дозволив виділити грошову допомогу, а також продукти харчування. Однак у цілому ставлення центральної влади досить стримане: грошова «допомога» надавалася в кредит під відсотки з величезним запізненням, до того ж вдвічі менша ніж необхідно [8, с. 330]. Оцінюючи життєвий рівень трудівників Донбасу протягом 50–60-х рр., дослідник А. Саржан відмітив ряд численних соціальних заходів, які сприяли підвищенню життєвого рівня і поліпшенню побуту. Однак, як зазначив історик, загалом соціально-побутова сфера як і раніше залишалася ще нерозвинутою, а добробут людей утримувався на мінімальному рівні [8, с. 337].

Дослідивши особливості матеріально-побутових умов життя працівників важкої промисловості України в 1944–1956 рр. науковець І. Татарінов встановив, що для досліджуваних років характерним явищем став невисокий рівень добробуту трудящих. За підрахунками І. Татарінова, лише 13% працівників важкої промисловості мали достатні для повноцінного життя доходи. Визначення реальної купівельної спроможності та рівня споживання продуктів харчування й промислових товарів дозволило історичу дійти висновку, що протягом 1944–1956 рр. головна ознака робітничого середовища це тотальна бідність. Середньостатистичний робітник важкої

індустрії мав щомісячну зарплату в розмірі 900–1000 крб. За умов існування високих цін на продукти харчування та промислові товари такий рівень доходів не забезпечував умов для повноцінного існування. Проведена фінансова реформа 1947 р. та систематичні зниження цін дещо пом'якшили матеріальну скруту робітничих родин. Як констатує І. Татарінов, від початку 1950-х рр. відзначено стабільне зростання рівня заробітків українських робітників та службовців. Так, за перше післявоєнне десятиліття заробітна плата працівників важкої індустрії зросла на 20–25%. Однак науковець все одно прийшов до висновку, що бідність у робітничому середовищі залишалася достатньо високою. На 1956 р. три чверті робітничих родин мали доходи нижче за межу бідності [9, с. 182].

В праці дослідника В. Вовка проведений комплексний аналіз та висвітлені особливості побуту й дозвілля населення України, яке проживало в містах районного підпорядкування в повоєнний період. Науковцем встановлено, що протягом двох повоєнних десятиліть відбувається постійне зростання житлового будівництва, спорудження нового житла і заохочення громадян будувати його власними силами. Нестачу харчових продуктів історик пояснює тим, що значна їх кількість вивозилася за межі республіки, а перебої з постачанням м'яса, молока, кондитерських виробів тощо стало наслідком кризи колективного сільського господарства. Окремо зупинився дослідник на характеристиці медичного забезпечення населення міст, яке поступово покращувалося, знижувався рівень загальної захворюваності. У той же час науковець констатував високий рівень професійних захворювань та виробничого травматизму, нестачу багатьох необхідних ліків та кваліфікованого лікарського персоналу. На переконання В. Вовка основними причинами цих кризових явищ став залишковий принцип фінансування охорони здоров'я, слабка матеріальна база лікувальних установ, недостатнє забезпечення житловими умовами медпрацівників, що породжувало плинність кадрів [10, с. 11].

В праці дослідника О. Лук'янця проаналізований процес становлення та розвитку міської соціальної інфраструктури та з'ясовані матеріально-побутові умови життя міського населення УРСР протягом 50-х – середини 60-х рр. Науковець довів, що розвиток житлового будівництва став пріоритетним напрямом соціальної політики партійно-державного керівництва, яка спричинила своєрідну «житлову революцію». Важливим аспектом у вирішенні житлової проблеми став розвиток індивідуального будівництва та житлово-будівельної кооперації. О. Лук'янець з'ясував, що державна торгівля займала провідне місце в системі постачання продуктами харчування та товарами широкого вжитку жителів міст. Науковець зазначив, що у зв'язку з особливостями адміністративно-планової економіки СРСР, пріоритетом у розвитку важкої промисловості над легкою та нестабільним приростом сільськогосподарської продукції, попит населення на необхідні товари задовольнявся недостатньо. Дослідник встановив, що в системі соціально-економічних заходів партійних та державних органів влади, які спрямовані на покращення забезпечення продуктами харчування міського населення, важливим елементом являлося громадське харчування. Проте владі так і не вдалося досягти поставленої мети – зробити громадське харчування масовим, зручним та вигідним для населення. Вченим уточнено, що мережа закладів побутового обслуговування в основному розміщувалася у великих промислових та обласних містах УРСР, виявлено, що недостатнє фінансування та погана матеріально-технічна забезпеченість гальмували розвиток сфери побутового обслуговування та зумовили її значне відставання від темпів житлового будівництва [11, с. 13].

Великий доробок, присвячений змалюванню соціально-побутової сфери повоєнного життя громадян УРСР належить перу дослідниці О. Янковській. Провівши ґрунтовний аналіз науковець довела, що за неймовірно низького стартового рівня

соціально-побутової сфери, відносно швидке зростання економіки, що відбувалося в 1947–1948 рр. за рахунок милітаризації і розбудови важкої індустрії забезпечене ціною тяжких страждань пересічних робітників. Відміну карткової системи дослідниця охарактеризувала як непродуману внаслідок відсутності належних товарних запасів, яку безуспішно намагалися скоригувати кількарізним підвищенням цін на товари першої необхідності. Істориком негативно оцінені грошова реформа 1946 р. та регулярні розміщення державних позик. О. Янковська вважає занадто оптимістичним твердження про те, що після завершення війни радянський народ перейшов до мирного життя. Науковець відмітила, що економіка жодним чином не втратила мобілізаційного характеру, в державному управлінні панували методи командного адміністрування, задля кращої керованості насаджувалася психологічна атмосфера буття у ворожому оточенні, абсолютної домінантності загальної мети і мізерності окремої людини-гвинтика, яка певної значущості набувала лише участю в справі досягнення тої загальної мети [12, с. 49]. Вчена дійшла узагальнюючого висновку, що рівень соціально-побутової сфери в повоєнне двадцятиріччя забезпечений виключно на мінімальному рівні. І у той же час будь-яке зрушення подавалося як безмірна турбота партії і уряду про свій народ.

Оцінюючи радянську модель економіки, сучасні вітчизняні дослідники підкреслюють, що вона від самого свого початку воєнізована. Такою вона залишалася і в повоєнному двадцятиріччі. Значні людські, матеріально-фінансові та науково-технічні ресурси сконцентровані спочатку на створенні ядерної і термоядерної зброї, а пізніше – на засобах її доставки. На це держава виділяла колосальні кошти. У всіх оборонних галузях прискореними темпами збільшувалася чисельність робітників і службовців, зростали виробничі потужності. У масовій кількості створювалися спеціалізовані науково-дослідні інститути, лабораторії, конструкторські бюро. Військова галузь розбудовувалася за рахунок скорочення споживання населення. Радянські люди продовжували жити із «затягненими пасками». Відповідно вчені пов'язують саме з цим поглиблення в суспільстві сумнівів в ефективності системи, доцільності таких жертв у мирний час, формування у молоді критичного мислення щодо політичної лінії керівництва держави.

Отже, новітня українська історіографія прийшла до висновку, що внаслідок тогочасних хоч обмежених і непослідовних, але позитивних реформ, реальні доходи громадян зросли, що створювало унікальні передумови для розширення внутрішнього ринку. З іншого боку, керівництво продовжувало надавати перевагу розвитку важкої та «середньої» промисловості, різного штибу військовим програмам, куди спрямовувало переважну частину коштів державного бюджету, тоді як легка і харчова промисловість розвивалися за залишковим принципом. Результатом закономірно став тотальний дефіцит – харчових продуктів, товарів широкого вжитку, товарів першої необхідності, – що не могло не збурювати масового невдоволення. Житлове будівництво, навіть у найуспішніші свої роки, відверто не встигало за промисловим. Завдяки маніпуляціям із громадською думкою негаразди, що походили від системних вад, вдалося персоніфікувати, а успіхи приписати системі.

Список використаної літератури

1. Ніколаєць Ю. О. Суспільно-політичні процеси в УРСР другої половини 1940-х – першої половини 1960-х років: українська історіографія : дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.06 / Юрій Олексійович Ніколаєць; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2008. – 481 с. ; Nikolaiets Yu. O. Suspilno-politychni protsesy v URSR druhoi polovyny 1940-kh – pershoi polovyny 1960-kh rokiv: ukrainska istoriografiiia : dys. ... dokt. ist. nauk : spets. 07.00.06 / Yurii Oleksiiovych Nikolaiets; Kyivskiyi natsionalnyi un-t im. T. Shevchenka. – Kyiv, 2008. – 481 s.

2. Лаєвська Ю. В. Перетворення в економіці України в 1953–1964 рр.: історіографія проблеми : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Юлія Віталіївна Лаєвська; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2008. – 218 с. ; Laievska Yu. V. Peretvorennia v ekonomitsi Ukrainy v 1953–1964 rr.: istoriohrafiaa problemy : dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.06 / Yuliia Vitaliivna Laievska; Donetskyi natsionalnyi un-t. – Donetsk, 2008. – 218 s.

3. Додонов О. Ф. Нове бачення періодизації історії радянського робітничого класу і його історіографії / О. Ф. Додонов // Культурологічний вісник Нижньої Наддніпряни. - 2002. – Вип. 8. – С. 67–74 ; Dodonov O. F. Nove bachennia periodyzatsii istorii radianskoho robitnychoho klasu i yoho istoriohrafii / O. F. Dodonov // Kulturolohichnyi visnyk Nyzhnoi Naddnyprianshchyny. - 2002. – Вур. 8. – С. 67–74 ;

4. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. Яремчук. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. – 526 с. ; Yaremchuk V. Mynule Ukrainy v istorychnii nautsi URSR pisliastalinskoï doby / V. Yaremchuk. – Ostroh : Vyd-vo Nats. un-tu «Ostrozka akademiia», 2009. – 526 s.

5. Україна: друга половина ХХ століття : нариси історії / П. П. Панченко, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко та ін. – Київ : Либідь, 1997. – 352 с. ; Ukraina: druha polovyna KhKh stolittia : narysy istorii / P. P. Panchenko, M. R. Pliushch, L. A. Shevchenko ta in. – Kyiv : Lybid, 1997. – 352 s.

6. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Олена Дмитрівна Ісайкіна; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 240 с. ; Isaikina O. D. Pobut i dozvillia miskoho naseleennia Ukrainy v povoiennyi period (1945–1955 rr.) : dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Olena Dmytrivna Isaikina; Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova. – Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2005. – 240 s.

7. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2003. – 250 с. ; Kovpak L. V. Sotsialno-pobutovi umovy zhyttia naseleennia Ukrainy v druhiï polovyni KhKh st. (1945–2000 rr.) / L. V. Kovpak. – Kyiv : In-t istorii Ukrainy NANU, 2003. – 250 s.

8. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. : дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.01 / Саржан Анатолій Опанасович; Донецький національний університет. – Донецьк, 2004. – 567 с. ; Sarzhan A. O. Zminy v sotsialno-ekonomichnii sferi Donbasu. Druha polovyna 40-kh – kinets 80-kh rr. XX st. : dys. ... dokt. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Sarzhan Anatolii Opanasovych; Donetskyi natsionalnyi universytet. – Donetsk, 2004. – 567 s.

9. Татарінов І. Є. Матеріально-побутові умови життя працівників важкої промисловості УРСР у 1944 – 1956 рр. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Ігор Євгенович Татарінов; Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. – Луганськ, 2010. – 218 с. ; Tatarinov I. Ye. Materialno-pobutovi umovy zhyttia pratsivnykiv vazhkoï promyslovosti URSR u 1944 – 1956 rr. : dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Ihor Yevhenovych Tatarinov; Skhidnoukrainskyi natsionalnyi universytet im. V. Dalia. – Luhansk, 2010. – 218 s. ;

10. Вовк В. М. Побут та дозвілля міського населення України в 50–80-х роках ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Віталій Миколайович Вовк; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2007. – 20 с. ; Vovk V. M. Pobut ta dozvillia miskoho naseleennia Ukrainy v 50–80-kh rokakh XX stolittia : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Vitalii Mykolaiovych Vovk; Natsionalnyi pedahohichnyi universytet im. M. P. Drahomanova. – Kyiv, 2007. – 20 s.

11. Лук'янець О. А. Соціальні умови життя міського населення Української РСР (1950-ті – середина 1960-х рр.) : автореф. дис. . канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Олександр Анастасович Лук'янець; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2012. – 16 с. ; Lukianets O. A. Sotsialni umovy zhyttia miskoho naseleння Ukrainskoi RSR (1950-ti – seredyna 1960-kh rr.) : avtoref. dys. . kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Oleksii Anastasovych Lukianets; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – Kyiv, 2012. – 16 s.

12. Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги» / О. Янковська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.- 2014. – Вип. 19. – С. 20–53 ; Yankovska O. Sotsialno-pobutova sfera zhyttia hromadian URSS yak vidbytok priorytetiv derzhavy vid pochatku povoiennoi vidbudovy do kintsia «vidlyhy» / O. Yankovska // Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka.- 2014. – Vyp. 19. – S. 20–53

Стаття надійшла до редакції 02.12.2017 р.

D. Nefyodov

MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF EVERYDAY LIFE OF UKRAINIAN SSR WORKING CLASS (1946–1965)

The purpose of the article is to analyze the level of development of the history of the Ukrainian SSR postwar working class's everyday life (1946–1965) by the modern Ukrainian historiography.

It has been established that the modern Ukrainian historiography came to the conclusion that as a result of the reforms, though limited and inconsistent but positive, real incomes of citizens grew, which created unique prerequisites for the domestic market expansion. On the other hand, the government continued to favor the development of heavy and medium-scale industries, different types of military programs, which got most of the state budget, while light and food industry developed on a leftover principle. Not surprisingly, this resulted in a total deficit of food products, consumer goods, essential goods that could not but incite mass discontent. Housing construction, even in its most successful years, blatantly went behind the industrial one. Thanks to manipulations with public opinion, they managed to personify the troubles that happened due to the system's failures, and all the credit was taken by the system.

Key words: *Ukrainian SSR, working class, postwar reconstruction, historiography, history of everyday life.*

УДК 373.3/.5(477.62-2Маріуполь) “187/191”

С.В. Новікова

ВНЕСОК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА У РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В МАРІУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ (70-і рр. ХІХ – початок ХХ ст.)

Досліджено внесок Маріупольського повітового земства у процесі становлення та розвитку закладів початкової шкільної освіти у Маріупольському повіті у 70-і рр. ХІХ – на початку ХХ ст. Визначено, що саме завдяки зусиллям земства значно розширюється мережа початкових шкіл та закладів позашкільної освіти у повіті, розвивається жіноча освіта, починається реалізація завдання по запровадженню загальної початкової освіти. Показано, що розгалужену мережу земських шкіл у повіті вдалося створити за короткий термін завдяки ефективній співпраці земства з органами місцевого самоврядування. Яскравим прикладом такого співробітництва

стала взаємодія Маріупольської земської управи з грецькими сільськими громадами. Доведено, що значним був вплив земства на якість освіти та покращення медично-санітарних норм у земських школах. Комплекс зазначених заходів дозволив вивести Маріупольський повіт за показниками охоплення населення початковою освітою і її якістю на перше місце в Одеському учбовому окрузі та на провідні позиції у Російській імперії.

Ключові слова: *Маріупольський повіт, земство, початкова освіта, земські початкові народні училища.*

Постійні перетворення у системі шкільної освіти в Україні висувають на передній план цілу низку важливих освітніх завдань. Їх вирішення неможливе без глибокого осмислення усіх етапів розвитку вітчизняної системи освіти. Тільки вивчаючи досвід минулого, аналізуючи еволюцію освітньої системи в історичному аспекті, можна судити про результативність тих або інших освітніх реформ, про їх позитивні або негативні сторони, а також про їх вплив на розвиток суспільства в цілому.

Враховуючи зростаючий інтерес держави і суспільства до регіонального компонента освіти, доцільно розглянути еволюцію початкової шкільної освіти на прикладі міста Маріуполя та його повіту, а також участь Маріупольського повітового земства у цьому процесі. Земський досвід підготовки дітей і молоді до умов життя, діяльність в галузі просвіти, співпраця з іншими органами місцевого самоврядування є не тільки цікавими, а й корисними.

Історія становлення та розвитку початкових шкіл, у тому числі – і земських, почала вивчатися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Серед робіт, присвячених цій тематиці, слід відзначити праці Г. Фальборка [39], В. Чарнолуського [40] та М. Чехова [41], в яких надано характеристику основних типів народних шкіл, показана провідна роль земської школи в просвіті сільського населення Російської імперії, наведено відомості про умови життя, педагогічну і громадську діяльність народних учителів, про рівень їх загальної і педагогічної підготовки.

За радянських часів з ідеологічних причин історики не приділяли достатньої уваги земствам та їх діяльності. Інтерес до цієї проблеми зростає у 90-ті рр. ХХ – на початку ХХІ ст. Дослідження останніх років свідчать про посилення інтересу до різних аспектів земської діяльності в галузі освіти як в цілому, так і в окремих регіонах. Розвитку народної освіти в Маріупольському повіті і особливо – в грецьких селах присвячені роботи С. Арабаджи [6; 7], А. Гедьо [12], Н. Бацак [13], Л. Ліхачової [25], В. Нестерцова [27], О. Сараєвої [33], Г. Чупілко [42].

Також важливими для розкриття обраної теми є праці сучасних дослідників, присвячені діяльності відомого земського діяча та «батька» земської школи барона М. Корфа. Серед них необхідно відзначити праці М. Антощак та В. Ткаченко [5], Н. Ковнір [18], І. Лісниковської [24].

Джерельна база з теми характеризується великим обсягом документів і значною варіативністю їх походження. Вона представлена законодавчими актами, матеріалами діловодства, статистичними матеріалами, матеріалами періодичних видань, джерелами особового походження.

Правові засади створення й функціонування навчальних закладів різних типів визначалися законодавчими актами та нормативними документами Російської імперії. До цієї групи належать офіційні документи загальнодержавного масштабу, які визначали основні принципи діяльності установ шкільної освіти. Це законодавчі та офіційні організаційно-розпорядчі документи: укази, положення, циркуляри Міністерства Народної просвіти, протоколи засідань педагогічних та піклувальних рад [8-11; 17]

Матеріали діловодства складають другу групу джерел, представлену постановами Маріупольського повітового земства щодо різних проблем розвитку освіти у місті та повіті, а також навчально-методичною документацією [1-4; 14; 30-32].

Третю групу складають довідкові і статистичні матеріали, що містять різнопланову інформацію по роках про кількість різних типів початкових навчальних закладів у повіті, рік їх заснування, кількість учнів, кількісний та якісний склад викладацького колективу та ін. [15; 16; 23; 26; 34-36; 38].

Четверта група представлена матеріалами періодичних видань, перш за все – місцевих газет «Приазовский край» [37] та «Мариупольская жизнь» [28], на сторінках яких розглядалися успіхи і різноманітні проблеми, що виникали у діяльності навчальних закладів повіту та міста, розповідалося про відкриття нових шкіл, їх повсякденне життя.

До п'ятої групи можна віднести джерела особового походження. Найбільш важливими з них є педагогічні роботи відомого громадського діяча М. Корфа, який зробив величезний внесок у становлення і розвиток земської початкової школи не тільки у Маріупольському повіті, а й у державі в цілому [19-22].

Земські збори та земська повітова управа розпочали свою діяльність у Маріупольському повіті у лютому 1869 р. Одним з провідних напрямів цієї діяльності став розвиток закладів початкової освіти. За «Положением о начальных народных училищах» від 14 червня 1864 р. до такого типу навчальних закладів були віднесені «усі взагалі елементарні школи усіх відомств, міські і сільські, утримувані на кошти казни, суспільств і приватних осіб, а також недільні школи» [10, с. 613 – 614]. До створення, забезпечення і керівництва народними училищами залучили земства.

Земства могли відкривати (з дозволу повітової училищної ради) школи і утримувати їх в господарському відношенні (приміщення, опалювання, освітлення, устаткування, постачання дозволеними Міністерством народної освіти книжками і письмовим приладдям, платня учителям та ін.), але втручатися в навчально-виховний процес, який знаходився у веденні повітових училищних рад і інспекторів народних училищ, їм заборонялось [10;11].

До складу повітової училищної ради входили по одному представникові від Міністерства народної освіти (за призначенням попечителя учбового округу, зазвичай – викладач гімназії або доглядач повітового училища), Міністерства внутрішніх справ (за призначенням губернатора, зазвичай – ісправник, тобто начальник повітової поліції), духовного відомства (за призначенням архієрея, священник), міського самоврядування, а також два представники повітового земства (обрані на повітових земських зборах). Голову повітової училищної ради обирали з числа її членів. Ця рада керувала початковими школами, давала дозволи на їх відкриття, переведення і закриття, призначала і звільняла викладачів [17].

Крім того, уряд курирував учбову частину початкових шкіл через губернські дирекції народних училищ, представниками яких були інспектори народних училищ. Призначення їх на посаду вимагало дозволу не лише від учбового округу і Міністерства народної освіти, але й від імператора. Наприкінці XIX ст. по одному такому співробітникові приходилося на декілька повітів. По мірі збільшення числа початкових шкіл цих працівників стали направляти в кожний повіт.

Суворий контроль і регламентація зустрічали опір органів місцевого самоврядування, що прагнули будувати систему освіти на світських і ліберальних засадах. Склався своєрідний розподіл праці між земствами різних рівнів: губернські займалися підготовкою педагогічних кадрів через вчительські семінарії, створювали стипендії в училищах і гімназіях, забезпечували початкові школи літературою, а повітові – в основному опікувалися початковими народними училищами [40; 41].

Велику роль в розвитку земських шкіл відігравали опікуни. Представники органів місцевого самоврядування зазвичай самі підбирали їх з середовища заможних людей. Витрати несли і сільські громади: вони повинні були забезпечувати будівництво і ремонт будівель училищ будівельними матеріалами, заготовлювати дрова для опалювання приміщень. По мірі збільшення власного бюджету земства, враховуючи бідність основної маси населення, поступово звільняли селян від цих витрат. Маріупольське земство почало впроваджувати такий підхід до справи з 1880 р. [2; 3, с. 83].

Статистичні відомості щодо земських училищ, наведені у роботі секретаря Маріупольського повітового земства І. Александровича, свідчать, що за доволі нетривалий час Маріупольський повіт вийшов на провідні позиції в державі за темпами розвитку народних шкіл. Так, на 1870 р. у повіті діяли 22 школи, у 1874 р. – вже більше 40, а на 1884 р. – 60 шкіл (з них 3 – у самому Маріуполі), які утримувалися виключно на кошти повітового земства. Сільські громади повіту на цей час лише відводили для шкіл приміщення з опаленням та наймали сторожа. У 1882-1883 навчальному році земство відкрило 10 недільних повторювальних шкіл, обладнаних спеціальними бібліотеками. Витрати на утримання земських шкіл складала найбільш значну частину бюджету Маріупольського земства: у 1871 р. – 1000 руб., у 1872 р. – більше 10 000 руб., а у 1883 – 1884 рр. становили вже 35 – 37,67 тис. руб. на рік [4; 14; 23].

За підрахунками Маріупольської земської управи кількість учнів у земських школах досягла 5052 осіб (майже 40% дітей шкільного віку у тих селах, де існували земські школи, але тільки 4% від загальної кількості населення повіту). При цьому відзначалося, що за санітарними вимогами 1585 учнів були зайвими, що лише 12 з 60 шкіл за площею і кількістю учнів відповідають цим вимогам, але бажаючих вчитися значно більше і їм доводиться відмовляти у прийомі до школи [23].

За матеріалами «Санитарного описания школ Мариупольского уезда» (1904 р.) одна школа в Маріупольському повіті приходилася на 39 кв. верст і на 1200 душ населення. В той же час, у Херсонській губернії одна школа приходилася на 151 кв. версту, а у Вологодській губернії – на 1471 кв. версту [32, с. 135]. До січня 1914 р. в повіті було відкрито 166 земських шкіл і 13 міністерських училищ. У них працювало 480 учителів, навчалися 12 922 хлопчики і 8 187 дівчаток [25, с.32; 27].

Оскільки населення Маріупольського повіту було багатонаціональним, в місцях компактного проживання осіб однієї національності відкриваються початкові школи, що враховували національну специфіку. Так, у 1889 – 1890 навчальному році працювало 72 земських школи (7312 учнів, з них 5522 хлопчиків та 1790 дівчаток). Найбільша кількість учнів – більше 200 на школу – приходилася на грецькі села Богатир, Камар, Мангуш, Новий Янісоль, Старий Керменчик та Ялту. В російських селах найбільша кількість учнів приходилася на дві школи у Новоспасівці. Найменша кількість учнів (близько 30 на школу) припадала на німецькі села [37; 25, с.26-27]

У 1892 р. з 73 шкіл повіту 26 були грецькими, 44 – російськими і 3 – німецькими. Загальна кількість учнів становила 7410 чоловік, в тому числі 3920 – у грецьких школах, 3382 – у російських і 108 – у німецьких. На 1902 р. з 88 шкіл повіту 32 були грецькими, 48 – російськими і 8 – німецькими. Загальна кількість учнів становила 10917 чоловік, в тому числі 5197 – у грецьких школах, 4915 – у російських і 505 – у німецьких [25, с. 33].

У відсотковому відношенні більше половини дітей, що навчалися у земських школах повіту, приходилося саме на грецькі школи. У ділових матеріалах Маріупольської земської управи такі школи відокремлювалися в особливу категорію, називалися грецькими і мали певні особливості як у фінансуванні їх діяльності, так і в організації навчального процесу. На кінець XIX ст. греки значно переважали за

кількістю учнів інших національностей: більше 50% усіх учнів приходилося саме на грецькі школи. При цьому протягом останніх років XIX – початку XX ст. спостерігалася стійка тенденція подальшого зростання як числа грецьких шкіл, так і кількості учнів у них [12; 34-36; 42].

Маріупольська повітова земська управа дійшла висновку, що розширення мережі грецьких шкіл та збільшення кількості учнів є наслідком активної матеріальної підтримки з боку грецьких сільських громад. Порівнявши рівень охопту дітей у грецьких та російських школах, управа прийшла до невтішних висновків: щоб досягти такого становища в освіті, яке мають грецькі села на 1902 р., російським школам знадобиться 38 років. Згідно з матеріалами земської статистики росіяни (до цієї категорії входили і українці) становили 55% населення повіту, при цьому у російських школах навчалася лише 42% всіх учнів системи земських шкіл. Кожний третій, що бажав вчитися, отримував відмову через нестачу шкільних приміщень. У той же самий час грецькі школи забезпечували майже 100% охоплення дітей початковою освітою [36].

Тому з 1902 р. фінансова допомога земства була спрямована саме на російські школи. Значно збільшився розмір грошової допомоги на будівництво шкільних споруд. Це дозволило щорічно вводити мінімум 2 – 3 школи тільки за рахунок земства. Після 10 років такого поживленого будівництва відсоткові показники кількості учнів змінилися. Згідно «Однодневной переписи» (1911 р.) у грецьких школах навчалася 25% всіх учнів земських шкіл Маріупольського повіту [29, с. 39].

Рішення про відкриття нової школи або розширення вже існуючої виносила повітова земська управа. Однак основним клопотальним документом виступав приговор сільського сходу, підписаний 2/3 домогосподарів і завірений волосним правлінням. Таким чином, сільська громада виступала ініціатором відкриття школи. Однак обмеженість земських коштів не дозволяла оперативного задовольнити усі запити. Тому багаті грецькі сільські громади не лише клопотали про відкриття шкіл, але й брали на себе значну частину витрат.

На утримання одної школи у повіті щорічно витрачалося 2 000 руб., у той самий час в інших повітах цей показник становив лише 900 – 1200 руб. на рік. Слід також відзначити, що грецькі сільські громади добровільно брали на себе витрати за додатковий рік навчання дітей у земській школі, призначений для оволодіння російською мовою. Тому у грецьких земських однокласних училищах термін навчання становив 4 роки, тоді як в російських – 3 роки [25, с. 35].

Збільшення кількості учнів спонукало сільські сходи одразу клопотати про направлення додаткових вчителів, витрати на утримання яких брала на себе сільська громада. Тому найбільші (багатокомплектні) земські школи повіту з кількістю учнів більше 200 були грецькими. У 1894 р. у повіті було 9 таких шкіл, у 1902 р. – вже 122. Середня кількість учнів у грецьких школах становила 150 чоловік, у російських – тільки 79 [13, с. 178].

Таким чином, грецькі громади підтримували свої початкові школи організаційно та фінансово. Завдяки цьому за матеріалами «Однодневной переписи» 1911 р. Маріупольський повіт посів перше місце серед 30 повітів 4 губерній Одеського учбового округу за відсотковими показниками учнів до загальної кількості населення – 7,19%. Цей показник перевищував показники інших повітів в 2 – 3 рази. Починаючи з 1900 р. у заможних грецьких селах навчалася до 15% від загальної кількості населення повіту або усі діти шкільного віку [29].

Особливо яскраво зацікавленість грецьких сільських громад в розвитку початкових шкіл проявилася після 1910 р., коли вступив у дію закон від 3 травня 1908 р. «Об отпуске 6.900.000 рублей на нужды начального образования». На

екстреному засіданні 22 листопада 1909 р. Маріупольські повітові земські збори схвалили проект реалізації цього закону у повіті. В одному з положень закону підкреслювалося, що починаючи з 1910 р. школи повинні будуватися на державні та місцеві (земські) кошти. Лише грецькі сільські громади продовжили співпрацювати з земством. Ситуація не змінилася і після збільшення урядом коштів до 10.000.000 руб. у 1913 р. [42].

Фінансування земської школи було змішаним: від земства і сільської громади. Учителів платило земство, але за його житло сплачувала громада, будівництво і ремонт будівель, заготівля дров, житло вчителів йшло за рахунок громади.

Заробітна плата земського учителя на початок 1870-х рр. становила від 140 до 400 руб. сріблом. Заробітна плата земського вчителя у Маріупольському повіті становила 320 руб., помічника вчителя – 250 руб. на рік. За рахунок земства вчителям надавалося житло з опаленням. Вчителям Закону Божого земство сплачувало 50 руб. на рік, за проведення занять у недільній школі – 40 руб. на рік, у разі особливих успіхів учнів у повторювальній школі – 25 руб. на рік, за керівництво шкільним хором – 50 руб. на рік. За організацію церковного хору деякі вчителі отримували додаткову платню у розмірі від 60 до 200 руб. від сільських громад [23].

За бездоганне викладання предметів Рада виплачувала учителям винагороду з земських коштів у розмірі 100 руб. сріблом, за успішне, але не бездоганне виконання – у розмірі 50 руб. сріблом [31, с. 5]. Для заохочення вчителів працювати у повторювальних та недільних школах за кожного учня виплачувалося 10 коп. сріблом за день, а також 1 руб. сріблом за кожного учня, «доведеного до сознательности чтения и письма» [31, с.10 - 11]

На початку ХХ ст. зарплатню викладачам майже повністю виплачували саме органи місцевого самоврядування.

Не менш важливою функцією земства було забезпечення шкіл навчальними посібниками та підручниками. Їх виписувала Управа, а також присилав Інспектор народних училищ. На початку 1880-х рр. на кожного учня в середньому приходилося по 3 книги. Найбільш цінними були видання, що купувалися для бібліотек недільних шкіл.

Важливим напрямом у діяльності Маріупольського повітового земства були заходи щодо забезпечення високого рівня якості навчання та викладання у початкових школах. Більшість дослідників зазначають, що згідно з законодавством земства не могли втручатися у навчально-виховний процес. Але досвід маріупольських земців свідчить, що ця заборона часто обходила. Перш за все це стосувалося проблеми підготовки вчителів для початкових шкіл. За Положенням 1864 р. ними могли бути особи, які мали свідоцтво про освіту і отримали дозвіл від Училищної ради, або склали екзамен на звання вчителя [10].

Викладацький склад земських шкіл повіту на початок 1880-х рр. складався з 60 вчителів та 44 помічників вчителя. З них 41 особа закінчила відповідні курси різних навчальних закладів і отримала звання вчителя, інші витримали спеціальний екзамен на звання вчителя. У 1913 р. у земських школах повіту працював 251 учитель. З них закінчили: педагогічний клас жіночої гімназії – 92 учителі, педагогічний клас епархіального жіночого училища – 39 учителів, вчительську семінарію – 53 учителі. Інші педагоги склали екзамен на звання учителя початкової школи. Більшість учителів, які працювали в школах міста і повіту, отримали педагогічну освіту в учбових закладах Маріуполя – Маріїнській жіночій гімназії, жіночому епархіальному училищі і вчительській семінарії [26; 38].

Для вирішення проблеми забезпечення початкових шкіл викладацькими кадрами Маріупольське повітове земство проводило різноманітні заходи. Найвагоміший внесок

у цю важливу справу зробив один з видатних діячів земського руху та педагогів XIX ст. М. Корф. Використовуючи власний досвід, а також досвід багатьох європейських країн, він став ініціатором проведення з'їздів учителів, консультацій, відкритих уроків, методичних семінарів, складав навчальні програми та посібники для допомоги вчителям. Під час учительських з'їздів найбільш досвідчені вчителі давали відкриті уроки з усіх предметів навчання, які критично розбиралися. Перший такий з'їзд для учителів Маріупольського повіту проходив з 9 по 22 квітня 1874 р. У ньому взяли участь більше 40 вчителів [5, с. 113].

Визначною можна назвати діяльність М. Корфа як педагога-методиста. Ним було видано п'ять підручників («Руководство к обучению грамоте по звуковому способу», або «Как обучать грамоте ребят и взрослых», «Русская начальная школа», «Наш друг», «Малютка», «Наше школьное дело»), які мали багатотисячні тиражі та витримали десятки видань. Також М. Корфом були видані посібники «Первоначальное правописание», «Задачник письменных работ», «Образцы упражнений для объяснения значения масштаба и обучение черчению планов», «Руководитель для воскресных повторительных школ» [5, с.113; 18; 20; 21; 24] та ін., які використовувалися у навчальному процесі більшістю земських шкіл країни.

Отже, за організацією навчального процесу земські школи виявилися значно кращими за ті, що підпорядковувалися Міністерству народної освіти і духовному відомству. У них працювали найбільш кваліфіковані учителі. Випускник земської школи міг поступити у вчительську семінарію, фельдшерську школу або інший навчальний заклад. Найбільш здібних учнів земства намагалися направляти в гімназії, виділяючи для них стипендії.

Але у розвитку земських шкіл повіту існувало і багато проблем, про що свідчать роботи С. Арабаджи [6; 7], присвячені повсякденному життю учнів. Особливо гострими були питання технічного та санітарного стану у більшості шкіл. Через проблеми з питною водою, недостатню кількість посуду, бруд поширювалися інфекційні та вірусні захворювання. Іншою проблемою були незручні класні меблі, які не відповідали кількості учнів, недостатні площі навчальних класів порівняно з кількістю учнів, погане освітлення та опалення [7]. Через постійну нестачу коштів ці проблеми вирішувалися земством дуже повільно.

До 1904 р. в земських школах учнів не годували, діти змушені були приносити їжу з дому. Здебільшого це був тільки хліб, інколи – солоня риба, овочі. Не всі діти мали змогу на великій перерві піти додому на обід через значну відстань школи від дому. Через це багато дітей сиділи на уроках напівголодні. Така ситуація не лише завдавала шкоди здоров'ю учнів, але й відбивалася на їх успіхах у навчанні та поведінці. Тому за рішенням Маріупольської повітової земської управи протягом зими 1904 р. у 6 земських школах були організовані обіди для школярів. Їх тривалість в різних селах була неоднаковою, наприклад, в Мангуші – 45 днів. З пшона, сала, картоплі, масла та цибулі готували густий суп (приварок). Ця практика зберігалася протягом наступних 10 років [28].

Таким чином, початкова освіта у Маріупольському повіті у 70-і рр. XIX – на початку XX ст. розвивалася головним чином завдяки діяльності шкільних установ трьох типів: церковно-приходських шкіл, міністерських та земських училищ. За кількісними та якісними показниками провідні позиції посідали саме земські школи. У цей час зусиллями Маріупольського повітового земства у повіті розширюється мережа початкових шкіл; зароджується позашкільна освіта (народні читання, повторювальні класи, недільні школи, організація книжкових виставок та бібліотек); розвивається жіноча освіта (сумісне навчання дівчаток і хлопчиків, викладання жінок-вчительок в народних школах); висувається завдання введення загального початкового навчання.

Формуючи свою політику з урахуванням місцевих потреб, активно співпрацюючи з низовими органами самоврядування (сільськими сходами та органами міського самоврядування Маріуполя) Маріупольське земство за короткий термін спромоглося створити розгалужену систему освіти. Яскравим прикладом такої співпраці стала взаємодія земства з грецькими сільськими громадами.

Значним був вплив Маріупольського повітового земства на якість навчання у школах повіту: для вчителів проводилися педагогічні з'їзди, методичні курси і семінари, відкриті заняття, розроблялися посібники з викладання предметів навчального циклу та інша методична література, якою поповнювалися шкільні бібліотеки. Не менш важливим напрямом у діяльності Маріупольського повітового земства були заходи, спрямовані на покращення медично-санітарних умов у земських школах.

Комплекс усіх вищезгаданих заходів дозволив вивести Маріупольський повіт за показниками охоплення населення початковою освітою і її якістю на перше місце в Одеському учбовому окрузі та на провідні позиції у Російській імперії.

Список використаної літератури

1. [4273. Заслушан доклад управы о повсеместном введении обязательного образования в начальных народных училищах. 3 сентября 1875 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. Т.2. Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. С.78; [4273. Zaslushan doklad upravu o povsemestnom vvedenii obyazatel'nogo obrazovaniya v nachalnykh narodnykh uchilishchakh. 3 sentyabrya 1875 g.] // Sistematischeskiy sbornik postanovleniy Mariupolskogo uездного zemstva s 1869 po 1913 gg.: V 2-kh t. T.2. Mariupol: Elek.-Tipogr. Br. E. i A. Goldrin, 1916. S.78.

2. [4278.Заслушан доклад комиссии для разработки оснований сооружения народных школ. 1874 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. Т.2. Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. С.80-81; [4278.Zaslushan doklad komissii dlya razrabotki osnovaniy sooruzheniya narodnykh shkol. 1874 g.] // Sistematischeskiy sbornik postanovleniy Mariupolskogo uездного zemstva s 1869 po 1913 gg.: V 2-kh t. T.2. Mariupol: Elek.-Tipogr. Br. E. i A. Goldrin, 1916. S.80-81.

3. [4290.Заслушан доклад о принятии содержания училищ с 1880 г. всецело на суммы земства. 18 сентября 1879 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. Т.2. Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. С.80-81; [4290.Zaslushan doklad o prinyatii sodержaniya uchilishch s 1880 g. vsetse lo na summy zemstva. 18 sentyabrya 1879 g.] // Sistematischeskiy sbornik postanovleniy Mariupolskogo uездного zemstva s 1869 po 1913 gg.: V 2-kh t. T.2. Mariupol: Elek.-Tipogr. Br. E. i A. Goldrin, 1916. S.80-81.

4. [4299.Заслушан доклад члена училищного совета барона Корфа о возможно более справедливом распределении школ по уезду. 11 октября 1882 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. Т.2. Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. С. 87-88; [4299.Zaslushan doklad chlena uchilishchnogo soveta barona Korfa o vozmozhno bolee spravedlivom raspredelenii shkol po uезду. 11 oktyabrya 1882 g.] // Sistematischeskiy sbornik postanovleniy Mariupolskogo uездного zemstva s 1869 po 1913 gg.: V 2-kh t. T.2. Mariupol: Elek.-Tipogr. Br. E. i A. Goldrin, 1916. S.87-88.

5. Антошак М. М., Ткаченко В. Г. Життєвий шлях та заповіт барона Миколи Олександровича Корфа // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2012, вип. XXXII. С.111 – 124; Antoshchak M. M., Tkachenko V. H. Zhyttievyy shliakh ta zapovit barona Mykoly

Oleksandrovycha Korfa // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Zaporizhzhia: Prosvita, 2012, vyp. XXXII. S.111 – 124.

6. Арабаджи С.С. Повсякденність дітей у земських школах грецьких сіл Маріупольського повіту наприкінці XIX – на початку XX ст. // Чорноморський літопис. 2013. Вип. 7. С. 150-156; Arabadzhy S.S. Povsiakdennist ditei u zemskyykh shkolakh hretskyykh sil Mariupolskoho povitu naprykintsi XIXh – na pochatku XX st. // Chornomorskyi litopys. 2013. Vyp. 7. S. 150-156.

7. Арабаджи С.С. Материально-техническая база и санитарное состояние земских школ Мариупольского уезда и их влияние на здоровье учащихся (на примере греческих сел конца XIX – начала XX вв.) // Культура и образование. Ноябрь 2014. № 11. URL: <http://vestnik-rzi.ru/2014/11/2513>; Arabadzhi S.S. Materialno-tekhnicheskaya baza i sanitarnoe sostoyanie zemskikh shkol Mariupolskogo uezda i ikh vliyanie na zdorove uchaschikhsya (na primere grecheskikh sel kontsa XIX – nachala XX vv.) // Kultura i obrazovanie. Noyabr 2014. № 11. URL: <http://vestnik-rzi.ru/2014/11/2513>.

8. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях от 1 января 1864 года // Полное собрание законов Российской Империи. Оtd.I. T.39. № 40457. С.1–10; Vysochayshe utverzhdennoe Polozhenie o gubernskikh i uezdnykh zemskikh uchrezhdeniyakh ot 1 yanvarya 1864 goda // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii. Otd.I. T.39. № 40457. S.1–10.

9. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях. 12 июня 1890 года // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. Т. X. Отделение 1. 1890. № 6927. С.493 – 511; Vysochayshe utverzhdennoe Polozhenie o gubernskikh i uezdnykh zemskikh uchrezhdeniyakh. 12 iyunya 1890 goda // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii. Sobranie Trete. T. X. Otdelenie 1. 1890. № 6927. S.493 – 511.

10. Высочайше утвержденное Положение о начальных народных училищах. 14 июля 1864 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. 1864. Т. XXXIX. № 41068. С.613-618; Vysochayshe utverzhdennoe Polozhenie o nachalnykh narodnykh uchilishchakh. 14 iyulya 1864 g. // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie vtroe. 1864. T. XXXIX. № 41068. S.613-618.

11. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета объявленное Сенату Управляющим Министерством Народного Просвещения 6 июня. – По проекту нового Положения о начальных народных училищах. 25 мая 1874 года // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. 1874. Т. XLIX. №53574. С.834 – 840; Vysochayshe utverzhdennoe mnenie Gosudarstvennogo Soveta obyavlennoe Senatu Upravlyayushchim Ministerstvom Narodnogo Prosveshcheniya 6 iyunya. – Po proektu novogo Polozheniya o nachalnykh narodnykh uchilishchakh. 25 maya 1874 goda // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie vtroe. 1874. T. XLIX. №53574. S.834 – 840.

12. Геде А. Земская политика в области народного образования на Мариупольщине (конца XIX – начала XX вв.) // История України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). Вип. 7 / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Рідний край, 1999. С. 73 – 77; Gede A. Zemskaya politika v oblasti narodnogo obrazovaniya na Mariupolshchine (kontsa XIX – nachala XX vv.) // Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty: (zb. statei). Vyp. 7 / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv: Ridnyi krai, 1999. S. 73 – 77.

13. Бацак Н. І. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII – початок XX століття) / Відповід. ред. О.П. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. Київ: Реферат, 2010. 270 с.; Batsak N. I. Hretska spilnota

Nadazovia: etnokulturni protsesy (ostannia chvert XVIII – pochatok XX stolittia) / Vidpovid. red. O.P. Reient. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Referat, 2010. 270 s.

14. Доклад члена Мариупольского училищного совета барона Николая Александровича Корфа Мариупольскому уездному земскому собранию // Народная школа. 1875. № 1. С. 39 – 43; Doklad chlena Mariupolskogo uchilishchnogo soveta barona Nikolaya Aleksandrovicha Korfa Mariupolskomu uezdnomu zemskomu sobraniyu // Narodnaya shkola. 1875. № 1. S. 39 – 43.

15. Записка по вопросу о всеобщем начальном обучении, с приложением сведений о начальном образовании в России за 1903 г. Санкт-Петербург, 1906. 11, 131 с.; Zapiska po voprosu o vseobshchem nachalnom obuchenii, s prilozheniem svedeniy o nachalnom obrazovanii v Rossii za 1903 g. Sankt-Peterburg, 1906. 11, 131 s.

16. Звягинцев Е.А. Народное образование в земствах. Основы организации и практика дела: Сборник / под ред. Е. А. Звягинцева, С. О. Серополка [и др.]. Москва: Задруга, 1914. 443 с.: табл.; Zvyagintsev Ye.A. Narodnoe obrazovanie v zemstvakh. Osnovy organizatsii i praktika dela: Sbornik / pod red. Ye. A. Zvyagintseva, S. O. Seropolka [i dr.]. Moskva: Zadruga, 1914. 443 s.: tabl.

17. Инструкция Екатеринославского губернского училищного совета для Попечителей начальных народных училищ // Сборник докладов и постановлений Земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1874 по 1877 год. Мариуполь: Типография Л. А. Залюбовского, 1877. С. 115 – 120; Instruktsiya Yekaterinoslavskogo gubernskogo uchilishchnogo soveta dlya Popechiteley nachalnikh narodnikh uchilishch // Sbornik dokladov i postanovleniy Zemstva Mariupolskogo uezda po voprosu o narodnom obrazovanii s 1874 po 1877 god. Mariupol: Tipografiya L.A. Zalyubovskogo, 1877. S. 115 – 120.

18. Ковнір Н. М. Микола Олександрович Корф – педагог, публіцист, земський діяч // Грані. 2002. № 5. С. 10–14; Kovnir N. M. Mykola Oleksandrovych Korf – pedahoh, publitsyst, zemskiy diiach // Hrani. 2002. № 5. S. 10–14.

19. Корф Н.А. Земский вопрос (о народном образовании). Санкт-Петербург: Типография А. Головачева, 1867. 64 с.; Korf N.A. Zemskiy vopros (o narodnom obrazovanii). Sankt-Peterburg: Tipografiya A. Golovacheva, 1867. 64 s.

20. Корф Н. А. Наше школьное дело: сборник статей по училищеведению. Москва: Тип. Грачева и К, 1873. 431 с.; Korf N. A. Nashe shkolnoe delo: sbornik statey po uchilishchevedeniyu. Moskva: Tip. Gracheva i K, 1873. 431 s.

21. Корф Н. А. Первоначальное правописание. Санкт-Петербург: Тип. д-ра М.А. Хана, 1882. 48 с.; Korf N. A. Pervonachalnoe pravopisanie. Sankt-Peterburg: Tip. d-ra M. A. Khana, 1882. 48 s.

22. Корф Н.А. Русская начальная школа: руководство для земских гласных и учителей сельских школ. Санкт-Петербург: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1871. XXI, 263, 90, [4], VI с.: табл., рис.; Korf N.A. Russkaya nachalnaya shkola: rukovodstvo dlya zemskikh glasnykh i uchiteley selskikh shkol. Sankt-Peterburg: Izd. D. Ye. Kozhanchikova, 1871. XXI, 263, 90, [4], VI s.: tabl., ris.

23. Краткий обзор Мариупольского уезда. Сост. секр. мест. зем. управы [И. Э.] Александровичем. Мариуполь: Тип. А.А. Франтова, 1884. 116 с., 1 л. карт. URL: <http://old-mariupol.com.ua/kratkij-obzor-mariupolskogo-uezda-3/>; Kratkij obzor Mariupolskogo uezda. Sost. sekr. mest. zem. upravu [I. E.] Aleksandrovichem. Mariupol: Tip. A.A. Frantova, 1884. 116 s., 1 l. kart. URL: <http://old-mariupol.com.ua/kratkij-obzor-mariupolskogo-uezda-3/>

24. Лісниковська І. С. М. О. Корф і розвиток освіти в Наддніпрянській Україні (60–80 і роки XIX ст.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2007. Вип. 5. С. 184–190; Lisnykovska I. S. M. O. Korf i

rozvytok osvity v Naddniprianskii Ukraini (60–80 i roky KhIKh st.) // Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati: zb. nauk. prats. Dnipropetrovsk, 2007. Vyp. 5. S. 184–190.

25. Лихачева Л.Б. Земское здравоохранение и народное образование в селах Мариупольского уезда (конец XIX – начало XX вв.) // Новые страницы в истории Донбасса: Статьи. Донецк: Донбасс, 1994. Кн. 3. С. 24-41; Likhacheva L.B. Zemskoe zdavookhranenie i narodnoe obrazovanie v selakh Mariupolskogo uезда (konets XIX – nachalo XX vv.) // Novye stranitsy v istorii Donbassa: Stati. Donetsk: Donbass, 1994. Кн. 3. S. 24-41.

26. Начальное народное образование в Екатеринославской губернии за 1912 год. Краткий обзор. Екатеринослав: Типогр. Братства Св. Владимира, 1913. 122 с.; Nachalnoe narodnoe obrazovanie v Yekaterinoslavskoy gubernii za 1912 god. Kratkiy obzor. Yekaterinoslav: Tipogr. Bratstva Sv. Vladimira, 1913. 122 s.

27. Нестерцов В.Д., Нестерцова С. Н. Деятельность земств по развитию медицинского обслуживания и народного образования греческой диаспоры Мариупольского уезда Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX вв. // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнар. наук.-практ. конф. Мариуполь, 1996. С. 241-243; Nestertsov V.D., Nestertsova S. N. Deyatelnost zemstv po razvitiyu meditsinskogo obsluzhivaniya i narodnogo obrazovaniya grecheskoy diaspory Mariupolskogo uезда Yekaterinoslavskoy gubernii v kontse XIX – nachale XX vv.// Ukraina – Hretsiia: dosvid druzhnikh zviazkiv ta perspektyvu spivrobitnytstva. Tezy mizhnar. nauk.-prakt. konf. Maryupol, 1996. S. 241-243.

28. О горячих завтраках в школе // Мариупольская жизнь. 1914. 4 декабря; O goryachikh zavtrakakh v shkole // Mariupolskaya zhizn. 1914. 4 dekabrya.

29. Однодневная перепись начальных школ в Российской Империи, произведенная 18 янв.1911 года. Санкт-Петербург, 1916. Вып.16. 150 с.; Odnodnevnaaya perepis nachalnykh shkol v Rossiyskoy Imperii, proizvedennaya 18 yanv.1911 goda. Sankt-Peterburg, 1916. Vyp.16. 150 s.

30. Отчёт члена Мариупольского уездного училищного совета барона Николая Александровича Корфа. За 1882 – 1883 учебный год. Мариуполь, 1883. 185 с.; Otchet chlena Mariupolskogo uездного uchilishchnogo soveta barona Nikolaya Aleksandrovicha Korfa. Za 1882 – 1883 uchebnyy god. Mariupol, 1883. 185 s.

31. Отчёт Александровского училищного совета и членов его: Д.Т. Гнедина, Ф.Ф. Малеева, Е.И. Шабельского, барона Н.А. Корфа, В.А. фон Шварца и отца С. Иванова о произведенной каждым из них ревизии училищ, за 1870 – 1871 учебный год. Екатеринослав: печатано в типографии Я.М. Чаусского, 1871. X, 246 с.: табл.; Otchet Aleksandrovskogo uchilishchnogo soveta i chlenov ego: D.T. Gnedina, F.F. Maleeva, Ye.I. Shabelskogo, barona N.A. Korfa, V.A. fon Shvartsa i ottsa S. Ivanova o proizvedennoy kazhdym iz nikh revizii uchilishch, za 1870 – 1871 uchebnyy god. Yekaterinoslav: pechatano v tipografii Ya.M. Chausskogo, 1871. X, 246 s.: tabl.

32. Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них. Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1904. 249 с.; Sanitarnoe opisaniye shkol Mariupolskogo uезда i rezultaty issledovaniya fizicheskogo sostoyaniya uchashchikhsya v nikh. Yekaterinoslav: Tipografiya Gubernskogo Zemstva, 1904. 249 s.

33. Сараєва О.В. Вплив діяльності земських установ на культурно-просвітницький розвиток національних меншин Південно-Східної України (кінець XIX – початок XX ст.) // Историчний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. Вип. 3. С. 71-74; Saraieva O.V. Vplyv diialnosti zemskykh ustanov na kulturno-prosvitnytskyi rozvytok natsionalnykh menshyn Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy (kinets XIX –

pochatok XX st.) // Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: Zb. nauk. pr. Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly, 2009. Vyp. 3. S. 71-74.

34. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи за 1896 год. Санкт-Петербург: Печатня Яковлева, 1898. VI, 303 с.; Statisticheskie svedeniya po nachalnomu obrazovaniyu v Rossiyskoy imperii za 1896 god. Sankt-Peterburg: Pechatnya Yakovleva, 1898. VI, 303 s.

35. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. Вып. 2: (Данные 1898 года). Санкт-Петербург: Тип. Евдокимова, 1900. XLI, 276 с.; Statisticheskie svedeniya po nachalnomu obrazovaniyu v Rossiyskoy imperii. Vyp. 2: (Dannye 1898 goda). Sankt-Peterburg: Tip. Yevdokimova, 1900. XLI, 276 s.

36. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. Вып. 3: Опыт сравнительного обозрения успехов начального народного образования в разных местностях Российской империи. Санкт-Петербург: Слово, 1902. 27, 200 с.; Statisticheskie svedeniya po nachalnomu obrazovaniyu v Rossiyskoy imperii. Vyp. 3: Opyt sravnitel'nogo obozreniya uspekhev nachalnogo narodnogo obrazovaniya v raznykh mestnostyakh Rossiyskoy imperii. Sankt-Peterburg: Slovo, 1902. 27, 200 s.

37. Успехи грамотности в Мариупольском уезде // Приазовский край. 1891. 14 ноября; Uspekhi gramotnosti v Mariupolskom uезде // Priazovskiy kray. 1891. 14 noyabrya.

38. Учебные заведения Одесского учебного округа, состоящие в ведении дирекции народных училищ. Одесса: Тип. Е. И. Фесенко, 1891. Вып. III. 135 с.; Uchebnye zavedeniya Odesskogo uchebnogo okruga, sostoyashchie v vedenii direksii narodnykh uchilishch. Odessa: Tip. Ye. I. Fesenko, 1891. Vyp. III. 135 s.

39. Фальборк Г.А., Чарнолуцкий В.И. Народное образование в России. Санкт-Петербург, 1899. 264 с.; Falbork G.A., Charnoluskiy V.I. Narodnoe obrazovanie v Rossii. Sankt-Peterburg, 1899. 264 s.

40. Чарнолуцкий В.И. Земства и народное образование. Очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных отраслях общественного образования Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. Лебедевой, 1910. 186 с.; Charnoluskiy V.I. Zemstva i narodnoe obrazovanie. Ocherki iz proshlogo i nastoyashchego zemskoy deyatel'nosti v razlichnykh otraslyakh obshchestvennogo obrazovaniya Ch. 1. Sankt-Peterburg: Tip. Lebedevoy, 1910. 186 s.

41. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. Москва: Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К°, 1912. 224 с.: ил. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/chehov_narodnoe-obrazovanie_1912/go,2;fs,0/; Chekhov N. V. Narodnoe obrazovanie v Rossii s 60-kh godov XIX veka. Moskva: Knigoizdatel'stvo «Polza» V. Antik i K°, 1912. 224 s.: il. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/chehov_narodnoe-obrazovanie_1912/go,2;fs,0/

42 Чупілко Г. Р. Шкільництво в грецьких поселеннях XIX – на початку XX століття // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнар. наук.-практ. конф. Маріуполь, 1996. С. 251-252; Chupilko H. R. Shkilnytstvo v hretskykh poseleenniakh XIX – na pochatku XX stolittia // Ukraina – Hretsiia: dosvid druzhnykh zviyazkiv ta perspektyvy spivrobitnytstva. Tezy mizhnar. nauk.-prakt. konf. Mariupol, 1996. S. 251-252.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

S. Novikova

**CONTRIBUTION OF MARIUPOL UYEZD ZEMSTVO TO THE
DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOLING IN MARIUPOL UYEZD
(70ies of XIX – early XX)**

Zemstvo reform of 1864 was one of the most successful in the system of the social and economic changes in the Russian Empire. This activity was especially significant in the sphere of the primary schooling that became one of the most important courses of various zemstvo institutions' actions. Mariupol uyezd zemstvo could succeed in this sphere and its experience became a model for other zemstvos of the country.

In 70ies of XIX – early XX century the primary education in Mariupol uyezd was advanced mostly due to the activity of educational institutions of three types: parochial schools, ministerial and zemstvo primary schools. Particularly zemstvo schools occupied the leading position based on quantitative and qualitative characteristics. During the examined period owing to the efforts of Mariupol uyezd zemstvo the school network in the uyezd was significantly expanded, extracurricular education appeared (folk's readings, refresher classes, Sunday schools, book exhibitions and libraries), women's education was developed (joint schooling for boys and girls, women teachers in the people's schools), the task of introducing comprehensive primary education was set.

Organising its activity with due regard for the local needs, actively participating with basic local government bodies in a short time Mariupol uyezd zemstvo could establish the elaborate system of the primary education. The prime example of such cooperation was interaction between zemstvo and Greek village societies of Mariupol uyezd.

The influence of Mariupol uyezd zemstvo on the quality of education in uyezd schools was significant: there were arranged pedagogical meetings, methodology trainings and seminars and open classes for teachers, manuals for teaching various subjects of education cycle and other methodological literature were elaborated and then were sent to the school libraries. This course of zemstvo's action was advanced primarily owing to the efforts of the prominent educator and zemstvo figure N. Korf. Equally important course of Mariupol uyezd zemstvo's action was systematic activities aimed at improving health conditions in zemstvo's schools.

The set of all mentioned activities enabled Mariupol uyezd to be ranked first in Odesa educational division and occupied one of the leading positions in the Russian Empire as a whole.

Key words: *Mariupol uyezd, zemstvo, primary education, zemstvo primary people's schools.*

UDK 94 (477):929

O. Popovych

**PERSONALITY OF G.I. CHELPANOV FROM THE POINT OF UKRAINIAN
SCIENTIFIC VIEW: THE BIOGRAPHIC APPROACH**

The work deals with the problem of formation of creative personality and his/her creative potential on example of the life and creative legacy of our compatriot, the outstanding Greek G. I. Chelpanov. It was he, who had analyzed the problem of living creativity from a new point of view, by application of the biographical method and biographic analysis, i.e. a type of social and philosophic investigation. Creative potential of a person is to become a component of his/her integral characteristics, based upon such components as

social, intellectual and communicative characteristic features of a person.

Development of creativity comprises the process of mastering the means, by which he or she can develop human potential to be passed later from generation to generation and which is fixed within the system of cultural means of interaction.

Following the recent thorough investigation of creativity in its different dimensions, the author has come to the conclusion that the issues of the development of a creative person has to be integrated into the broad philosophic context, in which a person acts as a cultural object formed under the influence of self-criteria and self-determination in the process of living.

This stipulates the relevance of the research topic. An important task for philosophic reflection is the application of biographical material for description and understanding of the current issues of culture creation: the role and significance of creativity in the society, involvement of an individual into the system of social values, determination of the characteristics of social and cultural adaptation of an individual, etc. Generalizing the issues mentioned above is possible in the following manner: it is important for philosophical reflection to relate biographical material to the system-forming factors of national ethno-cultural and national cultural traditions. This gives an opportunity to determine integrative factors, its influence reflecting the contemporary social and cultural space within the context of globalization of cultural creation.

The analysis of the biographical material, required for realization of our objective, becomes useful when the lifestyle, that shapes individual's life path, his/her way of life, his/her life relationships and the like is comprehended. All these form life creativity of personality. At the same time application of the concept of life creativity helps to define the specific character of application of the biographical method for understanding the underlying foundations of the process of cultural creation and the compensatory-creative function of culture on the material of the life and creative style of G. I. Chelpanov. The author come to the conclusion of the necessity of applying the concept of living creativity helps to determine the specific characteristic features for adaptation of the biographical method, which is necessary for correct understanding of deep fundamentals of the process of cultural creation as well as the appropriate different functions of culture.

Key words: *lifestyle, life-world, life activities, creativity, life creativity, cultural creativity, biographical approach.*

While studying during last years the problem of creativity in its various dimensions, we should mention that development of the creative person must be integrated into a broad philosophical context where the personality acts as a cultural object, which is formed under the influence of self-determination in its life process, this is what determines the relevance of the topic of the research.

There are already fundamental scientific works devoted to the study of personality in its living space in the philosophy that studies the basis of human existence. These are the works of O. Valevski, L. Vardomatski, I. Golubovych, O. Kryvtsun, E. Sokolov, Tartu-Moscow Semiotic School, first of all of Iu. Lotman. At the same time, the situation is different in psychology where theoretical and empirical studies of human life are branching out in many directions. In particular K. Abulkhanova-Slavska, N. Loginova, R. Akhmerov, F. Vasyliuk, S. Golovakha, Ie. Zlobina, O. Kronik, D. Leontiev, O. Sapogova and others focus on its various aspects, in particular on the problems of life and personal crises; sensitive periods of consciousness development: limits of human capacity; behavior implementation that regulates the higher needs; means of human existence creation. Together they form an appropriate conceptual apparatus that comes from philosophical constructions, gaining further development and interpretation of the global context of cultural development.

The important task for philosophical reflection is the use of G. I. Chelpanov's biography, in particular biographical material for describing and understanding of the actual issues of cultural development: the role and significance of creativity in public life, the involvement of the individual in the system of social values, the definition of the specific features of sociocultural adaptation of personality, etc. It is possible to generalize tasks mentioned based on the following position: it is important for the philosophical reflection to involve biographical material in the system-forming factors of the national ethno cultural, national and cultural traditions. This allows determining the integrative factors, the effect of which reflects modern sociocultural space in the context of globalization of cultural development.

Analysis of the biographical material before performing the task becomes useful when the lifestyle forms the life way of the personality, its life world, life relations, etc. All this forms the life creativity of the personality. At the same time, the use of life creativity concept helps to outline the peculiarities of the use of the biographical approach for understanding the deep-laid basis of the cultural process on the biographical material of our countryman G. Chelpanov.

We remind that the concept of «lifestyle» covers a set of forms of life's activity and belongs to a category of sociology, which was used in the study of consumption culture during the last quarter of the XX century. As a verbal instrument, this concept served to search for a typical features in the individual's behavior, summarizing social and age, social and professional and organizational aspects of its life. However, A. Flier notes that social sectors and social professional affiliation of a person, its origin, accomplishments, education, religion, gender and age criteria, etc., usually have a noticeable influence on the parameters of its lifestyle (size of material wealth, employment sphere, profile of social and intellectual interests, class and religious norms of behavior, forms of prestigious consumption and style, etc.). The main regulatory mechanisms of lifestyle are «custom, norms of social adequacy and criteria of social prestige accepted in a certain environment» [2, p. 359].

We believe that the analysis of an individual in a person's life is possible not only in psychology or history, but also in philosophy, in particular during the study of biography in order to know the way of human existence in society in the aspect of its predicament or unconditional nature of its own life.

D. Leontiev emphasizes that person is determined through the personal situation or through the human lifestyle. In this case, the anthropological essence of human «...is contained in the ability to move from one level to another, to move along the trajectory that contains parts of movements at different levels» [10, p. 74]. To our mind, the nonlinear trajectory should be the subject of attention in an attempt to find out its own vision of human life essence.

The concepts of «life», «vital» are known as philosophical categories since the beginning of opposition's existence to classical rationalism in the XIX century. W. Dilthey, F. Nietzsche, H. Bergson. O. Spengler and other representatives of modern philosophy addressed the analysis of life as a primary reality where a person is involved in multiple links.

Let's address the analysis of the life of G. Chelpanov, which is provided by the Ambassador of the Hellenic Republic to Ukraine Georgios Georgountzos. «Greeks of Ukraine gave the world names that create the golden fund of the Nation. Among them the founder of the first Psychological Institute of the Russian Empire, established in 1914, the prominent scholar of the end of the XIX – the beginning of the XX century Georgii Chelpanov takes a worthy place»[15].

Our countryman was born in April 16, 1862 in Mariupol at Yekaterinoslav Governorate. He studied at the Alexander Gymnasium in Mariupol. In 1883, he entered the Faculty of History and Philology of Novorossiysk University. In 1896, G.I. Chelpanov defended his

thesis on the topic «The problem of perception of space» and got a master's degree in philosophy. Since 1897 he has worked in Kyiv, where he edited works of the psychological seminar. In 1907, he became a professor of the Faculty of History and Philology at Moscow University. There he showed not only scientific and pedagogical, but also organizational talent. He was actively involved in the work of Moscow Psychological Society (he became its deputy head) [14, p. 133].

Thanks to his energy, his life force, his love to psychological science G.I. Chelpanov as a scientist and as a personality has reached the highest level. In terms of enriching the psychological science, the creative contribution of the prominent scientist became the cornerstone for further development of the best trends in the study of the phenomenon of mental and psychophysical problems by Ukrainian psychologists. His name left an everlasting mark on the history of scientific psychological view of Ukraine.

Today his views and theories remain in the center of scientific researches. The personality of Chelpanov is so unique that he can serve as a role model being as a good person, scientist, philosopher, psychologist and patriot.

Introduction of the definition of "creativity" to the concept of life opens a new perspective for analysis, where it is possible to review ontological structures of culture as a human essence, and the creative process - as a coherent wholeness with the life of the artist, and not as an isolated sphere.

It is well known that human development can be represented in two main forms: as *ontogenesis* (which is studied by psychology and physiology) and as a *lifestyle*, or biographical history of a personality in a society, taken as its individual life story (which is studied by social philosophy, sociology and social psychology in the context of problems of the way and style of life, its aim and sense, as well as life strategies of the personality). However, in our opinion, in the philosophical discourse the concept of the human lifestyle has not yet become well-developed, so there are no special studies because of the lack of adequate methods for its analysis.

It should be mentioned that in the social consciousness the «way» has a symbolic significance of destiny and self-realization. Traditionally, *destiny is identified as a way* that you cannot abandon. The destiny, considered as a concept of universal connections, becomes one of the universal categories of culture, and together with other categories promote the creation of a world model through which a person perceives reality and builds the world image.

The idea of the destiny foresees a certain connection of events in the life of a person, which leads to a priori determined. The action of destiny extends not only to the present but also to the past and the future. In this sense, all stages of the destiny are compulsory. One should understand that life of an individual is not accidental, but expected, it can be described and explained. Ch. Bühler, a psychologist of Vienna Institute of Psychology, proved this fact, emphasizing the uniqueness of the life of every person, and put forward the problem of lifestyle, combining biological, psychological and historical time - the life of a personality in a single system of specific coordinates.

The group of Ukrainian scholars under the supervision of L. Sokhan proposes a conception of life creativity, in the basis of which the idea of human life as a course of its spiritual and practical activity was developed, aimed at creative design and implementation of its own life project. Creating, implementing and correcting its life scenario, the personality develops the art of life as a special skill based on a deep knowledge of life laws, on self-consciousness and on usage of a system of means, methods and technologies of life creativity [6].

It is important, in our opinion, to emphasize that in the philosophical reflection the human personality is considered in the context of the created life-world. This concept was

introduced by E. Husserl to identify the complex of all possible and actual horizons of the human life experience. Later the meaning of the concept "life-world" was interpreted as an organized complex of all objects and features of reality associated with its life relationships. The life-world of the present person combines two dimensions: local and global, that's why humanism must embrace the global context with its individually distinct dimension in the everyday life in the integrative conception of cultural development.

If we return to the life-world of Chelpanov, then it should be pointed out that to some extent of activities, peculiarity and energy a Person creates the world, constantly modifies and improves it. Such a world or the universe is nothing more than a scheme, an interpretation developed by a person in order to establish himself in life. We can assume that the world is primarily a tool, an instrument made by a person, and making process in fact is a human life. Person is born to create the worlds, – a Spanish existentialist J. Ortega y Gasset says.

This is why there also exists a story – the constant changes in human lives, as I. Manokha says, take any date of the past, and you will always find a person there in his own world, as if in a hut built as a shelter. Such a world protects the subject when it faces the problems emerging due to the life circumstances which bring to the life a lot of dangerous – unsolvable and inevitable things. And human life, its life drama develop in a different way depending on the prospect, abridgment of problems, balance of evidence and doubts that make up its world [11, p. 39].

A person being a part of historical reality always moves from one world to another. The present is a perspective of the past, and to analyze the present – means to see the relevance of the deployment of human destiny up to today. The history of the world (as individual, single, social and plural) and the history of human life cannot be considered in another way than integrity and continuity, and especially of such a person as Chelpanov [14, p. 104].

The author believes it is worth recalling that the concept of "life relations" as an objective relationship between a subject and a particular object or phenomenon was proposed by the aforementioned W. Dilthey, who defined life through its components. "Life relations come from me in all directions. I have certain positions regarding things and people. I comply with their requirements concerning me, and I expect something from them. Some contributes to my happiness, makes my being wider, reinforces me, and other pushes me and limits me. But with the certainty of one or another movement forward in a certain direction, a person always notices and feels these relationships ... "[5, p. 217].

Life relations, as D. Leontiev notes, are determined by the objective qualities of an object or phenomenon, by objective characteristics of the subject and by possibility of their potential interaction. The circle of human life relations has a tendency for expanding, because the existence of any new life relationships leads to complication of subject organization and promotes the emergence of new life relationships [9, p. 100-109].

Let us turn to the life relations of Chelpanov. G. Chelpanov is not only an outstanding scientist, but also the initiator of research, professor of Saint Vladimir Royal University of Kyiv (1892-1907). At the beginning of the XX century G. Chelpanov opened the first psychological laboratory at Kyiv University, one of the first in pre-revolutionary Russia; wrote the first textbook on psychology "for gymnasiums and self-education"; organized work of philosophical and psychological workshop in Kyiv University (1897) that became the center of philosophical establishment of scholars who later led directly to the development of Ukrainian psychological and philosophical view. Among those who participated in the activities of this workshop were G. Shpet, V. Zenkovsky, O. Losev, N. Rybnikov, P. Blonsky and others. In 1914 Chelpanov founded the Psychological Institute named after L.G. Schukina (now – Psychological Institute of Russian Academy of Education) in Moscow – the first psychological scientific institution in national history [14].

To clarify the legitimacy of the philosophical approach to the problem of the human

lifestyle, based on the assumption of the well-known psychologist S. Rubinstein about the lifestyle's going beyond the everyday life, empirical process, when influenced by the dynamic life position of a person it acquires the direction and the movement. We will try to understand the role of factual biography in social and cultural development of personality. The object for further theoretical discussion will be considered the lifestyle as a trajectory of human displacement in the life-world.

Traditionally "the events" were selected as the units of the lifestyle. They were classified as external and internal, but K. Abulkhanova-Slavska says that from the point of view of the psychologist the lines of external and internal events lay in parallel, without intercrossing, that's why it's difficult to find the connection between them. In addition, the sequence of events was not associated with the stages of personality achievements its creativity products [1, p. 10-75].

Studying the objective nature of the lifestyle, S. Rubinstein in his work "A Man and A World" proposes to introduce the category of "subject of lifestyle". A man as a subject of life is understood as a special level of the life development, and its life "...acts not as a personal life... from which all social is excluded, but as a life that involves social, but not only it, but also cognitive attitude towards the life, aesthetic attitude and attitude to another person as a human being, as a statement of its existence " [18, p. 345].

S. Rubinstein, analyzing the structure of the lifestyle, made the conclusion that the lifestyle can not be understood only as a set of individual actions, events and products of creativity. It needs to be considered as a unit, despite the fact that at any moment a person finds himself or herself in certain different situations, carrying out individual appropriate actions.

We should mention *that life activity in itself* is a special kind of activity that differs from other forms and activities by certain features. First, the object of life activity is an individual life; and secondly, the subject of life activity is the personality in the role of the subject of life; and thirdly, the target function of the life activity is designing and creating a lifestyle; fourthly, the dynamic system of life meanings is the leading instance of mental regulation of life activity. The importance of the fourth feature was underlined by S. Rubinstein, emphasizing that "the subject in its actions, in the acts of its creative self-activity is not only revealed and manifested; it is created and determined in them" [15, p. 106].

In general, the analysis of objective characteristics of the lifestyle of personality must be conducted, based on historical, social, cultural, economic, ideological, legal and other factors. It is possible within the frame of philosophy, where personality is understood in the unity of its behavior and the consequences of its cultural appropriation (as a subject of cultural activity), although for deeper disclosure of a person as a subject of the lifestyle, it is necessary to involve creative and ontological analysis.

Also in philosophy the subject is understood as a social community (and not an individual), in other words, a group subject (or the unity of groups and individuals' subjects that interact). For philosophical analysis of the subjective mode of personality's being, the definition of subjectivity is used, which means the ontological characteristic of the way of its existence. According to the monograph of V. Ivanov, the functions of subjectivity are aimed at transforming a person into «an autonomous carrier of forms of an active attitude to the world, and into the subject of development, of change, of enrichment of activity» [7].

At the same time, the definition of subjectivity, applied to the analysis of the human life-world, "humanizes" the philosophical concept of the subject and is used to study the individual subject of culture. The inner world of the subject of culture is the result of its own activities, full of life sense. The perception of life senses is the result of an analysis of the relationship and mutual influence of the life facts and the world picture of the subject.

The point of view of V. Miasyshev in this case is exemplary. He noted that the analysis

of the history of development of personality and in the first place the analysis of the emergence and manifestation of skills in the life style of the person under investigation is closely related to his/her biography, which has been a method of studying for a long time. The period of Antiquity marked the creation of many biographies. The most famous are Meditations by emperor Marcus Aurelius ("things to one's self") and Plutarch's Parallel Lives who believed that it was more important to write biographies of historical figures than describing history. This allows filling in the pages of a book of history not only with facts but also with historical figures. As a biography is an integral part of history seen as the result of interaction between many personal biographies. The biography of a person, however, provides the sequence of actions related to this "bearer". An autobiography contains its world view grounds, highlights the subjective status of a person and personal decisions on his/her life prospects. According to B. Ananiev in this case the object of biography is a life story as "...the collection and analysis of data on the life style of a person as a personality and an actor (analysis of persons' documents, participants' testimonies, human artifacts, etc.)" [2, с. 310]. N. Poviakel has another view of the problem. She sees the subject of biography as a system of ways of studying the life style of a personality. [13, с. 20].

Ye. Soloviov provides his scientific vision of the essence and the role of biography saying that the direct object of a biography is the life of a certain person from the moment he or she was born till his or her death. However, the subject which is the main goal of the research of a biographer is a social or cultural situation. Only in relation to the latter the life described becomes a history, special integration in its sense and time denoted by uniqueness, constant activities, development and self-fulfillment» [3; 19; 20].

Within the context of our research, the notion of biographic method itself requires a thorough analysis. I. Manokha says that it is not only a system of methods of research but also a diagnostics, a correction and a design of a life style of a person. [11]. It is important to take into account that while creating an autobiography, a personality creates an internal mode of self-identification which in some way transforms the image of "myself" into the process, giving meaning to the past. As the creation of autobiography itself becomes an event of the life style of a person and social and cultural tools of its self-regulation and transformation.

Biography as a method deals with records on objective events and personal emotional stress which allows tracing the interaction between cultural values and individual attitudes of a person, making conclusions of his or her life trends, adaptation to changes of social conditions. To investigate cultural processes the biographic method was developed by the founders of the Annales school L. Febvre and M. Bloch as a cultural and anthropological method thanks to which history becomes the history of mental constants combination.

Analysis of autobiography as the phenomenon of culture and method of philosophical reflection is carried out in the research by S. Averyntsev, M. Bakhtin, Yu. Lotman, Ye. Soloviov. The object of this method is the life story of both outstanding personality and ordinary person. As an exception the social and cultural environment allows the autobiographic research by famous personalities such as autobiography of Jean-Paul Sartre "The Words", "Intellectual Autobiography" of P. Ricker; autobiography of modern French writer E.-E. Schmitt «My Life with Mozart» etc.

It is of a great importance that the biographic method garner much attention of scholars such as R. Akhmerova, O. Valevskyi, O. Halych, I. Holubovych, O. Dashok, L. Moroz, V. Klymchuk, Ya. Moiseyenko, Ye. Soloviov, V. Semenova, O. Mesherkyna and others who addressed various aspects of studying autobiographies. V. Smilanska explains that the researcher of biographies as the history of life focuses on the biography of feelings, psychological portrait of the subject to research. [20]. In the early XX this psychological method was called psychographics or psychobiography as it was seen as a biography of soul in a certain way.

Despite the lack of credibility to "the aim of the narrative," a well-known representative of postmodernism J.-P. Lyotard notes a restoration of the biographical method in recent decades. The material evidence of this fact in the Ukrainian scientific discourse is the monograph by T. Hundorova "Femina Melancholica: Gender and Culture in the gender utopia by Olha Kobylanska". In this regard, G. Syvokin points out that one can speak of "... its substantial enrichment (of the method) in a way that is not a mere connection between creativity and biographical information about the writer, but the disclosure of a complex nature of fiction as life activity and use of talent in art and life ... "[19, p. 4].

The application of the biographical method proves that the personal level of human interaction with the world is unfolded within its activities, which provides for the following aspects of the research according to V. Myasishchev: "the initial manifestations of interest and propensity for the activity analyzed; the environment for subjects' upbringing in the sense of his active participation in the development of skills (or the study of adverse conditions that in any way obstructed the development); the process of learning and mastering an activity which includes success, the attitude of the subject towards this activity, the pace of mastering and its dynamics; successes and failures while performing the activity and the reaction of the subject investigated to difficulties; the first manifestations of individual creativity both in their own works and following already existing patterns "[12, p. 19].

The article by famous French philosopher P. Ricker on intellectual autobiography pointed out certain traps and drawbacks of this method, since "... autobiography is primarily a story about private life; and as any story, it chooses to tell something, but also to leave something out of sight and, therefore, inevitably turns out to be subjective "[16, p. 3].

Analysis of research findings suggests that the success of using a method of studying a biography depends on the diversity and proper quantity of material that characterizes the subject under investigation and his or her personality, including anthropological, sensory and motor properties, heredity, degree of influence of the environment, temperament, motives for creativity, etc. The source of information is not only an autobiographical text but memoirs in the broad sense, including the memoirs of the person studied and reliable epistolary sources which mention him or her.

The knowledge of the field of activities of a person under the study is also important for the analysis. Taking into account the high degree of probability of uncertainties, P. Ricker recommends addressing the method suggested by another French philosopher G. Marseille of "the second reflection," which consists in the renewal of living experience at the second level, which is called "original reflection" (which leads to the reduction and objectification) and may deprive of the initial confirmatory potential "[16, p. 9].

We believe that B. Ananiev suggests a more universal concept that combines the biographical method with the tools of the genetic approach to human development in the form of genetic personalization which is the theory and method of biographical research of the life style, main events, conflicts, artefacts and developing values emerging throughout human life in certain socio-historical conditions.

Numerous studies has resulted in creation of almost unanimous and indisputable belief that biography is a method with the help of which a person is kind of virtually reproduce herself/himself in the real integrity of its unique natural, socio-cultural existence [8, p. 164], during which the life events experienced determine the formation of a mental space of a person where events and deeds are embedded in a comprehensive image of the world.

Biographical method deals with records on events and individual attitudes of a person in different life situations and circumstances. Without this method it is impossible to ground the conclusions on life and creative orientations of a person. Practical application of the biographic method involves the creation of a model of personal cultural reality, a so-called cultural world-view which makes a person understanding the integrity of his/her cultural life.

Significant achievement of the biographical method is the use of the concepts of life style through which the biography is structured into an integral continuous sequence of quanta of life activity that determines every moment of it not only by the previous stages, but also the preceding ones, that is, biography is a sequence of events in time, which had its own direction. The author also adds that the reproduction of the life style through the analysis of the formation and growth of personality as a prerequisite for the analysis of creative abilities of a person may be understood as a biography.

Therefore, as a conclusion, the author notes that there is every reason to assert that the experience of analyzing biography reveals significant potential for using the biographical method for understanding the problem of compensatory influence of culture.

It is worth adding that biographical method of studying the phenomena of cultural development and creativity can be applied not only to certain personalities but also to creative teams in various fields of creative activities. That is why the author takes the analysis of the peculiarities of cultural activities of groups as a practical way of understanding the life-world for the prospect of further research.

Список використаної літератури

1. Абульханова–Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова–Славская. – Москва : Мысль. 1991. – 299 с. ; Abulkhanova–Slavskaya K. A. Strategiya zhizni / K. A. Abulkhanova–Slavskaya. – Moskva : Mysl. 1991. – 299 s.

2. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – Москва : Наука, 1977. – 380 с. ; Anan'ev B. G. O problemakh sovremennogo chelovekoznaniiya / B. G. Anan'ev. – Moskva : Nauka, 1977. – 380 s.

3. Анцыферова Л. И. Личность с позиций динамического подхода / Л. И. Анцыферова // Психология личности в социалистическом обществе: личность и ее жизненный путь / ред. В. М. Ломов, К. А. Абульханова–Славская. – Москва : Наука, 1990. – С. 7–17 ; Antsyferova L. I. Lichnost s pozitsiy dinamicheskogo podkhoda / L. I. Antsyferova // Psikhologiya lichnosti v sotsialisticheskom obshchestve: lichnost i ee zhiznennyu put / red. V. M. Lomov, K. A. Abulkhanova–Slavskaya. – Moskva : Nauka, 1990. – S. 7–17

4. Гундорова Т. Femina Melancholica : Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської / Т. Гундорова. – Київ : Критика, 2002. – 272 с. ; Hundorova T. Femina Melancholica : Stat i kultura v hendernii utopii Olhy Kobylianskoi / T. Hundorova. – Kyiv : Krytyka, 2002. – 272 s.

5. Дильтей В. Типы мировоззрения и обнаружение их в метафизических системах / В. Дильтей // Культурология. XX век : антол. / гл. ред. С. Я. Левит : сост. С. Я. Левит. – Москва : Юрист, 1995. – С. 213–255 ; Diltey V. Tipy mirovozzreniya i obnaruzhenie ikh v metafizicheskikh sistemakh / V. Diltey // Kulturologiya. XX vek : antol. / gl. red. S. Ya. Levit : sost. S. Ya. Levit. – Moskva : Yurist, 1995. – S. 213–255

6. Жизненный путь личностию. (Вопросы теории и методологии социально–психологического исследования) / под ред. Л. В. Сохань. – Киев : Наук. думка, 1987. – 280 с. ; Zhiznennyu put lichnostiyu. (Voprosy teorii i metodologii sotsialno–psikhologicheskogo issledovaniya) / pod red. L. V. Sokhan. – Kiev : Nauk. dumka, 1987. – 280 s.

7. Иванов В. П. Человеческая деятельность – познание – искусство / В. П. Иванов. – Киев : Наук. думка, 1977. – 260 с. ; Ivanov V. P. Chelovecheskaya deyatelnost – poznanie – iskusstvo / V. P. Ivanov. – Kiev : Nauk. dumka, 1977. – 260 s.

8. Каган М. С. Человеческая деятельность : опыт системного анализа / М. С. Каган. – Москва : Политиздат, 1974. – 328 с. ; Kagan M. S. Chelovecheskaya deyatelnost : opyt sistemnogo analiza / M. S. Kagan. – Moskva : Politizdat, 1974. – 328 s.

9. Леонтьев Д. А. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира

/ Д. А. Леонтьев // 1-я Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии : материалы сообщений / под ред. Д. А. Леонтьева, Е. С. Мазур, Д. И. Сосланда. – Москва : Смысл, 2001. – С. 100–109 ; Leontev D. A. Zhiznetvorchestvo kak praktika rasshireniya zhiznennogo mira / D. A. Leontev // 1-ya Vserossiyskaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya po ekzistentsialnoy psikhologii : materialy soobshcheniy / pod red. D. A. Leonteva, Ye. S. Mazur, D. I. Soslanda. – Moskva : Smysl, 2001. – S. 100–109

10. Леонтьев Д. А. Психология смысла : природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – Москва : Смысл, 1999. – 487 с. ; Leontev D. A. Psikhologiya smysla : priroda, stroenie i dinamika smyslovoy realnosti / D. A. Leontev. – Moskva : Smysl, 1999. – 487 s.

11. Маноха І. П. Методи психології / І. П. Маноха // Основи психології : підруч. / за ред. О. В. Киричука. В. А. Роменця. – Київ : Либідь, 1999. – С. 46–93 ; Manokha I. P. Metody psykholohii / I. P. Manokha // Osnovy psykholohii : pidruch. / za red. O. V. Kyrychuka. V. A. Romentsia. – Kyiv : Lybid, 1999. – S. 46–93

12. Мясишев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясишев. – Воронеж : МОДЕК, 1995. – С. 46–93 ; Myasishev V. N. Psikhologiya otnosheniy / V. N. Myasishev. – Voronezh : MODYeK, 1995. – S. 46–93

13. Пов'якель Н. І. Біографічний метод / Н. І. Пов'якель // Психологія особистості : словник-довідник // за ред. П. Горностаєва, Т. М. Титаренко. – Київ : Рута, 2001. – 320 с. ; Poviakel N. I. Biohrafichnyi metod / N. I. Poviakel // Psykholohiia osobystosti : slovnyk-dovidnyk // za red. P. Hornostaia, T. M. Tytarenko. – Kyiv : Ruta, 2001. – 320 s.

14. Попович О. В. Г. І. Челпанов : роздуми про смислове значення поняття «соціальна психологія» / О. В. Попович // Гуманітарний вісник ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди" – 2015. – Додаток 2 до Вип. 35, Том 11 : Тематичний випуск "Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання". – Р. 41–49 ; Popovych O. V. H. I. Chelpanov : rozdumy pro smyslove znachennia poniattia «sotsialna pskhologhiia» / O. V. Popovych // Humanitarnyi visnyk DVNZ "Pereiaslav-Khmelnyskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody" – 2015. – Dodatok 2 do Vyp. 35, Tom 11 : Tematychnyi vypusk "Mizhnarodni Chelpanivski pskhologo-pedahohichni chytannia". – R. 41–49

15. Попович О. В. Г. І. Челпанов : між історією і традицією / О. В. Попович // Г. І. Челпанов і його роль у розвитку психологічної освіти і науки словянських держав : збірник доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 20–21 квітня 2012 р. – Маріуполь : ДВНЗ «Приазов. держ. техн. ун-т», 2012. – С. 133–138 ; Popovych O. V. H. I. Chelpanov : mizh istoriieiu i tradytsiieiu / O. V. Popovych // H. I. Chelpanov i yoho rol u rozvytku psykholohichnoi osvvyty i nauky slovianskykh derzhav : zbirnyk dopovidei Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsi, m. Mariupol, 20–21 kvitnia 2012 r. – Mariupol : DVNZ «Pryazov. derzh. tekhn. un-t», 2012. – S. 133–138

16. Рікер П. Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість : пер. із фр. / П. Рікер. – Київ : Дух і літера, 2002. – 114 с. ; Riker P. Intelektualna avtobiohrafii. Liubov i spravedlyvist : per. iz fr. / P. Riker. – Kyiv : Dukh i litera, 2002. – 114 s.

17. Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности / С. Л. Рубинштейн // Вопросы философии. – 1989. – №4. – С. 101–108 ; Rubinshteyn S. L. Printsip tvorcheskoy samodeyatelnosti / S. L. Rubinshteyn // Voprosy filosofii. – 1989. – №4. – S. 101–108

18. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – Москва : Педагогика, 1973. – 424 с. ; Rubinshteyn S. L. Problemy obshey psikhologii

/ S. L. Rubinshteyn. – Moskva : Pedagogika, 1973. – 424 s.

19. Самототожність письменника : до методології сучасного літературознавства : кол. моногр. /відп. ред. Г. М. Сивокінь. – Київ : Українська книга, 1999. – 190 с. ; Samototozhnist pysmennyka : do metodolohii suchasnoho literaturoznavstva : kol. monohr. /vidp. red. H. M. Syvokin. – Kyiv : Ukrainska knyha, 1999. – 190 s.

20. Смілянська В. Біографічна Шевченкіана (1861–1981) / В. Смілянська. – Київ : Наук. думка, 1984. – 221 с. ; Smilianska V. Biografichna Shevchenkiana (1861–1981) / V. Smilianska. – Kyiv : Nauk. dumka, 1984. – 221 s.

21. Соловьев Э. Ю. Биографический анализ как вид историко–философского исследования / Э. Ю. Соловьев // Вопросы философии. – 1981. – № 7. – С. 115–126 ; Solovev E. Yu. Biograficheskiy analiz kak vid istoriko–filosofskogo issledovaniya / E. Yu. Solovev // Voprosy filosofii. – 1981. – № 7. – S. 115–126

22. Соловьев Э. Ю. Биографический анализ как вид историко–философского исследования / Э. Ю. Соловьев // Вопросы философии. – 1981. – № 9. – С. 132–145.; Solovev, E. Yu. Vyohrafycheskyi analiz kak vyd ystoryko–fylosofskoho yssledovaniya Э. Yu Solovev // Voprosy fylosofyy. – 1981. – № 9. – S. 132–145.

23. Флиер А. Я. Культурология для культурологов : учеб. пособ. / А. Я. Флиер. – Москва : Академ. Проект, 2000. – 496 с. ; Flier A. Ya. Kulturologiya dlya kulturologov : ucheb. posob. / A. Ya. Flier. – Moskva : Akadem. Proekt, 2000. – 496 s.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2016

О.В. Попович

ОСОБИСТІТЬ Г.І. ЧЕЛПАНОВА В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ: БІОГРАФІЧНИЙ МЕТОД

Розглядається біографічний підхід до аналізу особистості Георгія Івановича Челпанова (1862-1936) в історії української наукової думки. Зазначено, що ця видатна персона майже не була презентована до історичного дискурсу української науки. Визначено, що особистість у розвідці автор розглядає як історичний об'єкт, що формується під впливом самотворення та самодетермінації у життєвому просторі. В даній роботі розглядаються різні підходи до трактування ролі Челпанова у визначенні нової назви для дисципліни рефлексологія (соціальна психологія) радянськими ідеологами історичної наукової думки. У статті представлено теоретичні та фактологічні напрацювання з проблеми застосування біографічного методу у міждисциплінарних дослідженнях у гуманітаристиці України.

Зазначено, що Г.І. Челпанов – людина, яка розпочала історичний літопис науки і практики вітчизняної психології. Для історичної рефлексії важливим є залучення біографічного матеріалу до системоутворювальних чинників вітчизняної етнокультурної та національно-культурної традицій. Це дозволило визначити інтегративні фактори, дія яких відзеркалює сучасний соціокультурний простір у контексті глобалізації культуротворення. Уведено до поля історичного дискурсу концепта життя поняття творчість: підкреслено, що Челпанов – видатний вчений і організатор науки, професор Київського університету Святого Володимира (у 1892-1907 рр.), на початку ХХ ст. відкрив першу психологічну лабораторію в київському університеті, що була однією з перших у дореволюційній Росії; написав перший підручник з логіки, перший підручник з психології «для гімназій і самоосвіти»; відкрив і організував у Київському університеті (1897 р.) роботу філософсько-психологічного семінарія, що став центром світоглядного становлення вчених, які обумовили розвиток філософської та психологічної вітчизняної думки. Серед тих, хто брав участь у роботі Челпанівського семінару: Г. Шпет, В. Зеньковський, О. Лосєв, П. Блонський та інші.

У 1914 р. наш земляк заснував у Москві Психологічний інститут (нині – Психологічний інститут РАО), який очолював як перший директор, - першу у вітчизняній історії психологічну наукову установу. Зроблено висновок, що спадок Челпанова є безцінним – це заповіт, звернений до всіх нас - «не загубити науку купою фактів, що не знайшли свого місця у загальній системі знань» у гуманітаристиці України.

Ключові слова: біографічний метод, історичний об'єкт, спосіб життя, творчість, життєва діяльність, історичний діяч, наукова думка історії України.

УДК 930(470+571):929Хмельницький(045)

С.В. Тарасов

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ В РОССИЙСКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье анализируется дореволюционная российская историческая литература, посвящённая жизни и деятельности Б.Хмельницкого, создателя Украинского казачьего государства. Подвергнуты критическому рассмотрению работы известных русских историков Н. Устрялова, С. Соловьёва, Д. Иловайского, М. Покровского и др.

Ключевые слова: Украина, Б. Хмельницкий, Д. Чаплинский, Владислав IV, Национально-освободительная война, казачество, казацкая старшина, Переяславская рада 1654 г., Переяславско-Московский договор 1654 г., Мартовские статьи 1654 г., Украинское казачье государство, В. Берх, Н. Устрялов, П. Медовиков, С. Соловьёв, Г. Карпов, Д. Иловайский, В. Ключевский, С. Платонов, М. Покровский, В. Пичета.

Личность Б. Хмельницкого вызывала пристальный интерес у дореволюционных российских историков. В XIX в. российская историческая наука приступила, в том числе и к изучению XVII в. Присоединение Казацкой Украины к Московскому государству было одним из центральных событий XVII в. Потому русские историки не могли пройти мимо личности гетмана.

В последние годы историографический обзор литературы, касавшейся нашей темы давали с той или иной степенью подробности Т. Яколева [20], В. Смолий и В. Степанков [15], В. Брехуненко [2]. Но указанных авторов привлекала в первую очередь оценка российской историографией «Мартовских статей» 1654 г., а не личности Б.Хмельницкого.

Уже в 1831 г.в российской историографии появилась работа о временах Б. Хмельницкого. Это была двухтомная монография В. Берха «Царствование Царя Алексея Михайловича» [1]. В. Берх, член знаменитого «Румянцевского кружка», был известным исследователем истории русского флота, а кроме того, фольклористом, археологом и выдающимся археографом, опубликовавшим ряд неизвестных ранее материалов [8, с. 30; с. 88; с. 104-105]. Но нельзя сказать, что его книга об Алексее Михайловиче находится на высоком научном уровне. Во многом это связано с тем, что автор был своеобразным первопроходцем в этой области. Что касается Б. Хмельницкого, то он оценивается В. Берхом, как человек «твёрдого духа, острого и дальновидного ума» [1].

Первым же из российских историков, перешедший рубеж «Смутного времени», не для того, чтобы написать специальную работу, а создать общий труд был, по-видимому, Н. Устрялов. Н. Устрялов по своим взглядам вполне вписывался в идеологическую атмосферу николаевской эпохи, вместе с тем, он был учёным,

находившимся вполне на уровне исторической науки своего времени. Работа Устрялова «Русская история» [19] конспективна по сравнению с трудами, С. Соловьёва и Д. Иловайского но в ней даются все основные события российской истории. Говоря о присоединении Украины, Н. Устрялов не мог пройти мимо деятельности Б.Хмельницкого.

Н. Устрялов, говорит, что Украина была воодушевлена «умом и храбростью Богдана Хмельницкого» [19, с. 222]. Он сообщает, некоторые биографические сведения о Б. Хмельницком, говорит что он был сыном Чигиринского сотника, погибшего в бою с турками под Цецорой, в котором сам Б. Хмельницкий попал в плен, говорит, о неплохом образовании гетмана, учившегося сначала в Киеве, а затем у иезуитов. Пишет, как Д. Чаплицкий (Чаплинский) отнял у Хмельницкого землю и пытался убить его самого [19, с. 222]. Далее Н. Устрялов сообщает о попытках добиться справедливости законным порядком и о безуспешной жалобе будущего гетмана королю. Н. Устрялов приводит знаменитую легенду об ответе Владислава IV, который якобы сказал Б. Хмельницкому, что «не в силах помочь ему, и что он может искать управы собственной саблею» [19, с. 222]. «Между тем, – пишет далее историк, – Чаплицкий похитил его жену и публично наказал плетью любимого сына. Хмельницкий помнил королевское слово, и решился отомстить за себя и за отчизну» [19, с. 222]. Провозглашённый гетманом Б. Хмельницкий одерживал победу за победой. Н. Устрялов перечисляет условия Зборовского мира, указывает, что поляки не собирались эти условия выполнять. Пишет, что чувствуя «коварство поляков» Б. Хмельницкий пытался себя обезопасить, заключив договоры с Россией, Швецией, Крымом, Турцией, Молдавией и Трансильванией. Н. Устрялов отмечает, что битва под Берестечком была проиграна вследствие бегства татар, которое объясняет трусостью. «Увлечённый в виде пленника в Крым он, – пишет историк о Б. Хмельницком, – ценою золота искупил свободу». Но венное счастье отвернулось от Б. Хмельницкого и ему пришлось заключить Белоцерковский договор. «Договор Белоцерковский вовлёл Малороссию в те же бедствия от которых она прежде страдала», – пишет Н. Устрялов [19, с. 222]. Понимая, что у него не хватит сил для освобождения Украины от власти Польши и не надеясь на прежних союзников: Крым и Турцию, Б. Хмельницкий отправил посольство в Москву. Это была не первая попытка. Гетман отправлял предложения о подданстве в Москву уже в 1648 и 1649 гг. [19, с. 225; с.227]. Последняя попытка закончилась Переяславкой радой 1654 г. Далее Н. Устрялов пишет о вступлении в войну России и Швеции, и о безуспешных царских попытках занять польский трон. Говоря об итоге деятельности Б. Хмельницкого, историк замечает, что после смерти гетмана Украина «постоянно была раздираема партиями» [19, с. 233].

Монографию П. Медовикова о царствовании Алексея Михайловича [9] традиционно рассматривают, как добросовестную компиляцию, не содержащую ни новых фактов, ни новых обобщений. Однако следует заметить, что в своей оценке «малороссийской смуты» и ее причин он был близок к положениям, впоследствии высказанным С. Соловьёвым [18, с. 13]. Самого Б.Хмельницкого историк называл «вождём угнетённого народа» [9, с. 68].

Как и Н. Устрялов, П. Медовиков приводит легендарный ответ короля Владислава на жалобу Б.Хмельницкого (со ссылкой на «Историю Русов»). А Богдан Хмельницкий «обнародовал ответ Владислава» [9, с. 38]. Вначале Хмельницкий привлёк на свою сторону Запорожье, затем выступил против угнетателей со всей Украиной. Польские военачальники были разбиты, а смерть короля Владислава IV, пытавшегося покровительствовать украинцам, сделали мирные переговоры бесполезными. Хмельницкий сумел заключить Зборовский договор. «Но Польша не думала соблюдать трактата, столь выгодного для Малороссии» [9, с. 39]. О Белоцерковском мире

П. Медовиков пишет почти в тех же выражениях, что и Н. Устрялов. «Несчастливая страна должна была подвергнуться прежним бедствиям» [9, с. 39]. С просьбой о подданстве Б. Хмельницкий обращался к царю ещё до Зборовского договора [9, с. 64]. Просьбы усиливаются после битвы под Берестечком [9, с. 65]. «Надлежало опасаться, что в случае отказа казаки, доведённые до крайности поддадутся султану» [9, с. 65]. Присоединение Украины к России было вызвано религиозными гонениями со стороны Польско-Литовского государства [9, с. 68]. П. Медовиков кратко излагает содержание «милостивой жалованной грамоты», т.е. «Мартовских статей» [9, с. 67]. Рассказывая о Виленском перемирии, историк отмечает, что со стороны Польши оно было лишь попыткой выиграть время. Б. Хмельницкий, в отличие от царя сразу понял значение Виленских переговоров [9, с. 78-79]. Гетман, писал царю, что тот вернее станет властителем Польши и Литвы не путём переговоров, а путём завоевания послав Войско запорожское «на ляхов» [9, с. 79]. По словам Б.Хмельницкого «хотя Речь Посполитая и о мире просит, и то де они пишут лукавством; хотя де и присягнут, а в правде своей не уступят» [9, с. 79]. В это же время, по словам историка, польский и австрийский послы убеждали гетмана порвать с Москвой, но тот остался верен присяге [9, с. 79]. Когда же «преждевременная кончина пресекла славную жизнь Хмельницкого», для Украины началось время новых смут [9, с. 80].

Довольно подробную историю жизни и деятельности Б. Хмельницкого находим у С. Соловьёва. Говоря о характере гетмана, С. Соловьёв, отмечал непосредственность и страстность. «Мы поймем все это, если будем смотреть на Хмельницкого прежде всего как на казака. Как бы ни был даровит член общества нецивилизованного, как бы высоко ни поставила его судьба, не может он отречься от своей природы, девственной еще, детской... Дик и странен кажется такой человек члену общества образованного, не понимает образованный человек этой юности природы и, глядя по-своему, готов счесть маскою то, что на самом деле живой образ» [16, с. 521-522].

Сообщая известные факты из жизни будущего гетмана историк даёт ему такую характеристику: «Зиновий Богдан Хмельницкий, сын казацкого сотника Михайлы Хмельницкого, убитого в сражении с турками при Цецоре, сам попался в этом сражении в плен к татарам, скоро, впрочем, освободился от него, возвратился к своим казакам и получил звание войскового писаря. Хмельницкий был казак видный во всех отношениях: храбрый, ловкий, деятельный, грамотный; у него было и состояние, хутор Субботово в Чигиринском старостве» [16, с. 504]. Из-за Субботова и началась ссора Чигиринского сотника с Д. Чаплинским. События по Соловьёву развивались следующим образом. Историк повествует о том, как Д. Чаплинский наехал на слободы Б. Хмельницкого заковал его домашних в цепи, и самого Б. Хмельницкого держал несколько дней в заключении. А после того как тот Чигиринской сотник подал жалобу в суд. «Чаплинский приказал своей дворне схватить десятилетнего сына Хмельницкого и высечь плетьюми среди базара; приказ был исполнен так хорошо, что мальчика чуть живого принесли домой и скоро после того он умер» [16, с. 504]. Но по Соловьёву, ни одна лишь личная обида, как бы глубока она ни была, толкнула Чигиринского сотника на путь восстания. Историк обращает внимание на то, что по некоторым сведениям Б. Хмельницкий принимал участие в подготовке задуманной королём Владиславом войны против Турции. Но сенат не дал осуществить королевский план. Соловьёв, подобно своим предшественникам принимает на веру, слова, якобы сказанные королём Б. Хмельницкому: «Вот тебе королевский знак: есть у вас при боках сабли, так обидчикам и разорителям не поддавайтесь и кривды свои мстите саблями; как время придет, будьте на поганцев и на моих непослушников во всей моей воле» [16, с. 505]. По словам историка, задумав войну против Турции король назначил Б.Хмельницкого гетманом, и обещал прислать запорожцам 170 000 злотых. А. Конецпольский, узнав об

этом пригласил Хмельницкого на банкет, но тот не поехал, а когда А. Конецпольский послал 20 человек, чтобы привести Хмельницкого силой, Чигиринский сотник, с которым было всего четыре человека оказал сопротивление. После этого Б. Хмельницкий тотчас же побежал в Запорожье [16, с. 505]. На Запорожье Б. Хмельницкий начал целенаправленно готовиться к восстанию [16, с. 505-508].

С началом восстания казацкое войско быстро увеличилось, так как «поднялись крестьяне, пошли в казаки» [16, с. 510]. Б. Хмельницкий же поднимал против Польши «украинский народ и московского царя» [16, с. 512]. Не считал историк гетмана и вполне «полновластный вождём», так как тот «не мог ничего сделать без согласия войска, а легко ли было удовлетворить требованиям этого войска, которое состояло из низшего народонаселения всей Украины» [16, с. 522]. Поляки же поняли, что «война и мир не зависит от Хмельницкого». Условия Зборовского договора не выполнялись Б. Хмельницким, так как он просто не в состоянии был этого сделать, даже если бы хотел, «ибо для этого соблюдения должен был, ограничив число казаков, поворотить гайдамаков в крестьян, заставить их повиноваться панам, которых они выгнали, наследникам тех, которых они замучили» [16, с. 534]. Хмельницкий сам сознавался А. Кислею, что зависит от войска. Таким образом, Историк обращает внимание на социальный фактор восстания. В другом месте С. Соловьёв называет причинной восстания религиозные гонения [16, с. 403].

Поражение под Берстечком С.Соловьёв объясняет изменой хана [16, с. 551-552].

Говоря о Переяславской раде 1654 г. историк обращает внимание и на инцидент, связанный с требованием казаков послам присягнуть от имени царя, в соблюдении вольностей Войска Запорожского. Приводит он и «Мартовские статьи» [16, с. 579-580].

Н. Павлицев обращает внимание, на то обстоятельство, многие факты, связанные со ссорой Б.Хмельницкого с Чаплинским спорны. Это связано с состоянием источниковой базы. Свидетельства современников гетмана «несогласны друг с другом... В этом лабиринте едва ли можно найти ариаднину нить» [10, с. 166].

Следующий историк достойный упоминания, ученик С. Соловьёва Г. Карпов. Г. Карпов был, безусловно, талантливым исследователем, но по своим взглядам он был гораздо правее своего знаменитого учителя С. Соловьёва, бывшего весьма умеренным либералом. Г. Карпов, был решительным сторонником самодержавия и по уровню монархизма вполне сопоставим с Д. Иловайским. Войско запорожское рассматривалось, историком не как государственное образование, но лишь как военное объединение казаков. Эти взгляды определяли направление научных исследований Г. Карпова [14, с. 32-33].

Проанализировав источники, Г. Карпов пришёл к выводу, что до своего бегства в Запорожье Б. Хмельницкий «не обдумывал плана восстания и не составлял никакого заговора» [6, с. 3]. «Богдан Хмельницкий казак, заслуженный, богатый, независимый, довольно пожилой, имел довольно большую семью и совсем не намерен был переменять своё спокойное положение, на какую бы то ни было неопределённую новую карьеру. Напротив, он старался на почве существующих порядков устроить это положение насколько возможно для себя удобнее» [6, с. 200]. Г. Карпов считал, что Б. Хмельницкий большую часть жизни стремился попасть в высшие круги польского общества [4, с. 3]. Однако напрасно он трудился и верил в прочность существующего, потому что тогдашние прядки в Украине «были таковы, что могли рассыпаться от первого толчка» [6, с. 200-201]. Страна была готова к восстанию, «нужен был только повод к бунту и вождь для недовольных» [6, с. 201]. Б. Хмельницкий не думал давать толчок к восстанию, не был организатором заговора, и вообще не был способен к роли заговорщика. Однако, Чигиринский сотник поссорился с одним «ничтожным польским чиновником», и это кончилось процессом об отбрани у него родовой маетности. Отнять

поместье враги не могли по закону, но сумели поставить сотника его в безвыходное положение, «и вообще так устрашали Богдана Хмельницкого, что говоря его словами, все те обиды и разорения стало ему терпеть невмочь» [6, с. 201]. Но Б. Хмельницкий был не из тех, кто быстро забывает обиды и хотел получить законное удовлетворение. Видя свое положение, он поступил по-казацки, то есть бежал на Запорожье. Теперь польские власти заподозрили его в далеко идущих замыслах, и продолжили его преследование и в степи. Но гонения превратили Б. Хмельницкого в мученика в глазах запорожцев. «Поляки сами приготовили Малороссию к восстанию и дали недовольным вождя. Этот последний оказался не только казаком расторопным, в делах казацких военных и в писарских сведущем, но и вообще сумел стать в уровень своему новому положению» [6, с. 202].

Что касается вопроса о статусе Украины, после Переяславской рады 1654 г., Г. Карпов является решительным сторонником великодержавного монархического взгляда. «Московское правительство согласившись принять Богдана Хмельницкого в своё подданство принимало его к себе не в качестве какого-нибудь привилегированного вассала, на каких-либо условиях, а как подданного самодержавного государя» [4, с. 58]. Любопытно, что среди сочинений Г. Карпова есть небольшая монография «В защиту Богдана Хмельницкого» [4], и «защита» которой удостаивает историк гетмана является защитой с точки зрения российского монархиста, каким и был Г. Карпов.

Что касается масштабов личности Б. Хмельницкого, и уровню исторических задач, стоявшей перед ним, то Г. Карпов сравнивал его с Вильгельмом Оранским и Джорджем Вашингтоном [5, с. 4]. Безусловной заслугой С. Соловьёва и Г. Карпова как исследователей является установление точной даты смерти Б. Хмельницкого [17, с. 72].

Не мог пройти мимо личности и деятельности Б. Хмельницкого и другой ученик С. Соловьёва – В. Ключевский. В. Ключевский, в отличие от Г. Карпова, был по своим политическим убеждениям левее учителя. Как учёный В. Ключевский, безусловно, крупнее Г. Карпова.

«Курс русской истории» [7] изобилует яркими и зачастую безапелляционными характеристиками деятелей. Не является, в этом смысле исключением и рассказ В. Ключевского о Хмельницком.

По мнению В. Ключевского в Украине царил религиозная и социальная вражда, которая запутала жизнь страны в такой сложный узел «распутать который не мог ни один государственный ум ни в Варшаве, ни в Киеве. Восстание Б. Хмельницкого было попыткой разрубить этот узел казацкой саблей» [7, с. 109]. По мнению историка, весьма спорному, гетман изначально не думал окончательно рвать с Польшей, но после трёх побед в руках казаков оказалась вся Украина «Успехи Богдана превзошли его помышления», – замечает Ключевский [7, с. 109-110]. Говоря о союзе Б. Хмельницкого с Москвой, историк так характеризует цели этого союза: «Богдан Хмельницкий рассчитывал стать чем-то вроде герцога Чигиринского, правящего Малороссией под отдаленным сюзеренным надзором государя московского и при содействии казацкой знати, есаулов, полковников и прочей старшины» [7, с. 111]. И далее: «Отважная казацкая сабля и изворотливый дипломат, Богдан был заурядный политический ум» [7, с. 112]. К этому выводу В. Ключевский приходит на том основании, что он «не устранил, и даже не ослабил» социальной розни в самом казачестве [7, с. 112]. Однако, сам В. Ключевский не сообщает способа, каким гетман мог бы сделать это.

С. Платонов вполне разделяет взгляды своих предшественников на деятельность Б. Хмельницкого. Он пишет, что вся Украина и казацкая и крестьянская поддержала восстание. В этом сказались результаты польской политики. «Поднялась вся народность за народную свободу и веру» [12, с. 191-192].

Д. Иловайский оценивал Б. Хмельницкого довольно высоко. Несмотря на то, что исследователь признавал «до некоторой степени» справедливыми упреки в адрес гетмана, в двоедушии и политическом коварстве, в своекорыстных и эгоистичных политических стремлениях, тем не менее, он считал Б. Хмельницкого «самым крупным представителем малорусской народности, совмещавшем в себе наиболее типичные черты этой народности в эпоху польского культурного влияния» [3, с. 185]. На борьбу против поляков его толкнули личные обстоятельства, существовали благоприятные общественные условия для этой борьбы, но чтобы справиться с препятствиями нужны были недюжинные энергия и изворотливость. Б. Хмельницкий показал большие дипломатические и военные дарования и храбрость [3, с. 185]. Кроме того, исследователь признаёт за гетманом крупный организаторский талант [3, с. 186]. Фактически Д. Иловайский пишет о создании Б. Хмельницким казацкого государства [3, с. 186-187]. Хотя самого слова «государство» и не употребляет.

М. Покровский, один из первых марксистских историков в России, говоря о Б. Хмельницком, придерживался своей теории о буржуазном характере казачества. По мнению М. Покровского, «личная история» Б. Хмельницкого характерна для периода после 1638 г. [13, с. 40] иначе говоря, для периода «золотого покоя», периода наступления польских властей и польского правящего класса на казацкие привилегии и вольности. Крупный хуторянин Б. Хмельницкий до этого времени отлично уживался с «лядской неволей», и делал карьеру в реестровом войске. Но с этого момента такая карьера стала для не него «и его сверстников» недоступной. Теперь в ряды старшины попадали не по выбору зажиточного казачества, а по решению польских панов [13, с. 40-41]. «А история с Чаплинским показала ему и показывала опять-таки всем его однословникам, таким же крупным хуторянам, как он, что дело идёт не просто «о прекращении политической деятельности» для них, что и «уйти в частную жизнь невозможно» – и там достанут польские урядники и обидят, когда захотят» [13, с. 41]. И сам Б. Хмельницкий понял, что невозможна никакая легальная борьба с администрацией, и, «что было важнее это поняли все» [13, с. 41]. Следствием это стал «почти моментальный переход» реестрового казачества на сторону восстания [13, с. 41].

Политическим идеалом Б. Хмельницкого, по мнению М. Покровского было не народоправство, им являлась централизованная абсолютная монархия [13, с. 46]. В политике же он руководствовался даже не этим идеалом, а просто ближайшими интересами того класса, который он представлял – «буржуазии казацкой и неказацкой» [13, с. 46]. «Русская история» М. Покровского написана в том же ироничном и безапелляционном тоне, что и «Курс русской истории» его учителя В.Ключевского.

По мнению В. Пичеты, «Хмельницкий, выдвинутый народной массой, был не в силах отстоять украинскую территорию» [11, с. 108]. Сам Б. Хмельницкий понимал непрочность своего положения и невозможность утвердить новый строй в Украине. Именно это толкало его к поискам союзников и протекции. Татары были союзники ненадёжные, а на Украину смотрели как на свою добычу. Ряд факторов толкал украинское общество в сторону Московского государства. Но украинцы понимали и отрицательные стороны обращения к Москве, «хорошо зная её централистическую политику» [11, с. 108].

Таким образом, можно сделать некоторые выводы. Можно сказать, что вся дореволюционная российская историография признавала Б. Хмельницкого выдающимся человеком, обладавшим большими военными, дипломатическими и организаторскими талантами. Г. Карпов ставил Богдана Хмельницкого в один ряд с Вильгельмом Оранским и Джорджем Вашингтоном. В то же время, те из историков, которые отчасти признавали за гетманом такие черты как двоедушие, политическое

коварство, своекорыстные и эгоистичные политические стремления (Д.Иловайский), в то же время считают его наиболее выдающимся представителем украинского народа. С. Соловьёв, отрицательно относившиеся к казачеству видел в недостатках гетмана проявление «казацкой натуры». Российская историография может поставить себе в заслугу установление точной даты смерти Б. Хмельницкого. Это связано с работами С. Соловьёва и его ученика Г. Карпова.

Со времён Н. Устрялова, российские историки признавали, что Хмельницкий обратился к Московской протекции, понимая, что у Украины не хватает сил в одиночку одолеть Польшу, а крымский союзник ненадёжен.

В то же время, российской историографией была дана различная оценка Переяславско-Московского договора 1654 г. Г. Карпов (законченный монархист) и В.Ключевский (либерал) оценивали цели Б.Хмельницкого по-разному.

Список использованной литературы

1. Берх В.Н. Царствование царя Алексея Михайловича. / Берх В. – Ч. 1. – СПб., 1834. – 122 с. + VII с. ; Berkh V.N. Tsarstvovanie tsarya Alekseya Mikhaylovicha. / Berkh V. – Ch. 1. – SPb., 1834. – 122 s. + VII s.
2. Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії / В. Брехуненко // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / [Редкол. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич, та ін.]. – К.: Смолоскип, 2003. – С. 605-652. ; Brekhunenکو V. Pereiaslavska rada 1654 roku v rosiiskii istoriohrafii / V. Brekhunenکو // Pereiaslavska rada 1654 roku (Istoriografiiia ta doslidzhennia) / [Redkol. P. Sokhan, Ya. Dashkevych, I. Hurych, ta in.]. – K.: Smoloskup, 2003. – S. 605-652.
3. Иловайский Д.И. История России. Отец Петра Великого: Алексей Михайлович и его ближайшие преемники / Д.И. Иловайский. – М.: Чарли, 1996. – 624 с. ; Povayskiy D.I. Istoriya Rossii. Otets Petra Velikogo: Aleksey Mikhaylovich i ego blizhaishie preemniki / D.I. Povayskiy. – M.: Charli, 1996. – 624 s.
4. Карпов Г.Ф. В защиту Богдана Хмельницкого / Г.Ф. Карпов. – М., 1890. – 104 с.; Karpov G.F. V zashchitu Bogdana Khmel'nitskogo / G.F. Karpov. – M., 1890. – 104 s.
5. Карпов Г.Ф. Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся, за время: 8-е января 1654-30-е мая 1672 года / Г.Ф. Карпов. – М.,1870. – 184 с. ; Karpov G.F. Kriticheskiy obzor razrabotki glavnykh russkikh istochnikov, do istorii Malorossii odnosyashchikhsya, za vremya: 8-e genvaryaya 1654-30-e maya 1672 goda / G.F. Karpov. – M.,1870. – 184 s.
6. Карпов Г.Ф. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого / Г.Ф. Карпов. – М., 1873. – 260 с. ; Karpov G.F. Nachalo istoricheskoy deyatelnosti Bogdana Khmel'nitskogo / G.F. Karpov. – M., 1873. – 260 s.
7. Ключевский В.О. Курс русской истории / В.О. Ключевский // Сочинения в 9 т. Т. III. – М.: Мысль, 1988. – 414 с. 7 ; Klyuchevskiy V.O. Kurs russkoy istorii / V.O. Klyuchevskiy // Sochineniya v 9 t. T. III. – M.: Mysl, 1988. – 414 s.
8. Козлов В.П. Колумбы российских древностей / В.П. Козлов. – М.: Наука, 1984. – 176 с. ; Kozlov V.P. Kolumby rossiyskikh drevnostey / V.P. Kozlov. – M.: Nauka, 1984. – 176 s.
9. Медовиков П. Историческое значение царствования Алексея Михайловича / П. Медовиков. – М., 1854. – 256 с. ; Medovikov P. Istoricheskoe znachenie tsarstvovaniya Alekseya Mikhaylovicha / P. Medovikov. – M., 1854. – 256 s.
10. Павлищев Н.И. Польская анархия при Яне-Казимире и война за Украину / Н.И. Павлищев. – Т. I. – СПб., 1887. – 262 с. ; Pavlishchev N.I. Polskaya anarkhiya pri Yane-Kazimire i voyna za Ukrainu / N.I. Pavlishchev. – T. I. – Spb., 1887. – 262 s.
11. Пичета В.И. Внешняя политика России при царе Алексее Михайловиче / В.И. Пичета // Три века / [Сб. Сост.: А.М. Мартышкин, А.Г. Свиридов]. – Т. II. – М.:

ГИС, 1991. – С. 106-139. ; Picheta V.I. Vneshnyaya politika Rossii pri tsare Aleksee Mikhayloviche / V.I. Picheta // Tri veka / [Sb. Sost.: A.M. Martyshkin, A.G. Sviridov]. – Т. II. – М.: ГИС, 1991. – С. 106-139.

12. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории / С.Ф. Платонов. – Вып. II. – СПб., 1899. – 198 с. ; Platonov S.F. Lektsii po russkoy istorii / S.F. Platonov. – Вып. II. – СПб., 1899. – 198 с.

13. Покровский М.Н. Русская история / М.Н. Покровский. – Т. 2. – Полигон, 2002. – 383 с. ; Pokrovskiy M.N. Russkaya istoriya / M.N. Pokrovskiy. – Т. 2. – Poligon, 2002. – 383 с.

14. Романцов В.М. Деякі питання Національно-визвольної війни та виникнення Гетьманщини в полеміці М.Костомарова та Г.Карпова /В.М. Романцов, СВ. Тарасов // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – № 1. – С.32-39. ; Romantsov V.M. Deiaki pytannia Natsionalno-vyzvolnoi viiny ta vynyknennia Hetmanshchyny v polemitsi M.Kostomarova ta H.Karпова /V.M. Romantsov, SV. Tarasov // Istorychni i politolohichni doslidzhennia. – 2001. – № 1. – С.32-39.

15. Смолій В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Темпора, 2009. – 680 с. ; Smolii V. Bohdan Khmelnytskii. Sotsialno-politychnyi portret / V. Smolii, V. Stepankov. – К.: Tempora, 2009. – 680 с.

16. Соловьев С.М. Сочинения в 18 кн. / С.М. Соловьев / [Отв. ред.: И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев]. – Кн. V. – Т. 9-10. История России с древнейших времен. 1990. – М.: Мысль. – 718 с. ; Solovev S.M. Sochineniya v 18 kn. / S.M. Solovev / [Otv. red.: I.D. Kovalchenko, S.S. Dmitriev]. – Кн. V. – Т. 9-10. Istoriya Rossii s drevneyshikh времен. 1990. – М.: Mysl. – 718 с.

17. Тарасов С.В. К вопросу о датировке смерти Богдана Хмельницкого / С.В.Тарасов // Українська державність: історія і сучасність: [Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (28 листопада 2008 р.) / Під. заг. ред. К.В.Балабанова]. – Маріуполь, 2008. – С.70-72. ; Tarasov S.V. K voprosu o datirovke smerti Bogdana Khmelnytskogo / S.V.Tarasov // Ukrainska derzhavnist: istoriia i suchasnist: [Zbirnyk materialiv V vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii molodykh vchenykh (28 lystopada 2008 r.) / Pid. zah. red. K.V.Balabanova]. – Mariupol, 2008. – С.70-72.

18. Тарасов С.В. Руїна Гетьманщини: історико-правове дослідження в російській історіографії / С.В. Тарасов.– Донецьк: Видавництво «Нолідж» (донецьке відділення), 2014. – 193 с. ; Tarasov S.V. Ruina Hetmanshchyny: istoryko-pravove doslidzhennia v rosiiskii istoriografii / S.V. Tarasov.– Donetsk: Vydavnytstvo «Noulidzh» (donetske viddilennia), 2014. – 193 с.

19. Устрялов Н.Г. Русская история / Н.Г. Устрялов. – Ч. II. (1462-1689). – СПб., 1837. – 338 с. ; Ustryalov N.G. Russkaya istoriya / N.G. Ustryalov. – Ch. II. (1462-1689). – SPb., 1837. – 338 с.

20. Яковлева Т.Г. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т.Г. Яковлева. – К.: Основи, 1998. – 447 с. ; Yakovleva T.H. Hetmanshchyna v druii polovyni 50-kh rokiv XVII stolittia: Prychyny i pochatok Ruiny / T.H. Yakovleva. – К.: Osnovy, 1998. – 447 с.

Стаття надійшла до редакції 08.12.2017 р.

S. Tarasov

BOHDAN KHMELNYTSKY IN THE RUSSIAN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY

B. Khmelnytsky's personality aroused keen interest of the Russian historians of pre-revolutionary period. In the XIX century the Russian historical science among others commenced studies of the XVII century. Cossack Ukraine annexation by the Muscovite state

was one of the major events of the XVII century. Therefore the Russian historians couldn't ignore the personality of Hetman.

The Russian pre-revolutionary historiography considered B. Khmelnytsky to be a prominent person having great military, diplomatic and leadership skills. G. Karpov placed Bohdan Khmelnytsky on a par with Wilhelm Oransky and George Washington.

At the same time, those historians who recognized such Hetman's traits as duplicity, political treachery, selfish political intentions (D. Ilovaysky) at the same time considered him to be the most prominent representative of the Ukrainian nation. S. Solovyov who treated the Cossacks negatively traced the manifestation of "the Cossack nature" in Hetman's flaws. The Russian historiography can take credit for defining the exact date of B. Khmelnytsky's death. It is related to S. Solovyov's and his student G. Karpov's works.

Since the time of N. Ustryalov the Russian historians admitted that Khmelnytsky sought Muscovy protection realizing that Ukraine wasn't able to defeat Poland on its own and the Crimean ally was unreliable.

However the Russian historiography gave various assessments of Pereyaslav-Muscovy Treaty of 1654. G. Karpov (a complete monarchist) and V. Kluchevsky (a liberal) assessed B. Khmelnytsky's aims in different ways.

Key words: *Ukraine, B. Khmelnytsky, D. Chaplynsky, Vladislav IV, War of national liberation, the Cossacks, the Cossack leaders, the Pereyaslav Council of 1654, Pereyaslav-Muscovy Treaty of 1654, the March Articles of 1654, Ukrainian Cossack state, V. Berkh, N. Ustryalov, P. Medovikov, S. Solovyov, G. Karpov, D. Ilovaysky, V. Klyuchevsky, S. Platonov, M. Pokrovsky, V. Picheta.*

С.В. Тарасов

ГЕТЬМАН БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ У РОСІЙСЬКІЙ ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ІСТРІОГРАФІЇ

Особистість Б. Хмельницького викликала пильний інтерес у дореволюційних російських істориків. У XIX ст. російська історична наука в тому числі досліджувала і XVII ст. Приєднання Козацької України до Московської держави було одним із центральних подій XVII ст. Тому російські історики не могли пройти повз особистості гетьмана.

Дореволюційна російська історіографія визнавала Б. Хмельницького видатною людиною, яка мала великі воєнні, дипломатичні та організаторські таланти. Р. Карпов ставив Богдана Хмельницького в один ряд з Вільгельмом Оранським і Джорджем Вашингтоном.

Ті з істориків, які частково визнавали за гетьманом такі риси як дводушія, політичну підступність, корисливі і егоїстичні політичні прагнення (Д. Гловайський), в той же час вважали його найбільш видатним представником українського народу. С. Соловійов, якій негативно ставилися до козацтва бачив в недоліках гетьмана прояв «козацької натури». Російська історіографія може поставити собі в заслугу встановлення точної дати смерті Б. Хмельницького. Це пов'язано з роботами С. Соловійова та його учня Г. Карпова.

З часів Н. Устрялова, російські історики визнавали, що Хмельницький звернувся до Московської протекції, розуміючи, що в Україні не вистачає сил самотужки здолати Польщу, а кримський союзник ненадійний.

У той же час, російською історіографією була дана різна оцінка Переяславсько-Московського договору 1654 р. Г. Карпов (закінчений монархіст) і В. Ключевський (ліберал) оцінювали мету Б. Хмельницького по-різному.

Ключові слова: *Україна, Б. Хмельницький, Д. Чаплинський, Владислав IV, Національно-визвольна війна, козацтво, козацька старшина, Переяславська рада 1654 р., Переяславсько-Московський договір 1654 р., Березневі статті 1654 р.,*

Українська козацька держава, В. Берх, М. Устрялов, П. Медовиків, С. Соловійов, Г. Карпов, Д. Іловайський, В. Ключевський, С. Платонов, М. Покровський, В. Пічета.

УДК 94(477.84)“1950/1960”

І.В. Тимків

ВПЛИВ РЕПАТРІАЦІЇ НА СТРУКТУРУ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1950–60–Х РОКАХ

У статті проаналізовано репатріаційні процеси населення у Тернопільській області у 50–60-х рр. ХХ ст. Охарактеризовано вплив результатів Другої світової війни на долю осіб, що перебували у німецькому полоні, та процес їхнього повернення на територію Радянського Союзу. Показано роль системи міжнародних договорів як стимулюючого фактору репатріації населення у Тернопільську область та за її межі.

Досліджено особливості ідеологічно-пропагандистської діяльності в 50–60-х рр. ХХ ст. та систему тотального контролю за репатрійованими особами. Показано особливості соціальної та побутової адаптації репатріантів на Батьківщині та їхні стосунки з місцевим населенням і органами влади.

Методологічною основою дослідження виступають принципи наукового пізнання: науковості, системності, історизму та плюралізму. Статтю виконано із використанням таких методів як проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, системний, структурний, логіко-аналітичний.

Ключові слова: репатріація, українці, поляки, переміщені особи, переселенські розподільчі пункти.

Важливим завданням історичної науки є комплексне вивчення елементів процесу переміщення населення під впливом багатьох факторів. Актуальним є аналіз репатріаційних процесів населення Тернопільської області у 50–60-х рр. ХХ ст. у контексті встановлення повоєнних міжнародних відносин та зростання протистояння СРСР і Заходу, адже примусово переміщені особи стали заручниками цих явищ. Вивчення репатріаційних процесів допоможе розвіяти ряд міфів, породжених радянською тоталітарною системою, та краще зрозуміти особливості суспільного та соціального розвитку усієї УРСР Тернопільської області.

Метою дослідження є комплексне вивчення процесу повернення на терени Тернопільщини осіб, які під час Другої світової війни опинилися за межами своєї країни, та поновлення їхніх громадянських прав.

Об'єкт дослідження – процес репатріації у 1950–60-х рр.

Предмет – складові частини та особливості репатріаційних процесів на території Тернопільської області у досліджуваній період.

Джерельна база дослідження передбачала залучення архівних матеріалів та використання статистичної інформації, яка стосується демографічної ситуації регіону. Детальну інформацію, щодо динаміки репатріаційних процесів, етнічного, кількісного та статевого складу населення подано у справах Держархіву Тернопільської області [3–24].

Історіографія дослідження є обмеженою і містить праці, які лише частково стосуються досліджуваної проблеми, оскільки відображають подібні процеси у інших регіонах чи в цілому у республіці.

У монографії М. Куницького «Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор)» [25] детально охарактеризовано процес репатріації українців з окупованих зон Німеччини та наведено дані про чисельний склад переміщених осіб.

Наталія Мелешко у своєму дослідженні описує функціонування та структуру системи органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР упродовж 1944–1953 рр.

[26]. Репатріацію польського населення з південно-східних та центральних областей Української РСР у Польщу у 1944–1951 рр. відображено у статті Т. Пронь [28].

Сергій Гальчак у статті «Облік як форма контролю та стеження за репатріантами у повоєнному СРСР» [1] описав систему нагляду за репатріантами після повернення на Батьківщину та їх використання для потреб пропагандистської машини СРСР. У статті Г. Грінченко «Примус до праці: обриси зневолення» [2] описано процес використання тимчасово переміщених осіб як дармової робочої сили та наведено кількісні дані про чисельність примусово переселених робітників зі східної Європи.

Демографічні зміни, яких зазнала Тернопільська область після завершення Другої світової війни, були обумовлені низкою факторів, серед яких вагоме місце займали репатріаційні процеси. Термін репатріація (від лат. *repatriation* – повернення на батьківщину) означає повернення емігрантів, та примусово переміщених осіб у країну, звідки вони походять, з поновленням їх у правах громадянства, повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, що опинилися за межами своєї країни внаслідок війни [25, с. 68]. Репатріація, як правило, здійснюється на основі системи міжнародних договорів. Такими договорами стали угоди, що були укладені між СРСР, Великобританією та США 13 лютого 1945 р., СРСР та Бельгією 13 березня 1945 р., СРСР та Францією 29 червня 1945 р. Їх зміст передбачав взаємне співробітництво у питаннях повернення на батьківщину громадян договірних сторін [25, с. 68].

Проблема репатріації торкнулася не тільки громадян колишнього СРСР, а й практично усіх народів Європи. За підрахунками вчених, на кінець війни за кордоном залишалися 4755942 громадян Радянського Союзу, які підлягали поверненню додому [25, с. 69]. Водночас чисельність українців серед усіх репатріантів становила близько 55 %, тобто трохи більше 2,5 млн. (30 % становили росіяни, 12 % – білоруси, 3 % – представники балтійських країн) [2, с. 36]. Констатуємо і той факт, що частина українців з метою уникнення примусового повернення на територію СРСР використовувала усі доступні методи, у тому числі – записувала себе до громадян інших країн.

Радянське керівництво проводило активну підготовчу роботу до процесу репатріації своїх громадян та подальшого влаштування їхньої долі. Створювалися спеціалізовані управління, завданням яких була організація прийому, перевезення, розміщення, матеріального, харчового, медичного і грошового забезпечення та працевлаштування репатрійованих громадян. Так, 23 жовтня 1944 р. Постановою Ради Народних Комісарів СРСР було створено Управління Уповноваженого у справах репатріації на чолі з генерал-полковником Ф. І. Голіковим [25, с. 72]. В Українській РСР було створено Відділ у справах репатріації УРСР, якому підпорядковувалися обласні відділи репатріації, мережі прикордонних перевірконо-фільтраційних і збірно-пересильних пунктів і обласних переселенських розподільчих пунктів (ПРП) [26, с. 16]. Відповідно до даної постанови у Тернопільській області було створено обласний відділ репатріації, основними напрямками роботи якого були: прийом і облік репатрійованого населення; забезпечення та контроль його медичного і санітарного обслуговування; надання репатріантам грошової, речової та іншої матеріальної допомоги; їх працевлаштування; розгляд і вирішення скарг і заяв репатрійованих громадян і їхніх родичів, а також організація та контроль політично-масової роботи серед репатріантів і населення області [26, с. 12–13].

Наголосимо, що не тільки Радянський Союз використовував агітаційні методи роботи серед репатріантів. Активну діяльність у даному напрямку проводили країни Західної Європи, Північної та Південної Америки, Австралії та Океанії. Як зазначає Т. Турчин: «Бразилія, Венесуела, Австралія та Канада потребували робочої сили у різних галузях промисловості. У цих країнах не вистачало шахтарів, будівельників, лісорубів та інших працівників. Тому вони різними способами сприяли збільшенню кількості бажаних виїхати за межі Німеччини. Примусові робітники під час проходження фільтрації згадували про діяльність спеціальних вербувальних загонів у таборах для переміщених осіб» [29, с. 437].

Про результат роботи агітаторів та настрої переміщених осіб свідчить той факт, що станом на грудень 1950 р. у західних зонах окупації Німеччини та Австрії перебували 31216 осіб [25, с. 129], а уже наступного року їхня чисельність становила 24937 [25, с. 130].

Поступове зменшення чисельності переміщених осіб було обумовлено практичною завершеністю процесу репатріації та подальшою еміграцією у Західну Європу та Америку.

Як стверджує Г. Грінченко 70 % українців знайшли новий дім у англомовних країнах Північної Америки й Австралії [2, с. 51]. Це обумовлено тим фактором, що серед усього загалу українців були не лише оstarбайтери, а й колишні військові, які брали участь у Другій світовій війні у складі іноземних військових формувань, працівники німецької окупаційної адміністрації та вояки Української повстанської армії.

У даному контексті потрібно зазначити і способи, до яких вдавалися переміщені особи, щоб уникнути повернення на територію Радянського союзу. Як зазначає С. Гальчак: «Одні підробляли документи, приписуючи собі польське, чеське, югославське чи яке-небудь інше громадянство; другі – зуміли правдами й неправдами затримати свій від'їзд до того часу, поки закінчилося примусове повернення радянських громадян союзними країнами» [1, с. 247].

Таким чином, на початку 1950-х рр. процес «масової примусово-добровільної репатріації» був завершений, що спричинило скорочення персоналу обласного відділу репатріації. Як зазначає Т. Мелешко: «чисельність їхніх працівників «урізали» вдвоє – до 42-х осіб (місячний фонд заробітної плати – 36 640 крб.). Такі штати та посадові оклади залишалися діючими до моменту ліквідації системи органів репатріації на території УРСР у січні-березні 1953 р.» [26, с. 13].

Відбулися зміни і у функціональних обов'язках репатріаційних відділів. До вже відомих завдань додалася робота з обліку осіб, що повернулися, моніторингу їхнього становища у населеному пункті, залучення позитивних прикладів до пропагандистської діяльності. Окрім того, вважалося, що репатріанти під час перебування за кордоном зазнали негативного впливу, тому обов'язковим було проведення лекцій та доповідей агітаційного характеру серед них.

Характерною рисою Тернопільської області була і зворотня репатріація, яка була спрямована на виїзд за її межі. Зокрема, доволі складним шляхом відбувалося повернення етнічних поляків до Польської народної республіки. Репатріація поляків на їх батьківщину була складною справою не лише з морально-етичних міркувань, але й з політичних. Тривалий період після завершення Другої світової війни репатріація польського населення, за винятком організованих переселенських операцій, носила спонтанний характер. Лише 17 листопада 1950 р. РМ СРСР прийняла постанову за № 4668-2008с. Невдовзі РМ УРСР продублювала її постановою від 28 грудня 1950 р. № 4110-360с «Про репатріацію на батьківщину дітей польських громадян» [28, с. 184]. Врегулювання процесу репатріації польського населення дало певний результат. Зокрема, з початком 1950-х рр. чисельність польських репатріантів коливалась в межах 5–10 тис. осіб щорічно. У 1957 р. з території Тернопільської області виїхало у Польщу, згідно процесу репатріації, 7302 особи [3]. Подібні дані є доволі вагомими та свідчать про масовий характер переміщення поляків. Зокрема, згідно архівних матеріалів станом на 1 липня 1958 р. з області виїхало 1406 осіб [4]. У наступі два роки – 3071 та 1056 осіб [5].

Кількість репатріантів, які прибули в Тернопільську область впродовж 1956 р., склала – 276 осіб [7]. Від інтенсивності репатріаційних потоків залежала також подальша доля репатріантів. При незначних кількісних показниках місцева влада швидкими темпами вирішувала питання їхнього працевлаштування. Зокрема, кількість непрацевлаштованих репатріантів на 1 грудня 1956 р. становила 11 осіб [8]. Дана ситуація є доволі показовою, оскільки, значна частина репатріантів була непрацездатного віку та потребувала догляду.

Динаміка репатріаційних процесів у 1957 р. була дещо вищою та становила 142,5 % від попереднього року. Загальна кількість репатріантів у 1957 р. становила 393 особи, з яких 49 % були вихідці з Аргентини та 21 % з Канади [9].

Упродовж 1958–1959 рр. чисельність прибулих помітно спадала, що було обумовлено об'єктивними причинами. Кількість бажаючих повернутися на Батьківщину помітно зменшилася, а серед тих, що хотіли повернутися проводилась скрупульозна перевірка на предмет лояльності до радянського режиму. Чисельність осіб, що в'їхали на Тернопільщину у 1958 р. була однією з найнижчих за весь попередній період репатріації, що було обумовлено, у першу чергу, зменшенням кількості бажаючих повернутися в СРСР через розуміння усіх складностей, з якими доведеться зіткнутися під час репатріації. Незважаючи на політичну

складність процесу повернення на Батьківщину, все ж знаходилися бажаючі, які поверталися. Кількість репатріантів у 1959 р. становила 38 осіб, з яких 76 % були вихідцями з Аргентини та Канади [10].

Репатріаційні процеси 60-х рр. XX ст. демонстрували повернення громадян з країн західної Європи та Америки, оскільки репатріація з окупаційних зон була завершеною.

Кількість репатріантів у першому кварталі 1960 р. становила 16 осіб, з яких 56 % були вихідцями з Аргентини та Канади [11]. Зазначимо, що це доволі низький показник у порівнянні з попередніми періодами.

Станом на 5-ге листопада 1960 р. в Тернопільську область прибуло 454 особи, у тому числі 65 родин, у яких налічувалося 173 члени сімей. Із загальної кількості прибулих громадян у містах проживали 92 особи, у сільській місцевості – 362. Репатріанти і реемігранти, які прибули в область, були забезпечені житлом і проживали у комунальних відомчих квартирах – 91 особа, особистих будинках – 328 осіб, у рідних – 25 осіб [12]. Державне керівництво на даному етапі репатріації проводило скурпульозну політику обліку переміщених осіб, перевіряло побутові та соціальні умови їхнього проживання. Відповідно до постанови Ради міністрів СРСР у лютому 1960 р. була проведена перевірка умов проживання прибулих громадян, що констатувала задовільний рівень побутової забезпеченості. Подібна перевірка показала і проблеми переселенців, які мали бути ліквідовані у короткий термін.

Як зазначає Т. Пастушенко: «Можна припустити, що самі репатріанти почували себе деякою мірою поза основними соціальними групами суспільства, в позакласовому просторі, такими собі маргіналами» [27, с. 267]. Репатріанти обов'язково мусили реєструватися у відповідних органах за місцем проживання й регулярно проходити повторну перевірку. Під час прийому на роботу, навчання, вступі до партії, для поїздки за кордон чи зміни місця проживання потрібно було заповнювати певні документи, у яких необхідно було свідчити стосовно своєї (чи найближчих родичів) участі у Другій світовій війні. Зазначимо, що такі питання зберігалися в анкетах і певний час після розпаду СРСР. Перелічені обставини вказують на довготривалий нагляд за репатріантами (поряд з іншими категоріями позбавленців) у радянському суспільстві, що у свою чергу можна сприймати як штучне заниження їх соціального статусу, тобто маргіналізацію [27, с. 268].

Отже, згідно доповідної, стає очевидним, що не усім бажаючим надавалася можливість повернення на рідну землю. Відповідні комісії ретельно вивчали справи аплікантів щодо можливості співробітництва з ворогом та користі для Радянського Союзу.

Як свідчить записка Керівнику головного управління організованого набору робітників і переселення при раді міністрів УРСР О. Могилі завідуючого відділом оргнабору робітників та переселення Тернопільської області В. Кононенка від 8 серпня 1961 р., станом на 1 липня 1961 р. серед прибулих 8 осіб були непрацездатного віку та перебували на утриманні родичів [14]. Загалом у 1961 р. в Тернопільську область прибуло 22 особи, з яких 55 % - мешканці Канади [15]. Також цікавим є факт, що близько 45 % осіб були непрацездатного віку та потребували допомоги від держави.

У 1963 р. на Тернопілля прибуло лише 18 репатріантів, з яких 55 % були мешканцями Канади [16]. Станом на 23 квітня 1963 р. у Теребовлянський район Тернопільської області прибула 41 особа, з яких 7 осіб померло та 4 вибули за межі району. Значна частина прибулих мала похилий вік та перебувала на утриманні своїх родичів [17]. Водночас владою проводилась відповідна робота з тими, хто не випишував газет та не був залучений до громадських робіт.

Упродовж наступних років репатріаційні процеси носили млявий характер та проводилися у відповідності із заявами-проханнями емігрантів без яскраво вираженої зацікавленості влади у даних особах. Реальну можливість повернутися на Батьківщину отримували лише ті особи, які у минулому нічим не завинили перед Радянським Союзом та при ретельній перевірці усіх родин, з яких вони походили.

Ситуація, що склалася у наступні роки, безпосередньо залежала від вищезазначених факторів та бажання емігрантів повертатися додому. Кількість репатріантів за 1964–1970 рр. у Тернопільську область становила 90 осіб, що є доволі низьким показником [18–24].

Таким чином, розпочинаючи з другої половини 60-х рр. XX ст. процес репатріації на Тернопільщині був фактично завершеними. Уже з 1965 р. спостерігався спад чисельності

прибулих, який у 1970 р. склав 5 осіб. Згодом репатріаційний процес перестав розглядатися як окреме явище та аналізувався у ході міграційної активності населення.

Отже, динаміка процесу репатріації населення Тернопільської області упродовж 50–60-х рр. ХХ ст. полягала у сповільненні темпів прибуття осіб із-за кордону, що було обумовлено завершеністю міграційних процесів, спричинених Другою світовою війною. Основна частина переміщених осіб повернулася додому у перші повоєнні роки. Умовно можна виділити два репатріаційних потоки: перший був спрямований з Європи, в основному із окупаційних зон, який тривав до середини 1950-х рр.; другий – потік мігрантів з країн Америки та Австралії, який тривав у 1950–1960 рр. Спільною рисою для усіх репатріантів, не зважаючи на країну їхнього вибуття, був процес їхньої адаптації у радянському суспільстві, який полягав у постійному контролі та тиску з боку відповідних органів. На нашу думку, основними причинами, що спонукали українців до повернення на Батьківщину, було бажання возз'єднатися зі своїми сім'ями, почуття патріотизму та вплив радянської пропаганди закордоном.

Список використаної літератури

1. Гальчак С. Облік як форма контролю та стеження за репатріантами у повоєнному СРСР / С. Гальчак // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. - 2010. – Вип. 36. – С. 316-327 ; Halchak S. Oblik yak forma kontroliu ta stezhennia za repatriantamy u povoiennomu SRSR / Serhii Halchak // Istoriiia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty. – К. : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. – Вур. 36. – С. 316–327.
2. Грінченко Г. Г. Примус до праці: обриси зневолення / Г. Г. Грінченко // Національна та історична пам'ять. - 2013. - Вип. 9. - С. 34-53 ; Hrinchenko H. H. Prymus do pratsi: obrysy znevolennia / H. H. Hrinchenko // Natsionalna ta istorychna pamiat. - 2013. - Вур. 9. - С. 34-53
3. Державний архів Тернопільської області (ДАТО) ф. Р-1. Статистичне управління Тернопільської, оп. 3, спр. 630, арк. 23 зв. ; Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (DATO) f. R-1. Statystychne upravlinnia Ternopilskoi, op. 3, spr. 630, ark. 23 zv.
4. Там само, арк. 24 ; Tam samo, ark. 24.
5. ДАТО, ф. Р-1, оп. 3, спр. 753, арк. 5; 17 ; (DATO), f. R-1, op. 3, spr. 753, ark. 5; 17
6. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 4, арк. 1 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 4, ark. 1.
7. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 4, арк. 3 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 4, ark. 3.
8. Там само, арк. 5–6.
9. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 5, арк. 4–32 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 5, ark. 4–32.
10. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 7, арк. 1–7 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 7, ark. 1–7.
11. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 8, арк. 1–2 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 8, ark. 1–2.
12. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 9, арк. 1 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 9, ark. 1.
13. Там само, арк. 2 ; Tam samo, ark. 2.
14. Там само, арк. 3 ; Tam samo, ark. 3.
15. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 10, арк. 1–10 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 10, ark. 1–10.
16. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 11, арк. 1; 2; 5 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 11, ark. 1; 2; 5.
17. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 12, арк. 3 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 12, ark. 3.
18. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 14, арк. 1; 2; 3 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 14, ark. 1; 2; 3.
19. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 15, арк. 1; 2; 3; 4 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 15, ark. 1; 2; 3; 4.
20. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 16, арк. 1; 2; 3; 4 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 16, ark. 1; 2; 3; 4.
21. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 17, арк. 1; 2 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 17, ark. 1; 2.
22. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 18, арк. 3; 4; 5 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 18, ark. 3; 4; 5.
23. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 19, арк. 1; 2; 3 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 19, ark. 1; 2; 3.
24. ДАТО, ф. Р-2782, оп. 2, спр. 20, арк. 1; 2; 3 ; (DATO), f. R-2782, op. 2, spr. 20, ark. 1; 2; 3.

25. Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор) : моногр. / М. Куницький. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с. ; Kunytskyi M. Prymusova repatriatsiia radianskykh hromadian do SRSR pislia Druhoi svitovoi viiny (ukrainskyi vektor) : monohr. / M. Kunytskyi. – Lutsk : VAT «Volynska oblasna drukarnia», 2007. – 248 s.

26. Мелешко Н. Б. Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944–1953): організація, структура, функціонування : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Наталія Борисівна Мелешко; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2014. – 22 с. ; Meleshko N. B. Systema orhaniv repatriatsii «peremishchenykh osib» na terytorii Ukrainskoi RSR (1944–1953): orhanizatsiia, struktura, funktsionuvannia : avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Nataliia Borysivna Meleshko; Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova. – Kyiv, 2014. – 22 s.

27. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х–середина 1950-х рр.) : кол. моногр. : у 2-х кн., 3-х ч. / відп. ред. В. Даниленко. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 3. – 336 с.

28. Пронь Т. Репатріація польського населення з Південно-Східних та Центральних областей Української РСР у Польщу у 1944–1951 роках / Т. Пронь // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – 2010–2011. – Вип. 3–4. – С. 170–185 ; Pron T. Repatriatsiia polskoho naseleння z Pivdenno-Skhidnykh ta Tsentralnykh oblastei Ukrainskoi RSR u Polshchu u 1944–1951 rokakh / T. Pron // Ukraina-Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist. – 2010–2011. – Вур. 3–4. – S. 170–185

29. Турчин Т. Репатріація примусових робітників з Німеччини до Станіславської області (1944–1953 рр.) / Т. Турчин // Вісник Прикарпатського університету. Історія. - 2013. – Вип. 23-24. - С. 435-441 ; Turchyn T. Repatriatsiia prymusovykh robitnykiv z Nimechchyny do Stanislavskoi oblasti (1944–1953 rr.) / T. Turchyn // Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii. - 2013. - Вур. 23-24. - S. 435-441

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

I. Tymkiv

THE INFLUENCE OF REPATRIATION ON THE STRUCTURE OF POPULATION IN TERNOPIL REGION IN 1950-1960S.

In this article there is an analysis of repatriation processes of population in Ternopil region in 50-60s in XX century. There is characterized an impact of World War II results on the destiny of people who were in German captivity and the process of their return on the territory of the Soviet Union. There is shown a role of international legal system as stimulating factor of repatriation in Ternopil region and outside of it. There are investigated special features of ideological advocacy and a system of total control of repatriated people in 50-60s in XX century. This article shows the features of social and daily routine adaptation of returnees in their motherland and their relations with local people and government.

The methodological framework of research are the principles of scientific knowledge: scientific, systematic, historical and pluralistic. The article is created using such approaches as problematic-chronological, comparative-historical, systematic, structural, logical-analytical.

A separate direction in migration was the process of repatriation of the population, which was caused by the consequences of the World War II. Among the repatriates was a population that was forcibly removed to Nazi Germany and required a return to the territory of the Soviet Union. Most of the repatriates were from Western Europe (those who returned to the mid-1850's) and America (returned in the second half of the 1950's and 1960's XX c.). For the Ternopil region, the repatriation of the Polish population to the Polish People's Republic was typical, which greatly reduced its number in the region in comparison with the previous years.

Key words: repatriation, Ukrainians, Polish, displaced people, resettlement distribution points.

Т.В. Ткаченко

СТАН ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНО ГОСПОДАРСТВА КИЄВА ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПЕРЕПИСУ 2 БЕРЕЗНЯ 1874 р.

У статті аналізуються результати одноденного перепису Києва, проведеного Південно-Західним відділом Російського географічного товариства, визначені особливості організаційної підготовки до його проведення, що забезпечило з'ясувати не лише загальну кількість населення та його етнічно-соціальний склад, але й рівень розвитку житлового фонду і комунального господарства міста.

Ключові слова: перепис населення, Київ, міські жителі, місто, передмістя, будинок, квартира.

Сучасний розвиток суспільства з його інтенсивними соціально-політичними та економічними процесами неможливий без періодичного проведення статистичних досліджень. Перепис населення упродовж багатьох століть залишається найбільш достовірним джерелом з'ясування різноманітних соціальних відомостей про населення. Його результати сприяють регулюванню майже всіх напрямів розвитку суспільства та забезпечують розробку й реалізацію багатьох програм соціально-економічного розвитку держави. Необхідність проведення в Україні чергового перепису населення обумовлює потребу звернення та використання історичного досвіду статистичних досліджень минулого з врахуванням сучасних світових викликів розвитку держави.

Питання організації та проведення одноденного перепису Києва отримали певне висвітлення у дослідження науковців. Серед праць наукового та публіцистичного характеру слід відзначити публікації В. Милько, П. Пустоход, Ю. Хорунжого [5; 7-8; 11-12]. У працях автори розглядали підготовчий період проведення перепису, характеризували його результати та історичне значення. Однак поза увагою науковців залишаються окремі питання, що потребують подальших досліджень.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі наукових праць та опублікованих джерел проаналізувати стан житлово-комунального господарства Києва за результатами одноденного перепису та з'ясувати особливості забудови міста середини др. пол. ХІХ ст.

Одноденний перепис Києва був проведений 2 березня 1874 р. членами Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Головна мета проведення статистичного дослідження полягала у отриманні різнобічних відомостей щодо міста Києва та його мешканців. З цієї причини було прийняте рішення про надання права проведення перепису науковому товариству, серед особливих завдань якого, згідно установчих документів, містилося і завдання здійснення статистики місцевого населення. Такою установою у тогочасному Києві був Південно-Західний відділ Імператорського Російського Географічного товариства. Саме він отримав можливість підготувати та провести складний процес статистичного дослідження.

Підготовка до проведення перепису тривала майже рік. За цей час організаційна комісія, яка була створена у червні 1873 р. на чолі членом товариства П. Чубинським, здійснила ретельну розробку всіх питань, пов'язаних з проведенням перепису. Були визначені межі міста, час перепису, форма листків для опитування, спосіб їх роздачі, перебіг самого перепису. На засіданні комісії 23 вересня 1873 р. був створений Розпорядчий комітет, до обов'язків якого відносилось безпосередня організація перепису та нагляд за його проведенням [5, с. 87]. Взірцем для проведення перепису у

Києві став перепис 1869 р. у м. Санкт-Петербурзі. Переписні листи мали використовуватися у двох зразках. В один вносилися відомості про будинки міста, в інші – відомості про його мешканців. Однак у Києві результати перепису було вирішено розширити. Мова, перш за все, йшла про внесення в результати перепису відомостей про технічні характеристики міських будинків. З цією метою до переписних листів додавалися пункти, що мали містити інформацію про будинки та квартири міста та тих передмість, які через свою особливість соціально-економічного зв'язку з Києвом, також підлягали перепису. Пропонувалося включити до переписних листів дані про висоту кімнат та загальну площу квартир, але така інформація, на думку членів підготовчого комітету, була заскладною для більшості мешканців міста. Поряд з цим, як вважали члени комітету, відомості про загальну площу помешкань власники квартир або ж господарі будинку можуть навмисно викривляти [4, с. 20]. У Києві на той час розглядалася значна частина судових справ, пов'язаних з міською нерухомістю. Надання будь-якої інформації про власне житло сприймалося окремими мешканцями міста як замаскований шлях для можливого використання таких даних, зокрема для з'ясування наявності прав на житлову площу. Тому члени комітету досить зважливо відносилися до включення в переписні листи таких питань. Певна інформація щодо помешкань жителів міста зберігалася у міській управі, зокрема щодо загальних площ міських будинків. У випадку відсутності окремих даних розглядалася можливість залучення цих відомостей від міського землеміра.

Варто зазначити, що одноденний перепис Києва мав на меті виключно отримання статистичних відомостей по місту, свідченням чого є той факт, що при його проведенні від жителів не вимагали паспортів чи інших посвідчень особи. Перепис охоплював приватні, державні та громадські будівлі. Відомості про будинки збиралися з врахуванням інформації про загальний стан садиб із зазначенням застрахованих та незастрахованих житлових й нежитлових приміщень. Страхові суми при цьому також підлягали обліку. Перепис передбачав зазначення розташування будівель відносно вулиць міста та інших споруд. Наявність водопостачання та газового освітлення у міських будинках також враховувалася. Перепис житлових будинків включав їх розподіл за розташуванням відносно вимощених вулиць міста з чітким визначенням частки кам'яної бруківки та наявності тротуару. До відомостей, що підлягали перепису, відносилися дані про присадибні сади та городи з позначенням кількості жителів, які ними користуються, а також щодо наявності ресорних екіпажів та домашніх тварин.

Анкета переписного листа окремого будинку містила наступні пункти:

1. Якої частини?

Якого кварталу?

По якій вулиці?

№ будинку.

Примітка 1. Якщо будинок на розі, то варто написати «на розі таких-то вулиць» та позначити обидва або ж три №№ будинків, якщо такі є.

Примітка 2. Якщо будинок знаходиться в перевулку, на набережній – то писати «в перевулку такому-то», «на площі такій-то» або «на набережній такій-то».

2. Стан, ім'я і прізвище домовласника.

3. Скільки всіх будівель у садибі?

Скільки власне житлових будинків та на скільки поверхів?

4. Позначити про кожну споруду окремо:

а) з чого вона збудована?: (кам'яна або дерев'яна, або плетена, або металева);

б) чим покрита?: (металом, черепицею, толем, гонтом, тесом, соломною, очеретом);

в) скільки будівель виходить на вулицю, площу або набережну?

5. Скільки всіх квартир в будинку та скільки з них зайняті?

6. Чи є в будинку церкви, каплички, школи, пансіони, притулки, богадільні, лікарні, аптеки, публічні бібліотеки, поштові та телеграфні станції, типографії, трактири, питні заклади, винні погребі, пивні лавки, контори, позичкові каси, також фабрики та заводи, і загалом промислові та ремісничі заклади, та якщо так, то які саме?

7. Якщо будинок збудований за останні 10 років, то коли саме?

8. Чи наявний у дворі колодязь, якщо ні – то звідки постачається вода? Чи немає ставка, копанки? Чи протікає через садибу річка, струмок?

9. Чи проведений у будинок газ і якщо так, то чи освітлюються лише сходи, чи також квартири і скільки саме?

10. Чи застрахований будинок від вогню, в якому саме страховому товаристві та на яку суму?

11. Чи є бруківка по вулиці біля будинку та чи на всю ширину вулиці? Чи вимощене подвір'я та чим: бруківкою чи деревом?

12. Чи є при будинку тротуар та який саме?

13. Чи є при будинку сад, город?

14. Скільки при садибі знаходиться:

- коней: екіпажних, верхових та робочих;
- для власного користування чи для найму?
- рогатої худоби: овець (тонкорунних та простих), свиней, кіз та собак.

15. Чи наявні при садибі ресорні екіпажі? Якщо так, то скільки однокінних та парокінних? [4, с.33].

Відомості про міські квартири включали в себе узагальнюючу характеристику кожної квартири, дані про розміщення квартир за поверхами; кількість кімнат квартири; кількість вікон та їх розташування; кількість у квартирах опалювальних засобів, кількість незаселених квартир та їх кімнати, безкоштовні квартири за кількістю кімнат; безкоштовні квартири за кількістю мешканців по відношенню до кількості кімнат; вартість квартирної плати.

Анкета переписного листа квартири містила наступні пункти:

1. На якому поверсі квартира?

2. Скільки в квартирі кімнат?

Примітка: кухня та передпокій вважалися при цьому за окрему кімнату, коридори та комори взагалі не підлягали обліку.

3. Скільки у квартирі вікон з виглядом на вулицю та площу? Скільки вікон з виглядом на подвір'я або в сад, та скільки з виглядом на коридор та в галерею?

4. Скільки в квартирі топок?

5. Чи слугує квартира для проживання однієї сім'ї, чи власник квартири надає житло іншим мешканцям?

6. Чи немає в квартирі якого-небудь закладу: навчального, торгового, промислового чи іншого, та якщо так, то якого саме?

16. Яка суму за квартиру сплачується власнику будинку: з дровами та без дров, за місяць, за рік, чи подобово? [4, с. 37].

Програма проведення перепису житлового фонду Києва передбачала певні особливості. Статистичному обліку підлягали не лише будинки та розміщені там квартири, а й інші будівлі, в тому числі й різноманітні присадибні приміщення. До загальної кількості наявних в місті й передмісті будинків зараховували і напівзруйновані та старі будівлі. При цьому за рішенням організаційної комісії житловими вважалися лише ті будівлі, які опалювалися або могли опалюватися та призначалися для постійного проживання. До різних видів житлових приміщень відносили і жилі землянки. Перепис будівельних характеристик будинку включав

зазначення матеріалу, з якого будинок зведений. Окремо позначалися напівкам'яні чи напівдерев'яні будинки. Квартирою вважалося приміщення не менше однієї кімнати, яке займає окремий мешканець. Сторожові та поліцейські будки рахувалися окремою квартирою за умови, що вони знаходяться певній відстані від інших будівель та водночас слугують для когось постійним приміщенням для житла. Юридичні кабінети не зараховувалися до контор, а позичковими касами вважалися лише ті, які проводили діяльність відкрито та мали при цьому офіційну вивіску. Всі інші позичкові каси, що функціонували приховано, за характером діяльності їх власників відносили до лихварських.

Перепис будинків міста розпочався заздалегідь. До 22 лютого 1874 р. включно кожен власник будинку або особа, яка його заміщає, повинні були внести необхідні відомості у переписний листок, що попередньо отримали. Заповнені бланки збиралися місцевою поліцією у термін з 18 по 22 лютого 1874 р. [4, с. 32]. У випадку неграмотності власника будинку від нього вимагалось завчасно попередити про цю обставину, щоб організатори перепису мали можливість надати допомогу у заповненні переписних листів.

Тогочасний Київ був поділений на Печерську, Палацову, Старокиївську, Либідську, Подільську, Плоску частини, Лук'янівський і Куренівський квартали. За результатами проведеного перепису загальна кількість жителів Києва разом з передмістями становила 127 251 осіб, з яких мешканців міста нараховувалося 116 774 особи [14, с. 187]. Дані перепису визначили Либідську частину Києва найбільш заселеною, тоді як показник кількості населення Куренівського кварталу був найменшим. Площа Києва на час перепису за офіційними даними становила 45,5 кв. верств або 51,8 кв. км. [14, с.220], що в перерахунку на загальну кількість жителів міста становило 1 житель на 123 кв. м. Київ тих часів відзначався значними пустирями не лише на околицях, а й у центральній частині міста. Третина тогочасної міської території залишалася незабудованою.

На час проведення перепису у Києві нараховувалося 17 323 будівлі, а разом з передмістями їх кількість становила 19 867 одиниць. Найбільш забудованою виявилася Либідська частина міста (3 309), а територією з найменшою кількістю будівель стала Палацова частина Києва (748) [4, с. 276].

Загальна кількість окремих садиб становила 6 375 одиниць, з яких в місті розташовувалося 5 373 (84,3%) садиби, в передмісті – 1 001 (15,7%). У перерахунку кількості садиб на показник площі забудови Києва середня площа окремої садиби становила 4678,7 кв. м. [12, с.222]. Найвищий показник кількості садиб був зареєстрований у Плоскій частині міста. На день перепису там нараховувалося 1 131 садиба. Таке зосередження садиб саме у цій частині міста обумовлювалося близькістю залізничного вокзалу Києва. Серед передмість кількість садиб найбільше налічувалося у Деміївці разом з Саперною Слободкою – 408 одиниць. Житлових будинків найбільше розташовувалося на Куренівці (862), а у передмісті – у Деміївці та Саперній Слобідці (546). Разом по Києву та передмістю кількість житлових будинків сягала 10 669 одиниць та 9 198 нежитлових будівель [4, с. 276].

Переважаюча більшість міських будинків були одноповерховими і лише близько 16% з них мали другий поверх. Будинки на три та більше поверхів становили рідкість. Трьохповерхових будинків нарахували 160 одиниць, з яких у передмісті знаходилося всього два, а серед міських районів в лідерах перебувала Старокиївська частина – 33 будинки. Перепис виявив у Києві 18 житлових будинків на чотири поверхи та три п'ятиповерхівки. Будинки для проживання головним чином будували з дерева. Кам'яних та напівкам'яних будинків нараховувалося небагато. Їх частка становила близько 23% і за виключенням 14 будинків всі вони розташовувалися в міській смузі

Києва. Поряд з цим 988 житлових помешкань міста склали землянки та мазанки [4, с. 276-277].

Дерево було найбільш розповсюдженим будівельним матеріалом не лише для зведення стін міських будинків, але й для будівництва даху. Дерев'яних будинків з дерев'яним дахом за результатами перепису у Києві та передмісті нараховувалося 4 334 одиниці [4, с. 280]. Металеві дахи головним чином зустрічалися в міській смузі та при будівництві кам'яних будинків. Не втрачала свої властивості і солома як покрівельний матеріал. У тогочасному Києві залишалася ще значна частина житлових будинків з солом'яним дахом. Як засвідчив перепис, рідкісним покрівельним матеріалом був толь, що становив собою картон, просочений асфальтом. Житлових будинків з таким незвичним дахом нараховували всього 6, виключно у міській смузі. Дещо більше дахів з толю нараховувалося у нежитлових будівлях. Їх кількість становила 35 одиниць, з яких 5 належали до будівель передмістя. Серед нежитлових будівель результати перепису виявили три, дах яких був зведений з черепиці. Всі вони розташовувалися також у міській смузі [4, с. 281].

Варто зазначити, що під час підготовки проведення перепису певна увага приділялася питанню необхідності зазначення у переписних листах кількості вікон у міських помешканнях. На думку окремих членів підготовчого комітету дане питання в перепису сприяло б визначенню приблизних розмірів житла та становило важливу складову у з'ясуванні рівня санітарного стану міста. У переписних листах даний пункт залишився, а в результатах проведеного статистичного дослідження поряд із кількістю вікон у кожній квартирі було відображено і їх місце розташування. Житлові будинки Києва зводилися переважно з виглядом на вулицю або подвір'я. Набережну Києва мали можливість спостерігати з власних помешкань жителі Подільської і Печерської частини міста, а також частково Плоскої. Житлові будинки Печерська головним чином виходили на пустирі. Таких будівель нараховувалося 339 одиниць [4, с. 284].

Результати перепису виявили зростання активності забудови Києва за останні роки. Ще на підготовчому етапі проведення перепису було прийнято рішення про обов'язковість включення до відомостей щодо міських будівель року їх побудови. При цьому статистичні дані з цього питання збиралися лише за останнє десятиріччя і виключно щодо житлових будинків. За даними перепису побудованих до 1864 р. житлових будинків в Києві та передмісті було нараховано 8 360 одиниць, з яких 7 687 знаходилося на території міста [4, с. 285]. Найбільш забудованими у житловому відношенні до 1864 р. виявилися Плоска, Либідська, Печерська та Подільська частини міста. Першість серед передмість за цим показником посідала Деміївка та Саперна Слобідка. За десять років – з 1864 р. по березень 1874 р. – у Києві з'явилося 2 309 нових будинків для житла. Старокиївська та Либідська частини міста переважали за темпами міської забудови, а Деміївка та Саперна Слобідка посідала перше місце у появі нових будинків серед передмість. З кожним роком будівництво житла у Києві зростало і в останній перед переписом рік у місті з'явилося 339 нових будинків та 104 у передмісті [4, с. 285].

Міських квартир в житлових будинках Києва налічувалося 18 971 і ще 2 232 у передмісті. Найбільше їх зосереджувалося у Либідській, Плоскій та Старокиївській частинах міста. Всі вони різнилися як за технічними характеристиками, так і за кількістю кімнат. Більшість квартир розташовувалися на першому поверсі будинків (13 311), але залишалися й такі, що містилися у підвальних приміщеннях (1 415). У Старокиївській частині Києва п'ять квартир мали найвище на той час місце розташування – п'ятий поверх будинку. Однокімнатні квартири Києва посідали першу позицію у переліку визначення кількості кімнат міських квартир. Така ж статистика була спостерігалася і у передмісті. Загалом кількість кімнат у окремій квартирі

рахувалася від однієї до п'ятнадцяти і більше. Більше п'ятнадцяти кімнат в межах одного помешкання мали 194 міських квартир, з яких 65 розташовувалися у Старокиївській частині. Квартири передмість суттєво не відрізнялися між собою за кількістю кімнат. У переважаючій більшості вони також були однокімнатними, а найбільше кімнат (13 та 14) мали одна квартира на Шулявці та одна квартира у Деміївці. Кількість незаселених квартир разом з визначенням кімнат, що в них розташовувалися, також підлягала обліку. Таких помешкань виявилось 455, з яких 49 розташовувалися у передмісті [4, с. 318]. Разом з цим, результати перепису включали різноманітні дані про кількість безкоштовних квартир, про кількість кімнат у цих квартирах та кількість їх мешканців, вартість плати за користування квартирою помісячно та за рік та ін.

До результатів перепису входили дані і про рівень благоустрою міста. Ці дані засвідчили відсутність бруківки біля переважної кількості садиб. Вихід на бруківку мали всього 1 746 міських садиб, а у передмісті її взагалі не існувало [4, с. 290]. 329 міських садиб мали цілковиту вимощеність подвір'я різним будівельним матеріалом. Перевага при цьому надавалася каменю, якими були вимощені подвір'я 276 садиб Києва. Іншим матеріалом ставало дерево та рідко цегла. Окремі міські садиби упорядковували власні подвір'я лише доріжками, матеріалом для яких слугувала переважно цегла. Найбільша кількість садиб з вимощеним подвір'ям чи доріжками налічувалася у Старокиївській частині міста – 421 одиниця, а Куренівський квартал взагалі не мав подібних садиб [4, с. 291]. У чотирьох садибах Старокиївської частини доріжки подвір'я були асфальтовані. Садиби передмість не відзначалися значним благоустроєм і їх подвір'я за єдиним виключенням не були нічим вимощені.

Як засвідчили результати перепису, більшість міських садиб Києва були позбавлені централізованого водозабезпечення. Лише 143 садиби мали доступ до водопровіду, а мешканці 1 304 садиб користувалися водою з криниць. Загальна кількість міських садиб без води значно перевищувала показники кількості садиб, що мали власний доступ до води. З 5 354 міських садиб жителі 3 845 садиб змушені були самостійно турбуватися про забезпечення себе водою, тобто за переписом вони позначалися як такі, що позбавлені власного водопостачання. Подібна ситуація була виявлена і серед передмість, де з 1 101 садиби лише 116 мали власні криниці [4, с. 286].

Міські садиби тогочасного Києва відчували нестачу і централізованого освітлення. До його появи у місті залишався ще певний час, а тому перепис засвідчив мізерний показник використання газового світла серед киян. Розвиток міського освітлення лише набував розмаху, а тому, зважаючи на загальну кількість міських садиб (5 373), показник 75 садиб, що користувалися газовим світлом, був занадто низьким [4, с. 287]. У передмісті лише мешканці однієї садиби мали у користуванні газове освітлення.

Складовою частиною статистичних відомостей, отриманих під час перепису, стали дані про загальну кількість транспортних засобів, худоби і домашніх тварин, які знаходилися у користуванні та утриманні містян. Результати перепису зафіксували 2 665 ресорних екіпажів, якими володіли мешканці Києва. З них лише 115 належали жителям передмість. Загальну кількість екіпажів міста у результатах перепису групували за поділом на ті, які були у власному користуванні киян, та для найму. Для робочих потреб у мешканців міста та передмість знаходилося 3 197 коней, з яких 1 470 тримали для найму, інші ж утримувалися для власного користування. Поряд з кінями у домашньому господарстві населення були велика рогата худоба, свині, вівці та кози. Великої рогатої худоби на день перепису налічувалося 4 301 голів, з яких 512 належали мешканцям передмість. Свиней та кіз налічувалося відповідно 2 834 та 707 голів, а вівць тримали переважно жителі Куренівського кварталу, де нараховувалося 557

тварин. Ще по чотири вівці знаходилися у господарстві мешканців Старокиївської частини міста та у жителів Соломенки і Протасового Яру. Єдиною домашньою твариною, яку було вирішено підпорядкувати обов'язковому обліку, стали собаки. На всіх мешканців міста та передмість виявилось 6 486 цих тварин, з яких 5 759 знаходилися на території Києва [4, с. 300-301].

Таким чином, ретельна підготовка та організація одноденного перепису Києва 2 березня 1874р. забезпечили з'ясування не лише загальної кількості населення, але й рівня розвитку житлового фонду міста та його комунального господарства. Результати перепису стали потужним джерелом інформації для визначення існуючих проблем міста й пошуку можливих шляхів їх вирішення. Отримані відомості впливали на розробку та реалізацію багатьох напрямів адміністративного управління й соціальної політики на міському рівні. Перепис житлового фонду та комунального господарства Києва став базовою основою у формуванні програм житлового будівництва та розбудови міста в цілому.

Список використаної літератури

1. Водарский Я. Е. Население России за 400 лет (XVI – начало XX в.) / Я.Е. Водарский. – Москва : Просвещение, 1973. – 160 с. ; Vodarskiy Ya. Ye. Naselenie Rossii za 400 let (KhVI – nachalo KhKh v.) / Ya. Ye. Vodarskiy. – Moskva : Prosveshchenie, 1973. – 160 s.

2. Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества в 2-х т. – Киев : Типография Университета Св. Владимира, 1874. – Т. 1 : За 1873 год. – 366 с. ; Zapiski Yugo-Zapadnogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva v 2-kh t. – Kiev : Tipografiya Universiteta Sv. Vladimira, 1874. – Т. 1 : Za 1873 god. – 366 s.

3. Записки Юго-Западного отдела Императорского Русского географического общества в 2-х т. – Киев : Типография Университета Св. Владимира, 1875. – Т. 2 : За 1874 год (с картою Буковины). – 633 с. ; Zapiski Yugo-Zapadnogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva v 2-kh t. – Kiev : Tipografiya Universiteta Sv. Vladimira, 1875. – Т. 2 : Za 1874 god (s kartoyu Bukoviny). – 633 s.

4. Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною слободою по переписи 2 марта 1874 года, произведенной и разработанной Юго-Западным отделом Имп. Русского географического общества. – Киев : Типография Университета Св. Владимира, 1875. – 403 с. ; Kiev i ego predmestya: Shulyavka, Solomenka s Protasovym Yarom, Baykova Gora i Demievka s Sapernoju slobodoyu po perepisi 2 marta 1874 goda, proizvedennoy i razrobotannoy Yugo-Zapadnym otdelom Imp. Russkogo geograficheskogo obshchestva. – Kiev : Tipografiya Universiteta Sv. Vladimira, 1875. – 403 s.

5. Милько В. Київський одноденний перепис населення 2 березня 1874 р.: організація, проведення, результати / В. Милько // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 85-93 ; Mylko V. Kyivskiy odnodennyi perepys naseleennia 2 bereznia 1874 r.: orhanizatsiia, provedennia, rezultaty / V. Mylko // Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. – 2012. – Vyp. 15. – S. 85-93

6. О домах и квартирах г. Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г. – Б.м., б.г. – 53 с. ; O domakh i kvartirakh g. Kievа po odnodnevnoy perepisi, proizvedennoy 2 marta 1874 g. – B.m., b.g. – 53 s.

7. Пустоход П. И. К столетию переписи населения Киева 1874 года : заметки о ее производстве и некоторых итогах / П. И. Пустоход // Демографические тетради. – 1974. – Вып. 9. – С. 225–238 ; Pustokhod P. I. K stoletiyu perepisi naseleniya Kievа 1874 goda : zametki o ee proizvodstve i nekotorykh itogakh / P. I. Pustokhod // Demograficheskie tetradi. – 1974. – Vyp. 9. – S. 225–238

8. Пустоход П. І. Київ понад сто років тому : [Перший перепис населення м. Києва 2 берез. 1874 р.] / П. І. Пустоход // Наука і суспільство. – 1988. – № 4. – С. 14 ; Pustokhod P. I. Kyiv ponad sto rokov tomu : [Pershyi perepys naselennia m. Kyieva 2 berez. 1874 r.] / P. I. Pustokhod // Nauka i suspilstvo. – 1988. – № 4. – S. 14.

9. Рашин А. Г. Население России за 100 лет / А. Г. Рашин. – Москва : Госстатиздат, 1956. – 352 с. ; Rashin A. G. Naselenie Rossii za 100 let / A. G. Rashin. – Moskva : Gosstatizdat, 1956. – 352 s.

10. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. : до історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х р.р. / Ф. Савченко. – Харків; Київ : Державне видавництво України, 1930. – 414 с. ; Savchenko F. Zaborona ukrainstva 1876 r. : do istorii hromadskykh rukhiv na Ukraini 1860-1870-kh r.r. / F. Savchenko. – Kharkiv; Kyiv : Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1930. – 414 s.

11. Хорунжий Ю. Перший Київський перепис / Ю. Хорунжий // Літературна Україна. – 1986. – 23 жовт. – С. 7 ; Khorunzhyi Yu. Pershyi Kyivskiy perepys / Yu. Khorunzhyi // Literaturna Ukraina. – 1986. – 23 zhovt. – S. 7

12. Хорунжий Ю. Перший київський / Ю. Хорунжий // Отчий край: іст.-літ. збірник. – Київ, 1988. – Вип. 3. – С. 120–122 ; Khorunzhyi Yu. Pershyi kyivskiy / Yu. Khorunzhyi // Otchyi krai: ist.-lit. zbirnyk. – Kyiv, 1988. – Vyp. 3. – S. 120–122

13. Чубинский П. Разъяснения к Таблицам о жителях Киева по переписи 2 марта 1874 г. / П. Чубинский, И. Новицкий. – Киев, 1875. – 16 с. ; Chubinskiy P. Razyasneniya k Tablitsam o zhitelyakh Kievа po perepisi 2 marta 1874 g. / P. Chubinskiy, I. Novitskiy. – Kiev, 1875. – 16 s.

14. Чубинський П. П. Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи произведенной 2 марта 1874 г. : Реферат, прочитанный в годичном собрании Юго-Западного Отдела 23 марта 1875 г. / П. П. Чубинський – Киев : Тип. М. П. Фрица, 1875. – 32 с. ; Chubinskiy P. P. Obzor dannykh o naselenii goroda Kievа po odnodnevnoy perepisi proizvedennoy 2 marta 1874 g. : Referat, pročitannyu v godichnom sobranii Yugo-Zapadnogo Otdela 23 marta 1875 g. / P. P. Chubinskiy – Kiev : Tip. M. P. Fritsa, 1875. – 32 s.

Стаття надійшла до редакції 01.11.2017 р.

T. Tkachenko

KYIV HOUSING AND COMMUNAL SERVICES STATE JUDGING BY THE CENSUS RESULTS DATED THE 2nd OF MARCH 1874

The article analyzes the results of Kyiv one-day census conducted by the South-East department of the Russian Geographical Society. It defines the peculiarities of its preparation and organization. Examining issues of the statistical studies historical past enables to engage gained experience in order to upgrade the population accounting system in Ukraine nowadays. It was determined that the main purpose of census was to obtain multiform data as to Kyiv city and its population including the state of development of the city's housing and communal services. To achieve the purpose in view the detailed census programme with the distinct definitions of all the questions come under accounting was developed. The census of Kyiv housing stock covered private, state and public buildings. The data on the city buildings included their general purpose, certain technical characteristics, year of construction, peculiarities of location, level of amenities, provision with communal public services etc. There was also conducted a detached census of Kyiv flats. At the time of the census there was traced an increase in city's building activity in the last few years especially in Starokyivska and Lybid'ska parts of the city.

The conducted analysis of the census statistical results indicates that the majority of Kyiv city buildings in the second half of the XIX century didn't have centralized water supply and centralized lighting. The component of the statistical data obtained during the census

was the data on the general quantity of vehicles, cattle and domestic animals that were in possession of the city dwellers.

The results of the census became the powerful source of information for defining the existing problems of the city and searching for their possible solution. The information obtained influenced the development and realisation of many aspects of administration management and social policy at the city level.

Key words: *census, Kyiv, city dwellers, city, suburb, building, flat.*

УДК 94(477.73)''1985–1991''

О.О. Усиков

ПРОМИСЛОВА СФЕРА МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х – НА ПОЧАТКУ 1990-х рр.

Метою статті є аналіз промислової сфери Миколаївщини в добу горбачовської перебудови (1985–1991 рр.) Встановлено, що Загальнодержавна економічна криза другої половини 80-х рр. не відразу вдалася взнаки в промисловому секторі Миколаївщини. На кінець 80-х рр. однією з провідних галузей промисловості Миколаївщини залишалось машинобудування. Значну вагу мало суднобудування з обслуговуючими виробництвами та енергетичне машинобудування. Також вагомими залишалися кольорова металургія, електроенергетика, легка, харчово-смакова і переробна промисловості. Регрес промисловості Миколаївщини пощастило на деякий час загальмувати. Однак злам адміністративно-командної системи управління, відсутність централізованого постачання, розрив економічних зв'язків, соціальна нестабільність, розпад СРСР як цілісної держави та інші причини привели до катастрофічного стану економіки. Промисловість області разом з індустрією всієї України в першій половині 1990-го року пройшла «точку неповернення» з радянської системи координат.

Ключові слова: *УРСР, Миколаївщина, промисловість, робітничий клас, перебудова*

Метою статті є аналіз промислової сфери Миколаївщини в добу горбачовської перебудови (1985–1991 рр.). Різні аспекти, опосередковано тотожні з предметом нашого дослідження, містяться в роботах сучасних науковців Є. Горбурова, М. Шитюка, В. Шкварця.

Думка про необхідність кардинальних змін у всіх сферах радянської дійсності озвучена на квітневому (1985 р.) В сфері промисловості горбачовська перебудова розгорталася під гаслом «прискорення» темпів економічного зростання. Розробка економічної програми «прискорення» почалася ще при Ю. Андропові у 1983 р., коли в ЦК КПРС розглядалися пропозиції Держплану СРСР про перспективи розвитку економіки на період до 2000 р. Для прискорення темпів пропонувалося активно запроваджувати у виробництво сучасну техніку й високопродуктивні технології. В червні 1985 р. ЦК КПРС скликав у Москві Всесоюзну нараду з питань науково-технічного прогресу. Організатори й учасники наради переконані в тому, що всі проблеми можна розв'язати, апелюючи до активності й старанності відповідальних осіб. Після наради відбувся пленум ЦК КПУ, присвячений заходам з прискорення НТП. Його рішення дублювали рекомендації Всесоюзної наради. Суспільство не мало уявлення про справжні масштаби економічної кризи. Однак партійна бюрократія все

одно не збиралася відмовлятися від владних прерогатив у сфері управління виробництвом. Про переведення економіки на ринкові засади не йшлося. Засади реформування економічного життя не виходили за межі звичних уявлень про вдосконалення управління підприємствами [1, с. 299].

Спроба перебудувати і удосконалити систему управління економікою, спрямована на підвищення ефективності суспільного виробництва, переведення економіки переважно на інтенсивний шлях розвитку, відзначилась наданням підприємствам і об'єднанням розширених прав у плануванні і господарській діяльності, у створенні умов, що стимулювали високопродуктивну працю, прискоренні науково-технічного прогресу. В Миколаївській області в умовах даного економічного експерименту працювали 13 підприємств і організацій, у тому числі десять – Мінхарчопрому УРСР, два – Мінважмашу СРСР і одне – Мінелектротехпрому СРСР.

Аналіз підсумків першого року їх роботи в нових умовах засвідчив позитивний вплив нового механізму господарювання на діяльність підприємств: підвищилась зацікавленість працівників у більш повному та ефективному використанні наявних резервів виробництва. В цьому немало роль відіграла участь трудових колективів у формуванні планів економічного і соціального розвитку підприємства. Одним з результативних нововведень стала оцінка діяльності об'єднань і підприємств по виконанню плану реалізації з урахуванням договірних зобов'язань. Вперше за багато років усі підприємства Мінхарчопрому УРСР, розташовані на території області, виконали річний план з цього важливого показника. Підприємства харчової промисловості реалізували у рік експерименту продукції на 64,8% більше, ніж у попередньому. Відповідно до умов експерименту плановий фонд матеріального заохочення миколаївських підприємств цієї галузі збільшився на 15%. Розширено асортимент продукції, підвищилася до 57,1% від загального обсягу виробництва питома вага продукції найвищої категорії якості, за що підприємства одержали додаткові відрахування у фонд матеріального заохочення. В цілому по підприємствах Мінхарчопрому УРСР на 33,8% перевиконано план року з прибутку. Набагато перевищили плановий прибуток Засільський і Первомайський цукрові заводи, облхарчопром. Всього підприємствами харчової промисловості одержано 3 млн 849 тис. крб надпланового прибутку. Цінність експерименту у тому, що він допоміг виявити слабкі місця в економіці підприємств, об'єднань. Це залежність від суміжних організацій і підприємств, зокрема, постачальників сировини, які не відповідають за результати експерименту. Обсяги виробництва окремих товарів перевищували замовлення торговельних організацій. У таких випадках на шкоду товарообороту області підприємство реалізувало ці «зайві» товари за межі Миколаївщини, та навіть республіки. Підприємства, які включилися в експеримент, від цього не постраждали, але при цьому населенню області недодало багато товарів. Не забезпечили виконання плану реалізації з урахуванням зобов'язань по поставках, по зростанню продуктивності праці заводи підйомно-транспортного устаткування та «Електротехнік», які не підготовлені до роботи в умовах експерименту. Недоліки виявлено в утворенні фонду розвитку виробництва. Низькі нормативи фондоутворення не забезпечували на окремих підприємствах навіть умов для підтримання в робочому стані діючих основних фондів, не говорячи вже про технічне переозброєння. З 1 січня 1985 р. на Миколаївщині на роботу в нових умовах перейшли чотири підприємства Мінверстатопрому СРСР – дослідний завод мастильних систем, дослідний завод техоснастки, завод «Червоний технік», завод гідравлічних пресів, а також Кам'яномостівський завод сільгоспмашин Мінсільгоспмашу СРСР [2].

Загальнодержавна економічна криза другої половини 80-х рр. не відразу вдалася взнаки в промисловому секторі Миколаївщини. Так, якраз в досліджуваний період СПБ

«Машпроект» перетворилося на великий дослідно-конструкторський комплекс чисельністю понад 4 тис. осіб, що давало змогу забезпечувати проведення повного циклу робіт по розробці газотурбінних двигунів, редукторів, паливних і масляних систем, регулюючої апаратури та інших елементів газотурбінних агрегатів та їх відпрацювання на натуральні параметри. Завершено цикл робіт проведенням державних випробувань дослідного зразка і передачею документації ВО «Зоря» для серійного виробництва. У 1986 р. за створення мультиплікаторів великої потужності і швидкохідності та експериментального стенду групі фахівців присуджена премія Ради Міністрів СРСР [3, с. 25]. У листопаді 1988 р. наказом міністра суднобудівної промисловості СРСР перетворено в науково-виробниче об'єднання «Машпроект», що включає до свого складу конструкторське бюро, оснащене сучасними засобами обчислювальної та розмножувальної техніки, науково-дослідне відділення з комплексом лабораторій, стендів для досліджень вузлів, двигунів і редукторів, дослідне виробництво з комплексом цехів, що забезпечують виготовлення експериментальних вузлів і дослідних двигунів, а також малогабаритних редукторів. У 1985 р. НВК «Машпроект» приступило до створення двигуна М-80 – першого двигуна четвертого покоління. Він розроблявся на базі двигунів третього покоління шляхом їх форсування по витраті повітря, ступеня підвищення тиску, температури газу перед турбіною. Це дозволило при однакових вазі і габаритах двигунів отримати в 1,3–1,5 рази більшу потужність, на 10–12% кращу економічність, в 1,3 рази меншу питому трудомісткість і металоемність. Значна ступінь уніфікації цих двигунів полегшила їх освоєння в серійному виробництві і експлуатації. Розпочата конверсія дозволила спрямувати основні конструкторські зусилля і виробничі потужності підприємства на розробку і створення газотурбінних установок для газової промисловості й енергетики [3, с. 26].

Період Перебудови для виробничого об'єднання «Екватор» характеризується напруженою роботою по завершенню проектування приладів автоматики нового покоління, освоєння їх виробництва і впровадження їх в обладнання системи кондиціонування та очищення повітря. У 1986 р. поставлено на виробництво нове покоління автономних центральних кондиціонерів типу «Клімат-125» для ракетних катерів проекту «Алмаз» і кораблів на повітряній подушці проекту 12323. У вересні 1984 р. проведена восьма Всесоюзна науково-технічна конференція «Сучасний стан та перспективи розвитку кондиціонування повітря на судах». У 1985 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР за великі заслуги у створенні та виробництві спеціальної техніки виробниче об'єднання «Екватор» нагороджене орденом Трудового Червоного Прапора. Об'єднання взяло участь у виставці «Наука – суднобудуванню-89», де експонувалися кондиціонер «Клімат-125», генератор іонів, електродвигун із зовнішнім ротором і інші конструкторські рішення [4, с. 119].

12 квітня 1986 р. відбувся пленум Миколаївського міськкому КПУ, який прийняв постанову про підсумки роботи XXVII з'їзду КПРС і завдання міської партійної організації з виконання його рішень. У постанові зазначалося, що в ході здійснення рішень квітневого (1985 р.) пленуму ЦК КПРС в Миколаєві намітилися певні позитивні зрушення у вирішенні економічних і соціальних питань. Колективи підприємств міста достроково, до 25 грудня 1986 р., завершили плани по реалізації готової продукції, виробивши понад план продукції на суму 39 млн крб.

У перебудовчий період Миколаївщина підтверджує статус міста корабелів. У 1986 р. на ЧСЗ спущено на воду супертраулер «XX з'їзд ВЛКСМ» та газотурбохід «Володимир Васляєв». З початку 1988 р. завод ім. 61 комунара приступив до будівництва нової серії рефрижераторів «Бухта Руська», проект якого створило ЦКБ «Чорноморсуднопроект». Даних суден до 1990 р. побудовано 12 одиниць [5, с. 158]. На заводі «Океан» збудовані траулер «Конструктор Кошкін», рудовоз «Віктор Бакаєв». На

ЧСЗ побудовані супертраулер-рибозавод «Іван Калінін», великий морозильний траулер «Лазурний», спущено на воду авіанесучий крейсер типу «Рига», в 1990 р. – «Варяг». В 1989 р. відбулися штатні випробування авіанесучого крейсера «Адмірал Флоту Радянського Союзу Кузнецов». Поряд з будівництвом військових кораблів здійснювалося будівництво суден промислово-цивільного призначення. У березні 1989 р. на заводі ім. 61 комунара спущено на воду судно «Комунари Миколаєва», в 1990 р. – рефрижератор «Капітан Кириченко», транспортний рефрижератор «Капітан Пряха», ракетний крейсер «Адмірал флоту Лобов» [6, с. 494].

З січня 1987 р. в промисловості області на повному госпрозрахунку і самофінансуванні почали працювати шість підприємств, підпорядкованих Міністерству легкої промисловості УРСР, з січня 1988 р. – 55 підприємств різних міністерств, на частку яких припадає майже третина обсягу промислової продукції. На підприємствах, які працюють в умовах повного госпрозрахунку і самофінансування, впроваджено 553 науково-технічні заходи. Зокрема, п'ять маловідходних, безвідходних та ресурсозберігаючих технологій, у результаті чого прибуток зріс на 1,4 млн. крб. У тому числі за рахунок економії від зниження собівартості продукції – 0,9 млн. крб. Порівняно з 1986 р. у них збільшилися фонди зарплати на 5,5%, матеріального заохочення – на 21,3%, середньомісячна зарплата, включаючи виплати з єдиного фонду матеріального заохочення, – на 9% [7].

За підсумками Всесоюзного соцзмагання за 1987 р. ЧСЗ нагороджений перехідним Червоним прапором ЦК КПРС, ради Міністрів СРСР і ЦК ВЛКСМ, Почесною ювілейною грамотою і занесений на Всесоюзну Дошку пошани на Виставці досягнень народного господарства СРСР. У вересні 1988 р. в павільйоні «Суднобудування» на ВДНГ відкрилася виставка, на якій експонувалися моделі судів і машин, побудованих заводом, а також пріоритетні рішення в області будівництва суден [7.232, с. 5]. У 1988 р. в Миколаєві освоєний випуск близько 200 найменувань нових видів промислової продукції [8, с. 4]. У 1988 р. експорт товарів з області становив 32,2 млн. крб. і за рік збільшився вдвічі. Створено спільне радянсько-австралійське підприємство з розробки прибузьких гранітів «Совмабл». На експорт область поставляла океанські рудовози, дорожні машини, парфюмерно-косметичні вироби. На заводі «Океан», швейному об'єднанні, комбінаті «Червоні вітрила» створені служби зовнішньоекономічних зв'язків [9].

Складнощі у розвитку економіки поглиблювалися і тим, що під час перебування у складі СРСР, народне господарство області базувалося на суб'єктивізмі, волонтаризмі, насильстві й поневоленні. Внаслідок цього структура промисловості, з одного боку, значною мірою набула архаїчного, притаманного для колонії характеру. З другого боку, Миколаївщині нав'язувалося створення понад усяку міру й норму могутніх енергетичних потужностей, підприємств військово-промислового комплексу. Наглядним прикладом диктаторського відношення центру до промислової сфери області стало будівництво Дніпровсько-Бузького гідровузла. Даний проект мав стати одним з перших етапів створення великомасштабного водогосподарського комплексу Дунай–Дніпро. Задум перегородити Дніпро (Дніпровсько-Бузький лиман в районі Очакова) ще однієї греблею, створити нове водосховище, а воду, яка буде додатково акумулюватися, направити на потреби економіки регіону повинен був стати черговим гігантським будівництвом країни рад. Він викликав бурхливі дискусії та диспути на всіх рівнях. Вирішувалася принципово важлива для всієї економіки України проблема, визначався кардинальний напрям економічної та екологічної політики на десятиліття. Внаслідок обмеженого запасу прісної води в регіоні передбачалося створити гідровузол, однак різко негативну позицію зайняли принципові противники проекту, яких переважна більшість: Академія наук республіки, Держкомітет УРСР по охороні

природи, громадські організації, ЗМІ. Вагомі аргументи привели Рада по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР, Інститут гідробіології, інші наукові установи Академії наук України. Будівництво Дніпровсько-Бузького гідровузла, як і всього водогосподарського комплексу Дунай–Дніпро, вкрай негативно позначилося б на екологічну ситуацію в регіоні: спорудження нового водосховища на нижньому Дніпрі неминуче призвело б до акумулювання в ньому забруднених стоків всього басейну річки [10].

На кінець 80-х рр. однією з провідних галузей промисловості Миколаївщини залишалось машинобудування. Значну вагу мало суднобудування з обслуговуючими виробництвами та енергетичне машинобудування. Також вагомими залишались кольорова металургія, електроенергетика, легка, харчово-смакова і переробна промисловості. Промислові підприємства Миколаївської області забезпечували до 50% обсягів продукції суднобудування України, близько 90% – державного виробництва газових турбін, 80% – обсягів сировини для виробництва алюмінію – глинозему, 49% – для виробництва хромових і шкіряних виробів [11, с. 8].

Однак план реалізації промислової продукції 1987 р. з урахуванням зобов'язань з поставок не виконаний. Недопоставка продукції за номенклатурою договорів становить 11,7 млн. крб. і збільшилася проти 1986 р. Особливо низький рівень їх виконання відзначений на заводах «Миколаївсільмаш», «Дормашина», підйомно-транспортного устаткування, імені 25 Жовтня, Олександрівський силікатний, Вознесенське шкіроб'єднання, Очаківський промкомбінат [12]. В 1987 р. з 154 підприємств, перевірених Миколаївським центром стандартизації і метрології, на 117 виявлено порушення нормативно-технічної документації. В 63 випадках встановлені факти реалізації продукції з відступом від вимог стандарту і ТУ на загальну суму близько трьох млн. крб. [13].

Регрес промисловості Миколаївщини пощастило на деякий час загальмувати. Зростання промислового виробництва у 1989 р. порівняно з 1985 р. становило 112,9%. Однак злам адміністративно-командної системи управління, відсутність централізованого постачання, розрив економічних зв'язків, соціальна нестабільність, розпад СРСР як цілісної держави та інші причини привели до катастрофічного стану економіки. Хвиля спаду виробництва не могла обминути й Миколаївщину. Вже в першому кварталі 1991 р. кожне друге підприємство області зменшило обсяг виробництва. Скоротився, насамперед, випуск товарів масового споживання. Надалі спад поглибився. Зупинилися підприємства ряду галузей, робітників посиляли у неоплачувані тривалі відпустки. У важке становище поставлена суднобудівна промисловість, яка забезпечувала роботою і заробітком майже 60 тис. миколаївців. Знизився обсяг перевезень на автомобільному, річковому та авіаційному транспорті. Скоротили обсяги робіт будівельники. Частина підприємств перейшла на скорочений робочий день, тиждень. Відповідно знижувалася реальна заробітна плата. Катастрофічною стала ситуація на машинобудівних підприємствах, де спад виробництва склав 20,8%. Особливо болісним становище стало на миколаївських суднобудівних заводах, основним замовником яких виступало Міністерство оборони СРСР.

Таким чином, уряд М. Горбачова не зміг вирішити найбільш гострі протиріччя в економічному житті країни. Радикальні перетворення, зроблені владою в другій половині 1980-х рр. не вивели економіку з кризи. Причини цього слід бачити, перш за все, в непослідовності тих заходів, які робилися партією і урядом у розглянутий період для вирішення проблем. Вищі керівники країни як і раніше намагалися використовувати командно-адміністративні методи управління в тих випадках, коли чисто економічні заходи не давали передбачуваного результату. Все це в кінцевому

підсумку призвело до того, що проголошена владою політика перебудови, яка спочатку підтримана значною частиною партійних функціонерів і населення, виявилася скомпрометована. Фактично горбачовська перебудова стала нібито революцією «згори», відповідно з усіма притаманними їй вадами і обмеженнями. Перебудова нагадувала реформи «хрущовської відлиги» та спроби О. Косигіна другої половини 60-х рр. Але якщо реформи М. Хрущова все-таки привели до виконання VI п'ятирічки (1956–1960 рр.), а реформи О. Косигіна – до виконання планів VIII «золотої п'ятирічки» (1966–1970 рр.), то за часів «горбачовської перебудови» не виконано жодного серйозного економічного завдання.

Список використаної літератури

1. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – Київ : Темпора, 2013. – Кн. 3. – 388 с. ; Kulchytskyi S. Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli / S. Kulchytskyi. – Kyiv : Tempora, 2013. – Кн. 3. – 388 s.
2. Асташкін І. Розширюючи межі нового / І. Асташкін // Південна правда. – 1985. – 23 травня. – С. 3 ; Astashkin I. Rozshyruuiuchy mezhi novooho / I. Astashkin // Pivdenna pravda. – 1985. – 23 travnia. – S. 3.
3. НПО «Машпроект» 40 лет: краткая история предприятия / О. Г. Жирицкий и др.; под ред. В. И. Романова. – Николаев, 1994. – 191 с. ; NPO «Mashproekt» 40 let: kratkaya istoriya predpriyatiya / O. G. Zhiritskiy i dr.; pod red. V. I. Romanova. – Nikolaev, 1994. – 191 s.
4. Завод «Экватор». Страницы истории / В.Х. Ромашкан и др. – Николаев : Атолл, 2003. – 222 с. ; Завод «Экватор». Страницы истории / В.Х. Ромашкан и др. – Николаев : Атолл, 2003. – 222 с.
5. Бугаенко Б. А. Николаевский кораблестроительный. Очерк истории института-университета / Б. А. Бугаенко, А. Ф. Галь, Н. М. Костенко. – Николаев : УГМТУ, 1995. – 241 с. ; Bugaenko B. A. Nikolaevskiy korablestroitelnyy. Ocherk istorii instituta-universiteta / B. A. Bugaenko, A. F. Gal, N. M. Kostenko. – Nikolaev : UGM TU, 1995. – 241 s.
6. Історія рідного краю: Миколаївщина : навч. посіб. / М. М. Шитюк (кер. авт. кол.), О. О. Баковецька, Н. М. Буглай та ін. – Миколаїв : Іліон, 2015. – 628 с. ; Istoriiia ridnoho kraiu: Mykolaivshchyna : navch. posib. / M. M. Shytiuk (ker. avt. kol.), O. O. Bakovetska, N. M. Buhlai ta in. – Mykolaiv : Ilion, 2015. – 628 s.
7. Малахова Л. Використовувати переваги госпрозрахунку / Л. Малахова // Південна правда. – 1988. – 27 грудня. – С. 3 ; Malakhova L. Vykorystovuvaty perevahy hosprozrakhunku / L. Malakhova // Pivdenna pravda. – 1988. – 27 hrudnia. – S. 3.
8. Городу Николаеву – 200 лет: О судостроительной промышленности города // Судостроение. – 1989. – № 8. – С. 3–5 ; Gorodu Nikolaevu – 200 let: O sudostroitelnoy promyshlennosti goroda // Sudostroenie. – 1989. – № 8. – S. 3–5.
9. Фирсов О. В. Контакты и контракты / О. В. Фирсов // Правда Украины. – 1990. – 21 марта. – С. 3 ; Firsov O. V. Kontakty i kontrakty / O. V. Firsov // Pravda Ukrainy. – 1990. – 21 marta. – S. 3.
10. Днепровско-Бугский гидроузел: Строительство прекращено // Правда Украины. – 1989. – 3 февраля. – С. 3 ; Dneprovsko-Bugskiy gidrouzel: Stroitelstvo prekrashcheno // Pravda Ukrainy. – 1989. – 3 fevralya. – S. 3.
11. Яцунская Е. А. Николаев от перестройки к независимости: историко-политический анализ / Е. А. Яцунская. – 2-е изд., перераб. и доп. – Николаев : Шамрай, 2008. – 324 с. ; Yatsunskaya Ye. A. Nikolaev ot perestroyki k nezavisimosti: istoriko-politicheskiy analiz / Ye. A. Yatsunskaya. – 2-e izd., pererab. i dop. – Nikolaev : Shamray, 2008. – 324 s.

12. Більше діла! : Економічний огляд // Південна правда. – 1987. – 18 серпня. – С. 3 ; Bilshe dila! : Ekonomichnyi ohliad // Pivdenna pravda. – 1987. – 18 serpnia. – S. 3.

13. Кудрич П. Поганого краше не робити / П. Кудрич // Південна правда. – 1988. – 5 квітня. – С. 2 ; Kudrych P. Pohanoho krashche ne robyty / P. Kudrych // Pivdenna pravda. – 1988. – 5 kvitnia. – S. 2.

Стаття надійшла до редакції 29.12.2017 р.

О. Usykov

THE MYKOLAIV OBLAST INDUSTRIES IN THE SECOND HALF OF THE 1980S – EARLY 1990S

The purpose of the article is to analyze the Mykolaiv oblast industries during Gorbachev's-era perestroika (1985–1991). It was established that the national economic crisis of the second half of the 1980s did not immediately succeed in the Mykolaiv oblast industrial sector. In late 1980s, engineering industry remained one of the leading industries in the Mykolaiv oblast. Shipbuilding with tertiary industries and power engineering industry were of great importance, as well as nonferrous metallurgy, electric power industry, light, flavoring and processing industries. Luckily, they managed to slow down for some time the regression of industries in the Mykolaiv oblast. However, the breakdown of the administrative-command system, the lack of centralized supply, the breakdown of economic ties, social instability, the collapse of the USSR as an integral state, and other causes led to a catastrophic state of the economy. Already in the first quarter of 1991, each second enterprise of the region reduced production output. First of all, the production of mass consumption goods reduced. Later on, the recession widened. The enterprises of a number of industries shut down and the workers were made to take unpaid long leaves. The shipbuilding industry, which provided jobs and wages for almost 60 thousand of Mykolaiv people, had considerable difficulties. Some enterprises switched to a shorter working day and week. Accordingly, real wages decreased. The situation at the engineering enterprises, where the production decline amounted to 20.8%, became catastrophic. Mykolaiv shipyards, the main customer of which was the Ministry of Defense of the USSR, faced particularly painful situation. Industries of the oblast, together with the industries of whole Ukraine in the first half of 1991, passed beyond the point of no return from the Soviet system.

Key words: *Ukrainian SSR, Mykolaiv oblast, industries, working class, perestroika.*

УДК 94:314.18 (477.62) "1945/1959"(045)

N. Shypik

RURAL POPULATION OF DONETSK REGION IN 1945 – 1953 BASED ON THE MATERIALS OF THE REGIONAL STATISTICAL DEPARTMENT

The article studies the nature and typical features of changes in size and structure of the rural population of Donetsk region in 1945-1953. The war caused the reduction of the rural population, made considerable changes in age and gender structure and fertility decline. Overall during the period of 1945-1953 Stalino region's rural population increased by 20.9%, however it did not reach the prewar figures. 71% of increasing was achieved due to the natural growth which seriously declined in the times of the Holodomor of 1946-1947.

Migration made a controversial contribution to the dynamics of the population. Intensive migration flows of demobilized veterans, repatriates and deported during 1945-1946 substantially increased the number of the rural population. Instead, the state and party authorities considered the local rural population to be an important source of working force

for restoring industrial facilities in Donbass cities. The Holodomor became the further trigger for the villagers in the process of moving to the cities in search of work and guaranteed subsistence minimum. In 1948-1949 the local villagers, chiefly the working age men, became one of the sources of compensation to the industrial enterprises for the working force lost due to gradual removal of temporary staff, such as prisoners of war, internees, repatriated persons and individuals released from the places of detention. Another reason for this was mass escapes of workers during the Holodomor. In 1950-1953 due to the fact the cities' industry was staffed the outflow to cities was primarily caused by the rural youth mobilisation into factory and workshop schools. Instead, the rural areas as well as the cities became the place where the amnestied settled down.

Key words: rural population, Donetsk region, migration, age and gender structure, continuous population registration.

Nowadays the Ukrainian rural areas are in the state of a sustained large-scale crisis. Since 1979 the rural population has been in the phase of depopulation. Regarding the demographic system conservatism, the origins of many crises should be searched for in the previous periods. The post-war period is of particular interest as the totalitarian regime used its traditional instruments of human resources management to realise its reconstructive tasks. Certainly, all dramatic events were reflected on the social and demographic development of the rural areas thus forming the specific character of population dynamics and structure.

Closed character of the main bulk of sources complicated examining demographic history in the Soviet era. Since Ukraine became independent a number of scientific works by S.M. Tymchenko [1] have been devoted to studying social and demographic processes in Ukrainian rural areas of the post-war period. The special characteristics of social and demographic development of Donetsk rural areas during the late period of Stalin's totalitarianism have not been the objects of the separate study. Although some episodes, the Holodomor of 1946-1947 in Donetsk region villages in particular, were examined in details by O.I. Zadniprotsky [2].

The purpose of the article is the attempt of reconstructing dynamics of the rural population of Donetsk region (then Stalino region) and the changes in its structure in 1945-1953 according to the materials of statistics. The sources of the article are comprised of single reports on age and gender structure of the rural population and reporting forms of Statistical department of Stalino region.

Restoration of the record-keeping system of the rural population started almost immediately after the Nazi occupiers had been expelled. In November 1943 according to the Executive Committee of Stalino regional Council's decree the heads of the district Executive Committees were mandated to ensure the accurate recording of the population living in the territory controlled by the rural councils. This was to be done by means of registering the people in the Household Record Books and the record lists of the rural councils, also the reports were to be sent to the inspectors of the Central Statistical Office of the USSR State Planning Commission. The rural councils' reports were the basis of summary regional 'Single reports on age and gender structure of the rural population' made up by statistical bodies. The report form was filled in annually as of the 1st January. Since 1945 the statistical report also contained data on the social structure. On the basis of the data of the single reports the financial institutions fixed the agricultural tax amount. Financial liability forced statisticians resort to verification of accuracy of the Household Record Books' data provided by the rural councils. The information was compared to the resettlement institutions' data, Civil Registry Office record books, the list of voters and so forth. During the verification as of the 1st January, 1951 the inspectors of the Central Statistical Office detected the underreporting of the rural population of the region that reached 25,500 people or 4.2% [3, p. 4]. In the same

year the corrections in the Household Record Books were made. So, the rural population registration was controlled by the statistical institutions. Certainly it had some faults but its data could be used to detect the changes in social and demographic characteristics of the rural population.

The starting point of the rural population registration was collecting the statistical data as of the 1st January, 1944 in which there were recorded two categories of population: permanent and existing. The permanent population category consisted of 702,464 people that was 28,565 people more than it had been registered in 1939 census. Such a statistical result was attributed, firstly, to the sufficient number of city dwellers moving to the rural areas during the occupation, and secondly, to inclusion of the people who had severed their connection with the rural council in the permanent population category. The registration of the existing rural population confirmed its decline during the period of occupation by 117,100 or by 17.4% of 673,899 people in 1939 and totaled 556,799 people in 1944. The number of the registered temporary residents was 4,853 people or 1.7% [5, p. 1-6].

Since 1945 the statisticians supplemented the standard form of the single regional report with information on the social status of every age group. In 30 districts and in 347 rural councils of Donetsk region as of the 1st January, 1945 there were registered 681,000 people of the permanent population, among them 140,327 persons were temporarily absent, and 540,971 persons of the existing population. During the year the existing population declined by 15,828 people or 2,8%, in particular the number of men aged 14-54 decreased by 2,681 people. It could be the consequent of residents of the city homecoming, labour mobilisation of working force for reconstructing industrial enterprises and the rural youth mobilisation into factory and workshop schools. The bulk of the existing population was comprised of the kolkhozniks – 396,101 people or 73.2%, also there was a significant number of workers, officials and cooperative handicraftsmen – 139,246 people or 25.7%, the rate of individual peasants and non-cooperative handicraftsmen was 0.1% or 750 people. The number of temporary residents was 4,889 people or 0.9%, among them there were 1,674 persons who were evacuated there [6, p. 1].

Three years later, as of the 1st January, 1948 the statistical institutions registered in 30 districts and 356 rural councils of Donetsk region 626,030 persons belonging to the permanent residents group including 38,310 persons who were temporarily absent and 587,720 persons of the existing population. Compared to the beginning of 1945 the category of the permanent population declined by 54,970 people partly because of excluding from the category of the temporarily absent those people who had completely severed their connection with the rural council.

The existing population increased by 46,749 people or 8.4%, among other things due to homecoming of some of temporarily absent residents [7, p.1]. It is known that in the course of massive demobilization that took place from 1945 to 1947 inclusive 154,357 veterans arrived in Donetsk region, some of them returned to villages [9, p.180]. At the same time no less than 86,964 repatriated individuals were sent here, some of them settled down in the rural areas [10, p. 1]. The category of parolees who had been brought from prisons to work at the industry enterprises, most likely, left their trail in the villages of Donetsk region. There were also deliberate displacements to the rural areas. Thus, in 1945 3,067 families consisting of 13,200 people deported from Zakerzonnia were settled in the districts of the region. However, the Ukrainians from Zakerzonnia due to unacceptable conditions and famine left for West Ukraine in large numbers. As of September 1947 there stayed only 25.3% of them [11, p. 126, 132]. In the end of 1946 in the villages, mostly maritime ones, there were settled 42 families consisted of 173 re-emigrants from Bulgaria [12, p. 130].

According to the documents of the statistical service natural population growth in 1945, 1946 and 1947 was respectively 3,855; 9,626 and 3,992 people and totaled 17,473 persons or

37.4% of the overall growth [8, p. 1-3]. The number of deaths in 1947 increased almost twofold from 4,202 to 8,137 people compared to 1946. Mortality rate among babies under one year grew more than twofold from 657 to 1,366 individuals [8, p. 1-3]. These data can't be regarded complete because there was underreporting on the infant mortality. In the view of statisticians, death was not always registered is case a newborn child died after a short period of time. As of the 2nd April, 1947 in the villages of Donetsk region there were 15,874 adults and 13,960 children ill with dystrophy [13, p. 1,2]. It's the number of the registered sick people only. A number of villagers in search of survival went to cities. The statistical materials comprised information on rural population decline during 10 months of 1947 by 19,100 people. The number of rural households in the region during the period from December 1946 to December 1947 decreased by 4,380 people [14, p. 16; 15, p. 14]. State security bodies reported on the leaflets of insurrection character in Olginka district [22, p. 1].

There were certain changes in the social structure of the rural population. The part of the kolkhozniks decreased, though insignificantly, from 73.2% to 67%, in absolute numbers it declined from 396,101 to 393,781 people. The number of workers, officials and cooperative handicraftsmen, in contrast, increased from 139,246 to 187,798 persons or from 25.7% to about 32%. The quantity of individual peasants and non-cooperative handicraftsmen shrank almost threefold from 750 to 253 persons. The category of the temporary residents grew from 4,889 to 5,888 people and totaled 1% [7, p. 1].

As of the 1st January, 1951 the category of the existing population comprised 608,900 people. That fact demonstrated growth in comparison to the beginning of 1948 only by 21,200 people or 3.6% [3, p. 8]. During 1948 the existing population increased only by 4,680 people, although natural population growth totaled 7,626 people. In 1949 the population increased by 5,000 persons while natural population growth was 11,505 people. In 1950 the population growth was 11,500 people and natural population growth was 10,640 people. The cumulative natural growth in 1948-1950 exceeded the overall population growth by 8,600 people [8, p. 2]. That situation happened probably because of migratory outflow of the rural population. In 1948 the industrial enterprises in the cities faced urgent need for replacing temporary staff that consisted of prisoners of war, internees, repatriated individuals and those released from the places of detention with the permanent personnel. Also it was necessary to compensate the enterprises for their working force losses due to mass escapes which were observed during the Holodomor. Evidently, the rural population became a significant source of working force primarily for the nearest cities. At the same time the rural population of the region grew due to resettlers from other regions. In 1950 as the resettlement institutions reported there were sent 15,388 people [3, p. 4].

In 1948 displacement from the Ukrainian SSR of those individuals who 'evaded employment in agriculture, followed antisocial and parasitic lifestyle' became to a certain extent moral and psychological blow for the rural areas. According to the Decree of the 21st September, 1948 477 civil displacement verdicts were imposed in Donetsk region [16, p. 88]. The action aimed at forcing peasants work in kolkhozes more effectively, strengthening order in the kolkhozes.

The object of the powerful blow of the State machine was peasant proprietors. On the 25th of August, 1948 Stalino regional executive committee issued the decree 'On displacement of the kolkhozniks' households, workers and officials who live in the former lands of farm land tenure to the kolkhoz settlements'. The document indicated: 'Existence of farm land tenure is in stark contrast to managing kolkhoz system; it weakens the kolkhozes, reduces the productivity of kolkhoz production, disrupts the correct crop rotation, and hinders farm work mechanisation. In the course of 1948-1949 384 households were to be displaced to kolkhozes [17, p. 463].

In the beginning of 1954 654,013 persons of the existing rural population were registered in Donetsk region. That was 45,100 people of 7.4% more than it had been in the beginning of 1951 [18, p. 39]. Natural population growth played the most important part in increasing population. The cumulative number of it totaled 32,958 people or 73% of overall one [8, p. 1].

Migratory flows were multidirectional; consequently their impact on the population dynamics was controversial. On the one hand, there was the positive impact of organised resettlements. In 1951 the resettlements to Donetsk region took place due to the fact that the frontier land swaps between Poland and Ukraine. 2670 families from Drohobych region the part of which had become the territory of Poland were to have been resettled in the kolkhozes of Donetsk region (in fact, 1962 families arrived). Simultaneously 1430 families from Rivno region and 200 families from Zakarpatya region were to be displaced [19, p. 49]. In 1952 3115 resettlers arrived in the villages of the region. In 1953 there were resettled 831 families comprised of 3,560 people from West Ukrainian regions (Rivno, Ternopil, Stanislav region and so forth) [18, p.33]. The same year under the resolution of the September Plenum of the Communist Party 1,535 people came to machine and tractor stations [13, p. 34]. In 1951, 1953 the rural population grew due to amnestied individuals.

On the other hand, the category of the existing population declined due to the fact that the rural youth was called to the labour force schools. Thus, in 1952 4,695 people were called, in 1953 - 11,596 people [13, p. 35]. In 1953 in the cities and villages there was organised recruiting to work in timber industry sphere in the Urals and the Far East. The plan for the 3rd quarter totaled 2,700 workers. The amnestied persons were also planned to be engaged as the sources of replenishing workers within the limits of the organised recruiting out-of-scope tasks. Apparently this category gave insignificant quantity of workers due to their age and their unsuitability for physical work [20, p. 133].

The further changes in the social structure were related to declining proportion of the population of the kolkhozes and growing number of workers and officials. The villagers regarded the latter category to be more acceptable due to stable salaries. In the beginning of 1953 the number of the kolkhozniks totaled 376,300 people or 59.1%, the number of workers and officials was 244,300 people or 38.4%.

The changes in gender and age structure affected almost all the age groups.

Table 1. Gender and Age Structure of the Rural Population of Donetsk Region in 1945-1953 [21]

As of 1 January	under 6			7-15			16-59			60 and older			Overall		
	thousand people	% in overall number of population	% of men	thousand people	% in overall number of population	% of men	thousand people	% in overall number of population.	% of men	thousand people	% in overall number of population	% of men	thousand people	% in overall number of population	% of men
1945							262,8	48,57	26,1	44,2	8,2	36,5	541,0	100	37
1948	69,5	11,8	49,8	132,1	22,5	48,9	341,9	58,2	37,9	44,2	7,5	35,9	587,7	100	41,6
1949	66,1	11,2	50,5	136,1	23,0	49,0	341,3	57,6	38,5	48,9	8,3	35,8	592,4	100	42,1
1950	69,8	11,7	50,5	137,3	23,0	49,6	339,8	56,9	38,2	50,5	8,5	35,6	597,4	100	42,1
1951	75,8	12,4	50,2	142,7	23,4	51,1	336,6	55,3	37,6	53,8	8,8	34,9	608,9	100	42,1
1952	82,2	13,2	50,6	133,9	21,6	50,0	348,7	56,1	39,0	56,5	9,1	35,0	621,3	100	42,5
1953	92,2	14,5	50,3	126,4	19,8	49,9	358,7	56,3	39,3	59,5	9,3	35,1	636,8	100	42,6
1954	96,0	14,7	50,5	117,5	18,0	50,2	377,7	57,7	40,4	62,9	9,6	35,3	654,0	100	43,1

*based on the category of the existing population

The group of children under 6 decreased in number in 1948 from 69,500 to 66,100 persons or from 11.8 to 11.2% in the overall number of the rural population. It was the consequent of the fertility decline during the Holodomor of 1946-1947. Since 1949 both absolute number of this group and its proportion grew from 66,100 to 96,000 persons in 1954 or from 11.2% to 14.7%. It is related to the baby boom in 1949 and also to gradual transition of not numerous generation that had been born during the war to the following age category. The group of adolescents from 7 to 15 grew from 132,100 people in the beginning of 1948 to 142,700 people in the beginning of 1951. The portion of this category increased in the overall number of the rural population from 22.5% to 23.4%. Since 1951 it started to decline. Thus, from 1951 to the beginning of 1954 its absolute number decreased from 142,700 to 126,400 people and its proportion in the overall number from 23.4% to 18%.

In 1945-1947 the group of persons aged 16-59 sufficiently grew from 262,800 to 341,900 people. Its proportion in the overall number of the rural population increased from 48.6% to 58.2%. Percentage of men in this group grew from 26.1% to 37.9%. It happened primarily due to demobilization and repatriation that increased the number of working age men in the rural population. That in its turn led to improvement in the gender proportion in the rural areas on the whole. In 1948-1950 the mentioned age category declined from 341,900 to 336,600 people or from 58.2% to 55.3% chiefly due to drain of productive population to work at industrial enterprises. During those years the problem of replacement of temporary staff presented with prisoners of war, repatriated individuals and those released from the places of detention with permanent personnel. From 1951 to the beginning of 1954 the group of persons aged 16-59 increased from 336,600 to 377,000 people or from 55.3% to 57.7%. That fact might be related to reducing drain of working force from villages to cities as the result of staffing the existing enterprises with workers, completion of the numerous industrial objects construction and arrival of amnestied individuals.

The group of people over 60 grew almost permanently. Thus, from 1948 to the beginning of 1954 it increased from 44,200 to 62,900 people or from 7.5% to 9.6%. The period of 1945-1948 became a certain exception. Their absolute number and proportion in the overall population registered in the beginning of 1945 and totaled 44,200 people or 7.5% repeated their figures in the beginning of 1948. Most likely, the aged people were gravely affected by the Holodomor of 1947.

The gender structure of the rural population also improved gradually. The proportion of men from 1945 to the beginning of 1954 grew from 37 to 43.1%. Particularly intensively growth of the proportion of working age men took place in 1945-1948. In total, the number of men of this age category increased from 26.1% in 1945 to 40.4% in 1954. In younger age groups the regular gender ratio with natural prevalence of men became established up to 1954. They were principally comprised of the generations of people born after war. In the group of the rural population aged 60 and over the proportion of men declined from 36.5% in 1945 to 35.3% in 1954.

The percentage of the rural population in the overall structure of Donetsk region population gradually declined. From the 1st January, 1950 to the beginning of 1953 the proportion of the rural population decreased from 18.4% to 17.8%.

Thus, the war resulted in decline of the rural population, deformation of its gender and age structure, decline of the fertility rate. In total during 1945-1953 the rural population of Donetsk region grew by 20.9% but never returned to pre-war population figures. 71% of growth was caused by the natural population growth that experienced sharp decline during the Holodomor of 1946-1947.

Migration made a controversial contribution to population dynamics. Intensive migrations of 1945-1946 with the flows of demobilized veterans, repatriates, released and

deported persons sufficiently replenished the number of villagers. At the same time the state and party authorities regarded the rural population to be the important source of working for restoring industrial facilities in the cities of Donbas. The Holodomor became the further trigger for the villagers in the process of moving to the cities in search of work and guaranteed subsistence minimum. In 1948-1949 the local villagers, chiefly the working age men, became one of the sources of compensation to the industrial enterprises for the working force lost due to gradual removal of temporary staff, such as prisoners of war, internees, repatriated persons and individuals released from the places of detention. Another reason for this was mass escapes of workers during the Holodomor. The opposite flow of resettlers was sent in organised manner to the rural areas from other regions of Ukraine. In 1950-1953 due to the fact the cities' industry was staffed the outflow to cities was primarily caused by the rural youth mobilisation into factory and workshop schools. Instead, the rural areas as well as the cities became the place where the amnestied settled down.

References

1. Тимченко С. М. Соціально-демографічні процеси в українському селі 40-80-х років ХХ ст. [Електронний ресурс] / С. М. Тимченко, В. М. Кириченко – Режим доступу до ресурсу: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=page/issues/2/timchenko_kirichenko.pdf. ; Tymchenko S. M. Socialno-demografichni procesy v ukrayinskomu seli 40-80-x rokiv XX st. [Elektronnyj resurs] / S. M. Tymchenko, V. M. Kyrychenko – Rezhym dostupu do resursu: http://istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=page/issues/2/timchenko_kirichenko.pdf.
2. Задніпровський О. І. Особливості голоду 1946-1947 років у Донбасі / О.І. Задніпровський. // Голод 1946-1947 років в Україні: причини і наслідки: матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 27 трав. 1997 р. – 1998. – С. 120–124 ; Zadniprovskij O. I. Osoblyvosti golodu 1946-1947 rokiv u Donbasi / O. I. Zadniprovskij. // Golod 1946-1947 rokiv v Ukrayini: prychny i naslidky: materialy mizhnar. nauk. konf., Kyiv, 27 trav. 1997 r. – 1998. – S. 120–124.
3. ДАДО. – Ф.-Р.-4249. – Оп.2. – Спр.7365 ; DADO. – F.-R.-4249. – Op.2. – Spr.7365.
4. ДАДО. – Ф.-Р.-4249. – Оп.2. – Спр.8350; DADO. – F.-R.-4249. – Op.2. – Spr.8350.
5. ДАДО. – Ф.-Р.-4249. – Оп.2. – Спр.354; DADO. – F.-R.-4249. – Op.2. – Spr.354.
6. ДАДО. – Ф.-Р.-4249. – Оп.2. – Спр.353; DADO. – F.-R.-4249. – Op.2. – Spr.353.
7. ДАДО. – Ф.-Р.-4249. – Оп.2. – Спр.3092; DADO. – F.-R.-4249. – Op.2. – Spr.3092.
8. ДАДО. – Ф.-Р.- 4249. – Оп.1дод.– Спр.543. DADO. – F.-R.- 4249. – Op.1dod.– Spr. 543.
9. Шипік Н. Ф. Фронтовики та інваліди війни у соціальній структурі Сталінської області у перші повоєнні роки / Н. Ф. Шипік. // Нові сторінки в історії Донбасу. – 2009. – С. 179–192; Shypik N. F. Frontovyky ta invalidy vijny u socialnij strukturі Stalinskoyi oblasti u pershi povoyenni roky / N. F. Shypik. // Novi storinky v istoriyi Donbasu. – 2009. – S. 179–192.
10. ДАДО – Ф.326. – Оп.7. – Спр. 380; DADO – F.326. – Op.7. – Spr. 380.
11. Шипік Н. Ф. Сільськогосподарські переселення в Донбас у повоєнні роки / Н.Ф. Шипік. // Нові сторінки в історії Донбасу. – 2003. – №10. – С. 122–137; Shypik N.F. Silskogospodarski pereselelnya v Donbas u povoyenni roky / N.F. Shypik. // Novi storinky v istoriyi Donbasu. – 2003. – № 10.
12. Шипік Н. Ф. Повоєнне переселення селян російського походження з Болгарії до Сталінської області / Н. Ф. Шипік. // Матеріали VII науково-практичної конференції викладачів МДГУ: Зб.наук.праць. – 2005. – С. 130–133; Shypik N. F. Povoyenne

pereseleण्या selyan rosijского pochodzhennya z Bolgariyi do Stalinskoyi oblasti / N. F. Shypik. // Materialy VII naukovo-praktychnoyi konferenciyi vykladachiv MDGU: Zb.nauk.pracz. – 2005. – С. 130-133.

13. ЦДАГОУ. – Ф.-1. – Оп. 23. – Спр. 8924; CzDAGOU. – F.-1. – Op. 23. – Spr. 8924.

14. ДАДО. – Ф.-Р.-4249. – Оп. 3дод. – Спр. 37; DADO. – F.-R.-4249. – Op. 3dod. – Spr. 37

15. ДАДО. – Ф.-Р.-4249. – Оп.3дод. – Спр.60; DADO. – F.-R.-4249. – Op.3dod. – Spr.60.

16. Заднепровский А. И. Выселение крестьян из Донбасса в 1948 р. / А.И. Заднепровский. // Новые страницы в истории Донбасса. – С. 80 –92 ; Zadneprovskiy A. I. Vyselenye krestyan yz Donbassa v 1948 r. / A. I. Zadneprovskiy. // Novye straniczy v istoryy Donbassa. – S. 80 –92.

17. ДАДО. – Ф.-Р.-4249. – Оп.2. – Спр.417 ; DADO. – F.-R.-4249. – Op.2. – Spr.417.

18. ДАДО. – Ф.-Р.-4249. – Оп.2. – Спр.8924; DADO. – F.-R.-4249. – Op.2. – Spr.8924.

19. ДАДО. – Ф.-Р.-5895. – Оп.1. – Спр.2; DADO. – F.-R.-5895. – Op.1. – Spr.2.

20. Оргнабір як метод поповнення робочої сили до промислових підприємств донбасу у повоєнний час / Н. Ф. Шипік // Грані. - 2014. - № 12. – С. 130-135; Orgnabir yak metod porovnnennya robochoyi syly do promyslovykh pidpryyemstv donbasu u povoyennyj chas / N. F. Shypik // Grani. - 2014. - # 12.

21. Складено за: ДАДО. – Ф.-Р.-4249. – Оп.2. – Спр.353, Спр.3092, Спр.7365, Спр.8350; Skladeno za: DADO. – F.-R.-4249. – Op.2. – Spr.353, Spr.3092, Spr.7365, Spr.8350.

22. ЦДАГОУ – Ф.1– Оп.23 – Спр.4978; CzDAGOU – F.1– Op.23 – Spr.4978.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

Н.Ф. Шипік

СІЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1945 – 1953 рр.

ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОБЛАСНОГО СТАТИСТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ

У статті розглянуто характер та особливості змін в чисельності і складі сільського населення Донеччини у 1945-1953 рр. Війна призвела до скорочення сільського населення, деформації статевовікової структури, зниження рівня народжуваності. В цілому за період 1945-1953 рр. сільське населення Сталінської області зросло на 20,9 %, але так і не відновило довоєнних показників чисельності. 71 % зростання був забезпечений природним приростом, який зазнав різкого спаду в часи Голодомору 1946-1947 рр.

Міграції робили суперечливий внесок у динаміку населення. Потужні міграції 1945-1946 рр., у складі яких виділялись потоки демобілізованих фронтовиків, репатріантів, розконвойованих і депортованих, неабияк поповнили число селян. Натомість, місцеве сільське населення розглядалось державно-партійним керівництвом як важливий ресурс робочої сили для реалізації відбудови промислових потужностей у містах Донбасу. Голодомор відіграв роль додаткового поштовху у мотивацію переїзду селян до міста в пошуках роботи і гарантованого життєвого мінімуму. У 1948-1949 рр. місцеві селяни, передусім чоловіки працездатного віку, стали одним із джерел компенсації промисловим підприємствам робочої сили, втраченої внаслідок поступового вивезення тимчасових контингентів військовополонених, інтернованих, репатрійованих і звільнених з місць ув'язнення, а також через масові втечі робітників період Голодомору. У 1950-1953 рр. у зв'язку із насиченням робітничими кадрами міської промисловості, вибуття до міст формувалось,

передусім за рахунок сільської молоді, мобілізованої до шкіль ФЗН. Натомість сільська місцевість, поруч із містами, стала місцем осідку амністованих.

Ключові слова: сільське населення, Донецька область, міграції, статевовікова структура, поточний облік населення.

УДК 32.019.51: 94(477)

В.М. Яблонський

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ УНР В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті розглядаються проблеми спадкоємності Української Народної Республіки та сучасної Української держави через призму діяльності та передачі повноважень Державним центром УНР в екзилі.

Наголошується на важливості Акту передачі повноважень у процесі творення сучасної української ідентичності. Представники ДЦ УНР, складаючи свої повноваження підкреслили, що проголошена 24 серпня і утверджена 1 грудня 1991 року народом України Українська держава продовжує державно-національні традиції УНР і є правонаступницею Української Народної Республіки.

Аналізуються основні причини того, чому українські держава та суспільство практично зігнорували цей історичний шанс, який відкривав можливості більш швидкого переходу від пострадянського стану до відкритого демократичного суспільства з ринковою економікою.

Стаття написана з використанням результатів національних щорічних соціологічних моніторингових опитувань, які проводилися у 1992-2015 роках.

Ключові слова: Українська Народна Республіка (УНР), Державний центр УНР в екзилі, українська ідентичність, історична спадкоємність

Ліквідація Української Народної Республіки на початку 1920 рр., вимушена еміграція законної влади, подальша окупація України більшовицькою Росією призвели до втрати українцями власної держави на сімдесят років. Разом із державністю була заборонена українська історія, зазнавали утисків мова і культура, український народ фактично отримав статус «молодшого» у державі де усі суб'єкти мали «рівний статус». Тому сприйняття українцями певних сторінок власної історії можна зрозуміти, але через чверть століття після здобуття незалежності, навряд чи можна назвати задовільним. Особливе місце тут посідає тема Української Народної Республіки, яка є досить впізнаваною серед широкого загалу, але навряд чи знання пересічного українця йдуть далі утворення Центральної Ради та проголошення незалежності у січні 1918 року. З огляду на це не випадає говорити про тісний зв'язок між УНР і сучасною українською державою. Важливим доробком для розуміння цих питань є роботи очільників ДЦ УНР в екзилі – С.Петлюри, М. Лівницького, М. Плав'юка, О. Шульгина та інших, присвячених проблемам державного будівництва, ідеології та соборності України [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8]. Метою даної статті є аналіз спадкоємності між двома державами – Українською Народною Республікою та сучасною Україною.

Лідери Державного центру УНР на еміграції здавали собі справу в тому, що після ліквідації СРСР нова незалежна Україна навряд чи буде творитися за лекалами Центральної Ради чи Директорії. З огляду на відсутність досвіду державотворення, взірці були далеко небездоганними. Однак, вони сподівалися на затребуваність у

процесі творення нової держави ідеології незалежності, яка була присутня у період Української революції. Іншими словами, як ідеологія Першої республіки (Центральної Ради) та Другої республіки (Директорії) буде втілена в ідеологію державотворення нової України (умовно ми можемо її назвати Четвертою республікою). Третьою республікою, очевидно, можна вважати УСРР/УРСР, яка за формальними ознаками також була українською державою з республіканською формою правління та обмеженим суверенітетом.

Принагідно треба нагадати, що більшовики певний час використовували також і назву УНР, але згодом були змушені відмовитися від неї. Це сталося, головним чином, через ідеологічні та формальні причини: більшовицька «УНР» програвала за упізнаваністю та популярністю правдивій УНР. Можна стверджувати, що такий прийом був одним із елементів «гібридної» війни Росії проти України наприкінці 10-х рр. ХХ століття. Гібридна складова тієї війни була значно меншою у порівнянні із сучасним збройним конфліктом. Але і спосіб встановлення влади «фейкових» республік – у великому промисловому та культурному центрі України на межі з Росією; подібні до УНР сучасні назви («ДНР», «ЛНР» а також назви «народних республік», які не відбулися – Харків, Одеса та ін.) свідчать про те, що сценарії вторгнення в 2014 р. багато в чому повторюють події майже столітньої давнини. Теперішні «сценаристи» просто не врахували новий внутрішній та міжнародний контекст, за якого Україна є більш потужною державою із сильними зовнішньополітичними союзниками, ніж це було у 1917-1921 рр.

Повертаючись до заявленої теми слід наголосити, що лідери УНР на еміграції розраховували, що на момент відновлення незалежності буде збережена історична, суспільна пам'ять, а отже, українська національна ідентичність на території України. Про те що стало цьому на заваді буде йтися дещо згодом.

Носіями ідеології УНР, ідеології незалежності були політики, представники державної влади, військові, частина інтелігенції, студентства, представники професійних спілок, іншими словами – активне громадянство, а також селяни. У силу відомих причин, найбільш активна частина прихильників ідеї самостійності України була витіснена за її межі.

Люди, які вийшли на еміграцію, зуміли створити феномен держави у вигнанні попри цькування і терор більшовицьких спецслужб, протидію учорашніх союзників, інколи невелику прихильність влади країн перебування та ін. Вони не просто «бавилися у державу», як це намагалися представити опоненти упродовж їх понад семидесятилітню діяльність, вони зберігали інституційну пам'ять (державні інституції – президент, парламент, уряд, армія, суд), історичну пам'ять (дослідницькі установи, центри, із великим науковим доробком), зберігали народні традиції, власну церкву, просували свою ідеологію через еміграційні українські та закордонні ЗМІ, міжнародні заходи та інші дискусійні майданчики. Без здобутків ДЦ УНР в екзилі важко було б уявити процеси осмислення власної історії та розуміння напрямів руху сучасного українського суспільства.

Більша частина адептів УНР, яка залишилася в Україні змушена була перейти у підпілля, або з часом прийняти ідеологію переможця. Збройний опір окупантам у 1920-х рр., коли він виникав, був досить яскравим і безкомпромісним, але в силу відомих причин – нетривалим у часі.

Кожне наступне, після визвольних змагань 1917-1921 рр. десятиліття робило свій «внесок» у нищення носіїв ідеології УНР: процес СВУ, колективізація, Голодомор, великі репресії 1930-х, друга світова війна та новий голод 40-х, добровільні та примусові переселення з України, міграція до України представників інших народів

СРСР, насамперед росіян, нові т. зв. «м'які» репресії, природній процес зміни поколінь у наступні десятиліття.

Все це підсилювалося впливом радянської пропагандистської машини. Цей вплив був тотальним і різноплановим. Якщо йшлося про пересічних громадян, то тема була для них табуована. Не заохочувалися та заборонялися навіть згадки про ці події.

На рівні масової свідомості вдалося практично змаргіналізувати події в Україні 1917-1921 рр., а особливо тогочасних українських лідерів. Тема визвольних змагань практично не висвітлювалася в шкільній та університетській програмах. Так, наприклад, у 80-ті роки минулого століття на історичному факультеті столичного університету студенти не отримували скільки-небудь повного курсу історії України, слухаючи окремі лекції з найменш проблемних питань української історії. Натомість досить ґрунтовно вивчалися історія Російської імперії та СРСР.

Говорити про добу 1917-1921 і про еміграцію можна було лише невеликому колу перевірених «ідеологічних бійців» т. зв. «антифальсифікаторського фронту». Перша категорія це були партійні функціонери, які задавали тон, друга – історики, викладачі суспільних наук, третя – письменники, кінематографісти, наступна – працівники ЗМІ та журналісти. Останні з цього переліку, хто мав доступ до закритих архівів – працівники спецслужб, КДБ. Але вони, зрозуміло, більше боролися із можливим витокм інформації, ніж її розповсюдженням.

Таким чином, влада створювала вакуум в історичній пам'яті із подальшим його заповненням знаннями далекими від правдивої історії. Зупинило цей процес ослаблення і подальший розпад радянської імперії, який супроводжувався небувало високим рівнем зацікавленості історичними знаннями у другій половині 80-х років. Правда і цей процес мав свої особливості. Інформація була досить дозованою і стосувалася більше спільної радянської історії, а все що проливало світло на українське минуле і надалі залишалося під забороною.

Виникає запитання де взялися, чи чим керувалися прихильники української незалежності коли голосували на грудневому референдумі 1991 року? Відповідь досить прозаїчна. Більша частина суспільства вбачала відокремлення від Росії насамперед, як можливість, як шанс зберегти досить високий (як уявлялося тоді) соціально-економічний рівень життя. Мотивами ідейного патріотизму керувалася лише незначна частина суспільства, у більшості громадян вони відступали на задній план, поступаючись вищезгаданим соціальним очікуванням. Цим скористалася тодішня еліта, інтереси якої співпали із самостійницьким трендом активної частини суспільства.

Промовистою ілюстрацією уявлень тодішніх керівників держави про Українську революцію 1917-1921 рр. став процес передачі повноважень від Державного центру УНР новообраній київській владі. Принагідно треба зауважити, що спогади про це є лише в одній сторони процесу президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка. Інша сторона – тодішній президент України та його оточення зберігає мовчання.

Після відновлення незалежності України постало питання щодо передачі повноважень Державного центру УНР новоствореній українській державі. З подачі президента М. Плав'юка, після певних дискусій щодо доцільності такого кроку в еміграційному середовищі, справа перейшла у конкретну площину. Саме президент УНР в екзилі через депутата Верховної Ради, автора Акту про незалежність України, Л. Лук'яненка запропонував президентові Л. Кравчуку передати, згідно рішень Конгресу Трудового Народу від січня 1919 р., державні повноваження, які мав Державний центр Української Народної Республіки в екзилі.

З цією метою 17 січня 1992 р. М. Плав'юк прибув до Києва. Для підсилення символічності моменту планувалося здійснити передачу повноважень 22 січня у 73-тю

річницю Злуки УНР і ЗУНР. Проте Л.Лук'яненко зауважив, що Кравчук «Людина, яка, добре не обміркувавши, ніколи не поспішає. Навряд чи йому вистачить трьох днів» [8].

Уже за два дні відбулася зустріч двох президентів. Розмова йшла про те, що згідно із рішенням Конгресу Трудового Народу, після відновлення незалежної української держави – Державний центр Української Народної Республіки має припинити свою діяльність, а президент УНР в екзилі має передати свої повноваження першому всенародно обраному президентові Української держави. У цій зустрічі брали участь депутати Верховної Ради Д. Павличко та Л. Лук'яненко.

Позиція ДЦ УНР в екзилі, яку озвучив М. Плав'юк полягала в тому, що, подібно до того як і інші іноземні екзильні центри, ДЦ УНР готовий передати свій мандат урядові суверенної держави українського народу, і висловив свою готовність здійснити це 22 січня в день проголошення Четвертого Універсалу Української Центральної Ради, за яким Україна була проголошена самостійною державою. Однак Л. Кравчук завагався, посилаючись на те, що Україна до цього ще не готова. Тоді М. Плав'юк запропонував іншу дату – 17 березня 1992 р. – річницю створення Української Центральної Ради. У відповідь на це Л.Кравчук заявив, що нехай держава зміцнить суверенітет, а потім повернемося до цього питання [8].

У ході переговорів пропонувалися й інші дати для передачі повноважень. На думку Д. Павличка, могли б об'єднати українську діаспору 29 квітня – встановлення Гетьманату в 1918 р, чи 30 червня – Акт відновлення Української Державності у 1941 р. На що М. Плав'юк відповів, що він представляє інтереси Державного центру, легітимного органу і на ці дати не може пристати. Наприкінці дискусії президент України погодився, що передача повноважень має бути тільки з рук представників ДЦ УНР і була прийнята компромісна дата – 24 серпня 1992 р., перша річниця проголошення незалежності України. Суть цієї дискусії промовисто свідчить про рівень обізнаності з проблемою навіть серед державницьки налаштованих народних депутатів, не кажучи вже про колишню компартійну еліту.

Після цього принципового рішення розпочалася підготовча робота до процесу передачі повноважень. Була узгоджена участь представників Верховної Ради на сесії УНРади, яка відбулася 14-15 березня 1992 р в Баунд-Бруку. На цю Надзвичайну сесію прибули народні депутати України Л. Скорик та М. Гришко. На Сесії ухвалене рішення про передачу повноважень, затверджено усі необхідні документи та склад делегації Державного центру.

З українського боку вирішення організаційних питань щодо підготовки до передачі повноважень було покладено на керівника юридичного управління адміністрації президента І. Тимченка. В ході підготовчої роботи виникали проблеми, які потребували принципових підходів та нестандартних правових і політичних рішень. Першою постала процедура самої передачі повноважень. З правового боку для тодішньої української влади це була проблема, оскільки країна жила за модифікованою Конституцією УРСР, яка звичайно ж, подібних речей не передбачала. І коли з того приводу виникла дискусія, то М. Плав'юк заявив: «Постановою Трудового Конгресу 1919 року, яка була підписана Головою Директорії, виразно сказано про припинення діяльності Державного Центру УНР в разі проголошення незалежності Української Держави. Так що ми здійснимо цю Постанову незалежно від Вашого рішення. Але в якому Ви опинитеся становищі в разі зволікання цієї справи, то вже самі думайте» [8].

Ще однією проблемою сподівано стало несприйняття українською владою постаті С. Петлюри. Під час погоджувальних засідань лунали пропозиції вилучити прізвище Симона Петлюри з усіх документів. М. Плав'юк з цим категорично не погодився і заявив, що діяльність Уряду УНР базувалася на рішеннях Трудового Конгресу, який давав повноваження Уряду схвалювати різні законодавчі акти. Однак ці документи

набирали чинності лише за підписом Голови Директорії С. Петлюри. Таким чином, на переконання Плав'юка, проігнорувавши Петлюру, ми б підірвали б легітимність всього акту. Представники адміністрації президента, після проведення додаткових консультацій з істориками визнали слушність аргументів президента УНР в екзилі.

Невизначеність, яка супроводжувала ці перемовини породжували різноманітні чутки, наприклад, про те, що нібито прем'єр-міністр В. Фокін рекомендував Президентові Л. Кравчуку взагалі не брати участі в тій церемонії передачі повноважень [8]. Складалося враження, що українські можновладці не знали що робити, а то і просто боялися отримати повноваження від Державного центру. Не в останню чергу через страх бути обвинуваченими у співпраці з націоналістами та можливого невдоволення з боку Росії. Свою роль зіграла і політична приналежність останнього президента УНР – Організація українських націоналістів, яка довгий час в Україні була спозиціонована, як ворожа структура. Однак, саме чітка, виражена позиція М. Плав'юка привела до того, що була розроблена процедура і відбулася сама передача.

Урочистим складенням повноважень Державного Центру Української Народної Республіки до рук Президента України Л. Кравчука в присутності Голови і депутатів Верховної Ради та Уряду України завершилася 22 серпня 1992 р. сімдесятидворічна діяльність ДЦ УНР в екзилі, початок якої датується кінцем 1920 р, коли Голова Директорії УНР С. Петлюра й уряд були змушені залишити українські землі, щоб поза їхніми межами продовжувати боротьбу за державну незалежність.

Очевидцями історичного акту складання повноважень, що відбувся під час урочистого засідання Верховної Ради України та її уряду в Палаці культури «Україна» в Києві для відзначення першої річниці проголошення незалежності України, була присутня чисельна делегація ДЦ УНР та більше 2000 делегатів і гостей Всесвітнього Форуму Українців, які зібралися в столиці України з усіх її земель і двадцяти шести країн світу.

Промову Президента УНР в екзилі М. Плав'юка про те, що «проголошена 24 серпня й утверджена 1 грудня 1991 року народом України Українська Держава продовжує національно-державні традиції УНР і є правонаступницею Української Народної Республіки», всі присутні зустріли овацією. В кінці своєї промови президент проголосив:

«Пане Президенте! Складаю на Ваші руки цей історичний документ, Грамоту, схвалену Українською Національною Радою, і бажаю Вам найкращих успіхів у закріпленні і розбудові незалежної, демократичної соборної України.

Всьому народові України бажаю, щоб він, як Суверен своєї держави, як джерело її влади, стояв на сторожі її незалежності і щоб уже ніколи не було потреби, щоб Президент чи Уряд України були змушені діяти у вигнанні, але щоб успішно і на благо українського народу кермували нею в столиці вільної України – Києві! Щастя Вам Боже! Слава Україні!» [9, с. 203].

Цього ж дня Президент Кравчук прийняв у Маріїнському палаці повну делегацію ДЦ УНР у складі близько сорока осіб. Президентові України Л. Кравчуку і прем'єр-міністрові В. Фокіну були передані прапор ДЦ УНР, державна печатка та книги. Дякуючи представникам Державного центру за їхню багаторічну плідну діяльність щодо українського національного визволення Л. Кравчук зазначив «Так уже склалося, а надто в останні 70 з лишком років, що всіх, хто боровся за самостійну Україну, називали її ворогами. В цьому зв'язку я хочу особисто відзначити; Уряд та Президент УНР в екзилі, кращі представники української громади, полишивши рідну землю через політичні мотиви, продовжували боротьбу за нашу незалежну державу. І та ниточка, що зв'язувала діаспору з Україною, ні на мить не розривалася» [9, с. 211-212].

У силу практично повної відсутності в українському суспільстві в 1991 році розуміння важливості передачі повноважень від ДДЦ УНР легітимній владі незалежної України, ця подія пройшла попри усі урочистості майже непоміченою для суспільства. Переважна більшість суспільства не розуміла про що йдеться і вона не сприйняла цей історичний факт належним чином. Меседжі, які посилали учасники цього заходу мали мізерну кількість адресатів поза стінами палацу «Україна». Більше того, можна стверджувати, що вони не усіма сприймалися і у самому залі.

Не буде перебільшенням сказати, що ця подія, як це не виглядає контроверсійно, випередила свій час. Реконструкція історичних подій 1917-1920 рр. у пересічній людини яка цікавилася цією добою, переважним чином відбувалася за допомогою спогадів В.Винниченка [10]. Книга, яка завбачливо була видана «Політвидавком України» ще 1990 року грішила тенденційністю і односторонністю висвітлення подій, фактів та оцінки персоналій. Вона толерувала ліві комуністичні гасла, які сповідував автор та нищила його опонентів. З цих спогадів формувався образ Симона Петлюри – такого собі претендента на роль новітнього Наполеона, на тлі «попівщини та отаманщини», лише на яких ніби-то спирався Головний отаман. Доповнював загальну картину образ С. Петлюри як «ідеолога» єврейських погромів в Україні над яким до того попрацювали більшовицькі спецслужби. З таким штучно створеним бекграундом дуже важко посісти достойне місце у пантеоні українських героїв.

Історія не має умовного способу. Не має сенсу говорити про те, щоб було, якби українці 1991 року обрали менш компліментарний шлях стосовно Росії і визнали як факт окупацію УНР більшовицькою Росією, із усіма відповідними наслідками. Тодішня еліта обрала пострадянський статус новопосталої держави, лише на словах визнаючи взаємозв'язок і спадковість з українською історією і традиціями. Для творення нових державотворчих ідеологем відбиралося все те, що не несло крові, або рани вже були «загоєні»: «спільна колыска» Київська Русь, період Козаччини і т. ін. І надалі акценти часто розставлялися суголосно до російської офіційної історіографії: трактування минулого практично завжди йшло на користь Росії, навіть якщо це шкодило стосункам з іншими державами.

У виборі «ким вважати Україну – пострадянською чи постколоніальною» і українське суспільство і правлячий клас обрали перший варіант. Він давав ефемерні надії на якийсь вищий статус: потужний промисловий та аграрний потенціал, ядерна зброя та велика армія, очікування на активи СРСР, неконфронтаційні стосунки із РФ, завищена самооцінка соціальних відносин створювали ілюзію виграної стартової позиції у порівнянні із постколоніальним статусом. У цю парадигму практично не вписувалися отримані повноваження від УНР – держави, яка воювала з Росією, обстоюючи свою незалежність.

Подальший перебіг подій свідчить про те, що все, чи майже все було втрачено: і економічний потенціал, і ядерна зброя, і армія, і активи, і «дружба» з Росією. Відповідно був втрачений і відносно високий рівень соціального забезпечення людей. Пострадянський статус як вектор розвитку мав абсолютно провальні наслідки.

Набуття постколоніального статусу відкривало інші перспективи, включно із висуненням певних претензій за період окупації. Обрання такої політики виглядало малоімовірним з огляду на вже зазначені причини.

За останню чверть століття картина із сприйняттям історії Української революції 1917-1921 рр., у порівнянні з 1991 роком, суттєво змінилася. Почалося викладання історії України у школах та вишах, з'явилися наукові та публіцистичні публікації, почали відкриватися архіви (хоча архів ДДЦ УНР простояв десять років не розпакований і не опрацьований у Центральному архіві вищих органів влади та управління України) і т. ін. Але прориву не сталося. Чому? Погіршилася загальна якість освіти в Україні,

відбувалося постійне скорочення годин викладання історичних дисциплін у вишах, влада демонструвала свою незацікавленість гуманітарною проблематикою, часто віддаючи її на відкуп проросійським агентам впливу.

Здобутки влади і суспільства у цій царині відображають опитування в довоєнній і цілісній Україні (до 2014 року) проведені Інститутом соціології НАНУ [11]. На запитання «Які з нижче перерахованих історичних подій Ви оцінюєте найбільш позитивно в історії України?», серед інших, були отримані такі відповіді: Проголошення Української Народної Республіки в 1917 році – 7,7%, створення УРСР у Харкові у 1917 році 5,5%, проголошення незалежності України – 36,7%; На запитання «Які з нижче перерахованих історичних подій Ви оцінюєте найбільш негативно в історії України?», серед інших були отримані такі відповіді: Проголошення Української Народної Республіки в 1917 році – 0,9%, створення УРСР у Харкові у 1917 році 3,7%, проголошення незалежності України – 2,5%.

«Кого з нижчеперерахованих історичних діячів Ви оцінюєте найбільш позитивно?», серед інших були отримані такі відповіді: Михайло Грушевський – 21,4%, Симон Петлюра – 2,6%, Володимир Ленін – 3,8%; Негативно: Михайло Грушевський – 0,3%, Симон Петлюра – 6,1%, Володимир Ленін – 18,9%;

Регіональні моделі історичної пам'яті: [12, с. 129-130]

	Регіон	Дуже позитивне ставлення	Дуже негативне ставлення
1.	Захід	Б. Хмельницький, М. Грушевський, В. Чорновіл, І. Мазепа, С. Бандера	Й. Сталін, Л. Кравчук, Л. Кучма, В. Ленін
2	Центр	Б. Хмельницький, М. Грушевський, В. Чорновіл, Петро І	Л. Кучма, Й. Сталін, Л. Кравчук,
3	Південь та Схід (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська та Харківська)	Б. Хмельницький, Петро І, Л. Брежнєв, М. Хрущов, М. Грушевський,	Л. Кучма, С. Бандера, С. Петлюра, М. Горбачов
4	Донбас та Крим	Петро І, Б. Хмельницький, Л. Брежнєв	С. Бандера, С. Петлюра, Л. Кучма, М. Горбачов

Якщо говорити про ставлення до Симона Петлюри, то ми бачимо, що серед «дуже позитивного» ставлення цього історичного персонажу немає, а зате він присутній у «дуже негативному ставленні» – на Півдні, Сході, Донбасі та Криму. Присутній певний парадокс, коли не існує дзеркального ставлення у різних регіонах країни. На Півдні та Сході він серед дуже «негативних персонажів», але він не сприймається там де є симпатії до УНР. Тут його «заступає» Михайло Грушевський. Таким чином, ми спостерігаємо явні деформації у суспільній свідомості у сприйнятті подій української історії, і зокрема, революції 1917-1921 рр. Негатив який формувався упродовж семи десятиліть радянської влади щодо Симона Петлюри до сих пір не вдалося подолати.

У кожного свій шлях до об'єктивної і правдивої історії – хтось це зробив ще за комуністичного режиму, хтось сприйняв це досить швидко наприкінці 80 - початку 90-х, комусь цей процес дався важче, хтось і зараз розривається між двома

паралельними сюжетами та ідентичностями – російсько-радянською і українською. Було б наївним вважати, що розставання з пострадянським мисленням буде даватися легко і швидко. Якась частина мешканців України навряд чи сприйме українську історію без ідеологічних нашарувань.

Більшості громадян України знадобилося чверть століття, три революції і війна з Росією, щоб лише почати сприймати Українську революцію 1917-1921 рр., як не відсторонені події, а як частку своєї невігданої національної історії і цей процес ще далекий від свого завершення. Очевидно, що важливими і безпрецедентними на цьому шляху є і Указ президента України, і Розпорядження Кабінету Міністрів України щодо заходів з відзначення на державному рівні 100-річчя подій Української революції 1917 - 1921 років.

Чи є сенс у поверненні до питання справжнього правонаступництва від УНР до сучасної України? На це запитання складно відповісти однозначно. З одного боку, пройшло досить багато часу з моменту передачі повноважень від ДЦ, укладено кілька договорів з Росією, які формально закріплюють рівноправний статус екс-колонії і екс-метрополії. З іншого боку, фактична політика Російської Федерації щодо України до 2014 року та одностороннє порушення північним сусідом усіх міжнародних зобов'язань і двосторонніх угод, створює сприятливий ґрунт для повернення до цього питання. У будь-якому разі, це питання потребує додаткового вивчення як з точки зору історичного процесу, так і можливостей міжнародного права.

Список використаної літератури

1. Петлюра С. Статті. Листи. Документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк : УВАН, 1956. – Т. I. – 480 с. ; Petliura S. Statti. Lysty. Dokumenty / S. Petliura. – New York: UVAN, 1956. – Т.1. – 480 s.
2. Петлюра С. Статті. Листи. Документи / С. Петлюра. – Нью-Йорк, 1979. – Т. II. – 519 с. ; Petliura S. Statti. Lysty. Dokumenty / S. Petliura. – New York, 1979. – Т. II. – 519 s.
3. Прокопович В. Свято незалежності / В. Прокопович // Тризуб. - 1931. – Ч.4 (262). – С. 4–8 ; Prokopovych V. Sviato nezalezhnosty / V. Prokopovych // Tryzub. - 1931 – Ch.4 (262). – S. 4–8.
4. Лотоцький О. Симон Петлюра / О. Лотоцький. – Б.м., 1936. – 118 с. ; Lototskyi O. Symon Petliura / O. Lototskyi. – B.m., 1936. – 118 s.
5. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині / О. Шульгин / відп. ред. Г. Й. Удовенко; упорядн. : Г. В. Стрельський, І. Д. Шевченко. – Автентич. відтворення вид. 1934 р. – Київ : Юрінком Інтер, 1998. – 352 с. ; Shulhyn O. Bez terytorii. Ideolohiia ta chyn Uriadu UNR na chuzhyni / O. Shulhyn / vidp. red. H. Y. Udovenko; uporiadn. : H. V. Strel'skyi, I. D. Shevchenko. – Avtentych. vidtvorennia vyd. 1934 r. – Kyiv : Yurinkom Inter, 1998. – 352 s.
6. Ливицький М. А. Проблеми української визвольної політики / М. А. Ливицький // Відносини Захід-Схід і проблеми поневолених Москвою націй. – Мюнхен : Вид. Укр. інформаційного бюро: Коштом Г. Ливицької, 1975. – 409 с. ; Livytskyi M. A. Problemy ukrainskoi vyzvolnoi polityky / M. A. Livytskyi // Vidnosyny Zakhid-Skhid i problemy ponevolenykh Moskvoiu natsii. – Miunkhen : Vyd. Ukr. informatsiinoho biuro: Koshtom H. Livytskoi, 1975. – 409 s.
7. Степан Витвицький – Президент Української Народної Республіки в екзилі : документи і матеріали / упоряд. О. Кучерук. – Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2007. – 248 с. ; Livytskyi M. A. Problemy ukrainskoi vyzvolnoi polityky / M. A. Livytskyi // Vidnosyny Zakhid-Skhid i problemy ponevolenykh Moskvoiu natsii. – Miunkhen : Vyd. Ukr. informatsiinoho biuro: Koshtom H. Livytskoi, 1975. – 409 s.
8. Плав'юк М. Україна життя моє. Від селянського сина до Державника. Повернення [Електронний ресурс] / М. Плав'юк // Українське життя в Севастополі. —

Режим доступу : <http://ukrlife.org/main/evshan/plaviuk2.htm> ; Plaviuk M. Ukraina zhyttia moie. Vid selianskoho syna do Derzhavnyka. Povnennia [Elektronnyi resurs] / M. Plaviuk // Ukrainske zhyttia v Sevastopoli. — Rezhym dostupu : <http://ukrlife.org/main/evshan/plaviuk2.htm>

9. Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі : статті і матеріали / зред. Л. Р. Винар, Н. Пазуняк. — Філадельфія-Київ-Вашінгтон : Фондація ім. С.Петлюри, Веселка, Фондація Родина Фещенко-Чопівських, 1993. — 494 с. : іл.; Derzhavnyi Tsentri Ukrainskoi Narodnoi Respubliky v ekzyli : statti i materialy / zredah. L.R. Vynar, N. Pazuniak. — Filadelfia-Kyiv-Vashington : Fundatsiia im. S.Petliury, Veselka, Fundatsiia Rodyny Feshchenko-Chopivskykh, 1993. — 494 s.

10. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції: mareць 1917 р. — грудень 1919 р.) / В. Винниченко. — Київ : Вид-во політичної літератури України, 1990. — 797 с. ; Vynnychenko V. Vidrozhennia natsii (Istoriia ukrainskoi revoliutsii: maret 1917 r. — hruden 1919 r.) / V. Vynnychenko. — Kyiv : Vyd-vo politychnoi literatury Ukrainy, 1990. — 797 s.

11. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : зб. наук. праць / НАН України, Інститут соціології/ гол. ред. В.Ворона. — К., 2015. — Вип. 2(16). — 652 с.; Ukrainske suspilstvo: monitoring socialnyh zmin : zb. nauk. prats / NAN Ukrainy, Instytut sotsiologii / hol. red. V. Vorona — K., 2015. — Vyp. 2(16). — 652 s.

12. Вишняк О. Моделі історичної пам'яті: регіональні особливості / О. Вишняк // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. - 2015. — Вип. 2(16). — С. 124-132 ; Vyshniak O. Modeli istorichnoi pamiaty: rehionalni osoblyvosti / O. Vyshniak // Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin. - 2015. — Vyp. 2(16). — S. 124-132/

Стаття надійшла до редакції 08.12.2017 р.

V. Yablonskyi

THE PECULIARITIES OF PERCEPTION OF THE UNR IN UKRAINE AFTER THE DECLARATION OF INDEPENDANCE

The article dwells on the problem of the succession of the National Ukrainian Republic and modern Ukrainian state in the light of the activity and transferring power by the State center of the UNR in exile.

The accent is made on the importance of the Act of transferring power in the process of formation of the modern Ukrainian identity. The Representatives of the State Center of the UNR abdicating their powers stressed on the point that the declared on the 24th of August and approved on the 1st of December 1991 the Ukrainian nation Ukrainian State proceeds state and national traditions of the UNR and is the successor of the Ukrainian National Republic.

Analyzing basic reasons why the Ukrainian state and society practically ignored the historical chance which gave possibilities to much more quick transference from post-soviet state to open democratic society with market economy.

The article is written with the usage of the results of the national annual sociological monitoring surveys that were conducted in 1992-2015. There considered the differences of the regional models of the historical memory as for the perception and succession of the Ukrainian National Republic in modern Ukraine.

Keywords: *Ukrainian National Republic (The UNR), State center of the UNR in exile, Ukrainian identity, Historical succession.*

УДК 378.014.25(477)

К.В. Балабанов

НАЦІОНАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ

В статті доведено важливість інтернаціоналізації вищої освіти в Україні та визначено цілі державної стратегії для її більш широкого впровадження та розвитку. Охарактеризована система факторів, що визначають характер розвитку процесу інтернаціоналізації вищої освіти. Визначено основні складові спрямованості національних стратегій, які виокремлюють експерти Американської ради з освіти та експерти Британської ради.

Ключові слова: вища освіта, інтернаціоналізація, національна стратегія, університети, міжнародне співробітництво.

У сучасних умовах глобалізації економіки, розвитку інформаційних технологій знання стають основним економічним ресурсом, наука і творчість набувають провідної ролі в розвитку національної економіки. Глобалізаційні процеси стали фундаментальним викликом для вищої школи за всю історію її розвитку [16; 4]. Якісна вища освіта і професійна підготовка мають вирішальне значення для економік, які намагаються рухатися вперед по ланцюжку створення додаткової вартості, не обмежуючись простими виробничими процесами і продукцією. Особлива роль у розвитку конкурентоспроможності країн на світових ринках належить вищій освіті, яка спроможна створити належний науковий потенціал суспільства. Тому, лише інтегруючи національну освіту в європейський та світовий освітній і науковий простір, забезпечуючи інтернаціоналізацію вищої освіти, можна забезпечити високу міжнародну конкурентоспроможність країни. Саме тому інтернаціоналізація освіти є важливим об'єктом цілеспрямованої політики з боку держави і спрямована на вирішення конкретних політичних, економічних, соціокультурних проблем.

Система факторів, що визначають характер розвитку процесу інтернаціоналізації вищої освіти, дозволяє конкретизувати цілі державної стратегії інтернаціоналізації вищої освіти. Експерти Британської ради [14] виокремлюють декілька основних тенденцій світової вищої освіти, які впливають на майбутнє інтернаціоналізації.

1. *Зміна глобальної демографічної ситуації.* У всьому світі спостерігають наступні демографічні зміни: тривалість життя зростає при одночасному зменшенні рівня народжуваності. Поєднання цих тенденцій призводить до зменшення учнівської молоді (у віці 15-24 роки). Фактично, тільки Африка залишиться єдиним регіоном, де молоде населення буде продовжувати збільшуватися до 2025 року, і, відповідно, існуватимуть потенційні можливості для розширення мобільності студентів.

2. *Розширення освіти для всіх.* Незважаючи на те, що доступ до початкової освіти продовжує зростати, все ще існують проблеми, пов'язані із розширенням доступу до освіти.

3. В багатьох країнах світу сьогодні активно впроваджуються національні стратегії, до яких включено питання інтернаціоналізації вищої освіти (або взагалі розроблено окремі *стратегії інтернаціоналізації вищої освіти*). Підґрунтям для розробки таких стратегій, безумовно, стає досягнутий рівень соціально-економічного

розвитку країни, а також дефіцит робочої сили, що не задовольняється внутрішніми ресурсами і, відповідно, формує високий попит на іноземну робочу силу.

4. Розподіл *державного фінансування* зазнає суттєвих змін, а відтак змінюються можливості залучення інвестицій з боку урядових фондів. Зниження фінансування вищої освіти може вплинути на стипендіальне забезпечення студентів і відповідно вплинути на академічну мобільність.

5. В умовах розширення *багатоаспектного співробітництва* між вищою освітою та бізнесом особливої актуальності та розповсюдження набуває використання нових форм міжнародного стажування, у тому числі віртуального.

6. Із розвитком *освітніх технологій* відбуваються зміни й у системі вищої освіти, які пов'язані як із розвитком Інтернет-технологій в цілому, так і з розвитком безпосередньо освітніх технологій, які впливають на викладання, навчання та адміністрування у вищій школі. Будь-яка нова технологія інтегрує та змінює світ. Відповідно, із розвитком освітніх технологій змінюється й система вищої освіти.

7. Розвиток процесів автоматизації у будь-якій сфері діяльності впливає на *зміну попиту* на фахівців, який стає все більш орієнтованим на конкретні навички. Відповідно, мають відбуватися зміни й у системі вищої освіти, яка має враховувати ці трансформації.

8. *Бренд та вартість*. Обираючи програми академічної мобільності, програми навчання за кордоном, студенти враховують не тільки і вже не стільки бренд, рейтинг, репутацію відповідного університету. Якість і вартість навчання, перспективи кар'єрного зростання стають більш важливими факторами, які враховуються при виборі студентом навчального закладу.

9. Вплив *англійської мови*, яка стала важливим засобом реалізації права на міжнародну вищу освіту, оскільки вона виступає мовою навчання іноземних студентів. В багатьох країнах сьогодні активно розвиваються програми з вивчення англійської мови.

10. Важливим трендом у розвитку міжнародної освіти також є посилення впливу такого фактору, як *якість студентської інфраструктури* (кампус, центри кар'єри та стажувань тощо), яка все більш впливає на обрання іноземним студентом потенційного місця навчання.

Вища освіта, політика, інституції трансформуються під впливом процесів глобалізації. У глобальній економіці знань вищі навчальні заклади забезпечують поширення транскордонних відносин, безперервну мобільність глобальних потоків інформації, знань, технологій, капіталу, людей [8]. За оцінками експертів, прогнозована кількість іноземних студентів, які здобувають вищу освіту, у 2040 р. може скласти від 9,1 до 15,7 млн. осіб [15]. Згідно зі статистичними даними деяких урядів, які опубліковано Британською радою [14], очікується, що, наприклад, Австралія до 2025 року матиме 720 тис. іноземних студентів на території країни; у Франції кількість іноземних студентів підвищиться на 20% і становитиме 470 тис. (з урахуванням поточного рівня); Нова Зеландія очікує на 143 тис. іноземних студентів до 2025 року; Канада – 450 тис. іноземних студентів до 2022 року; Німеччина розраховує на прибуття 350 тис. іноземних студентів за програмами мобільності до 2020 року; у Тайвані очікується 58 тис. іноземних студентів до 2019 року; у Китаї – 500 тис. іноземних студентів до 2020 року; у Японії – 300 тис. іноземних студентів до 2020 року; у Малайзії – 250 тис. іноземних студентів до 2025 року; у Південній Кореї очікується 200 тис. іноземних студентів до 2023 року та у Ірландії – 44 тис. іноземних студентів до 2019/2020 року.

Національні стратегії інтернаціоналізації, які пропонують уряди різних країн, фокусуються на різних напрямках інтернаціоналізації та конкретних її формах, виходячи

із конкретних умов та відповідних академічних, економічних, політичних та соціальних цілей. З точки зору основної спрямованості національних стратегій інтернаціоналізації, експерти Американської ради з освіти [7] виокремлюють п'ять основних складових: наукову мобільність та співпрацю; міжнародну освіту; внутрішню та всеохоплюючу інтернаціоналізацію. Досліджуючи важливість структурних компонентів у національних стратегіях інтернаціоналізації, експерти Британської ради [13] визначають три основні складові та, відповідно, ваги їх компонентів складових, які наведено у таблиці:

Таблиця

Основні складові національних стратегій інтернаціоналізації вищої освіти

Індикатор	Вага
1. Відкритість та мобільність	0,33
1.1 Стратегія ПГЕ	0,25
1.2 Політика щодо мобільності студентів	0,25
1.3 Академічна мобільність та політика досліджень	0,25
1.4 Мобільність програм та постачальників	0,25
2. Гарантія якості та визнання ступеня	0,33
2.1 Забезпечення якості та припусків міжнародних студентів	0,33
2.2 Забезпечення якості навчальних програм	0,33
2.3 Визнання закордонних кваліфікацій	0,33
3. Доступ та стійкість	0,33
3.1 Фінансування мобільності студентів	0,33
3.2 Академічна мобільність та фінансування досліджень	0,33
3.3. Політика сталого розвитку	0,33

Система вищої освіти завжди є більш відкритою порівняно з іншими секторами економіки і не випадково займає центральне місце в національних політиках провідних країн світу. Так, стратегія, що реалізується США, спрямована на забезпечення сталого розвитку та якісних робочих місць [1] і передбачає відновлення американського лідерства у фундаментальних дослідженнях; навчання нового покоління робочої сили (за рахунок розширення доступу до вищої освіти, сприяння у досягненнях студентів, в першу чергу, в науці, технологіях, інженерії, математиці; побудова фізичної інфраструктури; розробка провідних інформаційних екосистем).

Особлива роль у реалізації нової європейської стратегії належить університетам, модернізація системи вищої освіти в яких стає важливою умовою післякризового розвитку Європи. Європейські прогнози [11] показують, що 35% всіх робочих місць в ЄС вимагають робочої сили вищої кваліфікації, однак сьогодні лише 26% робочих місць заповнено відповідною робочою силою (для порівняння – 41% в США, 44% в Японії і 50% в Канаді). У країнах ЄС нараховується близько 4 тисяч університетів та інститутів, в яких навчається понад 19 млн. студентів [10]. Європейською Комісією запропоновано відповідну стратегію модернізації вищої освіти ЄС [12], реалізація якої має забезпечити рівень випускників з вищою освітою не менш, ніж 40% від загальної кількості молоді. Серед пріоритетних напрямів, в яких необхідні подальші реформи, визначено:

- збільшення кількості осіб з вищою освітою, залучення широких верств суспільства до вищих навчальних закладів;

- підвищення якості та актуальності вищої освіти, спрямованої на задоволення потреб фізичних осіб і ринку праці, через стимулювання та розповсюдження передового досвіду в систему викладання та наукових досліджень;
- надання студентам більш широких можливостей отримати додаткові навички через навчання та стажування за кордоном, а також сприяння транскордонному співробітництву, спрямованому на розвиток вищої освіти;
- збільшення підготовки дослідників, що забезпечуватимуть розвиток промисловості в майбутньому;
- посилення взаємозв'язку між освітою, наукою та бізнесом задля прискорення переваг та інновацій;
- забезпечення фінансової автономії університетів та інвестування якості освіти відповідно до потреб ринку праці.

Задля підтримки реформ модернізації вищої освіти у бюджеті ЄС на 2012-2020 роки запропоновано значне збільшення витрат на освіту, підготовку кадрів та молоді (на 73%), а також для наукових досліджень (на 46%) [10], що фактично підтверджує визнання ключової ролі освіти і науки в підтримці соціально-економічного зростання ЄС.

У практичній реалізації процесу інтернаціоналізації вищої освіти провідна роль належить не тільки державам, які виробляють відповідні національні стратегії інтернаціоналізації вищої освіти. Важлива роль у реальному впровадженні міжнародного співробітництва належить університетам, які активно розробляють університетські стратегії інтернаціоналізації освітньої, наукової діяльності [5]. Впровадження університетських стратегій інтернаціоналізації забезпечує доступ до глобальних джерел передових знань, продукування міжкультурних знань та навичок, зміцнення стану та рейтингу вищого навчального закладу, у тому числі через розвиток ефективного партнерства. У дослідженні, проведеному Міжнародною асоціацією університетів, «Internationalisation of higher education» [2] доведено, що ключовим елементом у просуванні інтернаціоналізації вищої освіти в університетах стає наявність відповідної інституційної політики чи стратегії. Існують суттєві регіональні відмінності щодо наявності такої політики. Більшість респондентів (61%), що представляли європейські університети, визначили наявність відповідної політики інтернаціоналізації. Для університетів з Північної Америки цей показник становить 44% [6, с. 59-60]. Слід підкреслити, що у багатьох європейських установах в рамках політики інтернаціоналізації розрізняється діяльність, що відбувається у контексті регіонального співробітництва (ЄС та Болонський процес) та інтернаціоналізації в цілому.

Міжнародна асоціація університетів, яка була утворена у 1950 р. з метою поглиблення співробітництва між вищими навчальними закладами, періодично проводить моніторинг змін, що відбуваються у системі вищої освіти, а також реформ, що проводять уряди провідних країн у даній сфері. У звіті даної організації «GLOBAL: Internationalisation: past, present, future» засвідчено, що світова фінансово-економічна криза дещо загальмувала розвиток процесів інтернаціоналізації у сфері вищої освіти [3]. Дані для звіту було отримано із 745 вищих навчальних закладів 155 країн світу, а також великої кількості національних асоціацій університетів. Результати звіту свідчать, що 87% ВНЗ назвали інтернаціоналізацію своєю стратегічною метою, а 78% вбачають в ній основний чинник підвищення своєї конкурентоспроможності за останні 3 роки. Близько 50% закладів відзначили значне зростання асигнування заходів, спрямованих на інтернаціоналізацію вищої освіти. У 85% ВНЗ вже створено спеціальні офіси інтернаціоналізації (у 2005 р. – 71%). Згідно із даними дослідження, основними результатами інтернаціоналізації для ВНЗ є підвищення рівня теоретичної та

практичної підготовки студентів, підвищення якості навчальних програм, покращення іміджу ВНЗ на світовому ринку освітніх послуг, зростання можливостей щодо проведення наукових досліджень та розробки нових продуктів, а також можливості збільшення контингенту студентів за рахунок розширення їх географії. У той же час ВНЗ серед основних пріоритетів інтернаціоналізації називають не тільки зростання мобільності студентів, покращення якості навчальних програм та можливості співробітництва для проведення спільних науково-дослідницьких робіт, але й такі напрямки, як спільні або подвійні дипломи, зростання мобільності професорсько-викладацького штату ВНЗ, а також т.зв. «інтернаціоналізацію на дому», тобто можливості отримання вищої освіти в зарубіжному ВНЗ дистанційно. Відтак подальший розвиток системи вищої освіти відбуватиметься під впливом тенденцій інтернаціоналізації та глобалізації світового господарства, що, безумовно, поступово впливатиме на його структуру та динаміку.

Розвиток української вищої школи нерозривно пов'язаний із розвитком усього суспільства, перед більшою частиною ВНЗ постає завдання створення особистого іміджу у просторі соціальних змін, і рух за старим зразком вже стає неможливим. Згідно з ідеями розвитку європейського освітнього та наукового простору, модернізація системи вищої освіти в Україні вимагає не просто підготовки нормативних документів, нових методичних вказівок та інших подібних формальних заходів. Вона має бути спрямована на виховання нового покоління людей, що усвідомлюють загальнолюдські цінності і живуть за гуманістичними законами.

В Україні поступово реалізується комплексна система державних заходів щодо модернізації та вдосконалення національної системи вищої освіти. Багатьма українськими ВНЗ накопичений великий досвід міжнародного співробітництва, що, безумовно, сприяє інтернаціоналізації вищої освіти, розширює можливості випускників українських ВНЗ на міжнародному ринку праці, а найголовніше – забезпечує формування у них вміння жити у полікультурному середовищі і працювати в умовах жорсткої конкуренції та глобальних викликів. Практичним підтвердженням розвитку інтернаціоналізації вищої освіти України є:

- зростаючі показники стажувань студентів, підвищення рівня їх мобільності,
- збільшення обміну викладачів і дослідників,
- розробка спільних програм навчання, у тому числі, тих, що передбачають отримання окрім українського диплому відповідного документу ВНЗ-партнера,
- спільна реалізація науково-дослідних проектів,
- спільне проведення науково-комунікативних заходів,
- диверсифікація джерел фінансових надходжень до бюджету університету.

Дійсно, сьогодні в Україні розвиваються різні форми міжнародного співробітництва на національному, регіональному, університетському рівнях. Так, у країні триває реалізація спільних з європейськими університетами проектів. Вчені українських університетів спільно із зарубіжними партнерами виконують різноманітні науково-дослідні проекти. У вітчизняних ВНЗ навчаються іноземні студенти з 148 країн світу, чисельність яких щорічно зростає на десять відсотків. За динамікою прийому і загальної чисельності іноземних студентів Україна входить до першої десятки країн світу. За даними Українського державного центру міжнародної освіти Міністерства освіти і науки України [17], загальна кількість іноземних студентів, що навчаються в Україні, постійно зростає та збільшилась з 18,6 тис. студентів у 2000 році до 44 тис. в 2009, й 64 тис. у 2016 році, тобто втричі за цей період. Це відповідає загальносвітовим тенденціям збільшення кількості іноземних студентів. Усі студенти-іноземці навчаються за контрактом, і це приносить до бюджету навчальних закладів

значні додаткові кошти, створює нові робочі місця для професорсько-викладацького складу університетів.

Перед сучасною освітою постають універсальні цілі: вийти на новий рівень якості європейської освіти і де-факто забезпечити її конкурентоспроможність на світовому ринку, реформуючи її на засадах демократизації, відкритості, безперервності, рівного доступу до набуття освіти, мобільності, зберігаючи при цьому автентичність національної освіти. Доводиться констатувати: внесок національної вищої освіти в підвищення конкурентоспроможності країни ще не високий. Україна залишається лідером за рівнем охоплення вищою освітою, проте якість втрачає конкурентні переваги. Сьогодні в Україні є об'єктивна необхідність розробки Національної програми інтернаціоналізації вищої освіти, досвід багатьох країн світу демонструє успішність застосування різних підходів в даному напрямку залежно від цілей і завдань, які зараз стоять перед державою. Інтернаціоналізація вищої освіти посилює національний освітній потенціал, а відтак і конкурентоспроможність країни. Саме тому інтернаціоналізація освіти має стати важливим об'єктом цілеспрямованої політики з боку держави і бути спрямована на вирішення конкретних політичних, економічних, соціокультурних завдань.

Список використаної літератури

1. A Strategy for American Innovation: Driving Towards Sustainable growth and Quality Jobs [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.whitehouse.gov/administration/eop/nec/StrategyforAmericanInnovation/>
2. Egron-Polak E. Internationalization of Higher Education: Growing expectations, fundamental values: IAU 4th Global Survey / E. Egron-Polak, R. Hudson R // International Association of Universities. – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iau-aiu.net/sites/all/files/IAU-4th-GLOBAL-SURVEY-EXECUTIVE-SUMMARY.pdf>.
3. GLOBAL: Internationalisation: past, present, future: [Електронний ресурс] // Режим доступу до статті: <http://www.universityworldnews.com/article.php?story=20101106210301398>
4. Globalization and Higher Education: Eight Common Perceptions From University Leaders By Van R. Wood [Електронний ресурс]. – Режим доступу : // <http://www.iienetwork.org/page/84658/>
5. Hudzik J.K. Integrating Institutional Policies and Leadership for 21st Century Internationalization / J.K. Hudzik // International Higher Education. – 2015. – № 83. – P. 5–7. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ejournals.bc.edu/ojs/index.php/ihe/article/view/9075/8182DOI:10.6017/ihe.2015.83.9075>.
6. Internationalisation of higher education. Directorate-general for internal policies. Policy department b: structural and cohesion policies. Culture and education. 2015. – 319 p.
7. Internationalizing Higher Education Worldwide: National Policies and Programs / [R.M. Helms, L.E. Rumbley, L. Brajkovic, G. Mihut] // American Council on Education, The Boston College Center for International Higher Education. – 2015. – 81 p.
8. Marginson S. Globalisation and higher education/ Simon Marginson S and Marijk van der Wende. - 12 September 2006, prepared for OECD. – 74 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.oecd.org/edu/research/37552729.pdf>
9. Modernisation and employability at heart of new higher education reform strategy European Commission. – Press release 20.09.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://europa.eu/rapid/pressReleases> .
10. Modernisation and employability at heart of new higher education reform strategy European Commission. – Press release 20.09.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://europa.eu/rapid/pressReleases> .

11. Skills supply and demand in Europe. Medium-term forecast up to 2020. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010. – 120 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.cedefop.europa.eu/en/Files/3052_en.pdf

12. Supporting growth and jobs – an agenda for the modernisation of Europe's higher education systems. Communication From The Commission To The European Parliament, The Council, The European Economic And Social Committee And The Committee Of The Regions [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ec.europa.eu/education/higher-education/doc/com0911_en.pdf

13. The shape of global higher education: national policies framework for international engagement. Emerging themes // British Council, Mc Namara Economic Research. – 2016. – 24 p.

14. Weimer Leasa 10 trends changing global higher education [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.eaie.org/blog/10-trends-changing-global-higher-education/>

15. Кальдерон А. Якою стане вища освіта до 2040 року / А. Кальдерон [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/vnz/high_school/47910.

16. Скотт П. Глобалізація и университет / П. Скотт // «Alma Mater». – 2000. – № 4. – С. 3–8 ; Skott P. Globalizatsiya i universitet / P. Skott // «Alma Mater». – 2000. – № 4. – S. 3–8.

17. Український державний центр міжнародної освіти Міністерства освіти і науки України (офіційний сайт) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studyinukraine.gov.ua/uk/> ; Ukrainskyi derzhavnyi tsentr mizhnarodnoi osvity

Ministerstva osvity i nauky Ukrainy (ofitsiyni sait) [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://studyinukraine.gov.ua/uk/>

Стаття надійшла до редакції 01.12.2017 р.

К. Balabanov

NATIONAL STRATEGIES FOR THE INTERNATIONALIZATION OF HIGHER EDUCATION

The article proves the importance of the internationalization of higher education in Ukraine and defines the goals of the state strategy for its large-scale implementation and development. The author provides a set of factors that define the nature of the higher education internationalization process deployment. The research describes main elements of national strategy orientation as defined by the experts of the American Council on Education and the British Council experts.

The author proves that the modern system of education faces some multi-purpose goals such as to reach a new level of the European education quality and to make it competitive de-facto in the global market through reforming it with due regard to the principles of democratization, openness, continuity, equal access to the education, mobility and at the same time preserving the authenticity of national education. The author admits that the contribution of the national higher education into the improvement of the competitiveness of the country is not very substantial yet. Ukraine is still a leader in terms of the spread of higher education but meanwhile the quality becomes less competitive. The author proves that Ukraine requires the development of the National Program for the Higher Education Internationalization due to the fact that the experience of many countries demonstrate the efficiency of applying different approaches in this field depending on goals and challenges faced by the state. Internationalization of higher education enhances national education potential and at the same time the competitiveness of the country. This is the reason why the internationalization of higher education should become an important object of the state task-oriented policy and be aimed at solving certain political, economic and social, and cultural challenges.

Key words: higher education, internationalization, national strategy, universities, international cooperation.

УДК 322

О.А. Боярська

ПОЛІТИКО-РЕЛІГІЙНА ВЗАЄМОДІЯ У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В статті розглядається різноманіття взаємодії політичної сфери та сфери релігії в контексті розвитку політичних інститутів та реалізації прав людини і громадянина. Зокрема, увагу приділено досягненню балансу у взаємодіях між провідними політичними акторами і представниками релігійних спільнот. Розкривається значення політико-релігійної взаємодії та аспекти забезпечення міжконфесійного миру. Метою статті є встановлення специфіки відносин політики релігії у трансформаційному суспільстві.

Визначається, що у пострадянських країнах значення релігійної ідентичності не вичерпується суто громадянською ідентичністю та самоідентифікацією із певними етноконфесійними спільнотами. Підкреслюється, що специфіка політико-релігійної взаємодії в окремих трансформаційних суспільствах, пов'язана із залученням до політичного процесу різних соціальних верств та побудови на основі їх електорального вибору певної системи відстоювання інтересів, або ухвалення рішень.

Ключові слова: політика, політичний менеджмент, політико-релігійна взаємодія, міжконфесійний мир, політична ідентичність, громадянське суспільство.

У сучасних політичних науках, взаємодія релігійних та політичних інститутів не розглядалася в межах неоконституціоналізму, релігійні організації та установи розглядаються як частина класичної політичної системи, громадські організації, що представляють релігійні спільноти ідентифікуються як політичні актори та включають в себе аналітичний цикл політичної ризикології етнонаціональних та геополітичних наукових розробок. Водночас, у трансформаційному суспільстві взаємодія політик політичної та релігійної сфер не вичерпуються міжінституційними взаємодіями конкретних суб'єктів, надбанням сучасних вчених стають питання співвідношення духовного і релігійного світогляду політичної культури, змісту політичної свідомості і релігійних принципів. У пострадянських країнах значення релігійної ідентичності не вичерпується суто громадянською ідентичністю та самоідентифікацією із певними етноконфесійними спільнотами, проблема є ширшою, оскільки вона охоплює стан трансформаційної соціальної структури та перспективи реалізації прав громадян в обмежених політичних умовах.

Комплексна модернізація демократизації країн Європи у XVIII-XIX столітті відзначила відхід від релігійного світогляду та практик ідентичності в межах секуляризації та ідеологізації суспільства.

Аналіз публікацій. Вітчизняні науковці О. Бортнікова [1], С. Йосипенко [3], Д. Посередніков [9], П. Бондарчук, В. Даниленко, В. Крупина, О. Кубальський [10] приділяють увагу таким проблемам, як теорія і методологія взаємодії релігії і політики, специфіка української ранньомодерної духовної культури в європейському контексті, релігійна політика в Україні у 1960-х - 1980-х р. і сучасна практика міжконфесійних

відносин тощо. Попри ці значні доробки, проблема політико-релігійної взаємодії потребує розробки на тлі подій трансформаційного суспільства.

При комуністичних трансформаціях релігійна ідентичність набуває значення в межах правової ідентичності населення та звільнення від комуністичних упереджень. В цих умовах, постають проблеми міжконфесійного миру, співвідношення національної та релігійної ідентичності.

Метою статті є встановлення специфіки відносин політики релігії у трансформаційному суспільстві. Завданням статті є визначення оптимального стану рівноваги між релігійними та ідеологічними чинниками політичної ідентифікації в умовах демократичного транзиту.

Основний зміст статті. На макрополітичному рівні взаємодія політичних і релігійних факторів вкладається у перелік взаємодій, які можуть здійснювати політичні і релігійні інститути в межах соціальної реальності. Традиційні погляди на ці речі з точки зору політичної науки визначають необхідність фіксації фактів політичної і релігійної взаємодії, яка проте, не розкриває змісту зазначених процесів та їх значення суспільства трансформації. Л. Кондратик вважає, що взаємини релігії і політики, духовної і світської влади постійно перебувають у полі зору багатьох дослідників, починаючи з О. Конта, який уже в першій половині XIX ст. намагався філософськи осмислити їх як соціальне явище. Актуальна ця проблема і для сучасної соціології релігії. Вважається, що історичні моделі зв'язків між релігією і політичною системою залежать від різних чинників: міри взаємопроникнення суспільства і держави, ступеня організованості релігійних систем тощо [4].

Орієнтація у процесах політико-релігійної взаємодії класичних трансформаційних суспільств визначає аналіз елітарного середовища прийняття політичних рішень, релігійність виступає певним індексом, який може бути врахований як під час характеристики політичної поведінки громадян в рамках класичні та ретроспективні погляди на політико-релігійну взаємодію визначаються типом поведінки політичної еліти та її структурою, що в часи В. Парето, Р. Міхельса, та Г. Моска характерним було елітоцентрованість політичного процесу, водночас, у сучасних трансформаційних суспільствах рушійною силою політичної еліти є свідомість, яка може мати світський, або духовний характер. Для України початку XXI століття є характерними тенденції розвитку пов'язані, які мали місце на початку XX століття, їх свого часу висловив відомий український діяч В. Липинський. Згідно з Л. Кондратик, «суспільно-політичний лад, де активна меншість твориться шляхом організації різнокласових елементів одній верстві, котра необмежено панує над цим громадянством, В. Липинський розглядає як охлократію. Оскільки охлократична еліта не займається матеріальним виробництвом, її можна назвати неосілою, номадною. Її члени організовані в мілітарних формаціях-партіях, відзначаються організованістю та дисципліною, що мотивується фанатичною вірою – ідеологією» [4].

Специфіка політико-релігійної взаємодії в окремих трансформаційних суспільствах пов'язана із залученням до політичного процесу різних соціальних верств та побудови на основі їх електорального вибору певної системи відстоювання інтересів, або ухвалення рішень. Реалізація певних релігійних інтересів можлива за умови відповідної активної діяльності певної соціальної верстви, ця активність і характеризує можливість відстоювання інтересів, в умовах політичних трансформацій ця діяльність не має впорядкованого характеру. Л. Кондратик зауважує, що інші принципи покладено в основу демократичного методу організації еліт. В. Липинський назвав цей метод хаотичним. Він зазначав, що у демократичній системі керівною верствою, тобто елітою, є купці, фінансисти та інтелігенція, які керують хаотичним методом парламентарної демократії [4].

Можливість реалізації певного різновиду політико-релігійних взаємодій у трансформаційному суспільстві залежить від способу сприйняття релігійного чинника у суспільстві, наявності світської, або релігійної традиції, а також значення політичних вчинків в тому, чи іншому соціальному середовищі. Досягнення цілей у традиційному суспільстві розглядалася як діяльність конкретних соціальних груп, які мають можливість утримати владу у марксистсько-леніністський та націоналістичній перспективах, це були соціальні класи та національні групи. Водночас у суспільстві демократичних трансформацій політична група, яка має певні релігійні ознаки, може не отримати повної підтримки суспільства в умовах електоральних змагань. Тим не менш, класичні погляди на вирішальну роль еліти в контексті політико-релігійних взаємодій продовжують отримувати певну мотивацію з боку дослідників і політичних практиків. Л. Кондратик стверджує, що «якщо ж аристократія приходить до керівництва шляхом відбору найдостойніших представників різноманітних станів і класів, то такий суспільно-політичний лад, за В. Липинським, – це класократія, яка і є найкращим методом організації національних еліт» [4].

Більш сучасним та інноваційним підходом до аналізу причинно-наслідкових зв'язків у політико-релігійних взаємодіях трансформаційних суспільств є комплексний аналіз емпіричних проявів діяльності політичних і релігійних організацій та визначення їх ідейних та програмних пріоритетів. Кількісні методи забезпечують визначення певної картини політичного світу в сучасних умовах. Проте кількісне сприйняття політико-релігійного середовища у кожному конкретному суспільстві має спиратися на глибокий аналіз соціально-культурної динаміки, яка, власне і визначає рух політичних акторів і їх поведінкову мотивацію. В. Дудник стверджує, що тексти, які розміщують релігійні організації на своїх сайтах, можуть створювати величезний масив даних для наукового дослідження. Звичайно, їх інформація, із котрою щодня знайомляться пересічні молоді люди і професійні експерти, дуже відрізняється за тематикою, достовірністю та повнотою [2, с. 3].

Одним з провідних чинників висвітлення особливостей політико-релігійної взаємодії в умовах трансформацій є можливість визначення достовірних аспектів значення вимог та пропозицій, які висуваються учасниками даних взаємодій, визначити конкретні наслідки комунікацій між політичною і релігійною сферою можна за умови отримання даних про спілкування звернення до суспільства і влади з певними закликами і політичними положеннями. Також інформацію може надати текстовий аналіз і текстова реальність політико-релігійних взаємодій перебуває у фокусі вітчизняних дослідників. Крім того, конституційне розуміння надає змогу однозначного тлумачення майбутніх перспектив і варіацій політико-релігійних взаємодій, оскільки траєкторія розвитку самого інформаційного суспільства не є повною мірою визначеною. В. Дудник важливим завданням дослідника, котрий розпочинає роботу над конкретною темою, вважає підбір текстів, на котрі можна надійно опиратися. Вони є відправною точкою дослідження, незалежно від того, займають кілька рядків чи величезний обсяг. Тому застосування спеціальних прийомів вивчення змісту текстової інформації, зручної для технічної обробки, котра дозволяє не лише об'єднувати деякі свідчення, але і багатократно розширювати на їх основі уявлення про предмет наукового дослідження, залишається важливим завданням фахівців [2, с. 3].

Комунікаційні й комунікативні особливості політико-релігійної взаємодії у період демократичного транзиту відзначаються нестійкістю та різноманітністю. В умовах сталої демократії вираз релігійних уподобань і політико-релігійних вимог має більш стійкий характер. У суспільстві формується певний перелік пропозицій та значень, які висуваються перед владою і стають середовищем ухвалення рішень при цьому ця

ситуація не змінюється протягом тривалого часу. В умовах суспільства трансформацій перетворення у текстуальному відображенні політико-релігійних взаємодій свідчать про невстановленість балансу інтересів між різними політико-релігійними групами. Як вважають вітчизняні вчені, «текстова інформація, котру дослідник використовує для вирішення поставлених у проекті завдань, частіше відрізняється за формою і змістом. Однак на початкових етапах навчання процедур обробки всі ці моменти несуттєві. Важливим стає визначення предмета і напрямку наукового аналізу. У найзагальнішому вигляді вони залежать від того, що пропонується досліджувати – динаміку релігійних подій чи роль церковних лідерів. Усі ці моменти можуть бути відображені у рамках комплексного дослідження, однак прийоми обробки інформації будуть відрізнятися залежно від предмета, до якого вона відноситься» [2, с. 3].

Здатність політичної системи абсорбувати більшість обґрунтованих вимог і позицій громадян і груп свідчить про її збалансованість і про високий рівень задоволення позицій і думок членів суспільства, поряд з цим, потрібно усвідомлювати, що соціальна і гендерна структура суспільства відзначає можливість використання аспектів релігійної ідентичності у політичному просторі. В умовах сталої демократії цей рух набуває досить стійкого спрямування і визначених форм, в умовах суспільства трансформацій соціальна структура є від'єднаною від релігійних спільнот. Р. Пасічний називає світовий рух християн-працівників (World Movement of Christian Workers) WMCW як освітня та євангелізаційна організацію, яка ґрунтує свою діяльність на відданості вірі в Ісуса Христа, Євангелію, соціальному вченню Католицької Церкви. Цей рух до своєї діяльності працівників – чоловіків та жінок, – тимчасово працевлаштованих, безробітних, пенсіонерів, жінок-домогосподарок, тих, хто, незважаючи на расову, культурну чи релігійну належність, готові взяти на себе відповідальність перед обличчям сучасних суспільних викликів, аби будувати суспільство, вільне від поділів між людьми» [8, с. 145].

Як свідчать матеріали сучасних аналітичних досліджень, релігійні спільноти за умов сталої демократії вирішують низку соціальних питань в контексті благодійництва, допомоги та виховання. В умовах трансформаційного суспільства ці завдання лише починають висуватися, ці потреби лише набувають статусу чергових у порядку денному. Звідси, політичні актори можуть вільно тлумачити релігійні потреби, поєднуючи їх із соціальними та здійснюючи на цій підставі соціальну політичну мобілізацію та стимулюючи політичну напругу. Згідно з Р. Пасічним, «рух WMCW спрямований на захист життя і права на працевлаштування найвразливіших (найпотребуючих) верств населення перед представниками політичної влади та церковної влади й сприяння співпраці усіх людей доброї волі, які хочуть сумлінно сповняти професійні, культурні, громадянські обов'язки в умовах громадянського суспільства» [8, с. 145].

Політико-релігійна взаємодія у трансформаційному суспільстві не набуває сталих форм, водночас, потреба у виразі релігійних потреб залишається, її властивістю є значна придатність для стимулювання соціального активізму та мотивування соціальних потреб релігійними положеннями. У зв'язку з цим, існує потреба у диференціації соціальних та духовно-релігійних вимог. Як вважає Р. Пасічний, «неурядові релігійні організації є одним із ключових акторів у питаннях формування і розповсюдження громадської думки в Україні (наприклад, стосовно питання сім'ї та абортів тощо). До того ж вони є ефективним корисним комунікативним та інформативним ресурсом, оскільки користуються вищим рівнем довіри населення, а отже, мають розгалуженішу систему громадських контактів. Це допомагає їм успішно досягати поставлених цілей у співробітництві як з представниками громад, так і з впливовими урядовими акторами. Як бачимо, неурядові релігійні організації можуть

виступати істотним функціональним чинником, що сприяє взаємодії різних суб'єктів політичного процесу, зокрема і на міжнародному рівні»[8, с. 146].

Важливим інституційним ресурсом демократичної політико-релігійної взаємодії є свобода реалізації своєї ідентичності. Це вимагає певного рівня лібералізації, сприйняття релігійних уподобань, в умовах пострадянських і посткомуністичних країн толерантність не є повною мірою реалізованою у питаннях міжконфесійної взаємодії. Звідси, напрямом діяльності неурядових організацій є поширення зразків конструктивної співпраці між релігійними громадами та іншими політичними суб'єктами.

Таким чином, політико-інституційні взаємодії на основі політичної і релігійної ідентифікації громадян, мають прояв в кількох сегментах трансформаційної політики, зокрема, релігійна свідомість та залученість до етнорелігійних спільнот є важливим чинником політичної мобілізації населення. За кібернетичної революції та доби інтернет-мереж релігійна ідентичність стає не лише синонімом групової ідентичності, але й замученості громадян до нових духовних практик. Вони проявляється у появі нових сектантських рухів, які пригнічують особистість і порушують права людини. У цьому зв'язку трансформаційне суспільство має виробити особливу стратегію поведінки та регулювання політико-інституційних відносин. У сучасній Україні існує потреба у корекції політики держави стосовно міноритарних конфесійних спільнот. Це вимагає забезпечення моніторингу та аналізу діяльності подібних утворень, їх політичних уподобань та планів. З метою забезпечення міжконфесійного миру політичні еліти України мають приділити увагу проблемі. Також держава має запобігти спробам етноконфесійної ідентичності у політичній пропаганді, піарі та політичних технологіях. Перспективами подальшої розробки теми, порушеної в даній статті, є вивчення відносин соціальної сфери та соціальної ідентичності людини і громадянина в умовах формування нової соціальної структури.

Список використаних джерел

1. Бортнікова О. Г. Взаємодія релігії і політики: теорія і методологія : моногр. / О.Г. Бортнікова; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ : Паливода А. В., 2017. – 337 с. ; Bortnikova O. H. Vzaiemodiia relihii i polityky: teoriia i metodolohiia : monohr. / O.H. Bortnikova; Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka. – Kyiv : Palyvoda A. V., 2017. – 337 s.
2. Дудник В. М. Використання інформаційних технологій у вивченні молодіжної політики релігійних організацій України [Електронний ресурс] / В.М. Дудник // Література та культура Полісся. – 2013. – Вип. 72. – С. 262-270. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2013_72_28 ; Dudnyk V. M. Vykorystannia informatsiinykh tekhnolohii u vuvchenni molodizhnoi polityky relihiinykh orhanizatsii Ukrainy [Elektronnyi resurs] / V. M. Dudnyk // Literatura ta kultura Polissia. – 2013. – Vyp. 72. – S. 262-270. - Rezhyim dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkp_2013_72_28
3. Йосипенко С. Л. До витоків української модерності: українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті : моногр. / С. Л. Йосипенко. - Київ : Укр. Центр духовн. культури, 2008. - 392 с. ; Yosypenko S. L. Do vytyokiv ukrainskoi modernosti: ukrainska rannomoderna dukhovna kultura v yevropeiskomu konteksti : monohr. / S.L. Yosypenko. - Kyiv : Ukr. Tsentru dukhovn. kultury, 2008. - 392 c.
4. Кондратик Л. Взаємодія політики і релігії: теоретична спадщина В'ячеслава Липинського [Електронний ресурс] / Л. Кондратик // Вісник Національної академії наук України. - 2002. - № 10. - С. 52-57. - Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2002_10_9 ; Kondratiuk L. Vzaiemodiia polityky i relihii: teoretychna spadshchyna Viacheslava Lypynskoho [Elektronnyi resurs] / L. Kondratiuk //

Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. - 2002. - № 10. - S. 52-57. - Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnanu_2002_10_9

5. Ломака І. І. Між інтеграцією і модернізацією. Політологічний аналіз інтеграційної ролі релігії в умовах модернізації українського суспільства : моногр. / І.І. Ломака. - Івано-Франківськ : Лілея, 2009. – 196 с. ; Lomaka I. I. Mizh integratsiieiu i modernizatsiieiu. Politolohichniy analiz integratsiinoi roli relihii v umovakh modernizatsii ukrainskoho suspilstva : monohr. / I. I. Lomaka. - Ivano-Frankivsk : Lileia, 2009. – 196 s.

6. Множинська Р. В. Релігійно-філософські погляди Станіслава Оріховського : моногр. / Р. В. Множинська; НАН України. Від-ня релігієзн. Ін-ту філос. ім. Г.С. Сковороди. - Київ, 2007. - 150 с. ; Mnozhynska R. V. Relihiino-filosofski pohliady Stanislava Orikhovskoho : monohr. / R. V. Mnozhynska; NAN Ukrainy. Vid-nia relihiiezn. In-tu filoz. im. H. S. Skovorody. - Kyiv, 2007. - 150 s. ;

7. Панасенко О. В. Державно-політичні аспекти регулювання релігійної освіти / О.В. Панасенко // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія. Психологія. Педагогіка. - 2011. - № 1. – С. 66-70 ; Panasenko O. V. Derzhavno-politychni aspekty rehuliuвання relihiinoi osvity / O.V. Panasenko // Visnyk Natsionalnoho tekhnichnoho universytetu Ukrainy "Kyivskiyi politekhnichniy instytut". Filosofii. Psykholohiia. Pedagogika. - 2011. - № 1. - S. 66-70.

8. Пасічний Р. Неурядові релігійні (католицькі) організації та їх вплив на міжнародні політичні процеси / Р. Пасічний // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. - 2013. - Вип. 25. - С. 141-146 ; Pasichnyi R. Neuriadovi relihiini (katolytski) orhanizatsii ta yikh vplyv na mizhnarodni politychni protsesy / R. Pasichnyi // Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku. - 2013. - Vyp. 25. - S. 141-146.

9. Посередніков Д. Політичні релігії [Електронний ресурс] / Д. Посередніков // Гілея: науковий вісник. - 2013. - № 73. - С. 356-357. - Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_73_162 ; Posrednikov D. Politychni relihii [Elektronnyi resurs] / D. Posrednikov // Hileia: naukovyi visnyk. - 2013. - № 73. - S. 356-357. - Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_73_162

10. Релігійна політика в Україні у 1960-х - 1980-х р. і сучасна практика міжконфесійних відносин : моногр. / П. М. Бондарчук, В. М. Даниленко, В.О. Крупина, О.Н. Кубальський; відп. ред. В. М. Даниленко. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2010. - 210 с. ; Relihiina polityka v Ukraini u 1960-kh - 1980-kh r. i suchasna praktyka mizhkonfeisiinykh vidnosyn : monohr. / P. M. Bondarchuk, V.M. Danylenko, V. O. Krupyna, O. N. Kubalskyi; vidp. red. V. M. Danylenko. – Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. - 210 s.

Стаття надійшла до редакції 09.12.2017 р.

О. Boyarska

POLITICAL-RELIGIOUS INTERACTION IN TRANSFORMATION SOCIETY

The article is connected with the specifics of the interaction of the political sphere and the sphere of religion in the context of the development of political institutions and realization of human rights. Attention is paid to the balance in the interactions between leading political actors and representatives of religious communities. The importance of political-religious interaction and aspects of inter-confessional peace are revealed. The goal of the article is to establish the specifics of the relations of religion policy in transformational society.

It is determined that in Post-Soviet countries, the significance of religious identity is not limited by civic identity and self-identification with certain ethnoconfessional communities. It is emphasized that the specificity of political-religious interaction in certain transformational societies is connected with the involvement of various social strata in the political process and the construction of system of defense of interests or decision-making based on their electoral choice.

It was stated that the political-institutional interactions based on political and religious identification of citizens are manifested in several segments of transformation policy, in particular, religious consciousness and involvement in ethno-religious communities.

In the cybernetic revolution and the era of Internet networks, religious identity becomes synonymous with identity, but the torment of citizens to new spiritual practices, manifested in the emergence of new sectarian movements that suppress a person and violate human rights. In this regard, in transformational society should be developed special strategy for the conduct and regulation of political-institutional relations.

In contemporary Ukraine, there is a need for correction of the state's policy towards minority confessional communities to monitor and analyze the activities of such entities, their political preferences and plans.

Keywords: *politics, political management, political-religious interaction, interconfessional peace, political identity, civil society.*

УДК 327(510+540)(045)

В.О. Бурлаченко, А.В. Трофименко

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН МІЖ РЕСПУБЛІКОЮ ІНДІЯ ТА КНР

У статті представлено аналіз розвитку двосторонніх відносин між Індією та КНР за період з 1950 р., коли були встановлені дипломатичні відносини, до сучасності. Авторами розглянуто процес формування політичного діалогу між країнами, встановлено основні його чинники. Визначено проблемні питання, які виникли між країнами на початку 1960-х рр., досліджено причини, перебіг та наслідки індійсько-китайської прикордонної війни. Розглянуто особливості налагодження двосторонніх відносин від конфліктного протистояння до стратегічного партнерства в XXI ст. На основі проведеного аналізу було запропоновано умовний поділ відносин між Індійською Республікою та КНР на основні етапи розвитку.

Ключові слова: *Республіка Індія, Китайська Народна Республіка (КНР), Конференція в Бандунзі, «лінія Макмагона», прикордонна війна, стратегічне партнерство.*

З початку XXI століття відбувалося помітне підвищення міжнародної ролі азійського регіону, перш за все двох країн, що швидко розвиваються, – КНР та Республіки Індії, спостерігається зміцнення їх політичних і економічних позицій на світовій арені. Відносини між цими потужними державами сьогодні регіонально та глобально впливають на розвиток міжнародних відносин в цілому.

У Китаї і Індії проживає 2 мільярди 570 мільйонів чоловік, розвиток двох країн зачіпає, таким чином, близько однієї третини людства. Країни мають величезний людський, природний, економічний, військово-стратегічний потенціал. Ці дві держави пов'язані низкою спільних інтересів на світовій арені, співпрацюють в рамках таких міжнародних організацій, як БРІКС, ШОС, «Трикутник Росія – Індія – Китай». Двосторонній товарообіг щорічно зростає дуже швидкими темпами. Проте сьогодні в китайсько-індійських відносинах існують елементи як співробітництва, так і суперництва.

Досі невирішеними у двосторонніх відносинах залишаються такі питання, як збереження індійсько-китайського територіального питання; швидке зростання і переозброєння китайської армії; посилення впливу Китаю в Індійському океані;

будівництво опорних пунктів і морських портів навколо Індії; співпраця Китаю і Пакистану в економічній і військовій сферах. Індія в свою чергу теж нарощує бойову міць своїх військово-морських сил, створює нові морські порти на своїй території і за її межами; нарощує економічну активність в Індійському океані; активно розвиває військово-морське співробітництво з США. Йде зіткнення інтересів Індії та Китаю в Азії, де кожна з двох сторін прагне домінувати в цьому регіоні.

З огляду на вищеозначене, для більш глибокого розуміння специфіки відносин між цими країнами великий науковий інтерес представляє дослідження формування та розвитку двосторонніх відносин, виокремлення в них основних етапів.

Об'єктом даного дослідження є індійсько-китайські відносини, предметом виступають основні етапи розвитку цих відносин з моменту їх встановлення до сьогодення. Метою даної статті є встановлення основних етапів розвитку відносини між Індійською Республікою та КНР.

Зазначена тематика довгий час привертає увагу науковців. Аспекти цієї проблеми знайшли відображення в дослідженнях Белокреницького В. Я., Єршова Д. В., Толмачова Ю. О., Кузнєцова В. С., Лузяніна С.Г., Лукина А. Терехова В. Ф., Уянаєва .В. та інших.

Індія та Китай підтримують стосунки протягом більше 2000 років, дипломатичні відносини між сучасними Індією і Китаєм були встановлені в 1950 році, коли після утворення КНР, прем'єр Державної ради Чжоу Еньлай запропонував встановити дипломатичні відносини з Індією, яка була однією з перших несоціалістичних країн, які визнали китайську Народну Республіку 30 грудня 1949 р. [9].

Завдяки встановленню дипломатичних відносин, дві країни почали співпрацювати в політичній, економічній та культурній сферах. Крім того, відбувався обмін культурними та науковими делегаціями між двома державами. У перші роки існування КНР китайське керівництво досягло великих успіхів в політичному і соціальному розвитку. Великий внесок у зміцнення дружніх відносин між Індією і Китаєм внесла підтримка Дж. Неру з питання про права Китаю в Організації Об'єднаних Націй. У 1950 р. індійська делегація підтримала пропозицію СРСР про те, щоб допустити КНР в ООН. Індія кілька разів виступала з критикою позиції США, яка була проти участі КНР в організації.

Для керівництва КНР потрібно було мирне співіснування з сусідами, зокрема з Індією. Це було співзвучно суспільній свідомості народу Індії, де традиційно сповідують заповіді буддизму і практику неприйняття насильства в політичній боротьбі. Боротьба за мир з антиімперіалістичним акцентом виступало в якості ідейної основи спільних дій КНР та Індії [10].

КНР і Індія виступили за створення нового світового порядку, принципово відмінного від того, який був створений західними країнами та не враховував інтереси народів афро-азіатського ареалу. Створення нового порядку було не миттєвою справою. Конкретні кроки в цьому напрямку робилися на азіатському континенті, там, де ще залишалися анклавні колоніалізму. Вони зберігалися і в Індії і в Китаї. У першій вони постають, перш за все, у вигляді португальської колонії Гоа. Для Китаю – це Гонконг і проблема возз'єднання Тайваню.

21 червня 1951 р Індія клопотала за членство КНР в ЮНЕСКО. У листопаді 1956 р. Індія запропонувала обговорити питання про представництво КНР в ООН. 14 вересня 1957 р. представник Індії в ООН направив лист генеральному секретарю ООН про необхідність включити питання про членство КНР до порядку 12-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН.

Взаємовідносини Республіки Індія та КНР в першій половині 1950-х рр. були зразком співпраці між країнами з різним типом політичного устрою. А гасло «Хінді-

Чіні бхай-пай» – «індієць і китаєць – брати навек» став емоційною квінтесенцією атмосфери того періоду [13].

Індія і Китай брали активну участь у скликанні та проведенні Конференції в Бандунзі 18 квітня 1955 року. Конференція визначила розвиток китайсько-індійських відносин [6].

Однак, не дивлячись на успішний старт у відносинах, наприкінці 50-х років відбувається різке охолодження китайсько-індійських відносин. Це пов'язано з тим, що Китай і Індія прийшли в безпосереднє зіткнення на значних ділянках гімалайського кордону. Така ситуація викликала загострення прикордонної суперечки, що призвело до нарощування збройних сил і конфлікту на китайсько-індійському кордоні. У липні-серпні 1954 р. вперше відбувся обмін нотами, в яких уряд Китаю звинуватив Індію в проникненні її збройного загону на територію Тибету в районі перевалу Ніті. Індійська сторона у відповідь стверджувала, що її загін перебував виключно на території, що належить Індії і звинуватила китайську сторону в тому, що тибетські чиновники спробували перетнути кордон Індії [1].

У 1956 р. Комуністична партія Китаю почала соціальні реформи в Тибеті. З 1959 р. відносини між Індією і Китаєм вкрай загострилися. У березні спалахнули антикитайські повстання в Тибеті. Туди були введені китайські війська, щоб придушити повстання. Китайці руйнували храми, монастирі, вилучали землі для китайських переселенців в Тибеті. Після придушення повстання тибетського народу, Далай-лама XIV і його наближені втекли з Тибету до Індії [9].

Дж. Неру звинуватив Китай в порушенні угоди про автономію Тибету. Індійський правитель почав зміцнювати збройні сили вздовж кордону з Китаєм, що призвело до збройних сутичок. У 1959 р. Китай став претендувати на території Аруначал Прадеш і район Аксай Чін і вважав «лінію Макмагона» незаконним кордоном. 14 лютого 1961 р. Дж. Неру виступив з доповіддю з питання індійсько-китайського кордону і заявив, що КНР незаконно окупувала частину індійської території і Індія буде відстоювати традиційну межу між двома країнами [1].

В цілому, згідно з індійськими даними, з червня 1955 по липень 1962 року в районі кордону сталося понад 30 збройних конфліктів. У 1962 р. індійсько-китайська прикордонна суперечка перейшла у стадію війни, в якій китайські війська здобули перемогу. Район Аксай Чін перейшов до Китаю, хоча формально цей перехід не був визнаний міжнародною спільнотою [8].

Китайсько-індійська прикордонна війна призвела до ускладнення відносин між двома країнами. Обидва уряди відкликали своїх послів. І хоча дипломатичні відносини зберігалися, політичні, економічні, торговельні та культурні обміни були припинені.

Одним із наслідків китайсько-індійського прикордонного конфлікту стала нормалізація відносин між Китаєм і Пакистаном [1]. 26 грудня 1962 р. Китай і Пакистан офіційно оголосили про досягнення принципової домовленості про встановлення спільного кордону китайського Синьцзяна і суміжних районів, «оборона яких знаходиться в компетенції Пакистану».

У період правління Індіри Ганді зовнішня політика Індії була спрямована на розширення відносин з США і СРСР, що також перешкоджало зближенню шляхів Індії та Китаю.

Поступово, з кінця 1970-х рр., відносини між Індією і Китаєм знову почали налагоджуватися. Ця зміна була пов'язана з приходом до влади Ден Сяопіна та зміною напрямку зовнішньої політики Китаю. Для нього найважливішим завданням було зміцнити національну економіку, для досягнення цієї цілі слід було утримуватися від конфліктів з сусідами. 12 лютого 1979 року міністр закордонних справ Індії А.Б. Ваджпаї відвідав Пекін з офіційним дружнім візитом. Однак переговори в Пекіні

не дали помітних результатів, адже були перервані у зв'язку з китайсько-в'єтнамської війною. В знак солідарності з В'єтнамом індійська делегація на чолі з Ваджаї покинула КНР [3].

Процес нормалізації відносин був притриманий, але не зупинений. 26 червня 1981 року міністр закордонних справ КНР Хуан Хуа прибув в Делі з офіційним дружнім візитом. В ході візиту було досягнуто домовленості про почергове проведення в Делі і Пекіні «регулярних зустрічей офіційних делегацій двох країн для обговорення проблем двосторонніх відносин» [4].

Таким чином, в кінці 80-х рр. період охолодження двосторонніх зв'язків фактично підійшов до завершення, і намітилися умови для їх поступової нормалізації.

Новий етап розвитку міждержавних відносин Китаю і Індії почався в обстановці серйозних політичних змін (в Китаї – закінчення Культурної революції і повернення в політику Ден Сяопіна, в Індії – поразка Індійського національного конгресу на виборах 1977 р.). На поліпшення китайсько-індійських відносин сильний вплив мала розрядка і деідеологізація в світовій політиці. 19-23 грудня 1988 року прем'єр-міністр Індії Раджива Ганді прибув з офіційним візитом до Китаю. Це було найбільшою подією в китайсько-індійських відносинах, візит Раджива Ганді має історичне значення, він зіграв істотну роль в процесі нормалізації відносин між двома азіатськими гігантами.

Важливою подією в китайсько-індійських відносинах став перший після 31 року перерви візит глави уряду КНР Лі Пена в Індію (11-16 грудня 1991 р.). Керівники двох країн після переговорів підписали спільне комюніке, в якому сторони підтвердили намір за допомогою дружніх консультацій скоріше досягти взаємоприйнятної способу вирішення прикордонного питання. Індія знову підтвердила, що Тибет є автономною частиною КНР, а Лі Пен висловився за вирішення кашмірського питання на двосторонній основі між Індією і Пакистаном. Надалі, було проведено ще кілька «раундів» індійсько-китайських переговорів з прикордонного питання. У 1993 р. було підписано «Угоду про підтримку миру і спокою в прикордонних районах уздовж лінії фактичного контролю». А в 1996 році було підписано «Угоду про створення заходів довіри у військовій області на лінії фактичного контролю в районах китайсько-індійського кордону» [2].

Проте відносинам між Китаєм і Індією було завдано серйозної шкоди, коли 11 і 13 травня 1998 р. Індія провела п'ять підземних ядерних випробувань, поширивши версію про «китайську загрозу» як привід для розвитку ядерних озброєнь. Ядерні вибухи в Індії і Пакистані отримали вкрай негативну оцінку в ООН, яка закликала обидві держави негайно припинити ядерні програми і підписати Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань (ДВЗЯВ) [14]. Китай, як постійний член Ради Безпеки, активно підтримав позицію ООН, через що розвиток китайсько-індійських відносин було призупинено і тільки в березні 2000 р. Китай і Індія вперше вступили в діалог з питань безпеки.

Контакти між політичними лідерами двох країн змогли надати унікальні імпульси поліпшенню відносин. До них відноситься, наприклад, візит до Індії в січні 2002 р. в самий розпал кашмірської кризи прем'єра Держради КНР Чжу Жунцзі, який провів переговори з прем'єр-міністром Індії А.Б. Ваджаї [7]. Візит показав, що китайська сторона намагалася зменшити негативний вплив ядерних випробувань на китайсько-індійські відносини і продовжувати просування співпраці двох країн в різних сферах.

З 22 по 27 червня 2003 року прем'єр-міністр Індії Атал Біхарі Ваджаї відвідав Китай. Китайсько-індійські відносини вступили у новий етап розвитку, заявив в Пекіні прем'єр Держради КНР Вень Цзябао під час переговорів з прем'єр-міністром Індії. За підсумками переговорів було підписано 9 спільних китайсько-індійських документів, серед них «Декларація КНР і Індії про принципи відносин і всебічного

співробітництва». Офіційний представник МЗС КНР Кун Цюань назвав її «позитивним, взаємовигідним і збалансованим» документом [12]. У Декларації індійський уряд вперше чітко і офіційно визнає, що Тибет є частиною території Китаю, а також підтвердив неприпустимість антикитайської діяльності тибетців на території Індії.

У відповідь Китай погодився відкрити в Гімалаях на кордоні з Індією два прикордонні переходи. Один з них розташований в штаті Сіккім, приналежність якого Індії до цього не була визнана Пекіном.

У відносинах між Китаєм і Індією стався новий великий крок, після офіційного візиту 9-12 квітня 2005 року в Делі прем'єра Держради КНР Вень Цзябао і його переговорів з індійським прем'єр-міністром М. Сінгхом обидва політики оголосили про встановлення між країнами «стратегічного партнерства». У червні 2003 року глави урядів Китаю та Індії призначили спеціальних представників з прикордонного питання для обговорення політичних керівних принципів і рамок рішення прикордонного питання. Під час візиту Вень Цзябао в Індію, сторони уклали «Угоду про керівні політичні принципи рішення прикордонного питання». З метою якнайшвидшого вирішення проблем Індія і Китай висловили готовність піти на перегляд своїх позицій і в якості першої поступки КНР вперше визнав Сіккім частиною Індії. Вень Цзябао провів переговори з Манмоханом Сінгхом. За підсумками переговорів сторони підписали 11 документів, що стосуються взаємодії в сферах залізничного транспорту, житлового будівництва, геофізики, управління земельними ресурсами, традиційної медицини, культури та ін. Головним з документів стала політична декларація під назвою «Спільне бачення XXI століття КНР і Республіки Індія». У цьому документі Пекін і Делі проголосили, що мають намір поглиблювати відносини стратегічного партнерства, що не спрямовані проти третіх країн [15].

У 2010 році святкувалася 60-а річниця з дня встановлення дипломатичних відносин між КНР і Індією. Сторони здійснили ряд взаємних візитів і контактів на високому рівні. Але були і ускладнення, у 2010 р. між країнами відбувся візовий конфлікт, який продемонстрував, що невирішене територіальне питання все ж має негативний вплив на китайсько-індійські відносини.

15-19 грудня 2010 р. Вень Цзябао здійснив державний візит до Індії, цей візит сприяв поглибленню стратегічної взаємодовіри між двома країнами. 13 квітня 2011 року голова КНР Ху Цзінтао в місті Санья південно-китайської провінції Хайнань зустрівся з прем'єр-міністром Індії М. Сінгхом, який прибув сюди для участі у майбутній (14 квітня) зустрічі керівників країн БРІКС. Сторони домовилися про поглиблення стратегічної співпраці, просуванні спільного розвитку і сприяння миру, стабільності і процвітанню в Азії і в світі в цілому [11]. З 16 по 17 січня 2012 р. в Нью-Делі пройшла 15-а зустріч спеціальних представників Китаю та Індії з прикордонних питань, була підписана «Міжурядова угода Китайської Народної Республіки та Республіки Індія про створення консультативно-координаційного механізму у справах китайсько-індійських прикордонних територій», це сприяє зміцненню співробітництва між двома державами з питання прикордонних територій, а також спільний захист миру і спокою в прикордонних районах двох країн.

Проте, не дивлячись на створення переговорного механізму, продовжується періодична конфронтація між китайськими і індійськими прикордонниками. Сутність постійної появи інцидентів на кордоні полягає в тому, що лінія фактичного контролю офіційно ніколи не була демаркована. Існує чимало спірних місць, які обидві сторони вважають своєю територією, через це патрулі обох країн часто стикаються. Загострення конфронтації на кордоні мало місце в 2013 р., після чого 19-21 травня 2013 року прем'єр Держради КНР Лі Кецянь прибув з офіційним візитом до Індії. Індія була його початковим пунктом першої закордонної поїздки в якості глави китайського уряду [5].

Він провів переговори з прем'єр-міністром Індії М. Сінгхом, у результаті сторони домовилися про заходи зниження напруженості на прикордонних територіях. Також у жовтні 2013 р. було підписано 9 документів про двостороннє співробітництво в сфері транспорту, енергоносіїв, культури, освіти, обміну на місцевому рівні і т. д.

Сьогодні суперництво за регіональне лідерство як об'єктивний фактор продовжує впливати на китайсько-індійські відносини. Однак Пекін і Делі не бажають зіпсувати двосторонні відносини через конкуренцію. Висунувши тезу «в Азії та світі досить простору для розвитку і процвітання Індії та Китаю», обидві країни домовилися відкласти розбіжності і погодилися розвивати партнерство стратегічної співпраці.

Однак, незважаючи на цю заяву, в середині червня 2017 року, в трикутнику, де сходяться кордони Бутану, Індії та Китаю виникла вкрай напружена ситуація. Формальною причиною конфлікту стало будівництво китайцями дороги на плато Доклам. Вона пройде по спірній території, на яку претендують Китай і Бутан. Вузкий коридор Сілігурі, відомий як «Куряча шийка», пов'язує північно-східні індійські штати з «материковою» Індією і тому має важливе стратегічне значення. Бутан звернувся за допомогою до Індії. Делі перекинув до кордону війська. Пекін звинуватив Індію в провокації і порушення кордону.

Роздратування у Китаю викликав і квітневий дозвіл індійських властей зробити тур в прикордонні райони Далай-Ламі та послу США в Індії, що, на думку китайців, є спробою впливати на жителів Тибету. Глобал Таймс (Global Times) підсумувало причину конфлікту – це загальне зростаюче економічне суперництво двох величезних держав, яке виливається і в такі форми.

Таким чином, з моменту встановлення дипломатичних відносин, політичний діалог між Індією і Китаєм розвивався нерівномірно, від конфліктного протистояння до стратегічного партнерства. Умовно можна виділити наступні етапи двосторонньої взаємодії: 1) 1950 – 1954 рр. – встановлення дипломатичних відносин та стратегічного партнерства; 2) 1955 – 1962 рр. період поступового охолодження відносин; 3) 1962 – 1980 рр. прикордонна війна та припинення двостороннього діалогу; 4) 1981 – 2003 рр. – нормалізація співробітництва; 5) з 2003 р. – перехід відносин у стадію «стратегічного партнерства».

Список використаної літератури

1. Границы Китая: история формирования : моногр. / под общ. ред. В. С. Мясникова, Е. Д. Степанова. – Москва : Памятники исторической мысли, 2001. – 469 с. ; Granitsy Kitaya: istoriya formirovaniya : monogr. / pod obshch. red. V.S. Myasnikova, Ye. D. Stepanova. – Moskva : Pamyatniki istoricheskoy mysli, 2001. – 469 s.

2. Душебаев А. Проблемы и перспективы китайско-индийских отношений [Электронный ресурс] / А. Душебаев // Время Востока. – Режим доступа : <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/view/52063/> ; Dushebaev A. Problemy i perspektivy kitaysko-indiyskikh otnosheniy [Elektronnyy resurs] / A. Dushebaev // Vremya Vostoka. – Rezhim dostupa : <http://www.warandpeace.ru/ru/analysis/view/52063/>

3. Китайско–индийский пограничный конфликт [Электронный ресурс] / сост. Д.В. Ершов // Asia business information for Russians. - Режим доступа : <http://www.abirus.ru/content/564/623/626/11567/11568.html> ; Kitaysko–indiyskiy pogranichnyu konflikt [Elektronnyu resurs] / sost. D. V. Yershov // Asia business information for Russians. - Rezhim dostupa : <http://www.abirus.ru/content/564/623/626/11567/11568.html>

4. К вопросу о китайско-индийской границе. – Пекин : Изд-во литературы на иностранных языках, 1962. – 152 с.

5. Китай и Индия готовы стать новым двигателем мировой экономики – премьер Госсовета КНР [Электронный ресурс] // Жэньминь Жибао. – 2013. – 20 мая. - Режим доступа : <http://russian.people.com.cn/31513/95188/8250451.html> ; Kitay i Indiya gotovy stat novym dvizhitelem mirovoy ekonomiki – premer Gossoveta KNR [Elektronnyy resurs] // Zhenmin Zhibao. – 2013. – 20 maya. - Rezhim dostupa : <http://russian.people.com.cn/31513/95188/8250451.html>

6. Кузнецов В.С. Китайско-индийские отношения 1950-1963 гг. : моногр. / В.С.Кузнецов. – Москва : ИДВ РАН, 2013. – 270 с. ; Kuznetsov V.S. Kitaysko-indiyskie otnosheniya 1950-1963 gg. : monogr. / V. S. Kuznetsov. – Moskva : IDV RAN, 2013. – 270 s

7. Лузянин С. Г. Диалог азиатских гигантов / С. Г. Лузянин // Независимая газетаю. - 2002. - № 5 (18 янв). - С. 15 ; Luzyanin S. G. Dialog aziatskikh gigantov / S.G. Luzyanin // Nezavisimaya gazetayu. - 2002. - № 5 (18 yanv). – S. 15

8. Лукин А. Китай и Индия: 50 лет после войны [Электронный ресурс] / А. Лукин // МГИМО Университет. – Режим доступа : <https://mgimo.ru/about/news/experts/229312/> ; Lukin A. Kitay i Indiya: 50 let posle voyny [Elektronnyy resurs] / A. Lukin // MGIMO Universitet. – Rezhim dostupa : <https://mgimo.ru/about/news/experts/229312/>

9. Насенко Ю. П. Джавахарлал Неру и внешняя политика Индии / Ю. П. Насенко. – Москва : Наука, 1975. – 383 с. ; Nasenko Yu. P. Dzhavakharlal Neru i vneshnyaya politika Indii / Yu. P. Nasenko. – Moskva : Nauka, 1975. – 383 s.

10. Невара А. Индия и КНР активизируют усилия по решению пограничного вопроса [Электронный ресурс] / А. Невара. - Режим доступа : <https://news.mail.ru/politics/13155592> ; Nevara A. Indiya i KNR aktiviziruyut usiliya po resheniyu pogranchnogo voprosa [Elektronnyy resurs] / A. Nevara. - Rezhim dostupa : <https://news.mail.ru/politics/13155592>

11. Председатель КНР Ху Цзиньтао встретился в г. Санья с премьер-министром Индии М. Сингхом // Международное радио Китая. - 2011. – 14 апр. – Режим доступа : <http://russian.cri.cn/841/2011/04/14/1s378196.htm> ; Predsedatel KNR Khu Tszintao vstretilsya v g. Sanya s premer-ministrom Indii M. Singkhom // Mezhdunarodnoe radio Kitaya. - 2011. – 14 apr. – Rezhim dostupa : <http://russian.cri.cn/841/2011/04/14/1s378196.htm>

12. Представитель МИД КНР назвал успешным визит в Китай премьер-министра Индии // Жэньминь Жибао. - 2003. – 25 июня. – Режим доступа : http://russian.people.com.cn/200306/25/rus20030625_76866.html ; Predstavitel MID KNR nazval uspeshnym vizit v Kitay premer-ministra Indii // Zhenmin Zhibao. - 2003. – 25 iyunya. – Rezhim dostupa : http://russian.people.com.cn/200306/25/rus20030625_76866.html

13. Уянаев С. В. Китай-Индия: отношения в начале нового столетия / С. В. Уяняев // Проблемы Дальнего Востока. - 2009. - № 1. - С. 19-30 ; Uyanaev S. V. Kitay-Indiya: otnosheniya v nachale novogo stoletiya / S. V. Uyanyaev // Problemy Dalnego Vostoka. - 2009. - № 1. - S. 19-30.

14. Talbott S. Dealing with the Bomb in South Asia [Electronic resource] / S. Talbott // Foreign Affairs. - 1999. - Vol. 78. № 2. - P. 110-115. - Mode of access : <https://www.foreignaffairs.com/articles/asia/1999-03-01/dealing-bomb-south-asia>

15. Yardley J. Two Giants Try to Learn to Share Asia [Electronic resource] / J. Yardley, S. Sengupta // The New York Times Company. - 2008. - 13 January. – Mode of access : <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9C05E7DF153AF930A25752C0A96E9C8B6>

3

Стаття надійшла до редакції 08.12.2017 р.

V. Burlachenko, A. Trofimenko

MAIN STAGES OF DEVELOPMENT OF RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF INDIA AND THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA

From the beginning of the XXI century Asian region has increased its international role. First of all, two rapidly developing countries - the People's Republic of China and the Republic of India strengthened their political and economic positions on the world stage. Today relations between these powerful states have a regional and global impact on the development of international relations in general. These states have enormous human, natural, economic, military-strategic potential. They are bound by a number of common interests on the world stage, collaborating within the framework of such international organizations as BRICS, SCO, "Triangle Russia - India - China". Bilateral trade turnover is growing annually at a very fast pace. However, today in the Chinese-Indian relations there are elements of both cooperation and rivalry.

The article presents analysis of the development of bilateral relations between India and the PRC for the period since 1950, when diplomatic relations have been established, to the present days. The authors have showed the process of forming a political dialogue between the countries, and distinguished its main factors.

The problem issues that arose between the countries in the early 1960's have been identified. The causes, course, and effects of the Indian-Chinese border war have been investigated. Features of the establishment of bilateral relations from conflict to strategic partnership in the XXI century have been considered.

On the basis of the analysis, the authors concluded that since the establishment of diplomatic relations, the political dialogue between India and China has developed unevenly, from conflict to strategic partnership. The authors have proposed the following conditional stages of the relationship between Republic of India and the PRC: 1) 1950 – 1954 – establishment of diplomatic relations and strategic partnership; 2) 1955 – 1962 period of gradual cooling of relations; 3) the 1962 – 1980 – border war and the end of the bilateral dialogue; 4) 1981 – 2003 – normalization of cooperation; 5) since 2003 – the transition of relations to the stage of "strategic partnership".

Key words: *the Republic of India, the People's Republic of China (PRC), Bandung Conference, McMahon Line, Border War, Strategic Partnership.*

УДК 324

M.A. Buchyn

ELECTRONIC VOTING AS AN ELEMENT OF ELECTRONIC DEMOCRACY: PECULIARITIES AND MAIN APPROACHES TO UNDERSTANDING

The article deals with electronic voting as a component of electronic democracy. Special features of electronic voting are revealed and the main approaches to its understanding are analyzed. The typology of electronic voting is released and the conditions necessary for its effective functioning are distinguished.

Key words: *electronic voting, electronic democracy, elections, information technologies.*

In the era of rapid development of the information society, the influence of information technologies has spread to all aspects of human life and become an integral part of our vital activity. Political sphere isn't an exception, where information technology is seen as an

instrument for democracy realization, and interpreted as a factor in facilitating and improving communication between citizens and authorities, increasing transparency in the field of governance, and promoting more effective public control over the activities of power structures. The result of the information technology spreading in the political sphere was the origin of such phenomena as electronic democracy and electronic government, and after a while - the use of information technology in the electoral process through the implementation of electronic voting. The chosen research topic is marked to be highly relevant, because, electronic democracy and electronic voting are relatively new phenomena for Ukrainian society, the introduction of which requires theoretical understanding of the role and influence of information technologies during the election process. There is a need for a complex analysis of electronic voting, revealing of its features and basic approaches to its interpretation.

The problem of disclosing the essence and special features of electronic voting was investigated by such foreign scientists as Y. Antonov, M. Chimarov, B. Shakhin and other [1; 2; 9-11]. Among the Ukrainian experts who paid heed to the research of electronic voting, it should be particularly noted such scientists as Y. Mostova, I. Sidenko, Y. Turchyn [4; 7; 8]. In the first place, above mentioned researchers reveal the essence of the electronic voting and distinguish its positive and negative sides. At the same time, the consideration of the essence of electronic voting from the standpoint of various sciences, the question of the typology of electronic voting and the definition of conditions necessary for effective functioning insurance are set aside.

The purpose of the publication is to investigate the essence and peculiarities of electronic voting as an element of electronic democracy.

First of all, it should be stressed that there is no single interpretation of electronic democracy in political science. In our opinion, this phenomenon can be examined from the following positions:

- electronic democracy as a characteristic of society, a kind of democracy in general, its higher stage;
- electronic democracy as a system of relations or communications, which foresees widespread use of information and communication technologies;
- electronic democracy as a mechanism for the democracy realization through information and communication technologies;
- electronic democracy as a set of information and communication tools and technologies;
- electronic democracy as an instrument owned by policy subjects [3].

Taking into the consideration the fact that one of the main attributes and catalysts of democracy is the institution of democratic elections, it becomes obvious that the effective and full functioning of electronic democracy is impossible without the availability of electronic voting. The last option should be considered to be one of the important tools and components of electronic democracy. In this regard, the Russian researcher Y. Antonov definitely states: "We believe that electronic voting is indissolubly linked to electronic democracy and should be reviewed in the general system to the extent that electronic voting ensures the objective identification and fixation of the population's opinion about socially significant issues, and it's hard to imagine electronic democracy without the appropriate electronic means that ensure the will of the population (without the use of electronic voting)" [1, p. 118].

In our opinion, by investigating electronic voting, this phenomenon should be examined in its broad and narrow sense. According to a broad approach, electronic voting should be interpreted as any form of will expression, using electronic vote counting (often also by filling them with the use of information technology). In this context, we can talk about voting in a variety of public media projects, where readers (viewers) are offered to realize the will and

support a particular social project. It should also include a variety of online audience surveys. By considering electronic voting in a broad interpretation, it should be understood as the expression of the will of voters in the structure of official mechanisms for the formation of power or the formal involvement of citizens in the adoption of power decisions.

Taking into account all aforesaid, it becomes obvious that electronic voting can be considered both as an element of direct democracy, and as an element of representative democracy. In the first case we can talk about electronic referendums, where the citizens directly take political decisions, in other words, they exercise direct sovereignty of people. In the second case, we can talk about electronic elections, in which citizens choose their representatives, in other words, they are involved in the implementation of representative democracy.

In this context, it is important to have a clear definition of electronic voting, as well as the disclosure of the essentiality of some of its tangible issues, for instance, electronic voting. It is worth noting that our above-mentioned position is fully consonant with European electoral law. In particular, in 2004, the "Recommendations of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on the legal, organizational and technical standards of electronic voting" were adopted. The document contains the following definition of electronic voting: it is electronic elections or an electronic referendum, which include the use of electronic means at least during voting process [5].

According to Russian scientist M. Chimarov, who interprets the electronic will a bit more widely, claims that "... the term" electronic voting "means the process of involving technological methods of receiving, votes counting and summarizing the results of voting by electronic means" [9, p. 33].

It is also worth noting the approach that considers electronic voting to be synonym to new voting technologies. In accordance with the "Guidelines for monitoring the use of new voting technologies," the OSCE / ODIHR understands that the concept of electronic voting includes the usage of electronic voting, electronic ballot scanners and Internet voting " [6, p. 9-10]. According to our belief, the value of this approach is represented in the fact that it contains a list of basic means for electronic voting, as well as it is possibility to distinguish the levels of electronic voting.

By exploring the concept of electronic voting, some researchers emphasize its novelty compared to the traditional way of will expression, then foresee the absence of a paper bulletin: "Under the electronic voting ... we understand the voting without the use of a bulletin, which is made of paper, using a set of automation tools [9, p. 33]. Analyzing the above-mentioned interpretation of the electronic voting, we should note its imperfection, because the author actually restricts electronic voting by one of its variants, speaking about remote electronic will expression. At the same time, there is also a stationary electronic voting, which in some cases involves the availability of a paper bulletin, the information of which scans by the electronic device. In this case, electronic technologies are used only at the stage of counting votes, but the act itself expresses the will in its traditional way.

It should be noted that during the process of disclosing the essence of electronic voting, it is impossible to avoid the analysis of such category as "electronic elections". It should be said that in most cases, scientific and political circles are inclined to identify electronic voting and electronic elections. In our opinion, in this case there is a traditional mistake in which the elections are identified to the voting procedure at the polling station. We tend to collate the concept of "elections" with the notion of "electoral process" rather than comparing it to voting as one of the final stages of the election. Within the framework of the proposed approach it becomes obvious that the concept of "electronic elections" is much broader than the concept of "electronic voting". In this case, electoral elections should be understood as the active use

of information and communication technologies in all (or most) stages of the electoral process, including the stages of voting and counting votes.

For the reveal of the essence of electronic voting, its valuable for to explore the works of Russian explorer Y. Antonov. The scientist analyzes and reveals the essence of electronic voting from the standpoint of various sciences, stressing on the multidimensional nature of the concept:

- political science interprets electronic voting as new methods and methods of management;

- social sciences consider electronic voting as the new ways and methods of taking into account public opinion and providing certain social services;

- the technical sciences interpret electronic voting as a system of modern technological solutions that enable them to realize specific tasks in the field of politics;

- technical sciences consider electronic voting as a new sector of development of technical production and activation of economic activity;

- law studies interprets electronic voting as a new sphere of social relations, which is specific, and, therefore, requires a new, adequate legal regulation. In addition to this, according to the researcher's point of view, juridical representatives tend to consider electronic voting to be a new stage in the evolution of traditional democratic procedures [1, p. 120].

Noting the complex nature of the concept of Y. Antonov, we would like to supplement it with my own considerations regarding the interpretation of electronic voting. In particular, from the standpoint of the electorate, electronic voting is a convenient method of will expression, which requires less efforts and provides time savings; from the standpoint of electoral commission members, electronic voting is a fast automated vote counting process; from the standpoint of power structures, electronic voting is a new way of expression of will that contains a number of threats and requires a balanced approach and information-propaganda campaign of electronic voting ideas among the population; from the point of view of economic expediency, electronic voting is an economic project characterized by high economic costs at the implementation stage, but is a mean of significant cost savings in the future; from the standpoint of political participation, electronic voting is a new type of electoral participation that is an effective mean of combating with absenteeism and is an effective mechanism for activating citizen participation in elections; from the point of view of the accuracy and efficiency of counting votes, electronic voting is a way of counting votes that, by eliminating the "human factor", helps to reduce inaccuracies in the counting of votes; from the standpoint of information security, electronic voting is the use of information systems and technologies that can be vulnerable to internal and external factors and requires the development of an information security system; from the point of view of the development of society, electronic voting is an element of the information society, a new step towards its strengthening and effective development; From the point of view of ecology, electronic voting is a type of will expression that positively effects on the level of development of the environment, because it does not require the use of wood for bulletin paper production; from the standpoint of democracy, electronic voting is a tool that, in the case of significance and the provision of effective information protection, will contribute to the consolidation of democracy, and will ensure a high level of observance of democratic election principles.

Electronic voting is an integrative notion that includes many different ways to accomplishment the will. In particular, according to the nature of the ballot, electronic voting can be stationary (requiring the presence of a voter in the polling station for the act of will expression) and remote (allowing the voter to vote outside the polling station).

By the type of information system through which the act of expression of will is carried out, electronic voting may be the following: Internet voting, sms voting, voting by the use of electronic system of direct voice, voting using an electronic system of optical scanning of bulletin.

By the scale of the use of information technologies, electronic voting can be complete and partial. During the full electronic voting, information technologies are used both at the stage of voting and at the stage of their counting and determination of voting results. The use of incomplete electronic voting provides the use of information technologies only at the stage of counting votes.

By the form of democracy, electronic voting can be used during referendums and elections. By the level of reliability of information systems and technologies, electronic voting can be reliable and unreliable. By scale parameter, electronic voting can be national, regional and local. The legal consequences of electronic voting are valid and invalid.

Taking into consideration the fact that electronic voting is a new type of will expression, its effectiveness and the possibility of implementation depend on a number of premises. Among the main prerequisites for the effective functioning of electronic voting, we can note the following:

1. High level of public confidence in information technologies in general, and particularly in the electronic voting. Researchers state that: "It is also important to emphasize the fact that the development of electronic voting systems is closely linked to the trust of voters before the election and in general to a democratic electoral system" [2, p. 67]. Of course, citizens' trust in electronic voting is formed for a long time and was the result of personal experience and a large-scale information campaign by the authorities.

2. High level of development of information systems and information technologies. Only in a high-tech society, where the availability of advanced information technology becomes a daily routine, effective implementation and functioning of electronic voting will be possible. In this context, it is important to have access to the Internet to all citizens of the country (in the case of remote electronic voting).

3. High level of computer literacy of citizens. This factor is extremely important for several reasons. First of all, only a computer literate person will trust information technology and will not be afraid of its use during the election. Secondly, a person who does not have the skills to use modern devices and technologies can't correctly execute the act of will expression or will be forced to seek out third-party assistance, which creates favorable conditions for violations and falsifications. Thirdly, citizens who are well-guided in the principles of the functioning of information technology, have the opportunity to effectively monitor the functioning of power, the process of electronic voting, counting votes, etc.

4. Developed legal and regulatory framework on the basis of which the legal regulation of the procedure of electronic voting takes place. The system of legislation in each country should use the foreign experience of regulation of electronic voting, while taking into account national peculiarities.

5. Availability of an effective and convenient information system on the basis of which electronic voting will be carried out. Russian scientist Y. Antonov rightly notes: "We think that the electronic voting system should ensure not only the convenience for election commissions and their employees and correspond to modern tendencies, but also be convenient and accessible to voters both in election day and before it ... Otherwise, the electronic voting system is only a system of effective counting of votes, which uses a special voting system" [2, p. 67-68].

6. High level of security of the information system on the basis of which electronic voting takes place. We should evaluate the problems and prospects of implementing electronic voting not from the standpoint of technological progress, and not even from the

point of view of convenience, economy, efficiency of counting votes, etc. In the first place, the nature of the impact of electronic voting on the level of development of democracy in the country is important. The most important parameter by which we can evaluate the effectiveness of electronic voting (as well as any other policy information tools) is ensuring compliance with democratic election standards and the ability to ensure that votes are correctly taken into account. An average voter is primarily interested in allowing him/her to commit an act of will expression, and the result was adequately reflected in defining the winners.

To sum up, we want to emphasize such aspects: taking into account social progress and the rapid development of technologies, the introduction of electronic voting is a matter of time. However, its implementation should be consistent and accompanied by reliable information protection systems. This is especially true in the context of recent electoral practices of foreign countries that have shown that the development of information and communication technologies is a beneficial field for abuses and manipulations. Ukraine is only at the reflection stage on the feasibility, problems and prospects of implementing electronic voting. This necessitates a detailed study of all the advantages, problems and threats of the implementation of electronic voting in Ukraine, which could be a promising direction for our further research.

Список використаної літератури

1. Антонов Я. В. Конституционно-правовые основы электронной демократии в России / Я. В. Антонов // Научные труды Северо-Западного института управления РАНХиГС. – 2016. – Том 7, Вып. 1. – С. 117-125 ; Antonov Ya. V. Konstitutsionno-pravovye osnovy elektronnoy demokratii v Rossii / Ya. V. Antonov // Nauchnye trudy Severo-Zapadnogo instituta upravleniya RANXhiGS. – 2016. – Том 7, Vip. 1. – S. 117-125.

2. Антонов Я. В. Развитие правового регулирования электронного голосования в России / Я. В. Антонов // Управленческое консультирование. – 2015. – № 5. – С. 63-71 ; Antonov Ya. V. Razvitie pravovogo regulirovaniya elektronnoy golosovaniya v Rossii / Ya. V. Antonov // Upravlencheskoe konsultirovanie. – 2015. – № 5. – S. 63-71.

3. Бучин М. А. Електронна демократія: основні підходи до трактування // Інформація, комунікація, суспільство 2017 : матер. 6-ої Міжнар. наук. конф. ІКС-2017, Славське, 18–20 травня 2017 р. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2017. – С. 268-269 ; Buchyn M. A. Elektronna demokratiia: osnovni pidkhody do traktuvannia // Informatsiia, komunikatsiia, suspilstvo 2017 : mater. 6-oi Mizhnar. nauk. konf. IKS-2017, Slavske, 18–20 travnia 2017 r. – Lviv : Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 2017. – S. 268-269.

4. Мостовая М. Ю. Электронная демократия в избирательной системе Украины: долгожданная реальность или утопия? / М. Ю. Мостовая // Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Право. – 2013. – Вып. 5. – С. 218-222 ; Buchyn M. A. Elektronna demokratiia: osnovni pidkhody do traktuvannia // Informatsiia, komunikatsiia, suspilstvo 2017 : mater. 6-oi Mizhnar. nauk. konf. IKS-2017, Slavske, 18–20 travnia 2017 r. – Lviv : Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 2017. – S. 268-269.

5. Рекомендации Комитета Министров стран-участниц по правовым, организационным и техническим стандартам электронного голосования [Электронный ресурс] : принят Комитетом Министров 30 сентября 2004 года на 898-ом заседании. – Режим доступа : http://cikrf.ru/international/docs/rec_rus.html ; Rekomendatsii Komiteta Ministrov stran-uchastnits po pravovym, organizatsionnym i tekhnicheskim standartam elektronnoy golosovaniya [Elektronnyy resurs] : prinyat Komitetom Ministrov 30 sentyabrya 2004 goda na 898-om zasedanii. – Rezhim dostupa : http://cikrf.ru/international/docs/rec_rus.html

6. Руководство по наблюдению за использованием новых технологий голосования. – Варшава : БДИПЧ ОБСЕ, 2013. – 96 с. ; Rukovodstvo po nablyudeniyu za ispolzovaniem novykh tekhnologiy golosovaniya. – Varshava : BDIPCh OBSYe, 2013. – 96 s.

7. Сіденко І. Г. Перспективи впровадження електронного голосування в Україні [Електронний ресурс] / І. Г. Сіденко // Державне управління та місцеве самоврядування: історія та сучасність : зб. тез наук.-практ. конф. за підсумками стажування слухачів 26 вересня 2012 р.). – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/conf/2012-2/doc/1/12.pdf> ; Sidenko I. H. Perspektyvy vprovadzhennia elektronnoho holosuvannia v Ukraini [Elektronnyi resurs] / I. H. Sidenko // Derzhavne upravlinnia ta mistseve samovriaduvannia: istoriia ta suchasnist : zb. tez nauk.-prakt. konf. za pidsumkamy stazhuvannia slukhachiv 26 veresnia 2012 r.). – Rezhym dostupu : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/conf/2012-2/doc/1/12.pdf>

8. Турчин Я. Б. Світовий досвід у реалізації концептуальних засад електронного голосування / Я. Б. Турчин // Гілея : науковий вісник. – 2013. – Вип. 73. – С. 308-310 ; Turchyn Ya. B. Svitovyi dosvid u realizatsii kontseptualnykh zasad elektronnoho holosuvannia / Ya. B. Turchyn // Hileia : naukovyi visnyk. – 2013. – Vyp. 73. – S. 308-310.

9. Чимаров Н. С. К вопросу о правовых стандартах голосования посредством веб-камер и устройств идентификации личности избирателя / Н. С. Чимаров // Национальная ассоциация ученых. – 2015. – № 9-3(14). – С. 33-35 ; Chimarov N. S. K voprosu o pravovykh standartakh golosovaniya posredstvom veb-kamer i ustroystv identifikatsii lichnosti izbiratelya / N. S. Chimarov // Natsionalnaya assotsiatsiya uchenykh. – 2015. – № 9-3(14). – S. 33-35.

10. Чимаров Н. С. Правовые стандарты новых технологий голосования в избирательном процессе Эстонской Республики / Н. С. Чимаров // Управленческое консультирование. – 2015. – № 5. – С. 204-210 ; Chimarov N. S. Pravovye standarty novykh tekhnologiy golosovaniya v izbiratelnom protsesse Estonskoy Respubliki / N.S. Chimarov // Upravlencheskoe konsultirovanie. – 2015. – № 5. – S. 204-210.

11. Шахин Б. Х. Интернет-голосование как инструмент «электронной демократии»: проблемы и перспективы внедрения / Б. Х. Шахин // Перспективы развития информационных технологий. – 2015. – № 25. – С. 81-88 ; Shakhin B. Kh. Internet-golosovanie kak instrument «elektronnoy demokratii»: problemy i perspektivy vnedreniya / B.Kh. Shakhin // Perspektivy razvitiya informatsionnykh tekhnologiy. – 2015. – № 25. – S. 81-88.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

М.А. Бучин

ЕЛЕКТРОННЕ ГОЛОСУВАННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ

У статті розглядається електронне голосування як складова електронної демократії. Розкрито особливості електронного голосування та проаналізовано основні підходи до його розуміння. Автор розкриває різні трактування демократії з позицій різних наук, а також з огляду на мету, результати, засоби, з допомогою яких здійснюється електронне волевиявлення. Проаналізовано співвідношення між такими поняттями, як «електронне голосування» та «електронна демократія» і «електронні вибори».

Здійснено комплексну типологію електронного голосування за такими критеріями, як: характер подачі голосів (стаціонарне та дистанційне електронне голосування); тип інформаційної системи, з допомогою якої здійснюється акт волевиявлення (Інтернет-голосування, смс-голосування, голосування з допомогою електронної системи прямої подачі голосів, голосування з допомогою електронної

системи оптичного сканування бюлетеня); масштаб використання інформаційних технологій (повне та часткове електронне голосування); форма демократії (електронне голосування на референдумах і на виборах); рівень надійності інформаційних систем та технологій (надійне і ненадійне електронне голосування); масштаб здійснення голосування (загальнодержавне, регіональне та місцеве електронне голосування); правові наслідки (дійсне і недійсне електронне голосування).

Виокремлено умови, необхідні для ефективного функціонування електронного голосування: наявність високого рівня довіри громадян до інформаційних технологій загалом, і до електронного голосування, зокрема; високий рівень розвитку інформаційних систем та інформаційних технологій; високий рівень комп'ютерної грамотності громадян; розвинена нормативно-правова база, на основі якої відбувається правове регулювання процедури електронного голосування; наявність ефективної та зручної інформаційної системи, на основі якої здійснюватиметься електронне голосування; високий рівень захищеності інформаційної системи, на основі якої відбувається електронне голосування.

Ключові слова: електронне голосування, електронна демократія, вибори, інформаційні технології.

УДК 32:061.2

Г.О. Бушуєв

ПРОБЛЕМА ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «НЕДЕРЖАВНИЙ АНАЛІТИЧНИЙ ЦЕНТР» В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ІНОЗЕМНІЙ НАУЦІ

У статті досліджуються теоретичні підходи до визначення поняття «недержавний аналітичний центр» в сучасній політичній науці. Розглядаються підходи американських, британських, польських, німецьких, французьких та українських науковців до тлумачення аналітичних центрів, критерії визначення даних організацій. На основі співставлення різних підходів національних політологічних шкіл зроблена спроба узагальнення поняття «недержавний аналітичний центр».

Ключові слова: недержавний аналітичний центр, мозковий центр, дефініція, політичний аналіз.

Демократичні трансформації, що беруть свій початок від набуття Україною незалежності та отримали новий поштовх під час Революції Гідності поставили перед країною низку внутрішньополітичних та зовнішньополітичних викликів. У контексті розвитку громадянського суспільства до вирішення нагальних проблем державної політики все активніше долучаються експерти, що не входять до урядових інституцій, які займаються розробкою законопроектів, підзаконних актів та державних стратегій. Одним з чинників участі недержавних експертів в процесі розбудови державної політики країни стало створення в Україні недержавних аналітичних центрів (think-tanks).

Ці організації орієнтовані на наукові дослідження тієї чи іншої проблеми, надання консультацій і поширення інформації серед осіб, що приймають рішення, а також серед широкої громадськості. Неурядові аналітичні центри в Україні перебувають на стадії становлення, але вже сам факт їх існування є важливим чинником плюралізації процесів формування та прийняття внутрішньо- та зовнішньополітичних рішень в державі [1; с. 388].

Діяльність аналітичних центрів сприяє залученню до державного політичного процесу нових ідей, зрушує монополію держави на формулювання політичного порядку денного а також формулює в країні самостійний конкурентний ринок політичного аналізу і дозволяє зробити політичний процес більш прозорим та доступним для розуміння суспільством.

Для України феномен недержавних аналітичних центрів є достатньо новим. Проте в країнах Західної Європи та Сполучених Штатах Америки участь недержавних експертних організацій в процесі розробки політичних рішень бере свій початок ще в I пол. XX ст. Однак незважаючи на довгу історію свого існування, недержавні аналітичні центри залишаються ще недостатньо вивченими. Одним з проявів цього є те, що на сьогодні досі не існує загальноприйнятого наукового тлумачення поняття «недержавний аналітичний центр» та не сформульовано єдиних критеріїв щодо визначення таких організацій.

Проблемі тлумачення поняття «недержавний аналітичний центр» приділяли увагу велика кількість науковців. Найбільш активними іноземними дослідниками цієї проблематики виступають такі вчені як Д. Абельсон, Дж. МакГанн, Е. Річ, Д. Стоун, К. Уівер та інші. З робіт цих дослідників почався процес вивчення участі недержавних аналітичних центрів в політичному житті окремих держав та в міжнародних відносинах.

В свою чергу з появою феномену недержавних аналітичних центрів на теренах України, до наукової дискусії щодо ролі аналітичних центрів в державній політиці активно долучились і вітчизняні науковці. Такими дослідниками є С. Герасимчук, О. Федорчук, Н.Ржевська, О. Клименко, А.Годлюк та інші. Цим вченим вдалось дослідити іноземний досвід функціонування недержавних аналітичних центрів та виробити певні рекомендації щодо взаємодії таких центрів з органами державної влади. Українські автори також велику увагу приділяють національним особливостям функціонування аналітичних центрів в Україні. З огляду на це в українській політичній науці було запропоновано категорії, за якими визначається поняття недержавного аналітичного центру на території України.

Але, на сьогодні можна констатувати відсутність загальноприйнятого тлумачення «недержавний аналітичний центр», тому подальша розробка підходів до визначення цього поняття є актуальною.

Мета роботи: вивчення основних наукових підходів до поняття «недержавний аналітичний центр» та на основі узагальнення наукових визначень іноземних та вітчизняних авторів вдосконалити тлумачення цієї категорії.

Одним із факторів відсутності загальноприйнятого поняття «недержавний аналітичний центр» в науці є те, що між країнами існують відмінності щодо функціонування аналітичних центрів. Мозкові центри можуть значно відрізнятися за розмірами один від одного, ресурсами, які вони можуть використовувати для своїх досліджень, в правових засадах їх діяльності та в моделях управління.

У 90-х роках було опубліковано безліч робіт, що визначають аналітичні центри. Науковцями з Північної Америки, такими як Джеймс МакГанн, Кен Уівер та Дональд Абельсон було визначено наступні критерії мозкового центру [2]:

1. Незалежність організації. Рівень незалежності визначається його статутами та джерелами фінансування (приватними або державними / приватними та змішаними) або його прямими зв'язками з державними органами влади (проявом цього можуть бути політики, що займають посади в організації).

2. Відданість інтересам загального характеру.

3. Наявність постійної робочої групи, що займається дослідженнями.

4. Виробництво інноваційних пропозицій щодо перспектив державної політики, з метою участі в дебатах.

5. Некомерційність організації.

6. Наявність в організації комунікаційних ресурсів (веб-сайт, блоги, публікації, конференції тощо) з метою поширення інформації для максимально широкої аудиторії.

Загальноприйнятим синонімом поняття «недержавного аналітичного центру» є поняття «мозковий центр». Цікавим є трактування поняття «мозковий центр», що надає ПРООН: «мозковими центрами» є організації, що регулярно займаються дослідженнями та адвокацією будь-якого питання, пов'язаного з державною політикою. Також додається, що вони (мозкові центри) є мостом між знаннями та владою в сучасних демократіях [3].

Японський науковець та дослідник Такахіро Судзукі однозначно визначає «аналітичний центр» як «організацію, що проводить дослідження державної політики» [4].

На думку видатного британського експерта Діани Стоун, видатний експерт з дослідження аналітичних центрів, визначає їх як «відносно автономні організації, що займаються дослідженням та аналізом сучасних питань незалежно від уряду, політичних партій та груп тиску» [5].

У Міжнародній енциклопедії політології Стелла Ладі описує аналітичні центри як «організації, які не підконтрольні владним структурам та мають мету надавати консультації з різноманітних питань політики через використання спеціалізованих знань та активізації комунікаційних мереж» [6].

Американський дослідник Ендрю Річ визначає незалежні аналітичні центри через призму їх діяльності в США. Він надає наступне тлумачення цьому феномену: «незалежні, не пов'язані з інтересами, некомерційні організації, які працюють в сфері політичної експертизи та метою яких є отримання підтримки та впливу на процес розробки політики» [7].

Враховуючи дефініції, що надають вищезазначені дослідники ми можемо припустити, що вони усвідомлюють їхній конкретний вибір визначення та концептуальні зобов'язання, які вони спричиняють. Справа в тому, що окремо взяте визначення буде розширювати або звужувати функціональні критерії мозкового центру в залежності від предмету дослідження автора. Наприклад, аналітичний центр, пов'язаний з політичною партією, цілком може претендувати на те щоб називатися аналітичним центром за визначеннями, наданими Судзукі та Ладі, але не підпадає під критерії, визначені Стоуном та Ричем.

Французькі дослідники О. Урутія, М. Меред та Р. Денуа в аналітичному огляді «Франція аналітичних центрів 2016», дають наступне визначення незалежного аналітичного центру: «незалежний аналітичний центр – це стійка організація що діє на засадах публічного або приватного права, основною метою якої є незалежний та відкритий аналіз державної політики та вироблення інноваційних пропозицій, щодо політичних рішень які стосуються загальних інтересів». Таким, чином, відповідно до даного тлумачення, незалежним аналітичним центром можуть бути асоціації, фонди та інші приватні організації з неринковою діяльністю що працюють над вивченням політичного процесу та виробленням інноваційного змісту державної політики. Також, французькі дослідники додають, що основним функціональним критерієм «мозкового центру» є здатність організації на основі своїх досліджень виробляти прогноз щодо подальшого розвитку суспільно-політичних процесів, створювати конкретні пропозиції щодо подальших політичних рішень.

Окрім цього, на їх думку, невід'ємним критерієм «мозкового центру» є публічність результатів їх досліджень: «Аналітичні центри пропонують свій

аналітичний продукт та проекти політичних рішень та поширюють їх у через публікації на веб-сайтах або в журналах. Таким чином, вони знаходяться на перехресті знань, управління та влади» [8]. Важливим буде згадати також, що французькі науковці, в своїй аналітичній доповіді зазначають, що «мозкові центри» не є повною мірою незалежними від держави. Держава регламентує основні законодавчі засади, на яких функціонують аналітичні центри. Окрім того непряма залежність аналітичних центрів від держави полягає в тому, що державні інституції виступають об'єктом дослідження НАЦ а також є реципієнтом того аналітичного продукту, який вони виробляють .

Німецький дослідник М. Тунерт, в роботі «Аналітичні центри в Німеччині-політичні радники?» надає наступну дефініцію: «аналітичні центри-приватно або публічно фінансовані, практично орієнтовані науково-дослідні інститути, які займаються питаннями наукового обґрунтування політичних процесів та політичних рішень, та, в ідеалі, забезпечують конкретні рекомендації щодо прийняття рішень»[9].

Інший німецький дослідник К. Погунтке дає наступну характеристику поняття «незалежний аналітичний центр»: організація, що функціонує у формі інституту без студентів, науково-дослідного центру або консультаційної фірми, яка досліджує переважно (але не взагалі) проблеми зміни клімату, ринкової економіки, освітньої політики, політики безпеки або міжнародних відносин, з метою подальшого використання результатів дослідження для консультування політиків, лобіювання або інформування громадськості. Також автор додає, що джерелом фінансування мозкового центру може бути держава, у тому разі, якщо вона виступає замовником аналітичного продукту [10].

Польський дослідник Войцех Зійтара в своєму дослідженні «Природа мозкових центрів» приходять до висновку що незалежні аналітичні центри-це незалежні некомерційні дослідні центри, які, використовуючи експертні знання, прагнуть впливати на процес прийняття рішень в публічній сфері [11].

Еврт Ліндквест, професор Університету Торонто (Канада), вважає, що під фабриками думки можна розуміти критичну масу експертизи, міждисциплінарного мислення, спрямованість на розробку конкретних технологій розв'язання суспільних проблем (policy relevance) і орієнтацію на майбутнє. Класичними прикладами таких структур можуть служити, на його думку, корпорація «РЕНД» (RAND Corporation), Брукінгський інститут (Brookings Institution) і Інститут американського підприємництва (American Enterprise Institute for Public Policy Research) [12].

Фахівець в області оцінки проектів Центру незалежного приватного бізнесу (CIPE) (США) Ерік Джонсон, в своєму виступі на симпозіумі в Будапешті в травні 1996 року навів таке визначення «Фабрики думки - острова якісного використання повноцінної міждисциплінарної наукової думки для глибокого поліпшення процесу вироблення конкретних політичних практик вирішення поставлених перед суспільством проблем, як головний міст між владою і знанням ...» «Мозкові центри, які отримують підтримку від держави, або приватні групи професіоналів, які проводять дослідження за деякими або з усіх дисциплін, повідомляють (передають) результати своїх досліджень широкого загалу або цільової аудиторії, на чю думку вони хочуть вплинути» [13].

Важливий внесок в тлумачення поняття «недержавний аналітичний центр» внесли також й українські дослідники. Так, наприклад, С. Герасимчук, дослідивши діяльність мозкових центрів в різних регіонах світу, прийшов до висновку, що в залежності від регіону, тлумачення поняття «мозковий центр» буде різним, відповідно до локальних особливостей функціонування даних інституцій.

В своєму дослідженні він дає узагальнене поняття незалежних аналітичних центрів: аналітичний центр є незалежною організацією, яка зосереджується головним чином на дослідженні політики, пов'язаної із суспільними потребами (в основному в галузі економіки, міжнародних відносин тощо). Вони різними засобами (включаючи певний вплив на формування громадської думки з цього питання шляхом публічних подій, публікацій та висвітлення в засобах масової інформації) роблять результати цього дослідження доступними для політиків, щоб вони використовували цей аналітичний продукт при розробці відповідних політичних рішень. Також, аналітичний центр надалі робить оцінку цієї політики через призму її актуальності для первинних суспільних потреб.

С. Герасимчук додає, що в залежності від країни, де діє незалежний центр, сфери досліджень може бути різними. Так для країн Центральної та Східної Європи, зазначається: аналітичні центри, це організації, що проводять свої дослідження в сферах демократизації, економічних та ринкових реформ та міжнародних відносин. Також для цих двох регіонів позначається що недержавні аналітичні центри виконують роль наглядача за виконанням реформ, а цільовою аудиторією, для якої робиться дослідження, виступають не тільки державні діячі але й міжнародні організації [14].

Цікавим є ще одне тлумачення українських дослідників у роботі «Сучасні фабрики думки: історія і перспективи», підготовленим Агентством гуманітарних технологій: «Незалежний аналітичний центр, або мозковий центр, - незалежна, не орієнтована на прибуток дослідницька організація, створена з метою обговорення і, по можливості, просування важливих для суспільної (публічної) життя рішень, а також просування тієї чи іншої практичної політики в тій чи іншій сфері, галузі суспільного життя» [15].

Таким чином, на базі проведеного дослідження можна зробити висновок, що на сьогоднішній день у світовій науці не сформовано певного консенсусу щодо розуміння поняття «недержавний аналітичний центр». Це пояснюється в першу чергу тим, що функціональний апарат, структура, методи діяльності аналітичних центрів та їх предмети дослідження залежать в першу чергу від країни, де той чи інший аналітичний центр функціонує. На основі аналізу категоріального апарату, який надають українські та іноземні науковці ми можемо стверджувати, що «недержавний аналітичний центр» – це стійка, незалежна від державних інституцій, організація експертів, що діє на засадах неприбутковості, чіскою метою є аналіз проблем внутрішньої та/або зовнішньої політики та моніторинг діяльності державних та недержавних інституцій для вироблення конкретних політичних рекомендацій та довгострокових стратегій щодо вирішення проблем сучасної політики.

Список використаної літератури

1. Новакова О. В. Політичні процеси та політичні відносини / О. В. Новакова, Н.П. Пашина. – Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. – 398 с. ; Novakova O. V. Politychni protsesy ta politychni vidnosyny / O. V. Novakova, N. P. Pashyna. – Kyiv : NPU im. M. P. Drahomanova, 2016. – 398 s.

2. Aux frontières de l'expertise : Dialogues entre savoirs et pouvoir [Electronic resource] / Eds. Y. Bérard, R. Crespin. - Rennes : Presses universitaires de Rennes, 2010. – Mode of access : <http://books.openedition.org/pur/9913>

3. Andjelković B. UNDP, Europe and the Commonwealth of Independent States [Electronic resource] / B. Andjelković – Bratislava : United Nations Development Programme, 2003. – Mode of access: <https://searchworks.stanford.edu/view/5491419>

4. Suzuki T. A Japanese Think Tank: Exploring Alternative Models [Electronic resource] / Suzuki T. – Japan Times, 2014. – Mode of access:

<http://www.japantimes.co.jp/news/2014/01/10/national/japan-urged-to-embrace-u-s-style-think-tanks/>

5. Stone D. Think Tank Traditions: Policy Research and the Politics of Ideas / D. Stone, A. Denham. – Manchester : Manchester University Press, 2004. – 286 p.

6. Ladi S. Think Tanks / S. Ladi // International Encyclopedia of Political Science. - Thousand Oaks, Calif. : SAGE 2011. – С. 2608–2611.

7. Koellner P. Think Tanks: The Quest to Define and to Rank Them [Electronic resource] / P. Koellner // The GIGA German Institute of Global and Area Studies. – 2013. – Mode of access : https://www.files.ethz.ch/isn/176229/gf_international_1310.pdf

8. La France des think tanks 2016 [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.lalettredelalee.fr/wp-content/uploads/2016/11/LA-FRANCE-DES-THINK-TANKS-2016-final-public.pdf>

9. Thunert M. Think Tanks in Deutschland – Berater der Politik? Aus Politik und Zeitgeschichte, Beilage zur Wochenzeitung [Electronic resource] / M. Thunert // Bundeszentrale für politische Bildung. – Mode of access : <http://www.bpb.de/apuz/27231/think-tanks-in-deutschland-berater-der-politik?p=all>

10. Poguntke S. Der Ursprung: Think Tanks für die strategische Kriegsführung und in der Politikberatung [Electronic resource] / S. Poguntke. – Mode of access : https://bilder.buecher.de/zusatz/40/40936/40936934 lese_1.pdf

11. Zeitara W. Think Tanks na przykladzie USA i Polski / W. Zeitara. – Lublin : UMCS Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Sklodowskiej, 2010. – 146 с.

12. Lindquist E. A. Beyond the Myth: New Challenges for Think Tanks [Electronic resource] / by E. A. Lindquist – Mode of access : <http://www.nira.or.jp/past/publ/review/97autumn/alind.html>

13. Балаян А. А. Фабрики мысли: международный и российский опыт [Электронный ресурс] : учебн. пособ. / А. А. Балаян, А. Ю. Сунгуров. – Санкт-Петербург : Отдел оперативной полиграфии НИУ ВШЭ, 2014. – Режим доступа : <https://www.hse.ru/data/2014/09/01/1313602177/balayan-sungurov.pdf> ; Balayan A. A. Fabriki mysli: mezhdunarodnyy i rossiyskiy opyt [Elektronnyy resurs] : uchebn. posob. / A.A. Balayan, A. Yu. Sungurov. – Sankt-Peterburg : Otdel operativnoy poligrafii NIU VShE, 2014. – Rezhim dostupa : <https://www.hse.ru/data/2014/09/01/1313602177/balayan-sungurov.pdf>

14. Герасимчук С. Аналітичні центри: проблеми визначення та шляхи їх вирішення [Електронний ресурс] / С. Герасимчук. – Режим доступу : <http://thinktwiceua.org/wp-content/uploads/TT-Definitions-SG-Final-Ukr-2.pdf> ;

Herasymchuk S. Analitychni tsentry: problemy vyznachennia ta shliakhy yikh vyrishennia [Elektronnyi resurs] / S. Herasymchuk. – Rezhym dostupu : <http://thinktwiceua.org/wp-content/uploads/TT-Definitions-SG-Final-Ukr-2.pdf>

15. Дацюк С. Инструменты и технологии фабрик мысли [Электронный ресурс] / С. Дацюк. – Режим доступа : http://www.uis.kiev.ua/discussion/thnk_tnk_tec.html ; Datsyuk S. Instrumenty i tekhnologii fabrik mysli [Elektronnyy resurs] / S. Datsyuk. – Rezhim dostupa : http://www.uis.kiev.ua/discussion/thnk_tnk_tec.html

Стаття надійшла до редакції 05.12.2017 р.

H. Bushuiev

THE PROBLEM OF DEFINITION OF THE "THINK TANK" CONCEPT IN UKRAINIAN AND FOREIGN SCIENCE

In this paper, the problem of understanding the concept of "think tank" in modern political science is highlighted. In the course of the work, approaches of American, British, Polish, German, French and Ukrainian scholars to the interpretation of think tanks and criteria for the definition of these organizations are considered. The author of the work made

an attempt to improve the concept-categorical apparatus of the definition of "think tank" on the basis of comparison of approaches of various national political science schools.

Democratic transformations, which originated from the independence of Ukraine and gained a new impetus during the Revolution of Dignity, put a number of domestic political and foreign policy challenges to the country. In the context of the development of civil society, experts who are not included in government institutions involved in the drafting of bills, bylaws and state strategies are increasingly involved in solving urgent problems of state policy. One of the factors of the participation of non-state experts in the process of developing the state policy of the country was the creation in Ukraine of nongovernmental think tanks. These organizations are focused on researching a particular problem, providing advice and disseminating information to decision makers, as well as the general public, nongovernmental think tanks in Ukraine are at the stage of becoming, but the very fact of their existence is an important factor in the pluralization of the processes of formation and adoption of political and foreign policy decisions in the state. The activities of think tanks help to attract new ideas into the state political process, shifts the state monopoly into the formulation of a political agenda, and also formulates an independent competitive market for political analysis in the country and allows making the political process more transparent and accessible for public understanding. For Ukraine, the phenomenon of non-governmental think tanks is quite new. However, in the countries of Western Europe and the United States, the process of participation of non-governmental expert organizations in the formation of domestic and foreign policy decisions originates from the first half of XX century. However, despite the long history of its existence there is still no generally accepted scientific interpretation of the notion of "nongovernmental think-tank" and common characteristics for the definition of such organizations are not formulated.

Author emphasizes that because the functional apparatus, structure, methods of activity of analytical centers and their research subjects depend first from a country where this or that analytical center is functioning, there is no certain consensus regarding the understanding of the concept of "think tank".

Key words: *nongovernmental analytical center, think tank, definition, political analysis.*

УДК 327(410+540)(045)

М.І. Вареник, А.В. Трофименко

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВІДНОСИН МІЖ ВЕЛИКОБРИТАНІЄЮ ТА ІНДІЄЮ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

У статті представлено аналіз основних напрямків двосторонніх відносин між Великобританією та Республікою Індія на сучасному етапі. Авторами розглянуто основні фактори, що впливають на сучасні двосторонні відносини. Проведено аналіз співпраці між Великобританією та Індією в таких сферах, як співробітництво з міжнародних проблем, освіта та наука, новітні технології, ядерна сфера, енергетика, безпека, у тому числі кібербезпека та боротьба з тероризмом. Розглянута співпраця у торговельній та банківській сфері, стан двосторонніх інвестицій. Визначено проблемні питання відносин між державами. Встановлено основні механізми підтримки та розвитку двостороннього політичного діалогу.

Ключові слова: *Великобританія, Республіка Індія, двосторонні відносини, Brexit, Делійська декларація, індійсько-пакистанський конфлікт, безпека.*

Великобританія є однією з найбільш розвинених країн світу зі сталими демократичними традиціями та стабільною політичною системою. Ця держава протягом століть має значний глобальний та регіональний вплив, її зовнішня політика відрізняється низкою специфічних рис. На сьогодні зовнішня політика Великобританії зазнає значних трансформацій, процес виходу з Європейського Союзу (Brexit) призвів до активізації її інших напрямків, підвищив її інтерес до інших регіонів світу, зокрема до країн азійського регіону, що розвиваються швидкими темпами.

Особливе місце в азійському регіоні для Великобританії займає її колишня колонія – Республіка Індія, з якою її пов'язують традиційні зв'язки, членство в Британській Співдружності. Сьогодні для Великобританії Індія не тільки величезний ринок збуту, що постійно зростає, але й країна, що посилює свій політичний та економічний вплив у регіоні та світі. Інтерес Великобританії до Індії посилює швидке економічне зростання Індії, її участь у міжнародних та регіональних об'єднаннях та значний вплив країни у південно-азійському регіоні. Виступаючи лідером азійського регіону, Індія розглядається Великобританією як своєрідний плацдарм для подальшого просування британських інтересів у цьому регіоні. З огляду на означене, науковий інтерес викликає дослідження тих напрямків двосторонньої співпраці, що сьогодні формують відносини між державами, адже з моменту отримання Індією незалежності та до кінця ХХ ст. спостерігалось поступове послаблення контактів між Великобританією та Індією, але з початку ХХІ ст. розпочався період активізації співпраці між двома країнами як на економічному, так і на політичному рівнях.

Об'єктом даного дослідження є відносини між Великобританією та Республікою Індія, предметом виступають основні напрямки цих відносин на сучасному етапі. Метою даної статті є встановлення основних напрямків двосторонньої співпраці.

Особливості двосторонніх відносин між Великобританією та Індією становлять значний інтерес для вітчизняних та закордонних дослідників. У цій царині, перш за все, слід виокремити роботи Д. Свечникової, О. Фоміних. Проблемам політичного розвитку та міжнародної стратегії Індії присвячена низка публікацій сучасної української дослідниці О. Борділовської, дослідницею вперше в українській політичній науці досліджуються особливості зовнішньополітичної стратегії Індії та її еволюція. Науковий інтерес представляє також робота Л. Кулика, присвячена індійській діаспорі у Великобританії.

Після Другої світової війни послабились зв'язки Великобританії з її колоніями. Влітку 1946 р. в Індії між індусами та мусульманами спалахнули криваві сутички, в яких загинули тисячі людей. У результаті британська влада опрацювала план створення на території колонії двох незалежних держав – Індійського союзу з переважно індузьким населенням і Пакистану – з переважно мусульманським. У серпні 1947 р. обидві держави проголосили свою незалежність. Відтоді розпочався новий етап у відносинах Великобританії та Індії.

Зв'язки між двома країнами мають унікальну специфіку, зумовлену багатьма факторами: спільною історією, міцними економічними зв'язками, наявністю великої індійської діаспори на території королівства (на початку ХХІ ст. індійська діаспора у Великобританії складала 1,5% населення королівства – приблизно 1,3 млн. осіб), спільними позиціями з низки питань світової політики тощо. Слід відзначити, що Індія активно розвиває свої зв'язки з діаспорою, котра відіграє значну роль в економічному і суспільному житті Англії. Індійська община досить успішно лобіює інтереси Індії у торгівлі, економіці та політиці. У свою чергу, для Великобританії це є важливим важелем розвитку зав'язків з Індією і фактором впливу на її економічну і політичну еліту [11].

На сучасному етапі стосунки відзначаються високим ступенем довіри, традиційним взаєморозумінням, активізацією взаємовигідного економічного та торговельного співробітництва та постійністю політичного діалогу [9].

На початку XXI ст. відбулася значна кількість двосторонніх зустрічей очільників Великобританії та Індії. У ході двостороннього діалогу було погоджено низку питань зі співпраці в безпековій, енергетичній, освітній, науковій та інших сферах. Після перемоги на виборах до парламенту Великобританії 2001 року Т. Блер продовжив політику стосовно «третіх» країн з імперських позицій. У січні 2002 року він здійснив візит до Індії, Пакистану і Бангладешу. У рамках цього візиту було підписано Делійську декларацію, яка фактично визначила розвиток стратегічного партнерства в новому тисячолітті, засвідчила підтримку Індії з боку Великобританії в намаганнях посісти місце серед членів Ради Безпеки ООН, визначила спільні погляди двох країн на загрозу тероризму [1].

Розглядаючи Індію як важливого стратегічного партнера в Азії, здатного сприяти проведенню в цьому регіоні британської зовнішньополітичної стратегії, спираючись на підписану Декларацію, Лондон здійснює в Делі активний діалог з таких питань, як нерозповсюдження ядерної зброї, роззброєння, ліквідація злиднів, зміна клімату та ін. У 2004 р. Великобританія витратила на програму розвитку Індії 300 млн. доларів (у 2002 р. – 175 млн.) [3].

28 липня 2010 р. прем'єр-міністр Великобританії Д. Кемерон відвідав Індію з офіційним візитом, продемонструвавши тим самим тісні зв'язки між двома країнами. Обидві сторони погодили збільшити товарообіг і обсяг інвестицій між країнами, посилити співпрацю в галузі освіти, науки і досліджень, а також посилити акцент на спільних науково-дослідних програмах. На спільній прес-конференції прем'єр-міністр Індії Манмоханг Сінгх заявив, що дві сторони створять індійсько-британський форум менеджерів вищої ланки та індійсько-британську корпорацію з розвитку інфраструктури, докладуть зусиль з подвоєння об'єму двосторонньої торгівлі протягом п'яти наступних років, почнуть співробітництво у галузі просвітництва та досліджень, а також посилять контакти на всіх рівнях. М. Сінгх зазначив, що обидві сторони вважають тероризм найбільшою загрозою у регіоні і планують антитерористичну співпрацю [8].

У листопаді 2015 р. новий прем'єр-міністр Індії Нарендра Моді відвідав Великобританію з офіційним візитом. Прем'єр-міністри намітити дорожню карту для поглиблення співпраці. Вони вирішили проводити раз на два роки зустрічі на вищому рівні для просування партнерства. Вони також вирішили домовитися про міжнародне партнерство в області безпеки, завдяки чому будуть розвиватися співробітництво в галузі оборони і безпеки, в тому числі кібербезпеки, боротьби з тероризмом і безпеки на морі [12].

Відзначаючи, що рішення проблеми зміни клімату та заохочення безпечних, доступних і стійких поставок енергії є загальними для стратегічних пріоритетів Індії і Великобританії, вони погодилися схвалити спільну заяву з енергетики і зміни клімату. Д. Кемерон також підтвердив прихильність Великобританії до реформ Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй з Індією в якості постійного члена, а також для посилення голосу Індії в міжнародних фінансових інститутах. Обидва прем'єр-міністри погодилися продовжувати свою діяльність в тісному контакті з один з одним і з іншими членами G20, щоб в повній мірі реалізувати потенціал G20 в якості головного форуму для міжнародного економічного співробітництва, а також для досягнення успішних результатів на саммітах G20 [13].

Як зазначають аналітики, у ході цього візиту країни уклали двосторонні угоди майже на 13 млрд. євро. Йдеться про 20 угод про співпрацю у різних галузях. Так,

британський оператор сотового зв'язку Vodafone інвестував до Індії 1,8 млрд. євро. Цей ринок зв'язку є одним із найперспективніших у світі.

Економічний розвиток і зростання Індії в якості світової держави відкриває можливості для подальшого поглиблення і розширення економічного партнерства з метою сприяння економічному зростанню і всебічного розвитку. Слід наголосити, що Індія, за оцінками британського Міністерства торгівлі, – третє за обсягом джерело прямих інвестицій до колишньої метрополії. У 2014 р. приток індійських інвестицій збільшився на 64%. Крім цього, у Великобританії налічується більше 800 підприємств, що належать індійським власникам, котрі забезпечують роботою 110 тис. осіб [2].

Що стосується співробітництва двох держав у банківській сфері, то наразі Індія прагне приєднатися до британської програми Біо-Банк. Переговори щодо цього проводяться на вищому рівні.

Проте наразі простежується зменшення товарообігу між країнами. Рівень інвестицій також пішов на спад, не дивлячись на те, що Індія розташовується на третьому місці за обсягом британських інвестицій в її економіку. Хоча, варто зауважити, що запуск процедури виходу Великобританії з ЄС посприяв відновленню партнерських відносин між двома країнами, а регулярні двосторонні зустрічі лідерів держав сприяють оновленню інвестиційних програм, збільшенню експорту та імпорту, спрощенню ведення бізнесу.

Великобританія і Індія поділяють інтереси в стабільності і процвітанні всій Азії і Індійського океану. З огляду на геостратегічний інтерес Індії в регіоні Південної Азії, два прем'єр-міністри вирішили поглибити і розширити існуючі двосторонні консультації і співпрацю в цих областях шляхом створення щорічного офіційного діалогу в Південній Азії з питань безпеки, включаючи тероризм, сферу зв'язку і морські питання [14].

Розвивається співпраця держав в сфері охорони здоров'я, підписано меморандум про взаєморозуміння медичної освіти і підготовки, загального медичного покриття, стримування антимікробної опору (АМР), підвищення безпеки пацієнтів через якість, безпечні та ефективні лікарські засоби і співпрацю між Ніццою Інтернешнл, Великобританії і Департаменту з досліджень в області охорони здоров'я в Індії за оцінкою медичних технологій [5].

На початку XXI все більшої значимості набуває питання співробітництва між провідними країнами світу у сфері безпеки. Домовленості Великобританії та Індії у цій галузі є важливим фактором міжнародних відносин. Індія, як член міжнародного об'єднання Співдружності націй, співпрацює у його межах в інтересах загального миру, сприймаючи політику інформаційної безпеки з позицій належності Великої Британії до ініціативи спільної зовнішньої і безпекової політики ЄС, спрямованої на протидію інформаційним і комунікаційним загрозам [7].

У ході візиту до Індії прем'єр-міністра Великобританії Д. Кемерона 2013 р. країни домовилися поглиблювати співпрацю з кібербезпеки, спираючись на всеосяжний двосторонній кібер діалог, що відбувся в жовтні 2012 р., і подальшу спільну заяву про співпрацю між Індією і Великобританією з питань кібербезпеки. У березні-квітня 2013 р. лідери двох країн оголосили про програму для обміну досвідом в області кібербезпеки, включаючи навчання поліції, обмін в кібер судово-медичній експертизі; спільний семінар з дослідження кібербезпеки, а також кібер-торгівлі. Лідери двох країн також оголосили про створення спільної робочої групи для обміну інформацією про шкідливу кіберактивність, яка впливає на кіберпростір [10].

Великобританія надає рекомендації по налаштуванню нового індійського координаційного центру по боротьбі з кіберзлочинністю. Обидві країни працюють

разом, щоб поліпшити стійкість мереж своїх країн і інфраструктури ІКТ, а також їх здатності і спритності, щоб реагувати і пом'якшувати кіберінциденти.

У ядерній сфері також розвивається діалог, у 2008 році Великобританія пом'якшила обмеження на експорт в Індію ядерного обладнання. На початку 2011 р. збройним силам Індії запропонували провести спільні навчання з британськими військовослужбовцями. Навчання проходило протягом двох місяців влітку 2011 р. Примітно, що ці навчання стали першим випадком присутності британських Збройних сил на території країни з кінця 40-х рр. минулого століття [4].

Під час зустрічі прем'єр-міністрів Великобританії та Індії 2010 р. лідери країн відзначили нові можливості, які відкрилися для співпраці в цивільному секторі атомної енергетики, після підписання на початку 2010 року Індією Декларації про співпрацю в галузі цивільної ядерної енергетики. Це створило можливість для широкого кола співпраці між країнами в ядерній галузі в тому числі щодо ядерної торгівлі та обмінів між науковими установами [15].

На цій зустрічі лідери обох країн також засудили тероризм у всіх його формах і проявах. Вони зобов'язалися працювати в тісному контакті один з одним, щоб запобігти терактам, зміцнити міжнародну архітектуру по боротьбі з тероризмом, а також обмінюватися передовим досвідом у таких областях, як безпека на транспорті, безпеку життєво важливих об'єктів цивільної інфраструктури, реагування на терористичні акти, і боротьбу з екстремізмом.

Наразі відбувається розширення співпраці з міжнародних питань між Великобританією та Індією. Обидві країни мають спільне бачення світу, стабільності, демократії і процвітання. Під час двосторонніх зустрічей лідери двох країн обговорили низку міжнародних питань безпеки, що викликають занепокоєння, у тому числі конфлікт в Сирії та ядерну програму Ірану, висловили сподівання на мирне врегулювання іранської ядерної проблеми шляхом дипломатії і наголосили на необхідності того, щоб Іран дотримувався положення відповідних резолюцій Ради Безпеки ООН і в повній мірі співпрацював з Міжнародним агентством з атомної енергії.

Індія і Великобританія проводять стратегічні консультації про події на Близькому Сході. Лідери двох країн домовилися створити нову спільну робочу групу в якості механізму для регулярного двостороннього діалогу з питань миру, безпеки і розвитку в Афганістані.

Важливим фактором, що впливає на двосторонні відносини в сфері безпеки, є тривалий збройний конфлікт між Індією та Пакистаном, що розпочався 22 жовтня 1947 р. з вторгненням в Кашмір озброєних племен з території Пакистану. Велика Британія намагалась вирішити зазначену проблему силами Співдружності, а також постійно підтримувала діяльність представників ООН в Кашмірі, наголошуючи на своїй нейтральності у конфронтації між двома членами Співдружності. Британська позиція щодо вирішення конфлікту виявилась двоїстою. На початку конфлікту у Східному Пакистані британський уряд розглядав його внутрішньою справою Пакистану. Але дещо пізніше Британія виступила за повернення біженців і надала Індії фінансову підтримку у розмірі 14,75 млн. фунтів стерлінгів для допомоги біженцям зі Східного Пакистану.

Великобританія та Індія тісно співпрацюють в освітній та науковій сферах. Інституційні зв'язки розвиваються між двома країнами в рамках ініціативи досліджень і освіти (UKIERI). Важливою є роль Британської ради в організації вивчення англійської мови в Індії.

У рамках індо-британського форуму освіти, що відбувся 30 січня 2013 р., прем'єр-міністри обговорили прогрес Ініціативи освіти Великобританії та Індії і наукових

досліджень (UKIERI) з моменту її створення в 2006 р., відзначивши, що більш 1025 партнерських відносин були підтримані в різних областях, в тому числі понад 380 в другій фазі UKIERI з 2011 р., інновацій, навичок і мобільності студентів. Лідерами була схвалена підтримка з боку UKIERI і безпосередньо бізнесу для розширення можливостей роботи в Індії для британських студентів і випускників в рамках Програми вивчення Індії. Лідери відмітили співпрацю між Відкритим Університетом Великобританії і урядом Індії, за підтримки Британської Ради та UKaid, щоб забезпечити навчання 1 мільйона вчителів з використанням веб та інших інноваційних технологій [16].

Експоненціальне зростання науково-технічних програм в Індії надає величезні можливості для подальшого розширення двостороннього співробітництва між країнами. Спільне фінансування Індії і Великобританії на початку XXI ст., за підрахунками міжнародних експертів, складає більше 200 мільйонів фунтів стерлінгів.

Не дивлячись на розвиток співпраці у цій сфері, переговори в Делі між Терезою Мей та Нарендра Моді, що відбулися у листопаді 2016 р., показали, що освітнє співробітництво двох країн зіткнулося із серйозними перешкодами. Головна з них – жорстка міграційна політика уряду Т. Мей, яка не поспішає спростити візовий режим для індійських громадян, що прагнуть потрапити на роботу та навчання до Сполученого королівства. За останні роки Великобританія зменшила кількість студентських віз у 6 разів – у 2010 р. Ця цифра становила 68 238 осіб, а 2015 р. в'їзд до країни дозволили лише 11 864 студентам. Т. Мей заявила, що питання студентських віз переглядатися не буде. Проте заможні громадяни Індії не матимуть проблем із отриманням британської візи [6].

Основними механізмами поглиблення двосторонніх відносин виступають дворічні зустрічі на вищому рівні, щорічні діалоги між міністерствами закордонних справ і АНБ (NSA). Обидві країни проводять щорічні стратегічні діалоги між міністрами оборони, розвивають свої щорічні спільні робочі групи по боротьбі з тероризмом і кіберзлочинністю. Країни продовжують свої регулярні консультації з питань роззброєння і нерозповсюдження зброї. Великобританія і Індія також поглиблюють співпрацю в регіоні шляхом проведення нового щорічного офіційного діалогу з Південної Азії.

Таким чином, Індія посідає значне місце в зовнішній політиці Великобританії, виступаючи одним із стратегічних напрямків для просування своїх інтересів у азійському регіоні. На сучасному етапі стосунки відзначаються високим ступенем довіри, традиційним взаєморозумінням, активізацією взаємовигідного економічного та торговельного співробітництва та постійністю політичного діалогу. Сьогодні обидві країни виявляють зацікавленість у розвитку двосторонніх відносин, їх двосторонні відносини розвиваються у таких сферах як безпека та оборона, ядерна безпека, боротьба із кіберзлочинністю, наука та освіта, екологія, медицина тощо. Великобританія і Індія поділяють відданість демократичним цінностям, міжнародному миру і безпеки та національному та міжнародному процвітання.

Список використаної літератури

1. Борділовська О. А. Індія в сучасному геополітичному балансі сил / О. А. Борділовська // Міжнародні відносини. – 2006. – №33 – 34. – С. 69 – 71.
2. Великобританія и Индия закрепили партнерство новыми контрактами [Електроний ресурс] // Euronews. – 2015. – 13 ноября. – Режим доступа : <http://ru.euronews.com/2015/11/13/uk-and-india-sign-deals-worth-127-billion-euros-during-modi-visit>.
3. Великобританія познакоMIT индийских атомщиков со своей ядерной отраслью [Електроний ресурс] // Сегодня. – 2009. – 20 марта. – Режим

доступу : <http://www.segodnya.ua/world/velikobritanija-poznakomit-indijckikh-atomshchikov-co-cvoej-jadernoj-otraclju.html>.

4. Индия и Великобритания готовы подписать соглашение о ядерно-энергетическом сотрудничестве [Электроний ресурс] // Атомная энергия 2.0. – 2010. – 14 января. – Режим доступа : <http://www.atomic-energy.ru/news/2010/01/14/8170>.

5. Индия и Великобритания намерены активизировать торгово-экономическое сотрудничество [Электроний ресурс] // Жэньминь Жибао. – 2010. – 30 июля. – Режим доступа : <http://russian.people.com.cn/31520/7086416.html>.

6. Индия и Великобритания. Встреча глав государств [Электроний ресурс] // INDIADAILY. – 2016. – 7 ноября. – Режим доступа : <http://indiadaily.ru/sobytiya/indiya-i-velikobritaniya-vstrecha-glav-gosudarstv>.

7. Макаренко Є. В. Суперечності співробітництва країн БРІКС у сфері інформаційної безпеки: тенденції [Електроний ресурс] / Є. В. Макаренко // Проблеми міжнародних відносин. – 2012. – Вип. 5. – Режим доступа : <http://vmv.kyvu.edu.ua/v/p05/ar356371.pdf>.

8. Премьер-министры Индии и Великобритании выразили готовность укрепить двусторонние отношения во всех областях [Электроний ресурс] // Жэньминь Жибао. – 2010. – 30 июля. – Режим доступа : <http://russian.people.com.cn/31520/7087443.html>.

9. Свечникова Д. А. Азиатский вектор внешней политики Великобритании [Электроний ресурс] / Д. А. Свечникова // Актуальные проблемы современных международных отношений. – 2015. – № 5. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/aziatskiy-vektor-vneshney-politiki-velikobritanii>.

10. Терехов В. О внешней политике Индии при Нарендре Моди [Электроний ресурс] / В. Терехов // Новое Восточное обозрение. – Режим доступа : <https://ru.journal-neo.org/2014/06/11/o-vneshnej-politike-indii-pri-narendre-modi>.

11. Юрлов Ф. С. История Индии. XX век / Ф. С. Юрлов, Е. М. Юрлова. Москва : Институт востоковедения РАН, 2010. – 920 с.

12. Яковлев А. Ю. Международное сотрудничество Индии в сфере противодействия терроризму [Электроний ресурс] / А. Ю. Яковлев // Экономика и управление в XXI веке: тенденции развития. – 2014. – № 16. – С. 272–277. Режим доступа : <https://elibrary.ru/item.asp?id=21588363>.

13. David Cameron holds security talks with Prime Minister Modi at Chequers [Электроний ресурс] // GOV.UK. – 2015. – 13 November. – Режим доступа : <https://www.gov.uk/government/news/david-cameron-holds-security-talks-with-prime-minister-modi-at-chequers>.

14. Joint Statement on Cooperation between India and the United Kingdom on Cyber Issues [Электроний ресурс] // Ministry of External Affairs, Government of India. – 2012. – November 08. – Режим доступа : <http://www.mea.gov.in/bilateral-documents.htm?dtl/20792/Joint+Statement+on+Cooperation+between+India+and+the+United+Kingdom+on+Cyber+Issues>.

15. Ministry of Commerce & Industry. Department of commerce. Export Import Data Van [Электроний ресурс]. – Режим доступа : <http://commerce.nic.in/eidb/Icntcom.asp>.

16. United Kingdom vs India [Электроний ресурс] // IECONOMICS. – Режим доступа : <http://ieconomics.com/united-kingdom-vs-india>.

Стаття надійшла до редакції 07.12.2017 р.

M. Varenyk, A. Trofimenko

MAIN DIRECTIONS OF RELATIONS BETWEEN GREAT BRITAIN AND INDIA AT THE PRESENT STAGE

The Republic of India plays a special role for Great Britain in the Asian region. Two states have traditional ties, both have membership in the British Commonwealth. Today, for

the UK, India is not only a huge expanding market, but also a state that enhances its political and economic influence in the region and in the world. Britain's interest in India enhances India's rapid economic growth, its participation in international and regional associations and the country's significant influence in the South-East region. Being the leader of the Asian region, India is viewed by Britain as a bridgehead for further advancement of British interests in the region.

The ties between two countries have a unique specificity, due to many factors: common history, strong economic ties, the presence of a large Indian diaspora in the kingdom (at the beginning of the 21st century, the Indian diaspora in the UK made up 1.5% of the population of the kingdom – about 1,3 million people), common positions on a number of issues of world politics, etc.

At the present stage, relations are characterized by a high degree of trust, traditional mutual understanding, the intensification of mutually beneficial economic and trade cooperation and the continuity of political dialogue.

The article presents the analysis of the main directions of bilateral relations between the United Kingdom and the Republic of India at the present stage. The authors have considered the main factors influencing modern bilateral relations. The analysis of cooperation between Great Britain and India in such areas as cooperation on international issues, education and science, new technologies, energy, security, including cyber security and the fight against terrorism have been conducted. Cooperation in trade and banking, the state of bilateral investment have been studied. Problematic issues of relations between states have been determined. The main mechanisms for the support and development of bilateral political dialogue have been researched, namely the biennial summit meetings, and annual dialogues between the Ministries of Foreign Affairs and the NSA.

Keywords: *United Kingdom, Republic of India, Bilateral Relations, Brexit, Delhi Declaration, Indian-Pakistani Conflict, Security.*

УДК 327(510:8=134)(045)

Н.В. Гаврилова, Ю.В. Константинова

ВІДНОСИНИ КИТАЮ З КРАЇНАМИ КАРИБСЬКОГО БАСЕЙНУ

Розглянуто один із напрямків латиноамериканського вектору зовнішньої політики КНР – співпрацю з країнами Карибського басейну. Визначено основних партнерів таких, як Коста-Ріка, Мексика, Куба, Венесуела. Приділена увага основним завданням вирішення яких є ключовим для присутності Китаю у даному регіоні.

Ключові слова: *Китай, Карибський басейн, Мексика, Куба, Венесуела, співробітництво, інвестиції, сировина.*

До регіону Карибського басейну входять 35 країн та залежних територій, які характеризуються мовним, етнічним, економічним і культурним розмаїттям. В американській геополітиці з часів доктрини Монро Центральна і Південна Америка вважались зоною життєвих інтересів, і навіть «заднім двором», але ситуація суттєво змінилась наприкінці ХХ ст., коли США звернули свою увагу в бік Афганістану та Близького Сходу, чим вдало скористався Китай почавши активне економічне освоєння регіону.

Більшість країн Карибського басейну слабкі з економічної точки зору, їх інфраструктура вразлива для регулярних стихійних лих. Сьогодні, для них

пріоритетними завданнями в політиці є уникнення економічної ізоляції, отримання доступу до основних інфраструктурних вузлів світової економіки, залучення іноземних інвесторів, і Китай як ніхто інший відповідає вимогам до партнерства у їх вирішенні [1].

Серед основних цілей Пекіну в регіоні прагнення забезпечити доступ до ресурсів і ринків збуту, а через Мексику та ряд інших країн, ринків США і Канади. Через подорожчання виробництва товарів усередині Китаю та логістики, сьогодні Пекін розглядає можливість розміщення виробництв в тих країнах, де воно більш дешеве, і які ближче розташовані до кінцевого споживача. Отже, Карибський регіон відповідає вимогам як найкраще. Серед політичних завдань: підвищення престижу Китаю на міжнародній арені; зменшення кількості країн що визнають Тайвань; створення умови для можливої в майбутньому конкуренції з США. Тому, дослідження відносин Китаю з країнами Карибського басейну досить актуальне.

Нажаль у вітчизняній науковій літературі тема висвітлена досить слабо, існує лише невелика кількість робіт присвячених окремим аспектам проблеми М. В. Засядько, А. М. Киридон, Л. Л. Кияниця, М. А. Таран тощо. Більша частина робіт з даної проблеми – це дослідження західних науковців С. Арнона, А. Генрікеса, Д. Банча, П. Брукса тощо. Також активно над темою працюють російські дослідники такі як, Е. С. Дагабян, І. Денісова, В. Міхеєв, Д. М. Розенталь, В. А. Теперман, П. Яковлев тощо.

Мета статті – розглянути відносини Китаю з країнами Карибського басейну в контексті латиноамериканського вектору його зовнішньої політики.

У політичній сфері головним питанням, яке намагається вирішити КНР в Карибському регіоні, є реалізація принципу «одного Китаю». У боротьбі за присутність у регіоні обидві китайські держави активно застосовували дипломатію долара, але можливості КНР набагато перевищували можливості Тайваню [4]. Як наслідок, сьогодні, Китайська Республіка (Тайвань) визнана 9 державами Карибського регіону, на початку століття їх було 14 [17].

Пекін активно використав переваги, які йому давала політика «м'якої сили», особливо такі її складові, як програми допомоги розвитку країн, надання різноманітних грантів та гуманітарної допомоги. Наприклад, Гренада в 2003 році стверджувала про непорушність відносин з Тайванем, але вже в 2005 році розірвала відносини на користь материкового Китаю. Пекін в якості компенсації за вже розпочаті з Тайванем проекти виплатив 6 млн. доларів. Домініка, також після отримання кредитів у розмірі 112 млн. доларів на 6 років у 2004 році, визнала тільки один Китай [20]. У червні 2017 року КНР і Панама встановили дипломатичні відносини [6]. Сьогодні останній відводиться основна роль у розвитку латиноамериканського відгалуження «Морського Шовкового шляху XXI століття» проекту, якій Китай активно втілює останніми роками [3].

Загалом, розширення присутності Китаю в регіоні відбувається через економічну допомогу в двох основних формах: надання низькопроцентних кредитів і безоплатна допомога [19]. Остання реалізується, через будівництво доріг, лікарень, шкіл, стадіонів. Одним з пріоритетів є розвиток туристичної сфери, куди Китай активно інвестує чималі кошти. Прикладом є будівництво готельного комплексу *Вапа Мар* на Багамських островах вартістю 3,5 млрд. дол., 2,5 млрд. з яких надав Китай [10]. Менш масштабний проект інвестиції в розмірі 462 млн. дол. в будівництво готельного комплексу в Домініканській Республіці та плани інвестування 200 млн. дол. в будівництво готелів в Гренаді.

Однією з країн регіону з якими КНР за минуле десятиліття зміцнив дипломатичні і торгові відносини є Коста-Ріка. Дипломатичні відносини між ними були встановлені у 2007 році, до цього Коста-Ріка співробітничала з Тайванем. У 2010 р. було підписано

угоду про вільну торгівлю. Китай є другим за величиною імпортером для Коста-Ріки. Більше 85% експорту Коста-Ріки в Китай зосереджені в промисловому секторі (середньо-високі і високі технології). Велика частина імпорту з Китаю (53%) припадає також на середні і високі технології [12].

У січні 2015 р. уряди Китаю і Коста-Ріки підписали меморандум про взаєморозуміння з метою розробки спільного техніко-економічного обґрунтування для створення особливої економічної зони в Коста-Ріці. Нещодавно Китай став стратегічним партнером цієї країни в сфері фінансування інфраструктури. У 2014 р. Конгрес Коста-Ріки схвалив кредит, пропонуваній Міжамериканським банком розвитку, на суму 450 млн. дол., з яких 50 млн. виділив китайський Фонд фінансування Латинської Америки і країн Карибського басейну. Крім того, в 2015 році конгрес схвалив кредит на 485 млн. дол., пропонуваній Китаєм на розширення дорожнього полотна, що з'єднує Серединну долину з узбережжям Карибського моря [12]. Отже, відносини розвиваються досить плідно для обох сторін.

Політика Пекіну у регіоні, керується в першу чергу економічним прагматизмом, наприклад, лідер Нікарагуа Ортега не розірвав відносини з Тайванем, зумів залучити Китай до одного з найбільш амбіційних проектів у всій Латинській Америці – будівництву Нікарагуанського каналу. У цьому проекті Китаю відводилась роль основного інвестора і головного відповідального за його будівництво. Нажаль, уповільнення темпів зростання економіки Китаю призвело до скасування цього проекту сьогодні [9]. Крім цього китайські компанії у цій країні отримали право на будівництво низки глибоководних морських портів, а також Пекін готовий фінансувати будівництво залізної дороги між Атлантичним та Тихим океаном та нового міжнародного порту у Манагуа.

У контексті інтересів Пекіну у регіоні особливе значення надається відносинам з Мексикою. Дипломатичні зв'язки між країнами були встановлені у 1972 році, активізувались з другої половини 90-х років ХХ століття, а на початку ХХІ століття вони увійшли в нову якісну стадію.

Мексика зацікавлена у китайських інвестиціях, а також в умовах достатньо сильної залежності від США, розглядає відносини з Китаєм як свого роду балансир, що дозволяє якщо не послабити залежність, то хоча б зберегти її на існуючому рівні. Через жорстких умов, які доводиться дотримуватися Мексиці у зв'язку із зобов'язаннями по NAFTA, її торговий потенціал з Китаєм до сих пір не вдалося розкрити в повній мірі. Не дивлячись на це, Китай міцно зайняв четверте місце торгового партнера Мексики, і третє місце за об'ємами інвестицій. У 2014 р. на Китай припадало 2% експорту Мексики і 17% імпорту. До 40% експортної продукції в Китай складають середні і високі технології, а ще 30% припадає на продукцію гірничодобувної промисловості. Китай, у свою чергу, постачає в Мексику високі технології - 67% [12].

На початковому етапі економічних відносини Китаю і Мексики носили конкурентний характер через схожість їх структури експорту, особливо в таких галузях, як електроніка, запчастини для автомобілів, електрична продукція, транспортні засоби та паливо.

Сучасний етап розпочався у 2003 році з візиту у Мексику лідера Китаю, в ході якого було підписано Угоду про стратегічну співпрацю, Меморандум про взаєморозуміння і створення постійного форуму з питань міжпарламентського діалогу між Мексикою та Китаєм. З метою ефективного реалізації досягнутих угод сторони створили Двосторонню комісію Мексика-Китай та Групу високого рівня (GAN) [13].

У період 2003-2005 років у відносинах двох країн спостерігались серйозні протиріччя, які були пов'язані з загостренням конкуренції. Негативним для бізнес-спільноти Мексики було насичення споживчого ринку країни більш дешевими

китайськими товарами, але сильнішу конкуренцію створила експансія китайських експортерів у США, що є головним споживачем мексиканської промислової продукції. Китайські компанії стали активно перехоплювати значні сегменти американського ринку, які мексиканські виробники вже вважали «своїми» завдяки перебуванню в NAFTA [21]. Мексика почала активно використовувати антидемпінгові заходи та стала останньою країною у регіоні, яка погодилась на вступ Пекіну до СОТ, залишивши за собою ряд каральних заходів, на випадок порушення Китаєм досягнутих домовленостей.

Торгівельна війна між двома країнами припинилась після візиту лідера КНР Хунь Цзиньтао у 2005 році, в ході якого було підписано ряд важливих угод, в тому числі, що надавали право китайським компаніям брати участь у розробці залізної руди та іншої мінеральної сировини [18].

За останні десять років за допомогою нових торгових угод Китай інвестував у Мексику мільярди доларів. На думку ряду аналітиків, мексиканська влада схиляється до того, щоб залучати прямі китайські інвестиції в виробничі активи. Організуючи випуск товарів на мексиканській території, компанії з КНР спрощують собі проникнення на північноамериканські ринки. Очевидним є і вигравш Мексики, оскільки в країні створюються нові робочі місця і збільшуються податкові надходження в бюджет [21].

Також, укріпленню відносин сприяв візит лідера Китаю Си Цзиньпіня у 2013 році. У ході якого було підписано угоду про стратегічне партнерство, що визначили перспективи розвитку відносин на найближчі десятиліття [5]. Після цього відбулася ціла низка високих візитів на рівні парламентських груп, міністрів, експертів.

В 2014 році Китай і Мексика підписали в цілому 14 двосторонніх угод на суму 7,4 млрд. дол. Ці угоди включали створення двостороннього фонду в розмірі 2,4 млрд. дол., кошти з якого підуть компаніям обох країн, що інвестують в енергетику, гірничодобувну промисловість, виробництво високих технологій, розвиток туризму, експорт сільськогосподарської продукції в Китай і фінансують спільні наукові дослідження. Крім цього був створений Енергетичний фонд Sino-Mex між мексиканською державною нафтовою компанією Petroleos Mexicanos (Pemex) і трьома китайськими державними компаніями, що інвестують в будівництво інфраструктури в сфері енергетики, розвідки і видобутку нафти і природного газу. Мексика вперше дозволила іноземним інвестиціям брати участь в розвитку такої стратегічно важливої галузі, як енергетика, і саме Китаю у 2015 році вдалося увійти на цей донедавна закритий ринок [12].

Крім цього, китайські компанії інвестували в мексиканські компанії, що займаються виробництвом техніки, електронних приладів, запчастин до автомобілів і промислового обладнання. У 2013 році китайська компанія Minth збільшила інвестиції в виробництво автозапчастин в Агуаскальєнтесі. Крім того, у 2015 році Hisense оголосила про придбання активів заводу Sharp, що виробляє телевізори в Мексиці, а Johnson Electric повідомила про відкриття другого заводу в Сакатекасі [12].

У 2017 році країни відсвяткували ювілей встановлення дипломатичних відносин, керівництво країни постійно веде політичний діалог та консультації з актуальних проблем світового розвитку. Китай і Мексика є членами АТЕС, в рамках якої вони, як правило, мають однакові, або близькі позиції. Крім цього, співпрацюють у G20 та ряді інших міжнародних організацій. Отже, сучасний етап відносин між двома країнами характеризується, активною інвестиційною діяльністю та політичним діалогом.

Розглядаючи політику КНР щодо країн Карибського регіону необхідно виділити його відносини з Республікою Куба, яка займає унікальне геополітичне положення у регіоні. Крім того, Куба була першою країною, яка у 1960 році визнала КНР, і до

початку 70-х років ХХ століття незначні торгівельні і культурні зв'язки Китаю у регіоні були орієнтовані саме на неї [2]. Знаходячись у рамках економічної блокади з боку США у 90-ті роки ХХ століття, після розпаду СРСР та соціалістичного табору, Куба фактично опинилась у глибокій економічній кризі. Прийшовши на Кубу у самий складний період її історії, Пекін в багато чому сприяв виходу країни із кризи. Крім того, цей період став поштовхом для диверсифікації зовнішньої політики Куби у пошуках нових союзників: у регіоні таким стратегічним партнером стала Венесуела з приходом до влади У.Чавеса, а поза його межами – Китай. Однак, з огляду на загострення внутрішньополітичної ситуація у Венесуелі, уряд Р. Кастро надає все більшого значення розвитку співробітництва з Китаєм.

Сучасний етап відносин бере відлік з візиту Ху Дзинь Тау на Кубу в листопаді 2004 року, коли було підписано 16 договорів про торгівлю і науково-технічне співробітництво, включаючи інвестиції в 500 млн. дол. в залізо-нікелевий комбінат в провінції Камагуей, який забезпечує половину нікелевого імпорту Китаю. Була створена кубинсько-китайська Спільна комісія з економічного та торговельного співробітництва, що значно посилило позиції Куби на міжнародних форумах, таких як ООН. Крім того, Гавані була надана серія пільгових кредитів майже на 400 млн. доларів [2]. В результаті Китай і Куба почали економічно доповнюють один одну. Китай імпортує цукор, нікель і медикаменти, а експортує рис, сою, промтовари, електротовари і текстиль. Крім того, Китай надає неоплатну військову допомогу Кубі, країни підписали договір про обмін розвідувальною інформацією. У 2004 році Китай також, вніс Кубу в список країн, сприятливих для туризму.

Представники керівництва КНР неодноразово заявляли про підтримку ініційованих Р. Кастро і схвалених VI з'їздом Комуністичної партії Куби в квітні 2011 року економічних і політичних перетворень, в основу яких певною мірою закладена модель китайського «ринкового соціалізму» [14].

Останніми роками значно активізувались взаємні візити представників двох країн на високому рівні. Як Фідель Кастро, так і чинний керівник Рауль Кастро не раз відвідували Китай. В свою чергу, Куба є однією з найбільш відвідуваних китайськими державними і партійними керівниками латиноамериканських країн. Результатом візиту Сі Цзіньпіня у липні 2014 року стало підписання 29 угод, що стосуються взаємодії в різних сферах - від фінансів до біотехнологій, від сільського господарства до туризму і від надання безвідсоткових кредитів до будівництва інфраструктури [16].

В останні роки в китайсько-кубинській двосторонній торгівлі зберігається сприятлива тенденція. Кілька років поспіль Китай займає друге місце серед зовнішньоторгівельних партнерів Куби, тоді як Куба є найголовнішим торговельним партнером Китаю в регіоні Карибського басейну. За даними китайської митниці, в 2015 році обсяг двосторонньої торгівлі становив 2,2 млрд. доларів, що на 59 % більше, ніж в попередньому році, хоча у 2016 році він, дещо знизився - до 1,8 млрд. [7].

Сьогодні, Китай став найбільшим кредитором Куби, але розміри і умови кредитів, як це прийнято в Китаї, є державною таємницею. Відомо тільки, що міністерство фінансів КНР регулярно реструктуризує кубинський борг. Гавана теж не публікує дані з іноземних інвестицій [11].

В останні роки кубинцями стали масово використовуватися китайські товари: будівельне обладнання, автобуси Ютонг, вантажівки Sinotruk, трактори УТО, автомобілі Geely, побутова техніка та продукти масового споживання. У 2017 року на Кубі відкрився перший завод зі зборки комп'ютерів Haier, який буде щорічно випускати 120 тис. лептопів і планшетів [7; 8; 11]. У січні 2017 року на триденній зустрічі в Гавані КНР і Куба домовилися про поглиблення співпраці у розвитку поновлюваних джерел

енергії та інших секторах економіки. Для нових проектів Пекін вже пообіцяв Кубі кредит у 120 млн. доларів [8].

Крім того, переживає підйом і співробітництво в сфері освіти. В останні роки тисячі китайських студентів отримують стипендії від уряду Куби і вивчають там іспанську мову, медицину, туризм, освіту тощо, крім того зростає кількість осіб, що беруть участь в програмі за свій рахунок. У той же час все більше кубинців цікавляться вивченням китайської мови [7], цьому сприяє і відкриття в Гаванському університеті Інституту Конфуція, яке відбулось у 2009 році.

На думку спостерігачів, по мірі проведення реформ на Кубі китайсько-кубинське співробітництво буде укріплюватись і охоплювати все більшу кількість галузей економіки. Тим паче, цьому сприяє політика США, у яких знову загострилися відносини з Кубою, про що свідчать останні рішення Д. Трампа, щодо подовження на рік дії торговельного ембарго, та посилення правил поїздок на Кубу для громадян США і заборону на ведення бізнесу з організаціями, контрольованими кубинськими військовими.

Безумовним пріоритетом для КНР є відносини з Венесуелою. Активний діалог між країнами почався з приходом до влади у Венесуелі Уго Чавеса. Венесуела підтримує принцип «одного Китаю». В свою чергу Китай підтримує прагнення Венесуели зайняти місце постійного члена Ради Безпеки ООН. В той же час експерти сходяться на тому, що за ідеологічною риторикою, ховається жорсткий прагматизм китайсько-венесуельських контактів [15, с. 39]. Венесуелі конче була потрібна противага Вашингтону, а Китай потребував природних ресурсів Каракасу, в першу чергу його нафти.

Перший візит Уго Чавеса відбувся у Пекін у 1999 році після чого між країнами було підписано угоду на реалізацію багатомільярдних проектів, головним чином у видобувній промисловості. Китай отримав право на здобич нафти та газу на 15 родовищах Венесуели. Наприклад, проект здобичі нафти у басейні річки Оріноко оцінювався у 16 млрд. дол. Крім того, у КНР було побудовано три заводи з переробки важкої венесуельської нафти та 16 танкерів для Каракасу [15, с. 39]. Пізніше було створено ряд спільних підприємств з виробництва бурових установок, стільникових телефонів та комп'ютерів. Китай продавав літаки, модернізував венесуельський таксопарк. Спеціалісти з Каракасу пройшли навчання у Пекінському університеті зі спеціальностей космічної галузі. Китай запустив для Венесуели супутник зв'язку [21]. У 2010-2011 роках Пекін реалізував ряд крупних проектів у сфері сільського господарства, де також були створені спільні підприємства з посіву рису. У 2010 р. була досягнута домовленість про те, що Національний банк розвитку Китаю забезпечить фінансування спільних проектів в енергетичній галузі в обсязі 20 млрд. дол.

Про високий рівень динамізму економічних зв'язків свідчать цифри. У 1999 році товарообіг між країнами складав 500 млн. дол., а у 2014 році Венесуела імпортувала з КНР товарів на суму 5,6 млрд. дол., а експортувала на 11,3 млрд. дол. Китай за цей час відкрив для Венесуели під реалізацію спільних проектів декілька кредитних ліній, об'єм яких постійно зростає, у 2005 році – 800 млн. дол., у 2010 – 10 млрд. дол., в обмін на поставки вуглеводнів у обсязі 200-300 тис. барелів на добу.

Особливістю відносин Каракасу та Пекіну було те, що керівництво КНР прагнуло дистанціюватися від різких антиамериканських заяв лідерів Венесуели, розуміючи, що США його головний торговельний партнер. Звідси і не бажання Китаю активно співпрацювати з Каракасом у військово-технічній сфері. Цей напрям розвивався досить повільно, хоча для Венесуели співробітництво мало велике значення у силу того, що воно як правило здійснювалось за надані кредити.

Після смерті Чавеса, Венесуела вступила у період глибокої економічної та політичної кризи, гостро постало питання про нові кредити для реанімації розхитаної економіки, в цих умовах Китай став основним донором. У січні 2015 р. Пекін спочатку відмовив Мадурі у кредитах, але пізніше надав позику у 5 млрд. дол., які мали бути спрямовані на розширення видобування нафти. Сьогодні кредити та інвестиції Піднебесної у Венесуелу перевищили 70 млрд. дол. [15, с.39]. Завдяки співпраці з Пекіном у країні було створено 3 млн. робочих місць. В той же час, сьогодні Китай фактично припинив отримувати у повному обсязі виплати по раніше наданим кредитам. Але не дивлячись на це Пекін продовжує надавати фінансову підтримку Каракасу. Це на думку ряду експертів обумовлено тим, що Пекін таким чином забезпечує допуск своїх компаній до нафти, збільшує експорт своєї продукції у регіон, захищає КНР від коливань цін на «чорне золото», і нарешті китайське керівництво зберігає політичний простір для маневру у Латинській Америці.

Отже, можна казати про обережно-виважену політику Китаю по відношенню до Каракасу. Сьогодні Китай зайняв провідну позицію у економіці країни, забезпечуючи інтереси своїх компаній, у той же час не зв'язуючи себе ніякими військово-політичними зобов'язаннями, більше того, Пекін неодноразово давав зрозуміти, що готовий до співробітництва з опозицією. Переорієнтація економіки Венесуели на китайський ринок настільки велика, що її не зможе змінити ні можлива зміна влади у цій країні, ні відмова КНР від подальшого кредитування Каракасу.

Двосторонні відносини Китаю з країнами Карибського басейну підкріплюються багатосторонніми. Він активно у якості спостерігача працює у Асоціації карибських держав, китайський капітал присутній у Карибському банку розвитку. Новою формою багатосторонньої взаємодії стали спільні економічні форуми, що проводяться за ініціативи КНР з країнами карибського басейну.

За останні два десятиліття Китай став одним з головних гравців у Латинській Америці та басейні Карибського моря. За авторитетом дипломатії і розмірами інвестицій він зараз поступається тільки США. Отже, Карибський регіон відіграє ключове значення у контексті латиноамериканського вектору зовнішньої політики КНР. Присутність Китаю у регіоні обумовлена рядом чинників, таких як наявність країн прибічників Тайваню, великі поклади сировинних ресурсів у першу чергу – нафти, близькість до США, що дозволяє здійснити проникнення на американський ринок. Все це обумовило, політику Китаю, щодо країн регіону і визначило основних союзників, таких як Мексика, Республіка Куба та Венесуела, з кожною з яких Пекін будує відносини відповідно до їх особливостей.

Список використаної літератури

1. Барсена А. Китай – Латинская Америка: диверсификация отношений [Электронный ресурс] / А. Барсена // ИноСМИ.RU. – Режим доступа : <http://inosmi.ru/world/20150522/228175764.html> ; Barsena A. Kitay – Latinskaya Amerika: diversifikatsiya otnosheniy [Elektronniyy resurs] / A. Barsena // InoSMI.RU. – Rezhim dostupa : <http://inosmi.ru/world/20150522/228175764.html>

2. Борзова А. Ю. Особенности отношений КНР и стран Латинской Америки на современном этапе [Электронный ресурс] / А. Ю. Борзова // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Всеобщая история. – 2009. - № 4. – Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-otnosheniy-knr-i-stran-latinskoj-ameriki-na-sovremennom-etape> ; Borzova A. Yu. Osobennosti otnosheniy KNR i stran Latinskoy Ameriki na sovremennom etape [Elektronnyy resurs] / A. Yu. Borzova // Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya: Vseobshchaya istoriya. – 2009. - № 4. – Rezhim dostupa : <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-otnosheniy-knr-i-stran-latinskoj-ameriki-na-sovremennom-etape>.

3. Ван И Инициатива «Пояс и путь» стала новым орудием для развития китайско-латиноамериканского сотрудничества [Электронный ресурс] / Ван И. – Режим доступа : http://russian.news.cn/2017-09/18/c_136618658.htm ; Van I Initsiativa «Poyas i put» stala novym orudiem dlya razvitiya kitaysko-latinoamerikanskogo sotrudnichestva [Elektronnyy resurs] / Van I. – Rezhim dostupa : http://russian.news.cn/2017-09/18/c_136618658.htm

4. Засядько М. В. «Доларова дипломатія» КНР у Карибському регіоні [Электронный ресурс] / М. В. Засядько // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2010. – Вып. 90, ч. I. – Режим доступа : <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/download/1220/1165> ; Zasiadko M. V. «Dolarova dyplomatiia» KNR u Karybskomu rehioni [Электронный ресурс] / М. В. Засядько // Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. – 2010. – Выр. 90, ch. I. – Rezhym dostupa : <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/download/1220/1165>

5. Китай и Мексика намерены содействовать развитию всестороннего стратегического партнерства [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://russian.news.cn/2016-08/10/c_135583586.htm ; Kitay i Meksika namereny sodeystvovat razvitiyu vsestoronnego strategicheskogo partnerstva [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupa : http://russian.news.cn/2016-08/10/c_135583586.htm

6. Китай и Панама установили дипломатические отношения [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4331921> ; Kitay i Panama ustanovili diplomaticheskie otnosheniya [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupa : <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4331921>

7. Китай. Куба. Внешэкономсвязи, политика. russian.china.org.cn. 23 сентября 2016. № 1904345 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://polpred.com/?ns=1&ns_id=1904345 ; Kitay. Kuba. Vneshekonomsvyazi, politika. russian.china.org.cn. 23 sentyabrya 2016. № 1904345 [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://polpred.com/?ns=1&ns_id=1904345

8. Китайско-кубинские отношения стоят в авангарде отношений Китая с латиноамериканскими странами - посол КНР на Кубе [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://russian.news.cn/2016-09/24/c_135710942.htm ; Kitaysko-kubinskie otnosheniya stoyat v avangarde otnosheniy Kitaya s latinoamerikanskimi stranami - posol KNR na Kube [Elektronnyy resurs]. – Rezhim dostupa : http://russian.news.cn/2016-09/24/c_135710942.htm

9. Кіктенко В. О. Геоекономічне зростання Китаю у сучасному світі [Електронний ресурс] : стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 22 лютого 2017 року / В. О. Кіктенко // Вісник Національної академії наук України. – 2017. - № 4. – Режим доступу : <http://www.visnyk-nanu.org.ua/uk/node/2916> ; Kiktenko V. O. Neoeconomichne zrostannia Kytaiu u suchasnomu sviti [Elektronnyi resurs] : stenohrama naukovoi dopovidi na zasidanni Prezydii NAN Ukrainy 22 liutoho 2017 roku / V.O. Kiktenko // Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. – 2017. - № 4. – Rezhym dostupu : <http://www.visnyk-nanu.org.ua/uk/node/2916>

10. Лексютина Я. В. Китай и карибские острова: от намерений к действиям [Электронный ресурс] / Я. В. Лексютина - Режим доступа : <https://dspace.spbu.ru/bitstream/11701/1865/1/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%8E%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0.%D0%9A%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%B9%20%D0%B8%20%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B1%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5%20%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf>; Leksyutina Ya. V. Kitay i karibskie ostrova: ot namereniy k deystviyam [Elektronnyy resurs] / Ya. V. Leksyutina - Rezhim dostupa : <https://dspace.spbu.ru/bitstream/11701/1865/1/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%8E%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B0.%D0%9A%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%B9%20%D0%B8%20%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B1%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5%20%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf>

[B9%20%D0%B8%20%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B1%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B5%20%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf](#)

11. Мануков С. Пекин заполняет вакуум на Кубе [Электронный ресурс] / С. Мануков. – Режим доступа : <http://expert.ru/2017/02/15/pekin-zapolnyaet-vakuum-na-kube/> ; Manukov S. Pekin zapolnyaet vakuum na Kube [Elektronnyy resurs] / S. Manukov. – Rezhim dostupa : <http://expert.ru/2017/02/15/pekin-zapolnyaet-vakuum-na-kube/>

12. Наука за рубежом [Электронный ресурс]. — 2017. — № 61 : Экономическая активность Китая в странах Латинской Америки. - Режим доступа : http://www.issras.ru/global_science_review/Nauka_za_rubejom_n61.pdf ; Nauka za rubezhom [Elektronnyy resurs]. — 2017. — № 61 : Ekonomicheskaya aktivnost Kitaya v stranakh Latinskoj Ameriki. - Rezhim dostupa : http://www.issras.ru/global_science_review/Nauka_za_rubejom_n61.pdf

13. Немцев Ю. 40 лет отношений между Мексикой и Китаем: достижения, противоречия и будущее [Электронный ресурс] / Ю. Немцев // Международная жизнь. – Режим доступа : <https://interaffairs.ru/news/show/8299> ; Nemtsev Yu. 40 let otnosheniy mezhdu Meksikoy i Kitaem: dostizheniya, protivorechiya i budushchee [Elektronnyy resurs] / Yu. Nemtsev // Mezhdunarodnaya zhizn. – Rezhim dostupa : <https://interaffairs.ru/news/show/8299>

14. Резников И. В. Политические отношения между КНР и некоторыми государствами Латинской Америки [Электронный ресурс] / И. В. Резников // Актуальные проблемы международных отношений и глобального развития. - 2015. - Вып. 3. – Режим доступа : http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/148202/1/2015_reznikov_Actual_prob IR_V3.pdf ; Reznikov I. V. Politicheskie otnosheniya mezhdu KNR i nekotorymi gosudarstvami Latinskoj Ameriki [Elektronnyy resurs] / I. V. Reznikov // Aktualnye problemy mezhdunarodnykh otnosheniy i globalnogo razvitiya. - 2015. - Vyp. 3. – Rezhim dostupa : http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/148202/1/2015_reznikov_Actual_prob IR_V3.pdf

15. Розенталь Д. М. Дракон над Каракасом. Китайско-Венесуэльские отношения в начале XXI века / Д. М. Розенталь // Латинская Америка. – 2016. – № 3. – С. 39-57 ; Rozental D. M. Drakon nad Karakasom. Kitaysko-Venesuelskie otnosheniya v nachale XXI veka / D. M. Rozental // Latinskaya Amerika. – 2016. – № 3. – S. 39-57.

16. Си Цзиньпин и Рауль Кастро подписали десятки соглашений о сотрудничестве [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://cctv.cntv.cn/2014/07/24/VIDE1406201161872508.shtml> ; Si Tszinpin i Raul Kastro podpisali desyatki soglasheniy o sotrudnichestve [Elektronnyy resurs] – Rezhim dostupa : <http://cctv.cntv.cn/2014/07/24/VIDE1406201161872508.shtml>

17. Таран М. А. КНР – Латинська Америка: реалії економічного співробітництва і політичний підтекст [Електронний ресурс] / М. А. Таран // Науковий вісник Дипломатичної академії України. - 2004. - Вип. 10(2). - С. 30-41. - Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2004_10%282%29__4 ; Taran M. A. KNR – Latynska Ameryka: realii ekonomichnoho spivrobitnytstva i politychnyi pidtekst [Elektronnyi resurs] / M. A. Taran // Naukovyi visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy. - 2004. - Vyp. 10(2). - S. 30-41. - Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2004_10%282%29__4

18. Теперман В. Мексика в поисках баланса внешнеэкономических связей / В. Теперман, О. Шевакина // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. - № 9. – С. 82-90 ; Teperman V. Meksika v poiskakh balansa vneshneekonomicheskikh svyazey / V. Teperman, O. Shevakina // Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. – 2007. - № 9. – S. 82-90.

19. Фролова И. Ю. Особенности курса КНР во взаимодействии с государствами Латинской Америки [Электронный ресурс] / И. Ю. Фролова // Проблемы национальной стратегии. – 2013. - № 4. - Режим доступа : <https://riss.ru/images/pdf/journal/2013/4/06.pdf> ; Frolova I. Yu. Osobennosti kursa KNR vo vzaimodeystvii s gosudarstvami Latinskoj Ameriki [Elektronnyy resurs] / I. Yu. Frolova // Problemy natsionalnoy strategii. – 2013. - № 4. - Rezhim dostupa : <https://riss.ru/images/pdf/journal/2013/4/06.pdf>

20. Экспансия Китая в Карибском регионе [Электронный ресурс] // Военное обозрение. – Режим доступа : <https://topwar.ru/6937-ekspansiya-kitaya-v-karibskom-regione.html> ; Ekspansiya Kitaya v Karibskom regione [Elektronnyy resurs] // Voennoe obozrenie. – Rezhim dostupa : <https://topwar.ru/6937-ekspansiya-kitaya-v-karibskom-regione.html>

21. Яковлев П. Латинская Америка в глобальной стратегии Пекина [Электронный ресурс] / П. Яковлев // Перспективы. – Режим доступа : http://www.perspektivy.info/book/latinskaja_amerika_v_globalnoj_strategii_pekina_2010-11-02.htm ; Yakovlev P. Latinskaya Amerika v globalnoy strategii Pekina [Elektronnyy resurs] / P. Yakovlev // Perspektivy. – Rezhim dostupa : http://www.perspektivy.info/book/latinskaja_amerika_v_globalnoj_strategii_pekina_2010-11-02.htm

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

N. Gavrilova, J. Konstantinova

THE CHINESE RELATIONS WITH THE CARIBBEAN COUNTRIES

The Caribbean region has 35 countries and independent territories. China provides active policy in that region. Such policy is determined by following factors.

The main of that is the fact that China is interested in new allies for pursuing a policy of "One-China". The One-China principle faces opposition from supports of the Taiwan independence movement, therefore it's very important for Beijing to develop relations with the countries of the Latin America.

The special meaning for China has Mexico and the relations are developing not only on a bilateral basis, but also within the G20, APEC and a number of other international organizations.

Diplomatic relations between the two countries were established in 1972. The cooperation became its active development from the second half of the 90's of the twentieth century. Mexico is attractive to China as a member of NAFTA, because investments allow it to trade with the USA without import duties; it is interested in using its raw materials, as well as in the market of its products. In 2017, China gained the place of Mexico's second trading partner, after the United States and third in terms of investment. In such way, nowadays countries constantly conduct political dialogue and consultations on topical issues of world development, speaking in a single position within the framework of international organizations.

The other important country for China is the Republic of Cuba. First of all, China is interested in strengthen the relations with Cuba, because the Republic has a unique geopolitical location. Moreover, the relations has become developing since 1960's years, when Cuba one of the first recognized the People's Republic of China.

In recent years, China has made progress in investment and contract construction in Cuba, and has gradually expanded its cooperation projects. At present observers notice that Chinese-Cuban cooperation will be strengthened and cover a growing number of sectors of the economy.

China carries out active dialog with Venezuela, especially with Hugo Chavez coming to power. Venezuela supports the principle of "One-China". On the other side, China supports the Venezuela's desire to take the place of a permanent member of the UN Security Council.

So, Chinese bilateral relations with the Caribbean countries are backed up by multilateralism. The country is active as an observer in the Association of Caribbean States, Chinese capital is present at the Caribbean Development Bank. Therefore, the Caribbean is one of the most developed areas in China's foreign policy in Latin America.

Key words: *China, Caribbean, Mexico, Cuba, Venezuela, cooperation, investments, raw.*

УДК 327(470+571):(575)

О.Я. Гальона

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ

Розглянуто аспекти зовнішньої політики Російської Федерації в Центральній Азії, пов'язані із розвитком взаємовідносин Росії з центральноазійськими країнами в контексті політико-економічних пріоритетів Росії в регіоні.

Висвітлено позиції та думки представників науково-експертного середовища щодо зовнішньої політики Росії в Центральній Азії в рамках зовнішньополітичного курсу Російської Федерації в центральноазійському регіоні в сучасних умовах.

Здійснено аналіз науково-експертних публікацій ряду дослідників щодо їх бачення актуальних аспектів міжнародного співробітництва Російської Федерації з Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном, Узбекистаном під кутом зору політико-економічних інтересів Росії в Центральній Азії.

Розглянуто оцінки та коментарі щодо пріоритетів Російської Федерації в центральноазійському регіоні, які стосуються політичних відносин Росії з країнами Центральної Азії, сфери безпеки, економічних та гуманітарних питань тощо. Презентовано погляди щодо процесу формування та реалізації центральноазійської зовнішньої політики Росії, розвитку співробітництва, вирішення на двосторонньому та багатосторонньому рівні регіональних проблем в контексті взаємовідносин Російської Федерації з країнами Центральної Азії.

Наведено висновки щодо позицій Російської Федерації, її стратегії в центральноазійському регіоні, зокрема на фоні присутності в Центральній Азії інших провідних держав світу.

Акцентовано, що на нинішньому етапі Росія проводить зовнішньополітичну лінію та здійснює відповідні кроки в центральноазійському регіоні на основі своїх національних інтересів з використанням певних методів та засобів, виходячи із стратегічних положень, визначених в Концепції зовнішньої політики Російської Федерації.

Ключові слова: *Центральна Азія, Російська Федерація, зовнішня політика, співробітництво з центральноазійськими країнами, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, стратегія, інтеграція, центральноазійський регіон, регіональні проблеми, політико-економічні інтереси.*

Російська Федерація є однією з провідних держав, що відіграє значну роль в центральноазійському регіоні. Геополітичний характер процесів в Центральній Азії, де перетинаються інтереси ключових світових гравців, впливає на різноаспектні відносини Росії з Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном та Узбекистаном.

Зовнішня політика та вплив Російської Федерації в центральноазійському регіоні на фоні глобалізованого світу викликає науковий інтерес та зумовлює важливість і актуальність дослідження російського зовнішньополітичного курсу в Центральній Азії під кутом зору вивчення та аналізу тенденцій і перспектив побудови та розвитку різноформатних зв'язків між Росією та Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном, Узбекистаном.

Різномасштабні питання щодо зовнішньої політики Російської Федерації в Центральній Азії в тій чи іншій мірі висвітлюються в публікаціях цілого ряду представників науково-експертного середовища.

В Україні серед авторів, які торкаються у своїх роботах тематики, що розглядається, слід згадати таких дослідників та вчених, як М. Дорошко, Б. Левик, Т. Ляшенко, М. Мурашкіна, І. Ткаченко, А. Цибуляк, Н. Шпакова та ін.

Серед зарубіжних експертів та науковців можна відзначити дослідження А. Баранова, К. Барського, І. Бекмуратова, С. Бланка, О. Богатурова, Пан Гуана, Ван Гуанчжєня, Р. Гумєрова, М. Дмитрієвої, О. Дундича, Є. Журавльової, Г. Іскакової, С. Кушкумбаєва, Р. Легвольда, М. Огурцова, А. Павлова, В. Парамонова, О. Рара, О. Рєзнікової, Є. Савковича, Г. Саїдазімової, Н. Серебрякової, Лі Сіня, В. Ситенка, О. Столповського, О. Строкова, Є. Троїцького, Ч. Турсунбекова, А. Толга Тюркера, Лі Фєнліня, І. Халанського, Чжао Хуашєна тощо.

Мета статті – висвітлити науково-експертне уявлення щодо зовнішньої політики Російської Федерації в Центральній Азії, здійснити аналіз оцінок формування та реалізації зовнішньополітичного курсу РФ в центральноазійському регіоні.

Центральна Азія з історичних часів є вельми важливою для Росії, виходячи з політико-економічних інтересів та національної безпеки. На сучасному етапі актуальність цих аспектів в силу бурхливого розвитку політичних подій у світі, зокрема на Євразійському континенті, постала з новою силою, у новій якості та з новими відтінками. Вказана тематика є предметом для обговорення в науково-експертному середовищі, якій також приділяється значна увага серед політиків та яка має практичне значення для ділових кіл багатьох країн.

У контексті розгляду зрізу палітри думок та оцінок вчених, спеціалістів та аналітиків, які присвятили свої роботи питанням, що торкаються сфери зовнішньої політики Росії в Центральній Азії, певний інтерес на нашу думку мають результати досліджень останніх років, що дають можливість виділити окремі аспекти стану та розвитку політико-економічних відносин Російської Федерації з Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном, Узбекистаном, зокрема з політологічної точки зору.

Протягом всього пострадянського періоду політика Російської Федерації відносно Центральної Азії постійно змінювалася: від фактично повного ігнорування країн регіону до розвитку з ними співробітництва, головним чином, в інвестиційній та нафтогазовій сферах [14, с. 10].

Росія, яка традиційно контролювала Центральну Азію, до кінця 1990-х років не виявляла достатнього інтересу до подій в регіоні, а після тимчасового послаблення впливу в Центральній Азії, на початку ХХІ століття Росія повернулася обличчям до Сходу та виявляє бажання прив'язати країни Центральної Азії до власних інтересів. Про це пишуть українські вчені М. Дорошко та Н. Шпакова, які також акцентують, що метою Російської Федерації є протидія проникненню в регіон інших глобальних сил [8, с. 146, 149].

Російська Федерація намагається зберегти власний вплив в регіоні та стати центром військово-політичної та економічної інтеграції на пострадянському просторі, що на початковому етапі не було реалізовано повною мірою [12, с. 21]. Російська

Федерація активізувала свою центральноазійську політику лише після виходу з економічної кризи 1998 року. Спочатку ця політика виражалася лише у вигляді участі Росії в економічних проектах на території нафто- та газоносних районів Центральної Азії, які до того періоду вже освоювалися західними компаніями. Активізація Росії була пов'язана зі змінами маршрутів поставок вуглеводнів до Європи, оскільки західними компаніями ставилося за мету створити маршрути транспортування ресурсів в обхід Росії, тим самим зменшивши її вплив в регіоні [12, с. 24].

В другій половині 1990-х років зовнішня політика Російської Федерації зазнала принципових змін, у порівнянні з першою половиною десятиліття. Поворот від євроатлантизму до континентальності, просування до багатополюсного світу отримали доктринальне оформлення після 1996 року. Росія знову звернула увагу на ключову роль центральноазійського регіону у забезпеченні безпеки її південних кордонів в умовах розвитку внутріафганського конфлікту та втрати влади в Кабулі визнаного Москвою президента Б. Раббані [25, с. 30].

На нашу думку, серед відтінків в різноманітні позицій представників експертного середовища, що досліджують російську політику в Центральній Азії цього періоду, оригінальною видається думка турецького дослідника А. Толга Тюркера, який пише: «В перше десятиліття XXI століття в російській зовнішній політиці в Центральній Азії намітилася зміна, яку можна інтерпретувати як введення ціннісного аспекту. Мова йде про «суверенну демократію» [20, с. 124]. В цілому, характер застосування концепції «суверенної демократії» в російській зовнішній політиці в Центральній Азії найнаочніше проявляється там, де Росія використовує свої зв'язки та ресурси як засіб тиску в своєму протистоянні інтересам Заходу [20, с. 128].

В публікації китайського аналітика Чжао Хуашена констатується, що після обрання в 2000 році президентом Російської Федерації В. Путіна політика Росії відносно центральноазійських республік стала не настільки «панською» та владною, як за часів СРСР та в перші пострадянські роки. Прямий тиск поступився місцем тактиці «батого та пряника», що зробило РФ більш привабливою для країн регіону. До того ж у відносинах з ними Москва взяла курс на двосторонні, а ні багатосторонні зв'язки [22, с. 139].

В цілому ж, характер зовнішньої політики Російської Федерації в центральноазійському регіоні в той відрізок часу, на наш погляд, зумовлює правильність тези в дослідженні М. Мурашкіної про те, що з кінця 1990-х років і особливо в 2000-х роках Росія розпочала розглядати Центральну Азію як зону ризику для власної національної безпеки та як додатковий ресурс в реалізації стратегії посилення Російської Федерації як сильного євразійського гравця [11, с. 12].

Цікава думка, на наш погляд, закладена в тезі Чжао Хуашена, який посилаючись на статтю О. Рара [15], зазначив: «Росія намагається політичним та економічним чином втриматися в Центральній Азії для того щоб залишити собі можливості для реінтеграції колишнього радянського простору» [23, с. 105].

З 2005 року в основу нової зовнішньополітичної концепції Російської Федерації в Центральній Азії покладено тактичні завдання середньострокової перспективи, що їх намагається реалізувати Москва. Це контроль над видобуванням, транзитом та виходом на світові ринки центральноазійських енергоресурсів; збереження й оптимізація російської військової присутності в регіоні; підтримка дій лідерів центральноазійських режимів зі зміцнення їх особистої влади й недопущення «експорту демократії» тощо» [8, с. 149, 150].

Під кутом зору поступової конкретизації з 2005 року політики Росії на центральноазійському напрямку, коментуючи російсько-узбецьке співробітництво, А. Толга Тюркер, з посиланням на матеріал Г. Саїдазімової [16], акцентує на тому, що у

листопаді 2005 року, після андижанських подій, Росія підписала з Узбекистаном Договір про союзницькі відносини, в якому на перший план висувається взаємна повага суверенітету обох країн. Було підписано Програму економічного співробітництва на 2008-2012 роки, а «Газпром» та «ЛУКойл» інвестували в Узбекистан близько 2,5 млрд. дол. США» [20, с. 127].

Казахський вчений М. Лаумулін, даючи в 2009 році свою оцінку стратегічним інтересам Росії в Центральній Азії, зауважив, що політика Російської Федерації в регіоні входить до нового етапу свого розвитку. Минулий етап центральноазійської політики Москви характеризується спробами реалізувати так звану «Доктрину Путіна», сутність якої зводилась до того, щоб інтегрувати пострадянський простір (з максимально можливим охопленням), використовуючи в першу чергу економічні методи. Поряд з економічними важелями малося на увазі застосування й політичних засобів. Виразом здійснення цієї політики стали різні інтеграційні утворення на просторі СНД (ЕврАзЕС – Митний союз, ЄП, ОДКБ), а також численні двосторонні та багатосторонні угоди за участі Росії в торговельно-економічному співробітництві, енергетиці, сфері транспорту та комунікацій. Автор зазначає, що найбільш інтенсивним часом реалізації цього підходу вважаються 2003-2006 роки, коли Москві вдалося значно зміцнити свої позиції в Центральній Азії. М. Лаумулін акцентує на тому, що економічне проникнення російських компаній супроводжувалося інтенсифікацією військово-технічного та військово-стратегічного співробітництва Російської Федерації з державами регіону, розміщенням російських військових баз та витісненням конкурентів (за виключенням Китаю). Ілюструючи процес реалізації російської політики в Центральній Азії, він пише: «Росія перешкодила (разом з Казахстаном) ескаляції «кольорової революції» в Киргизстані, а також підтримала Узбекистан в його рішучості не допустити повномасштабної громадянської війни в країні внаслідок інспірованого ззовні заколоту в Андижані» [9, с. 105, 106].

Узбецький дослідник І. Бекмуратов в своїй роботі в 2006 році писав: «На сьогодні політичні та економічні контакти Росії з державами Центральної Азії розвиваються доволі стабільно. Стратегія Російської Федерації спрямована на зміцнення та розвиток взаємовигідних відносин з державами Центральної Азії, а збереження миру та стабільності в Центральній Азії і соціально-економічний розвиток країн регіону відповідає фундаментальним інтересам Росії» [3, с. 11, 12].

Інтеграційний компонент, який певним чином характеризує підходи Росії в її зовнішній політиці в Центральній Азії, може бути системно проілюстрований думкою російського дослідника А. Павлова, зокрема: «Росія зацікавлена у тому, щоб Центральна Азія була політично стабільною та безпечною, економічно розвивалася; вона намагається до зміцнення з державами регіону відносин стратегічного партнерства та союзництва, готова спільно з ними працювати над розв'язанням всього комплексу регіональних проблем. В цілому, політика Росії з країнами регіону ґрунтується на розумінні того, що запорукою стабільності та успішного розвитку Центральної Азії є комплексна та всебічна політика взаємозв'язку всіх без виключення країн регіону, яка полягає в єдиній логіці взаємодії у питаннях інтеграції» [13, с. 10].

В ряді робіт зазначається, що в Концепції зовнішньої політики Російської Федерації, прийнятої в 2008 році, містяться лише окремі положення щодо пріоритетів Росії в центральноазійському регіоні, а більш детально прописаної стратегії Росії відносно Центральної Азії не має, але її необхідність стає все більш очевидною [1, с. 4; 17, с. 4].

Ретроспективний аналіз подій та фактів, що пов'язані з російською політикою в Центральній Азії на фоні активності в регіоні інших провідних акторів у перші два десятиліття з моменту розпаду СРСР, дозволяє зробити посилення на тези російської

вченої Д. Малишевої, яка зазначає: «Росія має наміри компенсувати попередній період бездіяльності, за час якого в Центральній Азії встигли влаштуватися більш впливові центри тяжіння, що порушили, звісною мірою, регіональний баланс. Росія в черговий раз спробувала взяти на себе завдання забезпечення безпеки регіону, активніше підключити центральноазійські держави до інтеграційних процесів в рамках структур СНД, де лідируюча роль належала б Росії» [10, с. 38].

В цьому контексті цікавою є думка китайського дослідника Лі Фенліня, який вважає, що одним з основних моментів зовнішньополітичної стратегії Російської Федерації є збереження статусу великої держави, відновлення втрачених після розпаду СРСР економічних та геополітичних переваг. Він підкреслює, що мова йде лише про збереження сфери впливу, а ні відтворення в будь якій формі єдиної держави, і в цьому контексті Центральна Азія розглядається Росією як власний «задній двір» [21].

За словами російського вченого О. Богатурова, зважаючи на велику увагу з боку Російської Федерації до питань економічного співробітництва і безпеки в Східній Євразії та значення енергоносних родовищ Східного Сибіру для розвитку Росії, а також з урахуванням перспективи експорту російської нафти та газу до Китаю та Японії, країни Центральної Азії прикривають «м'яке підчерев'я» сибірського регіону Росії, що визначає їх найважливіше місце в системі інтересів економічної та військової безпеки РФ [4, с. 95]. В свою чергу казахський вчений Ж. Кембаєв в колективній роботі «Шанхайська організація співробітництва та проблеми безпеки Євразії» зазначає, що Росія зацікавлена в підтримці регіональної безпеки, виробленні спільної позиції з питань глобальної політики, здійсненні конкретних проектів економічного, соціального та культурного характеру, а також в якомога більшому збереженні статус-кво в регіоні, при якому вона, зокрема має найбільший вплив в Центральній Азії [25, с. 164].

Цілі Російської Федерації в Центральній Азії зумовлені не тільки отриманням матеріальної вигоди, але й психологічним фактором, відчуттям ностальгії, що пов'язано із спільним минулим, про що пише Чжао Хуашен [22, с. 137]. З цією думкою перегукується позиція Д. Малишевої, яка зазначає, що в основі зв'язки Росія-Центральна Азія, серед іншого, лежать і контакти росіян з народами Центральної Азії, що походять в глибину століть, а також їх взаємодія в гуманітарній сфері, в області культури та політики [10, с. 40]. Ілюстрацією наведеного може слугувати акцент Ван Гуанчжэня та Є. Журавльової щодо російсько-казахського співробітництва в сфері освіти, зокрема: «Число казахських студентів, які навчаються в Росії, у рази перевищує аналогічний показник в інших країнах» [5, с. 66], а також теза Чжао Хуашэна, який, цитуючи киргизького дослідника Ч. Турсунбекова [19], зазначає, що киргизька наука, культура, освіта, медицина беруть приклад з Росії [24, с. 93].

Російський дипломат К. Барський, розмірковуючи про Центральну Азію, як регіон, що активно залучений до світових політико-економічних процесів та регіональних справ, зокрема в рамках ШОС, пише: «Близькість народів Росії та Центральної Азії, що майже півтора століття проживали в рамках єдиної держави, самоочевидна» [2, с. 8].

Показовий висновок робить Чжао Хуашен: «Основна мета Росії в регіоні - зміцнення особливих відносин з центральноазійськими країнами, в першу чергу, щодо питань політики, економіки, безпеки, культури, історії та мови. Захист прав росіян (та російськомовних), що мешкають в Центральній Азії, все більшою мірою розглядається як важлива частина національних інтересів та політики Росії в Центральній Азії» [22, с. 137, 138]. В площині цієї ж тематики американський вчений Р. Легвольд, в роботі, яка стосується Казахстану, пише: «Російський уряд турбує становище російської діаспори у середині казахської політичної системи» [18, с. 33].

Як певну інтегровану основу для розуміння загальнополітичних аспектів зовнішньої політики Росії в Центральній Азії можна навести тези М. Лаумуліна, який, посилаючись на дослідження Р. Гумерова [6], пише: «Країни Центральної Азії є традиційними торговельно-економічними партнерами Російської Федерації, що багаті природними ресурсами та експортують через російську територію більшу частину вуглеводної сировини, що видобувається. Значну частину населення цих держав складають російськомовні громадяни» [9, с. 109]. Загалом, до стратегічних інтересів Росії в Центральній Азії М. Лаумулін відносить: збереження безпеки та стабільності в регіоні, при тому, що гарантом стабільності має бути саме Росія; створення системи колективної безпеки (під егідою або за активної участі Російської Федерації); функціонування та збереження транспортної інфраструктури (особливо в сфері енергетики), збереження за Росією контролю (або принаймні ролі активного учасника) над маршрутами транспортування енергоресурсів; підтримку впливу російської культури, російської мови та російськомовного населення [9, с. 109].

Як резюмуюче відображення вищезазначених думок вчених та аналітиків виглядає позиція російської дослідниці М. Дмитрієвої: «З початку 90-х років минулого століття до середини другого десятиліття XXI століття політика Росії в Центральній Азії еволюціонувала від стану відсторонення до визнання регіону зоною пріоритетних інтересів та просування інтеграційних проєктів. При цьому бажання Росії закріпитися у регіоні ґрунтується скоріш на геополітичних принципах, ніж економічній доцільності. Росія намагається повернути втрачені позиції та відновити свою провідну роль в регіоні. Хоча інтеграційне співробітництво з центральноазійськими країнами проголошено Російською Федерацією одним з пріоритетів, повноцінної стратегічної політики Росії в регіоні не з'явилося досі. Завдання з відновлення та збереження позицій Росії в регіоні базуються на геостратегічних принципах та її вчинки в Центральній Азії являють більшою мірою реакцію у відповідь на ініціативи та кроки інших акторів – КНР, США та європейських країн» [7, с. 3, 12].

Отже, можна зробити узагальнений висновок, що після розпаду СРСР, зовнішня політика РФ відносно Казахстану, Киргизстану, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, протягом останніх десятиліть, зазнає певних трансформацій в залежності від поглядів керівництва країни щодо ролі та місця Центральної Азії в системі російських зовнішньополітичних пріоритетів у прив'язці до загальної кон'юнктури світової політики на тому чи іншому відрізку часу.

На нашу думку, на сьогодні, актуальним є дослідження окремих аспектів центральноазійської зовнішньої політики РФ під кутом зору українських інтересів в Центральній Азії на фоні присутності в регіоні провідних світових акторів.

Безумовно, Україна має брати до уваги ті аспекти зовнішньої політики РФ, що негативно відбиваються на обсягах співробітництва нашої держави з центральноазійськими країнами та робити відповідні кроки з метою реалізації власних національних інтересів.

В першу чергу, це стосується сфер, де перетинаються інтереси РФ та інших провідних акторів в регіоні, зокрема КНР та США, з якими Україна може брати участь в багатосторонньому коопераційному співробітництві на центральноазійських теренах разом із Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Туркменістаном, Узбекистаном.

Список використаної літератури

1. Баранов А. Ю. Шанхайская организация сотрудничества и политика США в Центральной Азии : автореф. дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.04 / Антон Юрьевич Баранов; Ин-т США и Канады РАН. - Москва, 2011. - 32 с. ; Baranov A. Yu. Shangkhaitskaya organizatsiya sotrudnichestva i politika SShA v Tsentralnoy Azii : avtoref.

diss. ... kand. polit. nauk : spets. 23.00.04 / Anton Yurevich Baranov; In-t SShA i Kanady RAN. - Moskva, 2011. - 32 s.

2. Барский К. Центральная Азия под «непромокаемым зонтиком» ШОС / К. Барский // Международная жизнь. - 2012. - № 5. - С. 11-25 ; Barskiy K. Tsentralnaya Aziya pod «nepromokayemym zontikom» ShOS / K. Barskiy // Mezhdunarodnaya zhizn. - 2012. - № 5. - S. 11-25

3. Бекмуратов И. Н. Деятельность Шанхайской организации сотрудничества и процесс ее институализации : автореф. дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 / Исмадулла Нусратуллаевич Бекмуратов; Акад. гос. и общ. строит-ва при Президенте Республики Узбекистан. - Ташкент, 2006. - 28 с. ; Bekmuratov I. N. Deyatelnost Shankhayskoy organizatsii sotrudnichestva i protsess ee institalizatsii : avtoref. diss. ... kand. polit. nauk : spets. 23.00.02 / Ismatulla Nusratullaevich Bekmuratov; Akad. gos. i obshch. stroit-va pri Prezidente Respubliki Uzbekistan. - Tashkent, 2006. - 28 s.

4. Богатуров А. Центральная Азия: «Отложенный нейтралитет» и международные отношения в 2000-х годах : очерки текущей политики / А. Богатуров, А. Дундич, Е. Троицкий. - Москва : НОФМО, 2010. - Вып. 4. - 104 с. ; Bogaturov A. Tsentralnaya Aziya: «Otlozhennyy neytralitet» i mezhdunarodnye otnosheniya v 2000-kh godakh : ocherki tekushchey politiki / A. Bogaturov, A. Dundich, Ye. Troitskiy. - Moskva : NOFMO, 2010. - Vip. 4. - 104 s.

5. Ван Гуанчжэнь Политика «Мягкой силы» России и КНР в отношении стран Центральной Азии (на примере Казахстана) / Ван Гуанчжэнь, Е. В. Журавлева // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия : Международные отношения. - 2015. - № 1. - С. 60-70 ; Van Guanchzhen Politika «Myagkoy sily» Rossii i KNR v otnoshenii stran Tsentralnoy Azii (na primere Kazakhstana) / Van Guanchzhen, Ye.V. Zhuravleva // Vestnik Rossiyskogo universiteta druzhby narodov. Seriya : Mezhdunarodnye otnosheniya. - 2015. - № 1. - S. 60-70

6. Гумеров Р. А. Геоэкономические интересы России в Центральной Азии / Р.А. Гумеров // Россия и современный мир. - 2008. - Вып 4. - С. 194-201 ; Gumerov R. A. Geoekonomicheskie interesy Rossii v Tsentralnoy Azii / R. A. Gumerov // Rossiya i sovremennyy mir. - 2008. - Vyp 4. - S. 194-201

7. Дмитриева М. О. Российская политика в Центральной Азии и формирование региональных институтов : автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.04 / Марина Олеговна Дмитриева; Дальневост. федер. ун-т. - Владивосток, 2014. - 24 с. ; Dmitrieva M. O. Rossiyskaya politika v Tsentralnoy Azii i formirovanie regionalnykh institutov : avtoref. dis. ... kand. polit. nauk : spets. 23.00.04 / Marina Olegovna Dmitrieva; Dalnevost. feder. un-t. - Vladivostok, 2014. - 24 s.

8. Дорошко М. С. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД : навч. посіб. / М. С. Дорошко, Н. В. Шпакова. - Київ : Центр учбової літератури, 2011. - 204 с. ; Doroshko M. S. Neopolitychne seredovyshche ta heopolitychna oriientatsiia krain SND : navch. posib. / M. S. Doroshko, N. V. Shpakova. - Kyiv : Tsentruchobovoi literatury, 2011. - 204 s.

9. Лаумулин М. Стратегические интересы России в государствах Центральной Азии на современном этапе / М. Лаумулин // Центральная Азия и Кавказ. - 2009. - № 3(63). - С. 105-122 ; Laumulin M. Strategicheskie interesy Rossii v gosudarstvakh Tsentralnoy Azii na sovremennom etape / M. Laumulin // Tsentralnaya Aziya i Kavkaz. - 2009. - № 3(63). - S. 105-122

10. Малышева Д. Б. Центральноазиатский узел мировой политики / Д.Б. Малышева. - Москва : ИМЭМО РАН, 2010. - 100 с. ; Malysheva D. B. Tsentralnoaziatskiy uzel mirovoy politiki / D. B. Malysheva. - Moskva : IMEMO RAN, 2010. - 100 s

11. Мурашкіна М. З. Взаємодія та суперництво Росії, США і Китаю в Центральній Азії : автореф. дисс. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.04 / Мар'яна Зіновіївна Мурашкіна; Чорномор. держ. ун-т ім. Петра Могили. – Миколаїв, 2015. – 20 с. ; Murashkina M. Z. Vzaiemodiia ta supernytstvo Rosii, SShA i Kytaiu v Tsentralnii Azii : avtoref. dyss. ... kand. polit. nauk : spets. 23.00.04 / Mariana Zinoviivna Murashkina; Chornomor. derzh. un-t im. Petra Mohyly. – Mykolaiv, 2015. – 20 s.

12. Огурцов М. И. Эволюция внешнеполитических стратегий России и США в Республике Узбекистан на рубеже XX – XXI вв. : автореф. дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.15 / Максим Игоревич Огурцов; Российский государственный гуманитарный университет. – Москва, 2015. – 26 с. ; Ogurtsov M. I. Evolyutsiya vneshnepoliticheskikh strategiy Rossii i SShA v Respublike Uzbekistan na rubezhe XX – XXI vv. : avtoref. diss. ... kand. ist. nauk : spets. 07.00.15 / Maksim Igorevich Ogurtsov; Rossiyskiy gosudarstvennyy humanitarnyy universitet. – Moskva, 2015. – 26 s.

13. Павлов А. А. Политические проблемы энергетического сотрудничества России со странами Центрально-Азиатского региона: автореф. дисс. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.04 / Антон Анатольевич Павлов; Санкт-Петерб. гос. ун-т. - Санкт-Петербург, 2011. – 21 с. ; Pavlov A. A. Politicheskie problemy energeticheskogo sotrudnichestva Rossii so stranami Tsentralno-Aziatskogo regiona: avtoref. diss. ... kand. polit. nauk : spets. 23.00.04 / Anton Anatolevich Pavlov; Sankt-Peterb. gos. un-t. - Sankt-Peterburg, 2011. – 21 s.

14. Парамонов В. В. Россия и Китай в Центральной Азии: политика, экономика, безопасность / В. В. Парамонов, А. В. Строков, О. А. Столповский. - Бишкек, 2008. – 201 с. ; Paramonov V. V. Rossiya i Kitay v Tsentralnoy Azii: politika, ekonomika, bezopasnost / V. V. Paramonov, A. V. Strokov, O. A. Stolpovskiy. - Bishkek, 2008. – 201 s.

15. Рар А. «Большая игра» на постсоветском пространстве [Электронный ресурс] / А. Рар // Независимая газета. – 2003. - 29 сент. – Режим доступа : http://www.ng.ru/dipkurer/2003-09-29/9_game.html ; Rar A. «Bolshaya igra» na postsovetskom prostranstve [Elektronnyy resurs] / A. Rar // Nezavisimaya gazeta. – 2003. – 29 sent. – Rezhim dostupa : http://www.ng.ru/dipkurer/2003-09-29/9_game.html

16. Saidazimova G. Andijan Prompted International Power Shift [Electronic resource] // Radio Free Europe / Radio Liberty. – 2006. - 12 May. – Mode of access : <http://www.rferl.org/content/article/1068365.html>

17. Серебрякова Н. В. Шанхайская организация сотрудничества: проблемы политической интеграции в Центральной Азии: автореф. дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.04 / Наталья Валерьевна Серебрякова; Рос. ун-т дружбы народов. – Москва, 2009. – 31 с. ; Serebryakova N. V. Shankhayskaya organizatsiya sotrudnichestva: problemy politicheskoy integratsii v Tsentralnoy Azii: avtoref. dis. ... kand. polit. nauk : spets. 23.00.04 / Natalya Valerevna Serebryakova; Ros. un-t druzhby narodov. – Moskva, 2009. – 31 s.

18. Стратегические перспективы: ведущие державы, Казахстан и центральноазиатский узел / под ред. Р. Легволда ; Американская академия гуманитарных и точных наук. – Кембридж : МТИ пресс , 2004. – 297 с. ; Strategicheskie perspektivy: vedushchie derzhavy, Kazakhstan i tsentralnoaziatskiy uzел / pod red. R. Legvolda ; Amerikanskaya akademiya humanitarnykh i tochnykh nauk. – Kembridzh : MTI press , 2004. – 297 s.

19. Турсунбеков Ч. Для Кыргызстана сотрудничество с Россией – наиболее выгодный вариант [Электронный ресурс] / Ч. Турсунбеков. – Режим доступа : <http://www.stanradar.com/news/full/7772-chynybaj-tursunbekov-dlja-kyrgyzstana-sotrudnichestvo-s-rossiej-naibolee-vygodnyj-variant.html> ; Tursunbekov Ch. Dlya Kyrgyzstana sotrudnichestvo s Rossiey – naibolee vygodnyy variant [Elektronnyy resurs] /

Ch. Tursunbekov. – Rezhim dostupa : <http://www.stanradar.com/news/full/7772-chynybaj-tursunbekov-dlja-kyrgyzstana-sotrudnichestvo-s-rossiej-naibolee-vygodnyj-variant.html>

20. Толга Тюркер А. Российские и китайские интересы в Центральной Азии: сравнительный анализ / А. Толга Тюркер // Центральная Азия и Кавказ 2012. – Т. 15, № 1. – С. 121-131 ; Tolga Tyurker A. Rossiyskie i kitayskie interesy v Tsentralnoy Azii: sravnitelnyu analiz / A. Tolga Tyurker // Tsentralnaya Aziya i Kavkaz 2012. – Т. 15, № 1. – С. 121-131.

21. Ли Фэнлинь. Центральная Азия – арена международного сотрудничества 24 ноября 2015 [Электронный ресурс] / Ли Фэнлинь // Россия в глобальной политике. – Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Tsentralnaya-Aziya-arena-mezhdunarodnogo-sotrudnichestva-17828> ; Li Fenlin. Tsentralnaya Aziya – arena mezhdunarodnogo sotrudnichestva 24 noyabrya 2015 [Elektronnyu resurs] / Li Fenlin // Rossiya v globalnoy politike. – Rezhim dostupu : <http://www.globalaffairs.ru/global-processes/Tsentralnaya-Aziya--arena-mezhdunarodnogo-sotrudnichestva-17828>

22. Чжао Хуашэн Китай, Россия, США: интересы, позиции, взаимоотношения в Центральной Азии / Чжао Хуашэн // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. - № 5(35). – С. 131-140 ; Chzhao Khuashen Kitay, Rossiya, SShA: interesy, pozitsii, vzaimootnosheniya v Tsentralnoy Azii / Chzhao Khuashen // Tsentralnaya Aziya i Kavkaz. – 2004. - № 5(35). – С. 131-140.

23. Чжао Хуашэн Китай, Россия, США: интересы, позиции, взаимоотношения в Центральной Азии / Чжао Хуашэн // Центральная Азия и Кавказ. – 2004. -№ 6(36). – С. 102-111 ; Chzhao Khuashen Kitay, Rossiya, SShA: interesy, pozitsii, vzaimootnosheniya v Tsentralnoy Azii / Chzhao Khuashen // Tsentralnaya Aziya i Kavkaz. – 2004. -№ 6(36). – С. 102-111

24. Чжао Хуашэн Создание образа: как Китаю закрепиться в Центральной Азии / Чжао Хуашэн // Ежегодник ИМИ / гл. ред. А. А. Орлов. – Москва : ИМИ МГИМО, 2015. – Вып. 4(14) : Мировая политика: старые проблемы и новые вызовы. – С. 80-95 ; Chzhao Khuashen Sozdanie obraza: kak Kitayu zakrepitsya v Tsentralnoy Azii / Chzhao Khuashen // Yezhegodnik IMI / gl. red. A. A. Orlov. – Moskva : IMI MGIMO, 2015. – Вып. 4(14) : Mirovaya politika: starye problemy i novye vyzovy. – С. 80-95

25. Шанхайская организация сотрудничества и проблемы безопасности Евразии / М. В. Данилович и др. ; под ред. А. А. Розанова. – Минск; Алматы; Женева, 2012. – 194 с. ; Shankhayskaya organizatsiya sotrudnichestva i problemy bezopasnosti Yevrazii / M. V. Danilovich i dr. ; pod red. A. A. Rozanova. – Minsk; Almaty; Zheneva, 2012. – 194 s.

Стаття надійшла до редакції 07.11. 2017 р.

A. Halona

SOME ASPECTS OF THE FOREIGN POLICY OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE CENTRAL ASIAN REGION

The aspects of the foreign policy of the Russian Federation in Central Asia are considered, related to the development of relation between Russia and Central Asian countries in the context of Russia's political - economic priorities in the region.

The positions and opinions of the scientific and expert environment representatives concerning Russia's foreign policy in Central Asia in the framework for the foreign policy course of the Russian Federation in the Central Asian region in modern conditions are highlighted.

The analysis of scientific and expert publications of a number of researchers concerning their vision for the actual aspects of international cooperation of the Russian Federation with Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, and Uzbekistan is conducted from the perspective of Russia's political - economic interests in Central Asia.

The assessments and comments on the priorities of the Russian Federation in the Central Asian region concerning the political relations of Russia with the countries of Central Asia, the security, sector economic and humanitarian issues, etc. are considered.

The views on the formation process and implementation of the Central Asian foreign policy of Russia, the development of cooperation, and the resolution at bilateral and multilateral levels regional problems in the context of relations between the Russian Federation and the countries of Central Asia are presented.

The conclusions on the position of the Russian Federation, its strategy in the Central Asian region, in particular, in the context of the presence of other world leading countries in Central Asia, are presented.

It is emphasized that at present, Russia is committing a foreign policy line and taking appropriate steps in the Central Asian region based on its national interests using certain methods and means, on the basis of on the strategic provisions defined in the Concept of Russian Foreign Policy.

Key words: *Central Asia, Russian Federation, foreign policy, cooperation with Central Asian countries, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan, strategy, integration, Central Asian region, regional problems, political - economic interests.*

УДК 321-048.35

О.О. Дем'яненко

ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ: ТРАДИЦІЙНИЙ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРСИ

У статті проаналізовано ключові підходи до розуміння явища та поняття політичної модернізації з урахуванням початкового та актуального наукових дискурсів. Зміст політичної модернізації визначається через паралель «політичні зміни» - «політичний розвиток». Акцентується увага на полісистемному характері політичної модернізації, що вимагає міждисциплінарного підходу у дослідженні. Аналізується етимологія поняття, досліджуються чотири ключові етапи розвитку теорій політичної модернізації з урахуванням специфічних завдань та результатів, а також – базові типи політичної модернізації («первинна» та «вторинна»).

Ключові слова: *політичні зміни, політичний розвиток, політична модернізація, глобалізація, демократизація, первинна модернізація, вторинна модернізація, соціальна модернізація, економічна модернізація.*

Удосконалення політичної системи за демократичних умов передбачає орієнтацію на теоретичні регулятиви та показові прикладні зразки, саме такою має бути політична модернізація. Проте, більш глибокий аналіз цього феномену доводить його багатовимірність, комплексність і своєрідну суперечливість. Чи завжди політична модернізація реалізується низкою продуктивних змін, корисних для держави та соціуму, чи можливий універсальний сценарій політичної модернізації, аплікативний до будь-якої країни світу, які чинники впливають на позитивну динаміку політичної модернізації? Ці та багато інших запитань змушують не одне покоління дослідників звертати власні наукові пошуки в бік саме цього предмету. Традиційне та сучасне прочитання феномену політичної модернізації акцентують різні аспекти, пропонують відмінний науково-дослідний інструментарій, доводячи складність явища та поняття, з одного боку, а також прикладну значущість – з іншого.

Ґрунтовні дослідження змісту, структури, чинників, проявів, особливостей, контекстів, ресурсів та джерел політичної модернізації знаходимо в роботах Г. Алмонда [5], Р. Арона [1], Р. Даля [7], Д. Ептера [6], Р. Інґелхарта [8], С. Ліпсета [9], Дж. Марча [10], Г. О'Доннела [11], В. Парето [3], Л. Пая [13], Т. Парсонса [12], Дж. Пауелла [5], Т. Скокпол [14], Н. Смелзера [9], С. Хантінгтона [4] тощо. Тим не менш, систематизація наукових матеріалів вище названих учених потребує завершеності та повномірної транспарентності по відношенню до вітчизняних соціально-політичних реалій.

Мета даної статті полягає у чіткій ідентифікації змісту політичної модернізації на сучасному етапі розвитку суспільства з урахуванням видозмін при переході від традиційного до актуального дискурсу.

Для окреслення теоретичної сутності поняття «політична модернізація» необхідно з'ясувати його місце в структурі політологічного понятійно-категоріального апарату. Здійснити це можна через формування зв'язку між такими поняттями, як «політичні зміни» та «політичний розвиток».

Поняття «політична зміна» використовується для позначення факту, який відбувається в певний проміжок часу та має відповідний ступінь впливу на політичну систему. Для теоретичного обґрунтування даного поняття необхідно відзначити наступні його особливості:

- політична зміна являє собою один із видів соціальних змін;
- політична зміна за своєю суттю є трансформацією політичних інститутів;
- політична зміна – це потенційна можливість, яка може викликати за собою цілий ряд інших змін;
- основним чинником політичної зміни виступає людська діяльність різноманітного характеру.

Таким чином, «політична зміна» – це факт антропоморфного характеру, який має місце в конкретний проміжок часу, позначає трансформацію політичного інституту та стає частиною соціальних змін. Фіксуючи наявність такого факту, дослідник може вдатись до аналізу його першопричин або наслідків, однак такий подальший науковий розгляд ніяким чином не збагатить теоретичне підґрунтя даного поняття.

Велика кількість вчених ХХ століття намагалась побудувати навколо поняття «політична зміна» різні теоретичні моделі, де використовували його у таких аналітичних контекстах:

- природи політичних змін (у цій предметній сфері сформувався ряд підходів, а саме – детерміністський або контекстуалістський підхід – Р. Арон, Р. Даль, С. Ліпсет; інституціоналістський або інтердетерміністський підхід – В. Парето, Г. Моска, С. Хантінгтон, Дж. Марч, Дж. Олсон, Т. Скокпол);
- типів політичних змін (випадкові або заплановані; еволюційні або революційні);
- форм політичних змін (стійкі або нестійкі; внутрішньо або зовнішньосистемні);
- наслідків політичних змін (прогресивні або регресивні);
- сфер політичних змін (культура, поведінка, баланс сил).

Уся сукупність політичних змін може бути об'єднана у більш широкому понятті – «політичний розвиток», яке використовується для розгляду політичної системи в цілому. Таким чином, політичний розвиток виступає багатовимірним процесом, який об'єднує політичні зміни за різноманітними спільними рисами і має системний характер, який полягає у його адаптивному та збалансованому змісті. Політичний розвиток має взаємозв'язок із соціальним розвитком на суспільному рівні.

Слід зазначити, що у сучасній політичній науці виникла велика кількість підходів щодо дослідження теорії політичного розвитку. Попри широке розмаїття таких підходів, основним їхнім водорозділом виступає ідея присутності лінійності або нелінійності політичного розвитку.

Адепти ідей лінійності політичного розвитку поділяються на три групи:

1) економічний детермінізм (Д. Ростоу, С. Ліпсет), згідно якому розвиток економіки виступає основним фактором політичного розвитку;

2) ціннісно-поведінковий підхід (К. Дойч, Р. Інґелхарт), який полягає у фокусуванні на змінах соціальних структур та моделей поведінки громадян, що виступають основним фактором політичних змін;

3) структурно-функціональний підхід (Т. Парсонс), згідно якого визначним чинником політичних змін виступає функціональна диференціація елементів соціальної системи, яка призводить до збільшення рівня складності соціальної структури.

Прибічники ідеї нелінійності політичного розвитку переконані у тому, що різні політичні системи можуть досягати різних результатів у процесі свого розвитку. При цьому відсутні закономірності розвитку, відслідкувавши які можна стверджувати, що всі політичні системи рано чи пізно зможуть досягти певних однакових точок розвитку, спільних для всіх систем.

У межах даної ідеї можна виділити ряд підходів та їх представників:

1) внутрішньополітичний підхід (С. Хантінгтон, Г. О'Доннелл, Т. Скокпол), згідно якого основним фактором політичного розвитку виступає взаємодія внутрішніх елементів політичної системи з навколишнім середовищем, в якому політичні інститути відіграють провідну роль. Ступінь інституалізації різноманітних інтересів та особливості політичних інститутів окремих країн прямо визначають хід та напрямки політичного розвитку;

2) еволюційний підхід (Г. Алмонд, Дж. Пауелл) полягає у застосуванні структурно-функціонального інструментарію до аналізу політичного розвитку з поправкою на нелінійність процесу. Для обґрунтування нелінійного характеру політичних змін, дослідники розглядають взаємозалежності трьох компонентів у конкретний проміжок часу: рівня автономії політичних підсистем, рівня структурної диференціації політичної системи та рівня культурної секуляризації політичної системи.

Різноманітність підходів до вивчення теорії політичного розвитку свідчить про його полікомпонентність та багатоаспектність. Побудова факторних моделей, типологізація та класифікація політичного розвитку потребує залучення декількох підходів та міждисциплінарного характеру дослідження такого політичного феномену.

Однак, більшість дослідників відзначають можливість теоретичного формулювання типів політичного розвитку, беручи за основу його змістовий характер. Таким чином, за суттю можна виділити наступні типи політичного розвитку:

- демократизація;
- глобалізація;
- модернізація.

Отже, модернізація виступає окремим типом політичного розвитку, який визначається змістовними особливостями даного процесу. Сам термін «модернізація» є похідним від поняття «модерн». Модерн (від фр. – *moderne* – сучасний) – в залежності від сфери термінологічного застосування (мистецтво, архітектура, історична наука тощо) поняття, яке відображає відношення до сучасності у його найкращому розмінні. Тобто, модернізація – це процес досягнення найкращих сучасних зразків будь-чого вже наявного.

Важливим теоретичним елементом модернізації є підкреслення того факту, що в основі даного поняття перебуває розуміння наявності у конкретний проміжок часу певних досягнень, які можуть виступати орієнтирами або бажаними моделями. Таким чином, політична модернізація – це такий тип політичного розвитку, за якого здійснюються зміни елементів політичної системи в напрямку досягнення їхніх найкращих сучасних зразків.

Уперше термін «політична модернізація» був використаний у 1950-х роках ХХ століття у працях таких вчених, як Г. Алмонд, Дж. Пауелл, Д. Ептер, Л. Пай, які послуговувалися ним для позначення наступних змін, що мали місце у тогочасному суспільстві:

- зміна місця та ролі особистості у суспільних процесах;
- розширення варіативності самореалізації індивідуума;
- поява нових інтересів та груп, які їх об'єднували;
- збільшення рівня різноманітності соціальних відносин.

Г. Алмонд та Л. Пай сформулювали функціональний підхід до аналізу політичної модернізації, згідно якому політична модернізація включає наступні процеси:

- 1) розвиток системи розподілу влади, як основний результат структурної диференціації політичної системи;
- 2) збільшення рівня можливості самовідновлення політичної системи через мобілізацію ресурсів для подолання або мітигації конфліктів, задоволення соціальних запитів та гарантування безпеки;
- 3) рівноправ'я як основна мета соціального розвитку через забезпечення активної політичної участі всіх громадян будь-якого соціального походження у органах державної влади.

У наступних працях Г. Алмонд у співавторстві із Дж. Пауеллом сформулював такі три критерії політичної модернізації:

- 1) ступінь диференціації ролей елементів політичної системи, який виражається у наявності нових самостійних утворень у політиці, які раніше виконували інші структури (наприклад, лобістські групи, які почали виконувати окремі функції профспілкових рухів);
- 2) спеціалізація політичних інститутів, яка відображає характер ускладнень внутрішньо-політичної структури та фіксує появу вузько-спеціалізованих політичних інститутів, які стають частиною всієї політичної системи та демонструють появу нових типів спеціалізованих зв'язків її елементів;
- 3) спеціалізація політичної культури, яка стає все більш осмисленою та раціональною, формує нові типи політичного мислення, базується на фактологічній, а не емоційній частині політичного простору.

С. Хантінгтон у своїх працях відзначав про необхідність відслідковування рівня інституалізації політичних утворень, який прямо впливав на характер політичної модернізації. Таким чином, інституціональний підхід С. Хантінгтона надавав можливість аналізу реагентності політичної системи на внутрішні та зовнішні виклики, в якій політична модернізація відгравала визначну роль.

Праці Г. Алмонда, Дж. Пауелла, Л. Пая, С. Хантінгтона були присвячені теоретичному обґрунтуванню феномену політичної модернізації. Оскільки вони були здійснені в рамках компаративістських політичних студій, автори змогли прослідкувати нерівномірність процесів політичної модернізації в різноманітних політичних системах того часу, виявити спільні процесуальні риси та закономірності.

Такі теоретичні пошуки здійснювались одночасно з формуванням теорії політичних систем, в якій поняття політична модернізація мала похідний характер. Так,

при розробці власної типології політичних систем Г. Алмонд наводив наступні їхні типи:

- примітивні (системи із мінімальною структурною диференціацією, у яких індивіди зорієнтовані виключно на досягнення локальних інтересів, і національний інтерес відсутній як такий);

- традиційні (системи, в яких сформовані органи державної влади, однак, громадяни не мають реальних механізмів впливу на них);

- сучасні (модерні) (системи, які базуються на розвинутій політичній культурі громадян та складній диференційованій політичній інфраструктурі).

Таким чином, політичний розвиток, який мав на меті досягнення сучасної політичної системи називався Г. Алмондом «політичною модернізацією». Необхідно розуміти й історичний контекст, в межах якого була сформульована дана політологічна теза. Наприкінці 1950-х років, у період значних індустріальних досягнень США та, водночас, широкого поля традиційних політичних систем країн «третього світу», політична наука потребувала теоретичного обґрунтування трансформаційних процесів таких країн. Тому теорія політичної модернізації була широко сприйнята у американському політологічному співтоваристві і набула масованого інтелектуального характеру. Слід зазначити, що змістове наповнення теорії політичної модернізації змінювалось протягом декількох етапів політологічного дискурсу.

На першому етапі (1950-60 рр.) предметом розгляду теорій політичної модернізації ставали інструменти економічної трансформації країн третього світу. Економіка розглядалась в якості основи політичних змін. Слід відзначити декілька факторів даного історичного періоду: поява на політичній мапі великої кількості африканських країн в рамках деколонізації Африки та ідеологічне суперництво із соціалістичними моделями державного устрою, яке базувалось, перш за все, на питаннях приватної власності.

На другому етапі (1970-80 рр.) розвитку теорій політичної модернізації, на перший план вийшли ідеї необхідності врахування місцевих культурологічних засад при розробці інструментів політичної модернізації та теоретичної неспроможності формування єдиної універсальної моделі для будь-якої політичної системи. Конкретний хід історичного розвитку у азійських та латиноамериканських регіонах демонстрував випадки високого економічного зростання при низькому рівні політичної культури та слабо-диференційованих політичних системах.

На третьому етапі (1980-90 рр.) теорії політичної модернізації стали набувати соціокультурного характеру. Стало зрозуміло, що економічні підходи не можуть відігравати системоутворюючої ролі. Обсяги природних та людських ресурсів не мають прямого впливу на характер та напрямки політичної модернізації (невеликі європейські та азійські країни демонстрували приголомшливі результати), водночас, інші країни, які мали значні запаси природних ресурсів залишались на традиційному рівні розвитку політичної системи. На даному етапі формування теорії політичної модернізації на передній план почали виходити позаекономічні фактори: соціальні, культурологічні, геополітичні, психологічні тощо. Крім того, визначним історичним контекстом даного періоду став розпад СРСР та перегляд соціалістичної моделі політичних систем окремих країн (КНР, В'єтнам, Венесуела).

На четвертому етапі (починаючи з кінця 1990-х років і до тепер) теорії політичної модернізації почали базуватись на декількох гіпотезах:

- найбільш економічно розвинуті країни Заходу мали власну тривалу історію модернізаційних процесів, які хронологічно розпочались раніше ніж в інших географічних регіонах земної кулі. Це дозволяє уникнути відносно теоретичних

розглядів досвіду США та Європи в якості унікального чи найбільш розвинутого політичного утворення;

- ідея механічного перенесення моделей розвитку успішних країн на політичні системи традиційного рівня розвитку визнана теоретично безпідставною;
- місцева культура відіграє провідну роль у модернізаційних процесах;
- копіювання досвіду успішних країн не гарантує еквівалентних результатів при його застосуванні в інших політичних системах;
- політична модернізація має базуватись на універсальних цінностях загальнолюдського характеру, які мають гармонійно поєднуватись із місцевою специфікою.

Таким чином, на сьогоднішньому етапі розвитку теорій політичної модернізації стало можливим виокремлення її типів, форм та параметрів.

Основними типами політичної модернізації виступають «первинна» та «вторинна». Первинна модернізація, або як її ще називають «органічна, оригінальна», характерна для країн Європи та Америки XVII-XIX ст., в межах якої відбувалися переходи від пізно-феодальних до індустріальних моделей політичного розвитку. У результаті появи такого типу політичної модернізації та її взаємовпливу на окремі країни даного регіону, сформувався євро-американський тип політичної системи (за виразом М. Вебера «сучасний на протигагу традиційному»), який характеризується наступними ознаками:

- раціональний підхід у організації політичної системи;
- автономізація особистості та високий рівень активності і мобільності громадян;
- соціокультурні моделі підкорення законові, а не окремим індивідам.

Вторинна (неорганічна) політична модернізація має місце у всіх випадках її застосування у будь-яких нерівномірних в тому чи іншому плані регіонах. Базовим фактором вторинної політичної модернізації виступають соціокультурні відносини різних країн. Вторинна політична модернізація передбачає відносно швидке досягнення рівня соціальних, економічних, політичних, культурних стандартів інших країн шляхом застосування передового світового досвіду та підтримки зі сторони його авторів.

Основною проблемою вторинної політичної модернізації виступає неможливість дотримання «органічної» логіки дозрівання окремих елементів політичної системи, що впливає із наступних умов:

- постійно зростаючий вплив розвинутих в економічному та соціокультурному плані країн на окремі політичні системи держав іншого рівня розвитку, який здійснюється переважно опосередковано без цілеспрямованої мети;
- нерівномірність внутрішнього розвитку окремих елементів політичних систем учасників політичної модернізації (приміром, випадки, коли економічна підсистема готова до розвитку, а на рівні політичної культури готовність відсутня) вимагає «внутрішнього вирівнювання», для якого, зазвичай, не вистачає багатьох аспектів (часу, готовності окремих політичних акторів, ресурсів різного ґатунку);
- необхідність мобілізації внутрішніх ресурсів, яка породжує ризик застосування авторитарних форм при здійсненні таких мобілізаційних заходів, оскільки демократичний характер таких змін потребує більше часу та інших ресурсів.

Сучасні політичні дослідники відзначають той факт, що в деяких випадках має місце ситуація при яких частина «традиційних» політичних інститутів в ході політичної модернізації залишаються «вбудованими» в оновлені соціальні структури. Таким чином, можна говорити про наявність такого типу політичної модернізації, як «часткова політична модернізація».

Крім того, беззастережним є той факт, що в окремих випадках «вторинна» політична модернізація може не тільки не досягти бажаного рівня розвитку, але і призвести до значних втрат регресивного характеру. У таких випадках можна говорити про наявність «регресуючого типу політичної модернізації».

Сучасні теоретичні студії політичної модернізації відзначають необхідність розгляду такої проблематики крізь призму паралельних процесів, якими виступають соціальна та, відповідно, економічна модернізації.

Соціальна модернізація полягає у наступних предметах розвитку: широка урбанізація, збільшення необхідного рівня освіти та професійного розвитку, постійне пришвидшення соціальної мобільності, секуляризація культури та підвищення ролі науки.

Економічна модернізація визначається глобалізаційним характером світових економічних процесів, відкритістю та високою мобільністю ринків капіталу, підвищенням рівня продуктивності праці та готовності світової економіки до переходу на новий цифровий промисловий уклад.

Таким чином, політична модернізація здійснюється в ході модернізаційних трансформацій всього суспільства та може виступати як метою так і засобом різноманітних соціальних перетворень. Основними предметними сферами політичної модернізації виступають демократизація політичних інститутів, соціокультурна трансформація політичних цінностей та норм, збільшення рівня участі громадян у політичних процесах.

Узагальнені напрямки політичної модернізації базуються на предметних сферах та проявляються наступним чином:

- централізація державної влади на національному рівні та одночасна глибока територіальна децентралізація локальних політичних інтересів для забезпечення широкої політичної участі громадян у вирішенні місцевих проблем;
- формування диференційованої політичної структури із високим рівнем спеціалізації окремих елементів системи;
- забезпечення участі широкого кола соціальних груп у політичних процесах для задоволення різноманітних інтересів шляхом розвитку інститутів громадянського суспільства;
- швидке збільшення кількості раціональної політичної еліти, формування на таких же принципах модерної бюрократії, постійне послаблення ролі родових, кланових груп у політичних процесах;
- розвиток політичної культури на засадах ціннісного плюралізму та активізму, зростання рівня політичної відповідальності громадян;
- зростання рівня соціальної автономності та мобільності політичних акторів.

Більшість із даних напрямків прямо чи опосередковано пов'язано з феноменом громадянського суспільства. Інститути громадянського суспільства в межах модернізаційних процесів можуть виступати як об'єктами так і суб'єктами змін, що спричинено особливою роллю, яку вони відіграють у політичній системі.

При розгляді громадянського суспільства у якості предмету модернізаційних процесів, слід відзначити наступні особливості:

- рівень розвитку громадянського суспільства окремо взятої політичної системи піддається кількісному та якісному вимірам, відтак, у сучасних умовах може надавати широкий аналітичний матеріал для дослідження;
- існуюча диференціація інститутів громадянського суспільства за масштабами своєї діяльності, виділення наприкінці ХХ століття окремої групи

структур, які здійснюють свою діяльність у загальнопланетарному масштабі (наприклад, екологічні рухи), наявність регіональних організацій (загальноєвропейські організації) та локальних місцевих організацій, формують складну різномірну взаємопов'язану мережу акторів, які включені у систему взаємовпливів, що може діяти на характер та напрямки модернізаційних процесів;

- інститути громадянського суспільства виступають засобом інтеграції та артикуляції соціальних інтересів, які можуть набувати політичного характеру, і в кінцевому рахунку, підтримувати або протиставляти себе політичній модернізації;

- основою громадянського суспільства виступають громадяни із високим рівнем політичної участі та мобільності, що дозволяє їх використовувати для соціальної мобілізації, яка, зазвичай, супроводжує політичну модернізацію;

- якісна участь у діяльності інститутів громадянського суспільства потребує високого рівня політичної культури та відповідальності, що, одночасно, є рушієм багатьох політичних модернізацій.

Якщо розглядати інститути громадянського суспільства крізь призму інструментів політичної модернізації, можна стверджувати, що повсякденні соціальні та політичні практики, що відображаються у громадянській активності індивідів, виступають необхідними умовами модернізації елементів політичної системи. Таким чином, вплив на цю предметну сферу викликає закономірні реакції, які визначають соціальну картину окремих країн.

Отже, як зазначав В. Іноземцев: «успішна модернізація – це політичне та економічне зусилля, яке відсторонює необхідність свого повторення в майбутньому та відкриває шлях гармонійному розвитку» [2, с. 1]. Політична модернізація – об'єктивний процес соціально-політичної дійсності держави, що знаходиться на демократичному шляху розвитку і вчасно аналізує та використовує переваги глобалізаційних змін. Вдала модифікація української політичної системи неможлива без адекватної політичної модернізації, що має спиратися на раціональний та системний підхід у плануванні, застосування моделювання та урахування великої кількості чинників, що мають потенціал впливу на результати, темпи та якість цих видозмін, зокрема, громадянського суспільства, приватного сектору та публічного управління. Акцент подальших наукових досліджень має робитися саме в заданому ключі.

Список використаної літератури

1. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон; пер. с фр. Г. И. Семенова. — Москва : Текст, 1993. — 303 с. ; Aron R. Demokratiya i totalitarizm / R. Aron; per. s fr. G.I. Semenova. — Moskva : Tekst, 1993. — 303 s.
2. Иноземцев В. Пределы «догоняющего» развития / В. Иноземцев. — Москва : Экономика, 2000. — 295 с. ; Inozemtsev V. Predely «dogonyayushchego» razvitiya / V. Inozemtsev. — Moskva : Ekonomika, 2000. — 295 s.
3. Парето В. Трансформация демократии / В. Парето; пер. с итал. М. Юсима. — Москва : Территория будущего, 2011. — 208 с. ; Pareto V. Transformatsiya demokratii / V. Pareto; per. s ital. M. Yusima. — Moskva : Territoriya budushchego, 2011. — 208 s.
4. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. — Москва : РОССПЭН, 2003. — 368 с. ; Khantington S. Tretya volna. Demokratizatsiya v kontse XX veka / S. Khantington. — Moskva : ROSSPEN, 2003. — 368 s.
5. Almond G. Comparative Politics: a Developmental Approach / G. Almond, G. Powell. — Boston : Little, Brown, 1966. — 348 p.

6. Apter D. The Politics of Modernization / D. Apter. – Chicago : Chicago press, 1965. – 481 p.
 7. Dahl R. Modern Political Analysis / R. Dahl. — Englewood Cliffs, New York : Prentice Hall, 1991. – 157 p.
 8. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies / R. Inglehart. – Princeton, New York : Princeton University Press, 1997. – 464 p.
 9. Social Structure and Mobility in Economic Development / ed. by S. Lipset, N. Smelser. – Chicago, Aldine Pub. Co., 1966. – 399 p.
 10. March J. Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics / J. March, J. Olsen. – New York : The Free Press, 2010. – 227 p.
 11. O'Donnell G. The Quality of Democracy: Theory and Applications / G. O'Donnell. - Notre dame, Ind. : University of Notre Dame Press, 2004. – 274 p.
 12. Parsons T. Structure and Process in Modern Societies / T. Parsons. – Illinois : The Free Press, 1960. – 344 p.
 13. Pye L. Political Culture and Political Development / L. Pye, S. Verba. – Princeton : Princeton University Press, 2015. – 586 p.
 14. Skocpol T. Social Revolutions in the Modern World / T. Skocpol. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 354 p.
- Стаття надійшла до редакції 21.11.2017 р.

O. Demyanenko

POLITICAL MODERNIZATION: TRADITIONAL AND MODERN DISCUSSIONS

The article analyzes the key approaches to understanding the phenomenon and concept of political modernization taking into account the initial and actual scientific discourses. The content of political modernization is determined through the parallel of «political changes» - «political development». Political change has an anthropomorphic character and takes place at a specific time, signifying the transformation of a political institution and becoming a part of social change. The main features of political change: political change is one of the types of social change; political change in its essence is a transformation of political institutions; political change is a potential opportunity, which can cause a whole range of other changes; the main factor of political change is human activity of a diverse nature.

The whole set of political changes can be united in a broader notion of «political development», which is used to consider the political system as a whole. Thus, political development is a multidimensional process that combines political changes with various common features and has a systemic character, which appears in its adaptive and balanced content. Political development has a relationship with social development at the social level.

Political modernization is one of the forms of political development. Political modernization is a type of political development in which changes deal with the political system elements in the direction of achieving their best modern patterns. Political modernization is carried out in the course of modernization transformations of the whole society and can act as a goal and a means of various social transformations. The main subject areas of political modernization are the democratization of political institutions, the sociocultural transformation of political values and norms, and increased participation of citizens in political processes.

The emphasis is on the polysystem nature of political modernization, which requires an interdisciplinary approach in the study. The etymology of the concept is analyzed, four key stages of the development of political modernization theories are studied, taking into account the specific tasks and results, as well as the basic types of political modernization («primary» and «secondary»).

Keywords: *political changes, political development, political modernization, globalization, democratization, primary modernization, secondary modernization, social modernization, economic modernization.*

УДК 342

О.О. Долженко

ВИЗНАЧЕННЯ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ» В КОНТЕКСТІ ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ

У статті розглядається нормативне визначення «гібридної війни» в контексті сучасних загроз національній безпеці України через призму нових викликів військової агресії Російської Федерації з використанням типових форм, методів та засобів. Метою статті є висвітлення теоретичних, концептуальних та нормативних визначень терміну «гібридна війна» у сучасному міжнародному праві та військових доктринах країн Західної Європи та США. Розглянуто та проаналізовано концептуальну відмінність «гібридної війни» від класичної війни та збройного конфлікту в умовах геополітичних протистоянь 21 століття. Завданням статті є теоретичне висвітлення терміну «гібридна війна» у військовій доктрині Російської Федерації, а також дослідження феномену гібридизації збройної агресії Російської Федерації проти України в контексті сучасних загроз національній безпеці.

Ключові слова: *гібридна війна, збройна агресія, виклики та загрози національній безпеці.*

Найбільш складним завданням у вирішенні соціально-політичних та геополітичних конфліктів 21 століття залишається визначення понять та суті конфлікту, оскільки маніпуляція та підміна понять призводить до їх ескалації. У 2013 році Україну чекали нові виклики та загрози, а концептуальні засади ведення військових дій не містили доктрин щодо протидії гібридній військовій агресії Російській Федерації, оскільки остання розглядалася як союзник у веденні бойових дій про третіх країн.

У зв'язку з подіями 2013-2014 років, національна безпека України зіштовхнулася з новими викликами та нагальною необхідністю вжиття відповідних заходів реагування в контексті кваліфікації анексії Автономної Республіки Крим та вторгнення на суверенні території України на Сході. Важливим не вирішеним питанням забезпечення національної безпеки України є застосування наявних сил та засобів у відсічі військової агресії Російської Федерації.

Так, відповідно до теоретичних засад, термін «війна» означає складне суспільно-політичне явище, пов'язане з розв'язанням суперечностей між державами та народами, національними й соціальними групами з переходом до вжитку засобів збройної боротьби, що відбувається у формі бойових дій між їхніми збройними силами. Перше нормативне закріплення зазначеному терміну надав генерал Карл фон Клаузевіц. За його визначенням, війну слід розглядати, як акт насильства, метою якого є змусити нашого противника виконати нашу волю» [1, с. 20].

Водночас, бурхливі події ХХ століття на геополітичній арені та постійна поява нових форм та методів прихованої агресії між країнами, змусили військових теоретиків показати певну різницю між поняттями «війна» і «збройний конфлікт». Такі спроби є наслідком заміни понять «право війни» та «війна» на «право збройних конфліктів» та

«збройний конфлікт» у документах, що стосуються гуманітарного права. Слід зазначити, що у перших міжнародно-правових актах, які закріплюють норми міжнародного гуманітарного права, вжито термін «війна». У Гаазьких конвенціях 1907 року йдеться про застосування норм права «на випадок війни». Женевський протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних чи інших подібних газів і бактеріологічних засобів 1925 році послуговується терміном «війна». Те саме стосується конвенцій, які регулюють ведення морської війни.

Детальний аналіз Женевської конвенції 1949 року дозволяє зробити висновок про суттєву відмінність понять «війна», «міжнародний збройний конфлікт», «не міжнародний збройний конфлікт», а також юридичні, політичні та військові наслідки їх імплементації у міжнародному та національному законодавствах. Починаючи з 50-х років ХХ ст., термін «збройний конфлікт» вживають набагато частіше, ніж термін «війна». Ця зміна зумовлена передусім політичною та ідеологічною ситуацією, спробою змістити акценти у цих поняттях, а також заборонаю використання війни як законного засобу вирішення міжнародних спорів.

Зрозуміло, що межа відмінності між «війною» і «збройним конфліктом» доволі умовна, хоча такий поділ має певне значення для права, яке застосовується під час збройних конфліктів. При цьому зазначається, що поняття «збройний конфлікт» є ширшим і включає поняття «війна». Але не кожний збройний конфлікт можна називати війною, оскільки між ними існує суттєва відмінність.

З юридичної точки зору війна має такі ознаки: акт проголошення у відповідності до VI Гаазької конвенції 1907 року, припинення дипломатичних відносин між учасниками; розірвання двосторонніх договорів (політичних, економічних); запровадження спеціального правового режиму щодо обмеження конституційних прав людини.

З огляду на зазначене, термін «війна» застосовується при збройній боротьбі (збройній агресії) між двома та більше державами при обов'язковому формальному акті її оголошення. Війна призводить до якісної зміни стану суспільства, тому що багато державних інститутів починають виконувати специфічні функції, зумовлені саме війною. Унаслідок цього життя суспільства, його економіку перебудовують для забезпечення перемоги над ворогом. Згідно з міжнародним правом, «війна» - це стан справ між двома державами, або між двома групами держав, або між державою і групою держав, який супроводжується здебільшого розірванням дипломатичних відносин, подальшим призупиненням застосування загальних норм міжнародного права мирного періоду і загальною рішучістю вчинити насильницькі дії, навіть якщо такі дії насправді не мають місця.

Процеси глобалізації, необхідність ведення війн за ресурси та у вирішенні геополітичних конфліктів неминуче призводять до юридичних наслідків країн-учасників війни у вигляді міжнародних санкцій. Тому зрозуміло, що у ХХІ столітті виникає гостра необхідність змін класичної у теоретичному плані «війни» на нове явище, яке у законодавстві країн учасників «війни» не визначено. Так, аналіз міжнародних правових актів не містить єдиного та чіткого визначення «гібридної війни», що дозволяє країнам-агресорам здійснювати апробацію нових форм і методів ведення збройних конфліктів на територіях суверенних держав, законодавство яких не містить нормативного визначення «війни» ХХІ століття.

Концептуальним обґрунтуванням цієї війни протягом ХХІ ст. займалися, насамперед, американські військові теоретики Ф. Гоффман, Дж. Маккуен, Р. Глен, Н. Фрейер, Дж. Гордон, Дж. Мацумура, Д. Кілкаллен, У. Немет, Р. Уїлкі, Ф. Каппен та інші [2, с. 5-17]. Водночас, закордонні вчені (К. Лоу, П. Мансур, У. Мюррей, Н. Ямагучі та інші) вважають, що нічого нового ця концепція для теорії військового мистецтва не

дає, оскільки ті або інші гібридні загрози та форми військових дій вже існували у військовій практиці минулого [3, с. 329].

Підполковник корпусу морської піхоти США У. Немет у своїх наукових роботах визначив «гібридну війну» як сучасний вид партизанської війни, яка об'єднує сучасні технології та сучасні методи мобілізації [4]. Н. Фрейер з Центру стратегічних і міжнародних досліджень (США) визначив чотири загрози «гібридної війни»: 1) традиційні; 2) нестандартні; 3) тероризм і 4) підривні, коли використовуються технології для протидії перевагам у військовій силі [5]. Д. Кілкален, автор книги «Випадкова герилья» («The Accidental Guerilla»), стверджує, що «гібридна війна» – це краще визначення сучасних конфліктів, але підкреслює, що вона є комбінацією партизанської та громадянської воєн, а також заколоту і тероризму [6, с. 4-6].

За словами генерал-майора колишнього радника з питань безпеки в ООН і НАТО Ф.Каппена, «гібридну війну» слід розглядати через призму класичного ведення війни з використанням нерегулярних збройних формувань. На його думку, держава, яка веде гібридну війну, укладає змову з недержавними виконавцями - бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок із якими формально повністю заперечується [7].

Співробітник центру стратегічних досліджень при Університеті національної оборони (США) Ф. Гофманн розглядає «гібридну війну» в контексті застосування комплексу різних видів бойових дій із широким застосуванням іррегулярної тактики, терористичних актів, насильства, примусу і навіть кримінального безладу [8]. У своїх наукових працях Ф. Гофманн досліджує п'ять взаємозв'язаних елементів «гібридної війни»:

1. Модальність проти структури: чи має визначення фокусуватися на методах ведення бою противника або на його структурі (комбінації держав, недержавних акторів, іноземних бойовиків)?

2. Одночасність: чи використовують сили одночасно чотири різних режими конфлікту або демонструють здатність використовувати всі чотири в ході кампанії?

3. Злиття: чи повинні сили об'єднувати різні підрозділи (регулярні та нерегулярні) на арені бойових дій або змішувати різні режими конфлікту? Наскільки повинна вводитися координація і на якому рівні війни?

4. Комплексність: чи потрібно актору змішувати всі чотири режими, чи трьох із них достатньо, щоб зробити війну гібридною?

5. Злочинність: чи є злочином навмисний вибір режиму конфлікту, чи це просто джерело доходу або підтримка банд формувань [9]?

Аналізуючи поняття «гібридної війни» в Україні, треба особливу увагу приділити визначенню цього поняття українськими та російськими науковцями.

Відповідно, термін «гібридна війна» у російському баченні перетворився на позначення дій Заходу, спрямованих на підриг впливу Росії в регіоні її «законних інтересів». Беручи до уваги всі сумніви щодо термінології і визначень, не можна відкинути той факт, що агресія Росії проти України мала нову гібридну якість, яка стала несподіванкою для більшості сучасних військових теоретиків і змусила їх розглядати концепцію гібридних війн під новим кутом зору.

Росія ніколи не використовувала в своїх стратегічних документах і доктринах термін «гібридний». Більше того, у Росії переважає думка, що не вона, а проти неї Захід веде гібридну війну, і це саме західна концепція. Однак у російському військово-стратегічному мисленні і діях можна побачити відбиття того самого феномена, який на Заході позначається як гібридна війна. У Воєнній доктрині Росії міститься визначення характерної особливості сучасних воєнних конфліктів: «Комплексне застосування воєнної сили, політичних, економічних,

інформаційних та інших заходів невійськового характеру, які реалізуються з широким використанням протестного потенціалу населення і сил спеціальних операцій» [10, с. 7-8].

Російське бачення було на початку 2013 року викладене начальником Генерального штабу Росії В.Герасимовим: «Акцент методів протиборства, що використовуються, зміщується у бік широкого застосування політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невійськових заходів, які реалізуються із залученнями протестного потенціалу населення. Все це доповнюється воєнними заходами прихованого характеру, у тому числі, через реалізацію інструментів інформаційного протиборства і через дію сил спеціальних операцій. До відкритого застосування сили, зазвичай під виглядом миротворчої діяльності і кризового врегулювання, перехід робиться тільки на якомусь етапі, в основному, для досягнення остаточного успіху в конфлікті» [11]. Російський воєначальник говорив не про дії самої Росії. Він виклав конспірологічну російську версію про «арабську весну» і поставив завдання перед російською воєнною наукою знайти методи протидії. Помилкова оцінка призвела до розробки Росією власних методів гібридної війни, які вже невдовзі були застосовані проти України.

Водночас, український вчений В.Липкан дає своє визначення цьому складному терміну. «Гібридна війна» - це цілеспрямований процес встановлення зовнішнього управління альфа суб'єктом над об'єктом управління, встановлення тотального контролю над сферою державного управління, в якому вирішальну роль відіграють інформаційні засоби [12].

На думку В.Липкана, суть гібридної війни полягає у тому, щоб одна домінуюча група управління (альфа група, незалежно від того держава це, чи могутня транснаціональна корпорація, синдикат) підкорила і створила необхідні та достатні умови для підкорення іншої соціальної групи (соціальної системи, громадянського суспільства, держави тощо), при цьому не встановлюючи повного та тотального контролю над суверенітетом та територією, іншими важливими, але не життєво необхідними атрибутами, що супроводжується також капітуляцією збройних сил.

Враховуючи вищезазначене, доцільно дати власне визначення поняттю «гібридна війна». Так, «гібридна війна» – це різновид збройного конфлікту, який включає у себе політичну, ідеологічну, економічну, інформаційну та військову складу, необхідні для досягнення поставлених цілей шляхом встановлення контролю над певною територією або соціальною групою.

Список використаної літератури

1. Клаузевиц К. фон О войне : пер. с нем. / К. фон клаузевиц. – Москва: ЭКСМО; Санкт-Петербург : Terra Fantastica, 2003. – 859 с.
2. Freier N. The Defense Identity Crisis: It's a Hybrid World / N. Freier // Parameters. – 2009. – Vol. 39, №. 3. – P. 5–17)
3. Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present / ed.by W. Murray, P. R. Mansoor. – New York : Cambridge University Press, 2012. – 321 p.
4. Nemeth W. J. Future War and Chechnya: A Case for Hybrid Warfare [Electronic resource] / W.J. Nemeth. – Calhoun: The NPS Institutional Archive. DSpace Repository. – Mode of access : https://calhoun.nps.edu/bitstream/handle/10945/5865/02Jun_Nemeth.pdf
5. Freier N. Hybrid Threats and Challenges: Describe... Don't Define [Electronic resource] / N. Freier // Small Wars Journal. – Mode of access : <http://smallwarsjournal.com/index.php/jrnl/art/hybrid-threats-and-challenges-describe-dont-define>
6. Kilcullen D. The Accidental Guerilla. Fighting Small Wars in the Midst of a Big One / D. Kilcullen. – New York : Oxford University Press, 2009. – 384 p.

7. Каппен Ф. ван Путін веде в Україні гібридну війну – генерал Каппен [Електронний ресурс] / Ф. ван Каппен; інт. вела С. Корнієнко. – Режим доступу : <https://geostrategy.org.ua/ua/komentari-ta-ocinki/item/409-putin-vede-v-ukrayini-gibridnu-viynu-%E2%80%93-general-kappen>

8. Hoffman F. G. 'Hybrid Threats': Neither Omnipotent Nor Unbeatable [Electronic resource] / F.G. Hoffman // Foreign Policy Research Institute. – Mode of access : <https://www.fpri.org/article/2010/07/hybrid-threats-neither-omnipotent-unbeatable/>

9. Там само

10. Военная доктрина Российской Федерации [Электронный ресурс] // Сайт Президента России. – Режим доступа : <http://static.kremlin.ru/media/events/files/41d527556bec8deb3530.pdf> ; Voennaya doktrina Rossiyskoy Federatsii [Elektronnyy resurs] // Sayt Prezidenta Rossii. – Rezhim dostupa : <http://static.kremlin.ru/media/events/files/41d527556bec8deb3530.pdf>

11. Герасимов В. Ценность науки в предвидении. Новые вызовы требуют переосмыслить формы и способы ведения боевых действий / В. Герасимов // Военно-промышленный курьер. – 2013. – 27 февраля (№ 8). – Режим доступу : <http://www.vpk-news.ru/articles/14632> ;

12. Ліпкан В. А. Сутність гібридної війни проти України [Електронний ресурс] / В. А. Ліпкан // Обозреватель. – 2015. – 4 ноября. - Режим доступу : <https://www.obozrevatel.com/my/life/47689-sutnist-gibridnoi-vijni-proti-ukraini.htm> ; Lipkan V. A. Sutnist hibrydnoi viiny proty Ukrainy [Elektronnyi resurs] / V. A. Lipkan // Obozrevatel. – 2015. – 4 noiabria. - Rezhym dostupu : <https://www.obozrevatel.com/my/life/47689-sutnist-gibridnoi-vijni-proti-ukraini.htm>

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

A. Dolzhenko

DEFENITION OF HYBRID WAR IN THE CONTEXT OF THREATS TO NATIONAL SECURITY OF UKRAINE

Scientific article deals with the normative definition of the «hybrid war» in the context of modern threats to the national security of Ukraine through the prism of new challenges of military aggression of the Russian Federation using typical forms, methods and means. The purpose of the article is to highlight the theoretical, conceptual and normative definitions of the term «hybrid war» in modern international law and the military doctrines of the countries of Western Europe and the United States. The conceptual difference between the «hybrid war» and the classical war and armed conflict in the conditions of the geopolitical confrontations of the 21st century is considered and analyzed. The theoretical coverage of the term «hybrid war» in the military doctrine of the Russian Federation, as well as the study of the phenomenon of hybridization of the Russian armed aggression against Ukraine in the context of contemporary threats to national security. The article analyzes the international definition of the term «hybrid war», as well as defines the definition of the term «hybrid» war in the context of threats to the national security of Ukraine. In the author's opinion, the «hybrid war» is a kind of armed conflict that includes the political, ideological, economic, informational and military components needed to achieve the goals by establishing control over a particular territory or social group. The uniqueness of a scientific article is in the comparative analysis of the content of the «hybrid war» and its practical application in today's conflicts. In particular, the American model of the «hybrid war» is considered a «hybrid war» through the prism of classical warfare using irregular armed formations. The state conducting a hybrid war concludes a conspiracy with non-state actors - militants, groups of the local population, organizations, links with which are formally completely denied. By contrast, the Russian vision of a «hybrid» shifts the emphasis of the methods of confrontation towards widespread use of political, economic, informational, humanitarian

and other non-military measures that are implemented with the involvement of the protest potential of the population. All this is complemented by military measures of a latent nature, including through the implementation of instruments of information confrontation and through the force of special operations forces. By open use of force, usually under the guise of peacekeeping and crisis management, the transition is made only at some stage, mainly to achieve lasting success in the conflict.

Key words: *hybrid war, armed aggression, challenges and threats to national security, military measures of a latent nature, national security, military doctrines.*

УДК 323

А.І. Ключ

ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

У статті розглянуті теоретичні та методологічні положення політичної думки доби визвольних змагань у контексті їх актуальності для політичного процесу сучасної України. Визначене проблемне поле концептів політичної думки початку ХХ століття для політичних інститутів і трансформацій сучасної України. Надано увагу необхідності реалізації ідеологічних і доктринальних засад українського націоналізму та української соціал-демократії в умовах України після Революції Гідності.

Ключові слова: *політична думка України, політична еліта, політичне лідерство, громадянське суспільство, політична нація, державне будівництво.*

Політична думка, політичні перетворення в сучасній Україні з кінця 2013 року спонукають до нового переосмислення концепції вітчизняної політичної думки. Українські мислителі доби змагань за незалежність 1917 – 1920 рр., запропонували низку концептів та теоретичних положень, які заслуговують на розгляд в умовах сучасної України. Передусім, це стосується концепцій народовладдя, елітарності, владного управління, стратегічних зовнішньополітичних цілей України, тощо. Новий підхід до концептуального змісту класичних творів В. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського, дає змогу з'ясувати шлях, який пройшла політико-теоретична думка України та яким чином вона закріпилася в ідеологічних доктринах ХХ-ХХІ століття. В сучасний період Україна як ніколи потребує чітких ознак політичної традиції, які можуть використовуватися у механізмах політичної соціалізації, посилення важелів впливу на демократичну політичну культуру, формування політичної ідентичності, притаманної європейському суспільству.

Вітчизняні науковці О. Заремба, О. Федоренко [1], С. Полтавець [4], М. Русначенко [5] здійснили значний внесок до концептуальної оцінки положень вітчизняної політичної думки. Однак, потрібно надати увагу тим аспектам вітчизняних політичних доктрин, які корелюються з сучасним політичним процесом в Україні.

Метою статті є встановлення концептуально-методологічних засад політичної думки України доби визвольних змагань і актуальних для сучасного політичного розвитку України. *Завданням* статті є визначення ідейних та теоретичних концептів, які можна застосовувати у вітчизняній політичній практиці.

Політичні перетворення в Україні засвідчують, що демократичні зміни стали можливими за умови наявності національної свідомості та широкої підтримки громадянами курсу на демократизацію. Ці умови стали можливими за наявності ідейної

платформи національної демократії, яка серед іншого, будувалася на основі ідейно-доктринального спадку доби національно-визвольних змагань. Політичне українство як рух самовиразу українського етносу на своїй суверенній території пройшло через багато випробувань, які кристалізували положення і політичні вимоги української державності і незалежності. Одним з провідних представників політичного українського руху став М. Міхновський. Як зазначає С. Наумов, «беручи впродовж чверті століття активну участь в українському русі, М. Міхновський завжди належав до його праворадикального флангу. Проте це не означало незмінності його організаційної належності та політичної позиції. Справа всього життя М. Міхновського – вироблення і суспільна адаптація націоналістичної ідеології – спонукала його до постійного пошуку і внутрішньої еволюції, а вкрай несприятливі суспільно-політичні умови гальмували й ускладнювали цей процес» [3].

Формування світоглядних та ціннісних засад українського національного визвольного руху визначалося позицією щодо національного самовизначення України в умовах імперських реалій початку ХХ століття політичний і ідеологічний іредентизм українства не був визначальним і домінуючим навіть в інтелектуальних колах. Тому утвердження національної ідеї проходило через стадії її наукової розробки. Одним з провідних представників українського політичного іредентизму був Михайло Грушевський, який намагався надати йому виразні риси соціальної справедливості та суспільної інтеграції. Свої позиції щодо національної автономії він відстоював у полеміці із істориками, які перебували на засадах захисту імперського монархічного устрою Росії. В. Тельвак зауважує, що «наслідком цієї полеміки стало, передусім, чітке окреслення традиційного русофільсько-москвофільського та малоросійського (у дусі теоретичних настанов прихильників «звичайної схеми»), а також дедалі більш модернізованого національного погляду на конструювання моделі українського минулого» [7, с. 189].

Еволюція поглядів українських політичних мислителів і науковців призвела до утвердження ідей свободи і незалежності українського етносу, які і в сучасній Україні набули подальшого поширення і комунікаційного утвердження. Думки Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Миколи Міхновського, Володимира Винниченка були тим інтелектуальним підґрунтям, яке дозволяло звернутися до всієї маси українського народу під час революційних подій 1917 року. У період Євромайдану національні патріотичні сили також намагалися створити інтелектуальні форми звернення до народу з метою підвищення політичної свідомості і визначення мети національної революції.

Ідейні й концептуальні засади української революції проходили багато етапів і ґрунтувалися на засадах реалізму і відповідності політичної ситуації. В цілому, обґрунтування тієї чи іншої політичної стратегії 1917 – 1921 років були першим кроком державницької політичної думки в Україні, яка здійснювала аналіз політичних альтернатив та намагалася обрати оптимальний шлях політичного розвитку. В сучасній Україні досить багато політичних лідерів та експертів висловлювалося за поміркованість у політичних діях під час демократичних перетворень. У сучасних умовах політична еліта також потребує розважливості та формування своїх стратегічних концепцій на основі всебічного аналізу політичної реальності. Ф. Турченко зауважує, що М. Міхновський після краху самодержавства цілком усвідомлював, що про негайне проголошення самостійності України не може бути й мови. Реальнішим здавалося проголошення автономії України в перебудованій на федеративних засадах Російській державі. Адже на незалежність України російська сторона («московське громадянство») не погодиться. Тому необхідно було переконати

його в необхідності перебудови Росії на принципах федерації і надання Україні автономії [8, с. 111].

Дискусії щодо напрямків розвитку державності на початку ХХ століття є унікальним історичним досвідом для політичних еліт України. Оскільки визвольні змагання українського народу на початку ХХ століття завершилися невдачею, аналіз дій політичних діячів тих часів потребує більш ґрунтовного аналізу. Однак, навіть побіжний огляд певних дій у певних ситуаціях, дає змогу стверджувати, що укріплення національної безпеки й оборони завжди має беззаперечним пріоритетом державної політики і усіх верств суспільства. Як свідчать приклади з політичної історії України, у період 1918 – 1920 років обов'язковість укріплення Збройних Сил не одразу знайшли підтримку провідних політичних діячів, так само і в сучасній Україні у період з 1991 року до 2013 року укріплення Збройних Сил не було пріоритетом державності і міркування були подібні – зайва витратність та безперспективність збройних протистоянь. На думку Ф. Турченка, «що ж стосується голови УЦР М. Грушевського, його заступника В. Винниченка та інших лідерів УЦР, то їх ставлення до утворення регулярної національної армії з перших тижнів революції набуло гротескного характеру. Вони взагалі відкидали думку про необхідність для України організації власної армії. Постійна армія, на їх погляд, за своїм характером, контрреволюційний, реакційний інститут експлуататорського суспільства, який ніяк не гармоніє з принципами демократичності» [8, с. 118].

Асоціація революційних перетворень доби визвольних змагань дає змогу стверджувати про нерозробленість аспектів безпеки та оборони в тогочасній політичній думці. Парадоксально, що через 100 років, прогресивність інституцій, які розробляли тематику політичної та військової безпеки в Україні, а також наявність відповідних державних інституцій, стану захисту національних інтересів і територіальної цілісності виявився далеким від бажаного. Тому історико-культурне значення певних ідей та платформ має полягати в тому, щоб уникати хибних ідей і підходів у стратегічному політичному мисленні еліт і керівництва держави, на цій основі має виховуватися діючий політичний клас сучасної України. Як вважає Ф. Турченко, «спроби створення постійної армії трактувалися як контрреволюційні дії. М. Грушевський і В. Винниченко виходили з тієї точки зору, що після краху царизму, який поневолював український народ, у Росії немає ворожих йому сил. Вони були твердо впевнені, що російські політики будуть щиро допомагати українцям у їх домаганнях свободи національного життя. За таких умов створення власної національної армії вважалося не лише надто затратним, а то й небезпечним заходом, оскільки, мовляв, війська з їх офіцерами і генералами – вихідцями з буржуазно-поміщицьких кіл, можуть стати «знаряддям реакційних сил» [8, с. 113].

Політичні перетворення в сучасній Україні засвідчили, що радикальна налаштованість частини суспільства може суперечити спрямованим реформам і завданням державотворення. Як свідчать події в сучасній Україні, у вітчизняному політикумі знаходяться такі сили, які спрямовують свої зусилля на піддрив політичної стабільності та уповільнюють демократичні реформи. При цьому, у визвольних змаганнях початку ХХ століття можна знайти обґрунтування таких радикальних дій, що свідчить про відсутність консолідованої позиції посередині еліти і політичної громадськості. Знаний український історик зазначає, що «участь в організації виступу полуботківців була найзначнішою акцією М. Міхновського в 1917 р. Антиукраїнська, а почасти, і українська преса того часу оцінювала його як виступ юрби дезертирів, позбавлених будь-якого ідейного ґрунту. Але ознайомлення з наведеними вище документами переконує у тому, що керівники полуботківців переслідували конструктивні цілі і були глибоко ідейними людьми» [8, с. 118].

Спроби реалізувати сценарій вуличної політичної боротьби у 2017 році під певними ідейними гаслами загалом не суперечить демократичному політичному процесу. Водночас вимога консолідації всіх патріотичних сил та їх співпраця та взаємодопомога в сучасній Україні диктує необхідність приборкання власних амбіцій та спроб якнайшвидше реалізувати власні інтереси як свідчить політична ретроспектива України такі дії зазвичай не були обґрунтовані, набували обґрунтування постфактум. Ф. Турченко стверджує, що виступ <полуботківців> був спрямований проти російської політики в Україні. Полуботківці прагнули піднести значення і повноваження Центральної Ради, перетворивши її у справді владний орган. Їх наміри були спрямовані на інтенсифікацію процесу формування української армії. Виступ полуботківців засвідчив, що в українському суспільстві є сили, зацікавлені в створенні незалежної Української держави і готові заради досягнення цієї мети на рішучі дії. Він підніс рівень домагань українців перед російським суспільством на вищій ступінь [8, с. 118].

Ідеї національної консолідації у визвольній боротьбі українського народу формулювалися у різний спосіб та у різних джерелах. Зокрема, біографічні та публіцистичні свідчення, думки окремих політичних діячів, дають уявлення про важливість завдань національної консолідації та спільних дій українського руху. При цьому політичні діячі вимагали не лише ситуативної консенсусної згоди, але й духовного єднання. Як свідчить інтерв'ю В. Винниченка, наведене В. Мацько «тепер я розпочинаю велику справу, яка готувалася і свідомо, і підсвідомо усім моїм попереднім життям. Справа не особистого, а громадського характеру. Тому як носій її ідей я маю за свій обов'язок розчистити їй шлях, знищити, скільки сила і змоги моя, перешкоди на ньому. Одною з тих перешкод є те недовір'я до моєї особи, яке створилось у певній частини української еміграції, та несправедлива оцінка, яка збазована у широких кіл головним чином на незнанні» [2].

У положеннях і оцінках шляху українських національно-демократичних сил доби боротьби за незалежність початку ХХ століття наявні кореляції із думками і позиціями політичних діячів сучасної України. Особливо це стосується спроби забезпечити цивілізаційну окремішність українського народу та обґрунтувати його стратегічний політичний вибір на основі соціально-культурних та ціннісних засад. Як стверджує В. Винниченко, згідно із відомостями, наведеними В.Мацько, «нашу націю зачислили до націй культурних, чи не є це півдикунська орда під проводом шаманів, яким, очевидно, просто не зрозумілі й непотрібні ні культурні цінності, ні культурні робітники, які (шамани) через це так легко «викидають із нації» тих робітників, якщо вони їм чимось не догодили»[2, с. 313].

Таким чином, перспектива політичної думки в Україні дає значні можливості для інтерпретації політичного процесу і потреби політичного розвитку сучасної України. Глибинний аналіз вражень та ідей національно-визвольних змагань дозволяє стверджувати про наявність повноцінного політичного дискурсу й інтенсивної інтелектуальної діяльності щодо прийняття рішень. Їх уроками для сучасної України є необхідність взаємоповаги та включення всього різноманіття державницьких національних і патріотичних сил до числа учасників прийняття рішень і реалізації демократичних реформ в Україні.

Таким чином, зміст політичних концепцій доби визвольних змагань 1917-1921 років визначає низку положень, які потребують реалізації в сучасній Україні. Ними є забезпечення національної консолідації, формування політичної нації, розвиток дієздатної держави та позиційних місцевих громад. Як відомо, у роботах В. Липинського визначається, що українська державність потребує ефективної еліти, яка буде формуватися не на основі права народження, а відповідно до якостей, які

необхідні сучасній Українській державі-нації. Соціал-демократична лінія доби українських визвольних змагань, втілена у творах В. Винниченка, дозволяє стверджувати, що модернізація українського суспільства на засадах справедливості, рівноправ'я, трудової етики є можливою й необхідною відповідно до новітніх європейських стандартів.

Теоретико-концептуальний зміст творів М. Грушевського засвідчує, що в умовах сучасної України потребують реалізації положення щодо громадянського активізму національної свідомості та бачення перспектив національної державності. В цілому, можна стверджувати, що політична думка доби визвольних змагань містить велику кількість концептів, які потребують втілення в сучасній українській політичній практиці. Зокрема, в аспектах формування дієздатних політичних еліт, політичного лідерства, спроможних політичних партій та механізмів політичного менеджменту.

Рецепція концептуальних положень доби визвольних змагань відповідає напруженому етапу розбудови національної державності сучасної України. Тому зусилля науковців мають бути спрямовані на поглиблене вивчення класичних творів та порівняння їх із вітчизняними політичними реаліями. Перспективами подальшого розвитку теми, порушеної в даній статті є аналіз політичної думки української еміграції міжвоєнного періоду та його наслідків для політичної модернізації сучасної України.

Список використаних джерел

1. Заремба О. В. Вітчизняна геополітична думка як явище політичної ідентичності українського народу у ХХ – на початку ХХІ століття / О. В. Заремба, О. А. Федоренко. – Київ : Золоті Ворота, 2010. – 210 с. ; Zarembo O. V. Vitchyzniana heopolitychna dumka yak yavyshe politychnoi identychnosti ukrainskoho narodu u ХХ – na pochatku ХХІ stolittia / O. V. Zarembo, O. A. Fedorenko. – Kyiv : Zoloti Vorota, 2010. – 210 s.
2. Мацько В. П. Екзистенціал свободи в художньо-публіцистичній практиці Володимира Винниченка (на прикладі публікації «В. Винниченко про себе й про українських «однобічників») / В. П. Мацько // Педагогічний дискурс. – 2013. – Вип. 14. – С. 307-314 ; Matsko V. P. Ekzystentsial svobody v khudozhno-publitsystychnii praktytsi Volodymyra Vynnychenka (na prykladі publikatsii «V. Vynnychenko pro sebe y pro ukrainskykh «odnobichnykiv») / V. P. Matsko // Pedagogichnyi diskurs. – 2013. – Vyp. 14. – S. 307-314
3. Наумов С. О. Микола Міхновський в українських політичних організаціях дореволюційного періоду (1890–1916 рр.) / С. О. Наумов // Вісник Харківської державної академії культури. – 2009. – Вип. 27. – С. 38-47 ; Naumov S. O. Mykola Mikhnovskiy v ukrainskykh politychnykh orhanizatsiiah dorevoliutsiinoho periodu (1890–1916 rr.) / S.O. Naumov // Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury. – 2009. – Vyp. 27. – S. 38-47
4. Полтавець С. В. Українська політична думка середини ХVІІ століття / С. В. Полтавець. – Київ : Світогляд, 2009. – 170 с. ; Poltavets S. V. Ukrainska politychna dumka seredyny KhVII stolittia / S. V. Poltavets. – Kyiv : Svitohliad, 2009. – 170 s.
5. Русначенко А. М. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-1980-х років / А. М. Русначенко. - К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1999. – 324 с. ; Rusnachenko A. M. Rozumom i sertsem. Ukrainska suspilno-politychna dumka 1940-1980-kh rokiv / A. M. Rusnachenko. – K. : Vydavnychiy dim «KM Academia», 1999. – 324 s.
6. Сворак С. Д. Політико-правова думка України ХІХ-ХХ століть про народовладдя : моногр. / С. Д. Сворак. – Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника», 2015. – 375 с. ; Svorak S. D. Polityko-pravova dumka Ukrainy ХІХ-ХХ stolit pro narodovladdia : monohr. / S. D. Svorak. - Ivano-Frankivsk : DVNZ «Prykarpat. nats. un-t im. Vasyliya Stefanyka», 2015. – 375 s.

7. Тельвак В. М. Грушевський та конфлікти в середовищі українських істориків (початок ХХ ст.) / В. Тельвак // Студії з архівної справи та документознавства. – 2010. – Т. 18. – С. 183-190 ; Telvak V. M. Hrushevskiyi ta konflikty v seredovishchi ukrainskykh istorykiv (pochatok XX st.) / V. Telvak // Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. – 2010. – Т. 18. – С. 183-190.

8. Турченко Ф. Г. Микола Міхновський VS Михайло Грушевський та Володимир Винниченко (доба Центральної Ради: березень 1917 – січень 1918 рр.) / Ф. Г. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. 36. – С. 109–121 ; Turchenko F. H. Mykola Mikhnovskyi VS Mykhailo Hrushevskiyi ta Volodymyr Vynnychenko (doba Tsentralnoi Rady: berezen 1917 – sichen 1918 rr.) / F.H. Turchenko // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. – 2013. – Vyp. 36. – S. 109–121

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

A. Klyu

LIBERATION STRUGGLE'S OF THE 20TH CENTURY BEGINNING POLITICAL THOUGHT AND THE POLITICAL PROCESS OF CONTEMPORARY UKRAINE

The article deals with the theoretical and methodological positions of the political thought of the age of liberation struggles in the context of their relevance for the political process of modern Ukraine. The problem field of concepts of political thought of the beginning of XX century for the political institutes and transformations of modern Ukraine is determined. The necessity of implementing the ideological and doctrinal principles of Ukrainian nationalism and Ukrainian Social-Democracy in the conditions of Ukraine after the Revolution of Dignity was given.

Determined, that political transformations in Ukraine showed that democratic change has become possible under the condition of the national consciousness and broad public support presence on the course of democratization. These conditions became possible in the presence of an ideological platform for national democracy, which, among other things, was based on the ideological and doctrinal heritage of the era of national liberation struggles. Political Ukrainianness as a movement of the self-expression of the Ukrainian ethnos in its sovereign territory has gone through many trials that crystallized the situation and political demands of Ukrainian statehood and independence.

Discribed attempts to implement the scenario of a street political struggle in 2017, under certain ideological slogans, generally do not contradict the democratic political process. At the same time, the requirement of consolidation of all patriotic forces and their cooperation and mutual assistance in modern Ukraine dictates the necessity of curbing their own ambitions and attempts to realize their own interests as soon as possible, as the political retrospective of Ukraine shows. Such actions were usually not substantiated, they acquire the substantiation in post factum.

Grounded that the Association of Revolutionary Transformations of the Age of Liberation Movement makes it possible to argue about the underdevelopment of the security and defense aspects of contemporary political thought. Established, that after 100 years, the progressiveness of the institutions that developed the subject of political and military security in Ukraine, as well as the presence of relevant state institutions, protecting national interests and territorial integrity was far from desirable. Therefore, the historical and cultural significance of certain ideas and platforms should be directed to avoid the false ideas and approaches in the strategic political thinking of the elites and the leadership of the state; on this basis, the current political class of contemporary Ukraine must be brought up.

Key words: *political opinion of Ukraine, political elite, political leadership, civil society, political nation, state building.*

О.О. Козачук

ОСНОВНІ АСПЕКТИ СИНТЕТИЧНОЇ ТЕОРІЇ МІГРАЦІЇ

Міграція, міграційні процеси, імміграція та імміграційні процеси є комплексними, варіативними та багатоаспектними, відповідно феноменами та процесами. З аналізу теорій міграції можна зрозуміти, що чітка концептуалізація імміграції є ключем до її інструменталізації, використання політичними акторами (державою, перш за все) у власних цілях. Тенденції та механізми формування імміграційних потоків, а саме такого елементу економічного зростання, як висококваліфікована робоча сила, можуть дати корисну інформацію, необхідну для ефективної інструменталізації імміграційної політики політичними акторами. Тому важливим є розуміння теоретичних основ міграції, зокрема – синтетичної теорії.

Ключові слова: міграція, міграційні процеси, імміграція, імміграційні процеси, синтетична теорія міграції.

Багатоаспектність людської мобільності вкупі з динамікою трансформацій в сучасному світі змушує держави постійно переглядати імміграційну політику [1, с. 84]. Міграція та імміграція самі по собі, як суспільні феномени, звичайно, не є проблемами міжетнічної взаємодії. Міграція та імміграція є феноменами іншого порядку, іншими детермінантами, інших епістеміологічних взаємозв'язків. Проте ми підкреслюємо, що саме міграція як феномен та міграційні процеси як такі є важливими факторами зародження, кумуляції та дифузії проблем міжетнічної взаємодії.

Метою нашого дослідження є аналіз синтетичної теорії міграції. Виходячи з поставленої мети, ми сформулювали наступні завдання статті:

- концептуалізувати поняття міграції та державної міграційної політики;
- здійснити аналіз синтетичної теорії міграції на основі досліджень групи науковців на чолі з Д. Месеєм.

Проблемами концептуалізації феномену міграції та дослідженнями теорій міграції займалися, зокрема, такі вітчизняні науковці, як Т. Лупул, Н. Бурейко, П. Катеринчук, М. Катеринчук, М. Бурцева. Очевидно, що доробок тільки українських науковців є значним, проте ми згадали прізвища дослідників, чії праці були опубліковані в період після 2010 р.

Заради уникнення непорозумінь із тлумаченням термінології, одразу зазначимо, що за ключове тлумачення феномену міграції ми взяли твердження В. Євтуха з його «Етнічності: енциклопедичного словника», а саме міграція – це процес переселення, територіального переміщення населення, пов'язане зі зміною місця проживання з обов'язковим перетином адміністративних або державних кордонів [2, с. 214].

Згідно з «Міжнародної енциклопедії соціальних та поведінкових наук» за редакцією Н. Смелцера та П. Белтса, дослідники теорії міграції оперують теоретичними положеннями та гіпотезами стосовно чотирьох аспектів міграції:

1. Структурні сили, які спонукають міграцію (out-migration) з регіонів-донорів (sending regions).
2. Структурні сили, які приваблюють мігрантів (in-migrants) в регіони-реципієнти (receiving societies).
3. Мотиваційні цілі та очікування індивідів, які відгукуються на стимули вищезазначених сил, стаючи мігрантами.

4. Соціальні та економічні структури, які утворюють з'єднуючі ланки між регіонами-донорами та регіонами-реципієнтами [3, р. 9828-9829].

Ми вважаємо, що держава виступає головним актором у міграційних процесах, проте, враховуючи перебіг міграційної кризи в Європі сер. 2010-их рр., навіть такий актор, як держава не завжди в змозі функціонально підходити до феномену міграції. Відповідним чином, ми мусимо сформулювати операційні поняття термінів «міграційна державна політика», «імміграція».

На думку В. Шейбута, першого заступника голови Державної міграційної служби України у 2014 р., метою державної міграційної політики «є цілеспрямоване впорядкування міграційних потоків, подолання негативних наслідків неорганізованих і неконтрольованих процесів міграції, забезпечення умов для реалізації прав мігрантів, їх інтеграції в політичне, юридичне, соціально-економічне та культурне національне середовище проживання тощо» [4, с. 48-49].

Українська науковець В. Петрова визначає державну міграційну політику як сукупність заходів, що «здійснюються державою з метою регулювання міграційних процесів, створення умов для реалізації інтелектуального та і трудового потенціалу мігрантів, побудови демографічного правового суспільства, забезпечення належного соціально-економічного та демографічного розвитку, дотримання принципів захисту національних інтересів, безпеки і територіальної цілісності... система правових, фінансових, адміністративних і організаційних заходів держави ат недержавних установ щодо регулювання міграційних процесів з позицій міграційних пріоритетів, кількісного та якісного складу міграційних потоків, їх соціальної, демографічної та економічної структури» [5].

Стосовно терміну «імміграція», то в «Словнику раси, етнічності та культури», виданого під редакцією європейських, головно італійських науковців, концепт імміграції тлумачиться як виключно міжнародна міграція та являє собою переміщення та укорінення в конкретній державі [6, р. 178]. Інші словники та енциклопедії, наприклад, укладений не менш авторитетними вченими Дж. Рітзером та М. Райаном «Коротка енциклопедія соціології», або «Блеквелівська енциклопедія соціології» під редакцією того самого Дж. Рітзера, підкреслюють релевантність наступних змінних для аналізу імміграції як соціального феномену: об'єм імміграційних потоків, їх демографічна структура, гомогенність чи гетерогенність іммігрантів відносно здобутої освіти [7, р. 307; 8, р. 2255].

«Енциклопедія раси, етнічності та суспільства» під редакцією Р. Шафера лаконічно, проте широко, визначає імміграцію як «приїзд та поселення на постійне проживання індивідів, народжених в іншій національній державі» [9, р. 686]. «Міжнародна енциклопедія суспільних та поведінкових наук» акцентує увагу на характері переселення, а саме, імміграція з точки зору держави-реципієнта є безповоротною зміною держави проживання [3, р. 7208].

Очевидно, що політична наука виділяє ряд теорій міграції. Серед українських науковців, одну з найгрунтовніших праць з мігрантознавства здійснила Н. Бурейко в дисертації «Політичні фактори реструктуризації сучасного імміграційного процесу в США» [10]. Чернівецька дослідниця проаналізувала теорії міграції на основі міждисциплінарного підходу, справедливо зазначивши, що «вивчення міграції не може замикатися на одній дисципліні» [10, с. 15], а саме: теорію Е. Равенштайна, «притягання і виштовхування», неокласичну економічну теорію, теорію людського капіталу, нову економічну теорію, теорію «подвійного (сегментованого) ринку праці» М. Пайоре, марксистську теорію, теорію політичного реалізму, глобалізацій на теорія, теорія міжнародних систем, а також політологічний підхід Дж. Холліфілда, де держава

як інститут перебуває центрі політичного аналізу тих явищ, які пов'язані з процесом міграції [10, с. 16-22].

Г. Фрімен з Університету м. Остін (Техас, США) розглядаючи імміграційну політику в державах ліберальної демократії, вважає за доцільне групувати держави та, відповідно, їх імміграційні політики, наступним чином: англомовні переселенські держави; європейські держави з постколоніальною та заробітчанською імміграцією; нові імміграційні держави (сюди він включає Португалію, Іспанію, Італію та Грецію) [11].

За теоретико-методологічну основу нашої роботи ми беремо синтезовану концепцію більшості із зазначених вище теорій. Основи цієї синтетичної концепції розроблені інтернаціональною групою науковців на чолі з американцем Д. Месеєм [12; 13], в нашій праці вони поглиблені та вдосконалені. Варто згадати, що оригінальна концепція дослідження була розроблена Міжнародним союзом наукового дослідження населення (International Union for the Scientific Study of Population), а саме Комітетом з міграції Південь-Північ у 1991 р. Багаторічна праця науковців, які представляли цілі теоретичні групи (в залежності від регіону: Північну Америку, Західну Європу, Перську затоку, Азійсько-Тихоокеанський регіон та Південну Америку), мала результатом теоретико-методологічний синтез теорії міграції.

Ми принципово погоджуємось з вищезгаданими американськими дослідниками в твердженні, що еміграція не є наслідком недостатнього розвитку, вона є наслідком розвитку як такого, оскільки нації структурно трансформуються через їхню інкорпорацію у глобальні економічні та політичні процеси [12, р. 378]. На нашу думку, сучасна міграція йде своїми коріннями у соціальні, політичні, економічні, етнічні та культурні трансформації, які супроводжують проникнення ринків капіталу до неринкових або перехідних суспільств. В контексті процесів глобалізації та глокалізації, їх впливу на економіки країн світу, проникнення ринків у периферійні регіони руйнує усталені соціальні, економічні та, як наслідок, політичні норми та інституції (як формальні, та і неформальні), змушуючи індивідів покидати звичну територію та спосіб проживання, таким чином утворюючи мобільний прошарок осіб, які шляхом аналізу співвідношення потенційного доходу, ризиків переселення та адаптації включаються в міграційні процеси. Тут наше бачення феномену міграції та міграційних процесів перегукується з широковідомою неокласичною економічною теорією міграції [14], а рівно і з теорією раціонального вибору.

Індивіди, які змушені покидати звичну територію та спосіб проживання, раціонально визначивши власні перспективи, де-факто продають свою робочу силу. Ще одним аспектом (який накладається на вищезгаданий процес) багатомірного процесу зміни місця проживання стає переїзд з сільської місцевості до міста, оскільки в містах вартість робочої сили вища, ніж в селі. Таким чином, переїзд з сільської місцевості країни третього світу до міста постіндустріальної країни може означати різку зміну в оцінці праці індивіда. Ми не будемо заглиблюватись у економічні аспекти феномену міграції та міграційних процесів, проте зазначимо, що тотальної міграції за принципом «село третього світу – постіндустріальне місто» не відбувається в зв'язку із індивідуальною оцінкою особою (сім'єю) ризиків, пов'язаних із переїздом. Коливання цін на продукти харчування, неврожай, безробіття з одного боку, а з іншого боку – акумуляція коштів заробітчан для здійснення великих капіталовкладень чи покупок, збережень «на старість» чи депозитів у банку утворюють свого роду еквілібріум раціональності міграції [15].

Ще одним аспектом феномену міграції є біфуркація ринку праці в постіндустріальних великих містах (тут ми використовуємо вже згадану вище теорію сегментованого ринку праці М. Піоре [16]): первинний ринок праці є перманентно

зайнятим місцевими, які отримують високу заробітну платню за свою працю, проте існує і вторинний ринок праці, з низькими зарплатами (відносно первинного ринку), низькою стабільністю та безперспективністю кар'єрного росту. Такий вторинний ринок ігнорується місцевими, таким чином генеруючи стабільну потребу в праці іммігрантів (для яких така низька зарплата відносно первинного ринку є відносно високою стосовно своєї рідної місцевості), працедавці вимушені звертатись за їх послугами, інституціалізуючи таким чином міграційні процеси.

Підкреслюючи важливість вищезазначеної первинної потреби в ініціації імміграції, ми мусимо зазначити, що після насичення вторинного ринку праці необхідною кількістю робочих рук, міграційні процеси не припиняються. Причиною є ті самі економічні аспекти глобалізації та розвитку, які, власне, і створили прошарок емігрантів з регіонів, які розвиваються – інституціалізуються транспортні та комунікаційні зв'язки між регіонами, держави (як один з головних інститутів під час дослідження феномену міграції) запроваджують відповідні міграційні та імміграційні політики, в суспільствах (як в тому, що приймає мігрантів, так і в тому, що їх надсилає) з плином часу утворюються та укріплюються нові інституції щодо феномену міграції, міграційних процесів. Старі інституційні норми (формальні та неформальні) важко і повільно, проте поступово замінюються на нові, норми, в яких присутній міграційний аспект. Перша за все за рахунок інституціоналізації транспортних зв'язків, міграція індивідів (навіть у помітно великій кількості) стає відносно дешевою та легкою. В даному аспекті ми можемо простежити вплив теорії міжнародної системи (світ-системи) на наші вищезазначені твердження [17; 18]. В цьому контексті можна згадати ведення бойових дій та конфлікти (особливо міжетнічні), як фактори впливу на вже згаданий еквілібріум міграційних процесів.

Проте з іншого боку ми мусимо визнати, враховуючи територіальні межі нашого дослідження, на перший погляд може видатись, що Канада перебуває в об'єктивно іншому положенні відносно США та розподілу імміграційних потоків: США мають спільний кордон з Мексикою, а стіна вздовж Ріо-Гранде вже стала мемом в політичному дискурсі Північної Америки (зокрема, можна згадати передвиборчу риторику Д. Трампа), мексиканці як легальні та нелегальні іммігранти займають набагато помітніше місце в економічних та суспільно-політичних процесах США, ніж Канади. З іншого боку, на сучасному етапі розвитку транспорту та комунікацій, важко говорити про цілковиту недоступність та окремішність певних держав, зокрема Канади. Очевидно, що географічний фактор віддаленості та окремішності грає свою роль, проте нашою принциповою позицією є нівеляція його вирішального значення.

Повертаючись до парадигми нашого бачення феномену міграції та міграційних процесів ми відмітимо інший аспект, який проявляється з плином часу: (транс)формуються не тільки формальні та неформальні інституції, але соціальні мережі, відбувається переосмислення соціетальних ролей [19; 20]. Концентрація іммігрантів у визначених районах (наприклад, мегаполісах) утворює сімейні та дружні зв'язки зі знайомими та рідними іммігрантів, вкладаючи в нашу парадигму феномену міграції міжлюдський вимір. Цей міжлюдський вимір зіграє потім помітну роль у адаптації та інтеграції іммігрантів в приймаючій державі.

Трансформації відбуваються і в суспільствах держав-донорів мігрантів. Як ми постулювали вище, саме розвиток (а не його відсутність) є однією з першопричин еміграції. Процеси притоку капіталу, зазначені вище, соціокультурний обмін змінюють розподіл ресурсів у надсилаючій державі, стимулюючи культивування сприятливі еміграції. Таким чином, ми можемо спостерігати свого роду самовідновлюваний та самозабезпечений процес: будь-яка дія (стимулюючого чи рестрикційного характеру) призводить до соціетальних та економічних трансформацій, які в свою чергу

призводять в дію ланцюг невідворотних подій. Наприклад, рестрикційна імміграційна політика держави, призводить не до припинення імміграції, а як правило має наслідком появу підприємливих посередників (установ та організацій, які за відповідну платню легалізують еміграційний кейс конкретного індивіда в той чи інший спосіб, або запропонують нелегальне вирішення його еміграційних устремлень). Тобто, ми маємо справу з черговим аспектом інституціоналізації міграційного процесу.

З іншого боку, ефект проникнення розвитку (який, власне, і спричинив еміграцію), капіталів, взаємопроникнення соціетальних зв'язків чинять безпосередній вплив на трансформації суспільства та економічних процесів в державі-донорі. Таким чином, відбувається підвищення рівня доходів місцевого населення, поступово зростає їх рівень життя, раціональність еміграції (співвідношення потреби та можливостей) падає, стимулюючи в свою чергу природну зміну міграційних процесів: вони переходять з розряду потужних еміграційних/імміграційних потоків до розряду перманентної циркуляції населення з низьким рівнем флуктуації [3, р. 9828-9834; 13].

Беручи до уваги застосований нами неоінституціональний підхід, варто зазначити, що важлива особливість імміграційної політики полягає в тому, що якісні зміни в процесі її формування, як правило, наступають після подій, які безпосередньо не пов'язані з феноменом міграції. Ці події, поступово, проте невинно, трансформуючи формальні та неформальні інститути, виступають зовнішніми детермінантами змін в сфері міграції та імміграційної політики. До таких подій, які надають сильне вплив на інституційні зміни в регулюванні міграції, відносяться: війни, революції, процеси розпаду імперій, політичні та економічні кризи, глобалізація. По суті, імміграційна політика є свого роду сублимованою проекцією бачення суспільством розв'язання проблем міжетнічної взаємодії, а на процес її формування та практики реалізації великий вплив робить трансформація інститутів, інституцій та норм, а також зміни в статусно-рольовій структурі політичних акторів [21, с. 78].

Також важливі погляди вчених представників неоінституціонального підходу до феномену міграції. Згідно з теоретичного доробку, зокрема вже згадуваних Б. Пауела, Р. Делтона та К. Строма [22], а також П. ДіМаджіо [23], а також розвиваючи логіку неоінституціоналістів для пояснення змін в механізмі вироблення та реалізації імміграційної політики розвинених країн в післявоєнний період, можна зробити висновок про те, що перехід від дискримінаційних та сегрегуючих практик (політик) щодо етнорасових мігрантів до мультикультуралізму є об'єктивним і закономірним. Закономірність впливає з потреби в легітимації держави на міжнародній арені в умовах зміненого інституційного середовища. На думку О. Шапарова, основний імпульс інституційним змінам у взаємодіях індивідів і держав в післявоєнну епоху був даний Нюрнберзьким процесом і продовжений прийняттям «Загальної декларації прав людини» та інших міжнародних правових актів гуманітарного характеру. Таким чином, формування інституційних обмежень дій держав щодо мігрантів, що мають міжнародно-правову природу, делегітимізували сегрегаційні стратегії в імміграційній політиці демократичних держав [21, с. 77-78].

Імміграційні потоки в світі є предметом підвищеної уваги не тільки урядів держав-реципієнтів, але й, власне, їх громадян. Політичні актори перманентно моніторять суспільну думку заради з'ясування настроїв суспільстві, оцінки наслідків міграційних процесів, пропозицій потенційного розв'язання проблем міжетнічної взаємодії, які можуть виникнути. Синтетична теорія міграції є черговою спробою концептуалізувати та теоретизувати феномен міграції.

Список використаної літератури:

1. Корпачев С. Современные теоретические подходы к изучению иммиграционной политики / С. Корпачев // Вестник Санкт-Петербургского

университета. Серия 6. Политология. Международные отношения. - 2015. - № 3. - С. 83–90 ; Korpachev S. Sovremennye teoreticheskie podkhody k izucheniyu immigratsionnoy politiki / S. Korpachev // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya 6. Politologiya. Mezhdunarodnye otnosheniya. - 2015. - № 3. - S. 83–90.

2. Євтух В. Етнічність : енциклопедичний довідник / В. Євтух. – Київ : Фенікс, 2012. – 396 с. ; Yevtukh V. Etnichnist : entsyklopedychnyi dovidnyk / V. Yevtukh. – Kyiv : Feniks, 2012. – 396 s.

3. International encyclopedia of the social & behavioral sciences / eds. N. J. Smelser, P. B. Baltes [Електронний ресурс]. – Amsterdam; Oxford: Elsevier, 2001. – 26 vol. – 16695 p. – Режим доступу: https://www.sciencedirect.com/science?_ob=RefWorkIndexURL&_idxType=GI&_cid=272777&md5=7e72bc04424c5000c1217451c90936c2.

4. Шейбут В. Сучасна державна міграційна політика в Україні / В. Шейбут // Наше право. – 2014. – № 3. – С. 49–53 ; Sheibut V. Suchasna derzhavna mihratsiina polityka v Ukraini / V. Sheibut // Nashe pravo. – 2014. – № 3. – S. 49–53.

5. Палагнюк О. Зміст та функції державної міграційної політики України [Електронний ресурс] / О. Палагнюк // Публічне адміністрування: теорія та практика. – 2013. – № 2. - Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2013_2_10 ; Palahniuk O. Zmist ta funktsii derzhavnoi mihratsiinoi polityky Ukrainy [Elektronnyi resurs] / O. Palahniuk // Publichne administruvannia: teoriia ta praktyka. – 2013. – № 2. - Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2013_2_10

6. Dictionary of race, ethnicity and culture / eds. G. Bolaffi, R. Bracalenti, P. Braham, S. Gindro. – London : SAGE Publications, 2003. – 355 p.

7. The concise encyclopedia of sociology / ed. G. Ritzer, ed. J. M. Ryan. – Chichester, West Sussex, U.K.; Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2011. – 726 p.

8. The Blackwell encyclopedia of sociology / ed. G. Ritzer. – Malden, MA: Blackwell Pub, 2007. – 5658 p.

9. Encyclopedia of race, ethnicity, and society / ed. R. T. Schaefer. – Los Angeles: SAGE Publications, 2008. – 1622 p.

10. Бурейко Н. М. Політичні фактори реструктуризації сучасного імміграційного процесу в США : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Надія Миколаївна Бурейко; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. - Чернівці, 2012. - 20 с. ; Bureiko N. M. Politychni faktory restrukturyzatsii suchasnoho immihratsiinoho protsesu v SShA : avtoref. dys. ... kand. polit. nauk : spets. 23.00.02 / Nadiia Mykolaivna Bureiko; Cherniv. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha. - Chernivtsi, 2012. - 20 c.

11. Freeman G. P. Modes of immigration politics in liberal democratic states / G.P. Freeman // The International Migration Review. – 1995. – Vol. 29, No. 4. – P. 881–902.

12. International migration: prospects and policies in a global market / ed. D. S. Massey, ed. J. E. Taylor. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2004. – 394 p.

13. Worlds in motion: understanding international migration at the end of the millennium / D. S. Massey, J. Arango, G. Hugo [et al.]. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2005. – 376 p.

14. Ranis G. A theory of economic development / G. Ranis, J. C. H. Fei // The American Economic Review. – 1961. – Vol. 51, No. 4. – P. 533–565.

15. Kondoh K. Economics of international immigration : environment, unemployment, the wage gap, and ... economic welfare / K. Kondoh. – New York : Springer, 2016. – 243 p.

16. Piore M. J. Birds of passage: migrant labor and industrial societies / M. J. Piore. – Cambridge: Cambridge University Press, 1980. – 240 p.

17. Sassen S. The mobility of labor and capital: a study in international investment and labor flow / S. Sassen. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 244 p.

18. Fligstein N. Fields, power and social skill: a critical analysis of the new institutionalisms / N. Fligstein // *International Public Management Review*. – 2008. – Vol. 9, No. 1. – P. 227–253.

19. Massey D. S. Return to Aztlan: the social process of international migration from western Mexico / D. S. Massey, R. Alarcon, J. Durand. – Berkeley : University of California Press, 1990. – 347 p.

20. Coleman J. S. Foundations of social theory / J. S. Coleman. – Cambridge : Harvard University Press, 1994. – 993 p.

21. Шапаров А. Теории иммиграционной политики: политологический подход / А. Шапаров // *Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки*. – 2012. – № 3. – С. 73–79 ; Shaparov A. Teorii immigratsionnoy politiki: politologicheskii podkhod / A. Shaparov // *Vestnik Severnogo (Arkticheskogo) federalnogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye i sotsialnye nauki*. – 2012. – № 3. – С. 73–79.

22. Comparative politics today: a world view / eds. G. B. Powell, R. J. Dalton, K. Strøm. – Harlow : Pearson Education Limited, 2014. – 744 p.

23. Powell W. W. The new institutionalism in organizational analysis / W. W. Powell, P.J. DiMaggio. – Chicago ; London : University of Chicago Press, 1991. – 492 p.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

O. Kozachuk

SYNTHETIC THEORY OF MIGRATION'S MAIN ASPECTS

The multidimensionality of human mobility, coupled with the dynamics of transformations in the modern world, forces states to constantly review immigration policies. Migration and immigration by themselves, as social phenomena, of course, are not problems of interethnic interaction. Migration and immigration are phenomena of a different order, other determinants, and other epistemological interconnections. However, we emphasize that it is migration as a phenomenon and migration processes as such are important factors for the emergence, cumulation, and diffusion of interethnic interactions.

The purpose of our study is to analyze the synthetic theory of migration. Based on the goal, we formulated the following objectives of the article:

- *conceptualize the concept of migration and state migration policy;*
- *To analyze the synthetic theory of migration based on the research of a group of scientists led by D. Massey.*

By the theoretical and methodological basis of our work, we take the synthesized concept of most of the modern migration theories. The foundations of this synthetic concept were developed by an international group of scholars led by an American D. Massey, in our work they are deepened and improved. It should be remembered that the original concept of the study was developed by the International Union for Scientific Research of the Population, namely the South-North Committee for Migration in 1991. The long-term work of scientists representing the whole theoretical groups (depending on the region: North America, Western Europe, Persian Gulf, Asia-Pacific and South America), was the result of the theoretical and methodological synthesis of the theory of migration.

Immigration flows in the world are the subject of increased attention not only to the governments of recipient states, but, moreover, their citizens. Political actors permanently monitor public opinion for the purpose of clarifying the mood of society, assessing the consequences of migration processes, proposals for the potential solution of interethnic interactions that may arise. The synthetic theory of migration is another attempt to conceptualize and theorize the phenomenon of migration.

Key words: *migration, migration processes, immigration, immigration processes, synthetic theory of migration.*

М.Л. Ляшенко

КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНИ У ФРАНЦІЇ (1991–2017 рр.)

У статті розглянуто особливості формування та реалізації проектів культурної дипломатії України у Франції. Розвиток політичних, оборонних, торговельно-економічних та гуманітарних зв'язків становить єдину систему двосторонніх відносин. Франція традиційно орієнтувалася на Росію. Зв'язки з Україною до російської анексії Криму та агресії на Донбасі залишалися на периферії французької дипломатії. Ця реальність складалася внаслідок недоробок української культурної дипломатії у Франції. Майже за чверть століття не вдалося змінити ієрархію інформаційних потоків, аби привернути увагу французької еліти і суспільства до України. Певні зрушення відбулися тільки після Євромайдану.

Ключові слова: Євромайдан, культурна дипломатія, Франція, Помаранчева революція, Україна.

Актуальність теми. За умов зростання політичного напруження на світовій арені дипломатичні інструменти країни починають бути засобами досягнення поставлених державою цілей і затвердження авторитету на міжнародному рівні. Культурна дипломатія, як один з головних аспектів громадської дипломатії, не лише формує позитивний імідж держави на міжнародній арені, акцентуючи розвиток та підтримку сприятливих відносин з іноземними державами за рахунок мистецтва та освіти, а також виступає окремим зовнішньополітичним інструментом, який визначає вектор двосторонніх і багатосторонніх переговорів з метою імплементації головного завдання культурної дипломатії – підвищення соціально-культурного співробітництва і просування національних інтересів будь-якої країни за кордоном. Такий аспект дослідження дипломатичних відносин України та Франції набуває особливого значення в умовах гібридної агресії проти України, що актуалізується тим фактом, що Франція належить до групи країн ЄС, які безпосередньо залучені до складного процесу врегулювання конфлікту на сході України. А тому дане дослідження обумовлене актуалізацією культурної дипломатії, яка формує позитивний образ України у Франції та забезпечує незмінність позиції Франції у підтримці України в конфлікті з Росією.

Огляд праць з теми дослідження. У вітчизняній історіографії українсько-французькі зв'язки у сфері культури висвітлювалися у наукових працях Ю. Кочубея, В. Манжолі, О. Шаповалової [1]. Але у хронологічних межах, в яких викладається матеріал цієї статті, це питання не розглядалося.

Мета статті полягає у висвітленні основних тенденцій, досягнень і проблем української культурної дипломатії у Франції.

Виклад основного матеріалу. Численні пам'ятники свідчать про інтенсивні контакти українських земель та Франції у минулому. Найстаріша така пам'ятка це абатство Святого Венсента у Санлісі, засноване у 1060 р. Анною Ярославною, королевою Франції. Замок у Дентевілі в Лотарингії нагадує про перебування тут Григорія Орлика. Тут знаходиться його архів. У Франції багато пам'яток, пов'язаних з Т.Шевченком. У березні 1969 р. у Парижі було відкрито сквер його імені, де 1978 р. було відкрито пам'ятник Т.Г.Шевченку. В 1971 р. пам'ятник йому було відкрито у Тулузі, а третій пам'ятник видатному українському поету стоїть у місті Шалетт-сюр-Луен. На паризькому цвинтарі Монпарнас є могила С.Петлюри. А на цвинтарі Пер-Лашез похований Нестор Махно. Своєрідний малий пантеон українських учених членів

Наукового Товариства ім. Т.Шевченка розташований у м. Сарсель. Тут поховано Зенона Кузеля, Олександра Шульгіна, Олександра Кульчицького, Володимира Кубійовича та інших членів НТШ. На північ від Канн у містечку Мужен у 1933-1951 рр. перебував Володимир Винниченко. Чимало у Франції пам'яток українцям учасникам Французького Руху Опору. Глибоке історичне коріння, безперечно, сприяє сучасному розвитку діалогу української та французької культур. Українсько-французькі наукові, освітні, мистецькі зв'язки мають велику традицію та історію, спираються на вагомі духовні зв'язки з Європою. У останній період існування СРСР дедалі більша увага приділялася залученню союзних республік до культурної співпраці із далеким зарубіжжям. На важливості цієї форми роботи наголошувалося на науково-практичній конференції «Загальноєвропейське співробітництво і союзні республіки», яка була проведена за участі МЗС УРСР, МЗС СРСР та Академії наук УРСР у 1990 році.

13 квітня 1991 р. було підписано Протокол про співробітництво між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Організацією Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) [2, с.5]. Вагомим підтвердження міжнародного авторитету України стало призначення українського дипломата Ю. Кочубея заступником Генерального директора ЮНЕСКО у 1987-1992 рр..

У червні 1991 р. в Києві було відкрито культурно-інформаційний центр «Альянс Франсез» Французького культурного центру спочатку як філії Культурного центру Франції у Москві [3, с.6]. Зазначимо, що це стало відновленням його діяльності, адже «Альянс Франсез» вже працював у Києві у 1907 році. Вітаючи відкриття Французького культурного центру, тодішній міністр закордонних справ Франції Р.Дюма висловив сподівання на те, що це «стане новим поштовхом до розвитку взаємовідносин наших країн, насамперед, у галузі культури». Загалом ці сподівання виправдалися. Діяльність Французького культурного центру достатньо різноманітна. Він влаштовує кінофестивалі, виступи артистів і музикантів, показ драматичних і балетних вистав, концерти класичної і сучасної музики, художні, документальні виставки, конференції, та інші культурні заходи. Французький культурний центр має 4 філії – у Харкові, Донецьку, Львові та Одесі. У 25 містах України діють громадські осередки «Альянс Франсез». Асоціація «Україна - Франція» стала правонаступницею колишнього товариства дружби «Україна - Франція».

Основні форми культурного діалогу були зафіксовані у Договорі про взаєморозуміння та співробітництво між Україною та Французькою Республікою, підписаного 16 червня 1992 року. Сторони з метою кращого ознайомлення своїх народів з науковими, технічними та культурними досягненнями зобов'язалися підтримувати заснування культурних центрів в обох країнах. Серед пріоритетних напрямків співпраці були визначені такі, як підтримка розповсюдження книг та преси партнерів, проведення культурних акцій, вивчення української мови у Франції та французької мови в Україні, організація молодіжних обмінів.

3 травня 1994 р. було підписано українсько-французьку угоду про статус та умови діяльності культурних центрів. Угода між Урядом України та Урядом Французької Республіки про статус та умови діяльності культурних центрів від 3 травня 1994 року. Угода складається з 18 статей та розрахована на п'ять років (її дія за бажанням сторін автоматично продовжується на наступні п'ять років). Згідно цього документу сторони домовилися про заснування Французького культурного центру в м. Києві та Українського культурного центру в м. Парижі, а також центрів у інших містах обох держав. Задачами центрів було визначено сприяння співпраці в галузі культури, освіти, виховання, науки і техніки, комунікацій, обмінів студентами між вищими навчальними

зкладами (стаття 2). Обумовлено, що діяльність таких центрів здійснюватиметься під керівництвом посольств обох держав (стаття 3) [4].

У Франції діють близько 40 українських громадських організацій, зокрема, Репрезентативний комітет української громади у Франції (голова Н. Пастернак), «Об'єднання французів українського походження» (голова Ж. Шевченко), «Спілка українок Франції» (голова П. Ерв'є), Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Західній Європі (голова А. Жуковський), асоціація «Україна 33» (голова Є. Кузен), Українська бібліотека ім. С. Петлюри (голова Я. Йосипишин), український хор при соборі Св. Володимира Великого (диригент Н. Білогоцька), асоціація «Лотарингія – Ельзас - Україна» (голова О.Н. Головач), товариство «Рідна школа» (голова Н. Михаль), Українська школа мистецтв (голова О. Місталь) [5].

Найбільших «збитків» імідж України у Франції зазнав після «касетного скандалу» 2000-2001 рр. Знадобилися події Помаранчевої революції, аби цей імідж покращити. Після цього активізувався процес надання французької технічної допомоги Україні. У жовтні 2004 р. за сприяння посольства Франції в Україні в Києві відбувся семінар «Формування вищого корпусу державної служби: досвід Франції для України» [6, с. 4]. Зазначимо, що формат надання французької технічної допомоги було оформлено у підписаній 11 листопада 2005 р. «Дорожній карті» українсько-французьких відносин. Зокрема, вона передбачала призначення французького експерта при Міністерстві юстиції України, надання допомоги у перепідготовці суддів. Технічна допомога також стосувалася призначення чотирьох експертів у галузі державної служби, територіально-адміністративної реформи та сільського господарства [7, с.3].

3 грудня 2005 р. здійснюється співробітництво між Адміністрацією Державної прикордонної служби України та Центральною дирекцією прикордонної поліції МВС Франції у боротьбі з нелегальною міграцією. Цей напрямок став особливо актуальним у контексті набуття чинності угоди між Україною та Європейським Союзом про реадмісію нелегальних мігрантів та підготовку угоди про безвізовий режим для громадян України на території Євросоюзу. 20 грудня 2006 р. у рамках двосторонньої співпраці України та Франції у сфері державної служби та адміністративної реформи в Києві відбулося друге засідання керівного комітету місії французького технічного радника при Головному управлінні державної служби України. Було проведено семінар на тему «Функціонування державної служби Французької Республіки» [8, с.10].

6 липня 2007 р. Міжнародний центр перспективних досліджень провів круглий стіл «Правовий поворот: досвід Франції для виборів в Україні» [9, с. 2]. Однак після проведення парламентських виборів 30 вересня 2007 р. з'ясувалося, що французька виборча система більше придатна для політично та соціально стабільної Франції, аніж для України, яка перебувала на важкому шляху суспільно-політичної трансформації у напрямку створення стабільної демократичної політичної системи. За цих непростих обставин нагальною є підтримка суспільного порядку. Тому українська сторона висловлювала зацікавлення у вивченні французького досвіду функціонування системи внутрішньої безпеки.

Встановлення та наповнення конкретним змістом зв'язків між містами та регіонами України й Франції є важливою складовою не лише народної дипломатії, а й резервом поглиблення міждержавного співробітництва. Така форма співпраці дає можливість для безпосереднього спілкування громадян двох країн. Народна дипломатія як форма зв'язків між громадянськими суспільствами України та Франції дає можливість здійснювати різні заходи місцевого та регіонального масштабів. Історія встановлення побратимських зв'язків між містами України та Франції сягає 1960-х років. Наразі кількість таких поріднених міст становить близько двох десятків. Зокрема, дружні зв'язки встановлені між Києвом і Тулузою, Дніпровським районом

Києва і Шалетт-сюр-Люепом, Дарницьким районом м. Києва і Роменвілем, Печерським районом м. Києва і Санлісом, Дніпропетровськом та Нансі, Донецьком і Метцом, Луганськом і Сент-Етьєном (2009 р. Луганськ та Сент-Етьєн відсвяткували 50-річний ювілей своїх побратимських відносин.), Косовим (Івано-Франківської області) і Аянжом, Бердянськом і Ля-Сейн-сюр-Мер, Броварами (Київська область) і Фронтенесу-Буа, Запоріжжя і Бельфором, Мелітополем (Запорізька область) і Брив-ля Гайярд, Львовом і Ліоном, Стриєм (Львівської області) і Ерб'є, Тернополем і Брестом, Каневом (Черкаської області) і Ламберсетом, Новою Каховською (Херсонської області) і Септ-Етьєн-дю-Рувре, Одесою і Марселем, Уманем і Ромії-сюр-Сеном, Ялтою і Ніццою, Торезом і Салломіном, Севастополем і Тулоном, Черніговом і Бург-Ан-Брессом, Рівне і Монпельє, Харковом і Ліллем, Чернівцями і Діжоном [5; 26].

10 жовтня 1992 р. було укладено Протокол про дружбу та співробітництво між Києвом і Парижем. Фіксувалися положення про розширення співпраці між двома столицями у таких напрямках, як культура, молодіжна політика, професійна освіта, спорт, засоби масової інформації, збереження культурної спадщини [10, с. 2]. Визнанням високого рівня побратимських зв'язків Києва і Тулузи стало проведення Днів Тулузи в Києві (30 травня – 20 червня 1992).

Відповідно до угоди про побратимство міст Києва та Тулузи (1975 р.) з 10 до 15 листопада 1993 р. в Тулузі вперше за часів незалежності України відбулися Дні Києва. Зокрема, з метою перебудови системи ресторанів із допомогою тулузького підприємства «Міді-Пірині» було проведено моніторинг кухонь Києва [11, с. 6]. У квітні 1997 р. у місті-побратимі Києва Тулузі українська сторона взяла участь у міжнародній виставці. Посол України Ю.Кочубей слушно зазначав, що «виставка-ярмарок – це добра нагода привернути до своєї продукції споживацький інтерес, зацікавити французького покупця». 21-22 вересня 2005 р. відбулися «Дні Києва» в Парижі. Французи змогли ознайомитись із виставкою «Минуле. Сучасне та майбутнє архітектури Києва». Мер Києва О.Омельченко провів переговори з мером Парижу Б. Деланюс.

Місто Роменвіль – одна із 40 комун департаменту Сен-Сен-Дені – є частиною Парижу. Дружні відносини між Дарницьким районом м. Києва та м. Роменвіль були встановлені 10 липня 1971 року. Поточна документація Дарницької у м. Києві державної адміністрації за 1975-1990 роки. За радянських часів відносини формувалися виключно за рахунок обміни робочими делегаціями поріднених міст. У кризові 1990-ті вдалося зберегти окремі форми співпраці, такі як участь української сторони у роботі Асамблеї поріднених міст у Роменвілі. З ініціативою укладання Угоди про дружбу між Печерським районом столиці України та м. Санліс у жовтні 1998 р. виступив голова Печерської районної державної адміністрації А.Коваленко [12, с. 1].

Українська сторона стала учасником Асоціації поріднених міст Санліса. У 2001 р. делегація Санлісу була на святкуванні 80-річчя Печерського району. Тоді загальноосвітній школі №109 були передані підручники французької мови. Серед майже 10 міст побратимів Харкова місто Лілль посідає особливе місце, адже ці зв'язки були встановлені ще 1978 року. У 1990-ті на базі Вищої школи журналістики м. Лілль було проведено декілька семінарів для харківських журналістів, за сприяння регіональної студії телебачення «Франс-3» для харків'ян було знято фільм про місто побратим. На базі Лілльського регіонального госпітального університетського центру організовані щорічні стажування для харківських медиків. Всебічний розвиток побратимських зв'язків між Харковом та Ліллем відіграв важливу роль у відкритті 1994 р. Французького центру у Харкові. Його робота є аналогічною до основного центру, розташованого у Києві [5].

У жовтні 1997 р. під час проведення «Днів Лілля у Харкові» було підписано угоду між Харківською Торгово-промисловою палатою та подібною установою Лілляського регіону Рубе-Туркуан. Це підготувало правову основу для розвитку економічного співробітництва між Харковом і Ліллем і стало поштовхом для підготовки проведення першої французької економічної місії до міста Харкова, що відбулася у червні 2000 р., організованої торгово-промисловими палатами Лілляської метрополії та Харкова за підтримки мерій.

Дружні зв'язки між Одесою і Марселем були встановлені у 1972 році [13, с.1]. У 1995 р. в Одесі було проведено «Тиждень французької книги». Делегація міста-побратима щорічно запрошується на святкування «Дня Одеси», а одеська делегація брала участь у святкуванні 2600-річчя м. Марсель у 1999 році [13, с.2]. В м. Одеса діє «Центр французької документації», представництво «Альянс Франсез», товариство друзів «Україна - Франція». Цілком символічно одна з вулиць Одеси названа «Марсельською», а одна з вулиць Марселю є «Одеською» [13, с.2].

Інший приклад співпраці дає Ромійї-сюр-Сен – провінційне французьке містечко з населення близько 20 тис. відоме завдяки близькому розташуванню до Парижу. Поріднені зв'язки між Уманню та Ромійї-сюр-Сен були встановлені у 1961 році. У 2001 р. уманчани та делегація Ромійї відсвяткували 40-річчя поріднення. Міста регулярно обмінюються делегаціями вчителів, лікарів, підприємців, самодіяльних артистів. Французькі гості часто відвідують «Софіївку». На базі Черкаського державного університету створено Французький центр та асоціація викладачів французької мови.

Французьке місто Ля-Сейн-сюр-Мер розвивається як туристичний центр. Тут є форт, збудований Рішельє, морський музей. Побратимські зв'язки Бердянська та Ля-Сейн-сюр-Мер були встановлені 1974 року [14]. Після здобуття незалежності України збереглися традиційні форми обмінів делегаціями мешканців міст, представників міської влади, учнів шкіл.

Містечко Кассіс розташоване на Півдні Франції поблизу Марселя. У 1975 р. було укладено угоду про співпрацю між Алуштою та Кассісом [15, с.65]. Символічно, що після введення радянських військ до Афганістану відносини між містами були перервані та відновилися лише 1991 року. Відтоді встановлено контакти на рівні громадських організацій, зокрема, з Алуштинським «Ротарі клубом».

19 квітня 2001 р. у Києві походила конференція Асоціації «Україна - Франція», яка стала правонаступницею колишнього Товариства дружби «Україна – Франція». У роботі форуму взяли участь представники міст, споріднених з французькими містами. 17 травня 2001 р. в Парижі відбулося робоче засідання «Форуму українсько-французького діалогу». В його форматі Спілка ректорів вищих навчальних закладів України провела «українсько-французькі університетські дні».

У квітні 2002 р. відзначили десять років федерації обмінів «Франція – Україна». Президент названої федерації Крістіан Леклер основними напрямками діяльності назвав «гуманітарні відносини та допомогу молоді» [16, с.195]. За участю асоціації «Україна – Франція» у березні 2003 р. було проведено «круглий стіл» з метою уточнення програми участі міст-побратимів у проведенні наступного року «Днів культури Франції» в Україні. Показово, що французи високо оцінили внесок окремих суспільних діячів України у розвиток зв'язків між громадянськими суспільствами двох країн. На початку 2004 р. на пропозицію экс-прем'єр-міністра Франції М. Рокара департамент поштової служби Франції випустив марку «Михайло Чекман» із зображенням першого міського голови Хмельницького. Незадовго до своєї загибелі він побував у Франції в рамках міжнародної програми асоціації «Нормандія – Україна». Марка відразу стала раритетною.

Подальший розвиток зв'язків по лінії міст-побратимів України та Франції є важливим з точки зору створення позитивного іміджу нашої держави та формування проукраїнських груп впливу в цій країні. Для успіху на цьому напрямку співпраці потрібні не лише солідарність народів, а й воля жителів різних населених пунктів до розвитку зв'язків та наявність з обох боків ентузіастів цих справ. За цих умов можна розкрити увесь потенціал такої форми зв'язків між громадськими структурами України та Франції, як рух міст побратимів.

У центрі французької культурної дипломатії перебуває ідея «м'якого» впливу на двостороннє та багатостороннє співробітництво. Головними інструментами впливу є французька мова та культура. Поширення французької мови є важливим напрямком політики франкофонії, спрямованої на виховання еліти, орієнтованої на французьку культуру, адже з мовою йде культура, зростає авторитет Франції. Оскільки Франція є однією з найбільших скарбниць світової культури, в якій добре відрегульовано законодавство з питань розвитку культури, це є основою для поширення надбань французької культури в інших країнах.

Влітку 1992 р. Дні культури Франції відбулися в Україні. Вони розпочалися 12 червня 1992 р. з виступу балетної трупи з Тулузи. У вітанні учасникам цього заходу Президент України Л.М. Кравчук висловив сподівання, що дні культури «будуть мати велике практичне значення для обох сторін, допоможуть започаткувати нові зв'язки, нові форми співдружності, духовного взаємозбагачення». Однією із традиційних форм культурних акцій у 1990-ті роки стало проведення днів культури. Наприклад, з 30 травня до 20 червня 1993 р. в Україні пройшли «Дні Франції» [17, с. 1]. Третього травня 1994 р. відбулося офіційне відкриття Французького Культурного Центру (ФКЦ). На той час мережа методично-інформаційних французьких центрів «Альянс Франсез» була розгорнута у всіх українських містах з мільйоном (та понад) населення: Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку та Львові.

У травні 1995 р. було підписано Угоду між Україною і Францією про співробітництво і обмін у галузі молоді і спорту (чинна з дня підписання). У червні 1994 р. у Парижі, а у липні 1995 р. в Києві відбулися засідання змішаної українсько-французької комісії по молоді і спорту. Пріоритетами співпраці було визначено удосконалення законодавства у сфері професійного спорту, боротьба з допінгом, навчання тренерів. У 1992-1995 рр. поступово розгорталася культурна та мистецька присутність України в культурному просторі Франції. Цьому сприяли, зокрема, виступи у Франції музичних і театральних колективів, окремих виконавців, їх участь у міжнародних та національних мистецьких фестивалях, конкурсах, що відбувались у Франції.

30 січня 1997 р. була підписана Програма культурного, наукового і технічного співробітництва між Україною та Францією на 1997-1999 роки [18, с. 19]. Відповідно до цієї програми започатковувалися контакти між французькими бібліотеками та Національною парламентською бібліотекою України, Національною бібліотекою ім. В.І.Вернадського. Передбачалося фінансування передплати журналів, навчання кадрів, допомога з перекладами та публікаціями. Серед пріоритетів співпраці було визначено збереження та облік національної культурної спадщини, музейна справа, адміністративне та юридичне співробітництво. У березні 1995 р. у приміщенні Національної бібліотеки ім. В.Вернадського відбулася виставка французької книги. На її відкритті Посол Франції в Україні Домінік Шассард повідомив про подарунок українській бібліотеці у вигляді 1348 видань книжок ста французьких видавництв [18, с. 20].

У 2000 р. було створено «Змішану українсько-французьку комісію з культурного та науково-технічного співробітництва». За результатами її першого засідання було

підписано протокол про діяльність у 2001-2004 роках [19, с. 2]. У розпалі політичного «касетного скандалу» в Україні 24-26 вересня 2001 р. у Парижі для участі у відкритті виставки «Золото кочовиків: скіфські скарби з стародавньої України» перебував міністр культури і мистецтв України Ю.В. Богуцький. Відбулася його зустріч з міністром культури та комунікацій Франції К. Тоска. 22 січня 2002 р. у приміщенні адміністрації Шевченківського у м. Києві району відбулася установча конференція асоціації «Українсько-Французький форум», у роботі якої взяли участь активісти Форуму, відомі в Україні політики, науковці, громадські – діячі. Асоціація створена у рамках Українсько-французького форуму як виконавча група цієї громадської організації, утвореної за ініціативи Президентів Леоніда Кучми та Жака Ширака. Завданням Форуму є сприяння розвитку відносин між двома державами на неурядовому рівні. Серед першочергових заходів у цьому напрямку Форум розбудовує систему міжуніверситетських зв'язків, нових програм розширення і поглиблення співробітництва поріднених міст України і Франції, працює в сфері поліпшення економічних відносин тощо. 5 березня 2002 р. у Парижі було відкрито «Український дім», покликаний поширювати інформацію про Україну серед французької громадськості шляхом проведення різноманітних заходів у містах Франції [19, с.3].

17 березня 2003 р. під егідою Інституту Франції в Україні стартував тиждень франкофонії. У вересні 2003 року в Парижі проходили «Дні української культури». Українську делегацію очолювала перша леді України Людмила Кучма. Програма перебування нашої делегації в Парижі була надзвичайно насиченою. Перш за все, зустрічами у Національних зборах Франції, Паризькій мерії, з діловими жінками Французької Республіки, керівниками асоціації дружби «Франція-Україна». В Парижі було фактично закладене принципово нове підґрунтя для подальшого розвитку співробітництва між двома державами і народами в галузі культури та суспільних відносин.

Україна активно популяризувала своє мистецтво у Франції. Впродовж 1996-2002 рр. українські музичні колективи брали участь у міжнародних музичних фестивалях, які відбувалися на французькій землі. Крім того, з гастролями у Франції побували Національна заслужена академічна капела «Думка», хори «Київ», «Відродження», «Благовіст», Національна заслужена капела бандуристів України Симфонічний оркестр Львівської філармонії та багато інших. У травні 2002 р. у приміщенні Сенату Французької Республіки під патронатом спікера К.Понселе та на запрошення сенатора, голови міжпарламентської групи дружби «Франція - Україна» П.Желяра з успіхом пройшов концерт вокально-інструментального колективу «Альфреско» з м. Хмельницького [20, с.182].

У березні 2009 р. в Україні відбувався «Тиждень Франкофонії». Влітку 2009 р. барвисту книжечку писанок-розмальовок «Подільська писанка» вінницької писанкарки Марини Верхової видано у Франції. А 16-17 жовтня 2009 р. у приміщенні Посольства України у Франції відбулися «Дні культури кримських татар». У 2004-2010 рр. Франція досить насторожено ставилась до прагнень України зафіксувати свою європейську культурну ідентичність і претендувати на тісніші відносини з ЄС і НАТО. Зокрема, 2007 р. Франція заблокувала для України і Грузії процес приєднання до програми набуття членства в НАТО. На фоні такої політичної ситуації в українсько-французьких відносинах в 2010-2013 рр. спостерігались інерційні тенденції у сфері міжкультурних зв'язків. Після Євромайдану, анексії Криму Росією і початку російської агресії на Донбасі Франція у вересні 2014 р. долучилась до Норманського формату процесу замирення на Донбасі. За умов російської гібридної війни проти України дедалі важливішим стає завдання активізації української культурної дипломатії у Франції. Наприкінці 2017 р. Департамент публічної дипломатії МЗС України планував відкрити

Український інститут у Франції [21]. У червні 2017 р. на президентських виборах у Франції переміг Е. Макрон. Його партія «Республіка, вперед!» здобула більшість на парламентських виборах. Це відкривало нові можливості для розвитку українсько-французького співробітництва в сфері культури.

Висновки. Інтенсифікація культурного співробітництва залишається важливим фактором формування іміджу України в Європі, що стає у пригоді в процесі реалізації європейського вектору зовнішньої політики нашої держави. Проведення різноманітних культурних заходів дає можливість не лише ознайомити французьких глядачів з національним культурним колоритом та традиціями українського народу, а й насичує українсько-французькі зв'язки глибоким духовним змістом.

Список використаної літератури

1. Кочубей Ю. М. Із знаком «плюс». Минуле, сучасний стан і перспективи українсько-французьких відносин у світлі європейської та євроатлантичної інтеграції / Ю. М. Кочубей // Політика і час. – 1998. – № 7. – С. 21-31 ; Українсько-французькі відносини // Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин : підруч. / В. А. Манжола, О. І. Шаповалова та ін. – Київ : ВПЦ "Київський університет", 2008. – С. 250-264 ; Kochubei Yu. M. Iz znakom «plus». Mynule, suchasnyi stan i perspektyvy ukrainsko-frantsuzkykh vidnosyn u svitli yevropeiskoi ta yevroatlantlychnoi intehratsii / Yu.M. Kochubei // Polityka i chas. – 1998. – № 7. – S. 21-31 ; Ukrainsko-frantsuzki vidnosyny // Ukraina v postbipoliarnii systemi mizhnarodnykh vidnosyn : pidruch. / V.A.Manzhola, O. I. Shapovalova ta in. – Kyiv : VPTs "Kyivskiy universytet", 2008. – S. 250-264

2. Звіт про робочий візит Міністра закордонних справ України Б. І. Тарасюка до Французької Республіки // Поточний архів МЗС України. – 2006. – 620.12-113-5468 від 23.10.2006. – 6 с.; Zvit pro robochyi vizyt Ministra zakordonnykh sprav Ukrainy B.I.Tarasiuka do Frantsuzkoj Respubliky. Potochnyi arkhiv MZS Ukrainy. – 2006. – 620.12-113-5468 vid 23.10.2006. – 6 s.

3. Внешняя политика России : сборник документов. 1990-1992. – Москва : Международные отношения, 1996. – 608 с. ; Vneshnyaya politika Rossii : sbornik dokumentov. 1990-1992. – Moskva : Mezhdunarodnye otnosheniya, 1996. – 608 s.

4. Угода між Урядом України та Урядом Французької Республіки про статус та умови діяльності культурних центрів від 3 травня 1994 року. [Електронний ресурс] // <https://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/250-056> ; Ugoda mizh Urjadom Ukrainy ta Urjadom Franzuzskoj Respubliki pro status ta umovy dijalnosti kulturnykh zentriv vid 3 travnia 1994 roku.

5. Дні культури України у Франції 1999 р. // Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України. - Фонд №8. - Опис № 195. - Справа 110. – Том 2. – 76 С.; Dni kultury Ukrainy u Franzii // Galusevyi derzhavnyi archive Ministerstva zakordonnykh sprav Ukrainy.

6. Микитюк Л. «Я французьку вивчив би тільки за те...» / Л. Микитюк // Голос України. – 2007. – 6 вересня. – С. 4 ; Mykytyuk L. «Ja franzusku vuvchuv tilki za te...» // Holos Ukrainy. – 2007. – 6 veresnia. – S.4.

7. «Дорожня карта» українсько-французьких відносин 11 листопада 2005 року : Перелік угод між Україною та Францією // Поточний архів Другого територіального управління МЗС України. 2005. – С.1-3 ; Dorognja karta ukrainsko-franzuskich vidnosyn 11 lystopada 2005.

8. Україна і Франція // Діалог: історія, політика, економіка. – К.: Інститут політичних і етносоціальних досліджень, 2002. – 350 С.; Ukraina i Franzia // Dialog: istoria, politika, ekonomika, 2002. – 350 s.

9. Французький політикум: досвід для України // Вісник Центру : Інформаційний бюлетень Міжнародного центру перспективних досліджень. – 2007. – № 25. – 2 с. ; *Franzuzkiy politikum: dosvid dlya Ukrainy // Visnik mizhnarodnogo zentru perspektyvnykh doslidgen.*

10. Протокол про дружбу та співробітництво між Києвом та Парижем від 10.10.1992. // Відділ міжнародних відносин Київської міської державної адміністрації. – 1992. – С.2.; *Protokol pro druzhbu ta spivrobitnytvo mizh Kyevom ta Parigem vid 10.10.1992 // Viddil mizhnarodnykh vidnosyn Kyivskoyi miskoyi derzhavnoyi administrazii.*

11. Абліцов В. Парадокси справді є різні. Є французькі, є українські / В. Абліцов. // *Голос України.* – 1997. – 15 жовтня. – С. 6.; *Ablitsov V. Paradoksy spravdi ye rizni. Ye frantsuzki, ye ukrainski // Holos Ukrainy.* – 1997. – 15 zhovtnia. – S.6.

12. Поточна документація Печерської у м. Києві державної адміністрації за 1998 р. – С.1-2; *Potochna dokumentaziya Pecherskoyi u m. Kyevi derzhavnoyi administrazii za 1998.*

13. Довідка про культурне співробітництво між Одесою та Марселем // Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ. - Фонд № 8. - Опис № 195. - Справа 110. – С. 1-5 ; *Dovidka pro kulturne spivrobitnytvo mizh Odessoju ta Marselem // Galuzevyi derzhavnyi archiv Ministerstva zakordonykh sprav.*

14. Донченко Є. В. Історична спадщина українсько-французьких відносин / Є.В. Донченко // *Українознавство.* – 2005. - № 3. – С. 265-270 ; *Donchenko E. Istorychna spadzhyna ukrainsko-franzuzskikh vidnosyn // Ukrainoznavstvo.* – 2005. - №3. – S.265 - 270.

15. Дутчак Г. Сучасний стан і перспективи культурного співробітництва між Україною і Французькою Республікою / Г. Дутчак // *Діалог, історія, політика, економіка. Україна і Франція.* – Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. – С. 64-78 ; *Dutchak G. Suchasnyi stan i perspektyvu kulturnogo spivrobutnytva mizh Ukrainoyu I Franzuskoju Respublikoyu // Ukraina i Franzia // Dialog: istoria, politika, ekonomika, 2002. - S,64-78.*

16. Ковальова О. О. Стратегії європейської інтеграції: як реалізувати європейський вибір України моногр. / О. О. Ковальова; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – Київ, 2003. – 340 с. ; *Kovalova O. O. Stratehii yevropeiskoi intehtratsii: yak realizuvaty yevropeyskiy vybir Ukrainy monohr. / O. O. Kovalova; In-t polit. i etnonats. doslidzh. NAN Ukrainy.* – Kyiv, 2003. – 340 s.

17. *Institut Français d'Ukraine, programme.* – Paris, 1993. - S.1-9.

18. Програма культурного, наукового і технічного співробітництва між Україною та Францією на 1997-1999 роки. Програма культурного, наукового і технічного співробітництва на 1997-1999 рр. // Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України. – 1997. – 26 С.; *Programa kulturnogo, naukovogo i technichnogo spivrobitnytva mizh Ukrainoyu ta Franzieyu na 1997-1999 roki.*

19. Звіт про діяльність двосторонньої місії з співробітництва між Україною та Францією (лютий - березень 2002). // Поточний архів Міністерства юстиції України за 2002 рік. – С.1-3; *Zvit pro diyalnist dvostoronnoyi misii z spivrobitnytva mizh Ukrainoyu ta Franzieyu (lutyi – berezen 2002).*

20. Манжола В.А. Українсько-французькі відносини: від співробітництва до діалогу та партнерства // Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Міжнародні відносини. – 2002. – Вип. 21/24. – С. 181-187 ; *Manzhola V.A. Ukrainsko-frantsuzki vidnosyny: vid spivrobitnytstva do dialohu ta partnerstva // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu im. T.Shevchenka. Mizhnarodni vidnosyny.* – 2002. – Vyp.23. – S. 181-187.

21. Чорна С. Третій форум культурної дипломатії визначив пріоритети [Електронний ресурс] / С. Чорна // *Голос України.* – 2017. – 10 червня. – Режим доступу

: <http://www.golos.com.ua/article/290025> ; Svitlana Chorna. Tretii forum kulturnoi diplomatii vyznachyv priorytety // Holos Ukrainy. –2017. – 10 chervnia.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

M. Liashenko

CULTURAL DIPLOMATY OF UKRAINE IN FRANCE (1991–2017)

The paper is focused on researching the specific features of implementing the factors of culture diplomacy in Ukraine-France cooperation within the 25 year anniversary of diplomatic relations between these countries. The research emphasizes the multisided aspects – including the historical, political, defense, trade, economic and humanitarian ones – in Ukrainian-French relations within 1991-2017. For this purpose, the basic tendencies of developing Ukrainian-French political relations as the background for launching the strategy of cultural diplomacy are analyzed. The evolution of the legal base of cooperation between Ukraine and France is under study in the paper. The dynamics of interaction between the cities of Ukraine and France, and the main features of both countries in scientific and technical spheres are pointed out. The paper highlights the impact of Ukrainian-French cooperation in the field of culture on common bilateral relations. This aspects of the research results in studying the objective and subjective conditions of limitation on the negative effects of asymmetry of Ukrainian-French relations in order to ensure Ukraine's national interests in relations with France.

The paper stresses on the fact that Ukraine's cultural diplomacy strategy not only shapes the positive image of Ukraine in the French society with developing the fruitful cooperative events in the fields of art and education but also functions as a definite external policy's toolkit for framing the bilateral/multilateral negotiations. These steps can result in enhancing social and cultural cooperation of these countries and promoting Ukraine's interests in France. The urgency of this aspect of the research is of great necessity within the hybrid aggressive policy against Ukraine and in concern of France's active role in capacity of an EU country in solving the conflict in the east of Ukraine.

The research concludes that the fact of promoting cultural cooperation is an vital factor of shaping Ukraine's image in Europe, which positively contributes to the process of implementing the European direction of Ukraine's external policy development. Conducting a variety of cultural events not only enables introducing Ukraine's cultural traditions to the French people but also encourages Ukraine-France cooperation at the innovative frame.

Key words: *Euromaidan, cultural diplomacy, France, Orange Revolution, Ukraine.*

УДК 327.8

О.Г. Мазур

ПОЛІТИЧНА МЕДІАЦІЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

У статті розглядаються актуальні підходи до змістовного тлумачення феномену медіації як визнаної світовою спільнотою реальності, ефективного способу вирішення конфліктів, альтернативної форми вирішення спорів, що дозволяє знайти життєздатне рішення, котре максимально задовольняє потреби сторін, залучених в суперечку. Автором визначені загальні положення концептуального розуміння процесу політичного медіювання і зроблений висновок про наявний позитивний потенціал медіації у сучасному політичному процесі.

Ключові слова: *медіація, врегулювання суперечок, примирні процедури, медіатор, альтернативна форма вирішення спорів.*

Актуальний політичний процес характеризується підвищеним рівнем ризикогенності, розширенням спектру конфліктних, проблемних і кризових явищ. Зважаючи на це, особливої актуальності набуває усвідомлення необхідності діяльності, спрямованої на вирішення спорів і конфліктів, розповсюдження примирюючих процедур, підтримку стійких соціальних інтеракцій. На наш погляд, найбільш прийнятною і адекватною суспільно-цивілізаційному розвитку суспільства в цьому сенсі процедурою є медіація. Медіація виявляється універсальним гнучким інструментом вирішення конфліктів і досягнення згоди в політичній сфері, оскільки соціально-політичні конфлікти характеризуються підвищеним рівнем емоційної складової, а сторони зацікавлені в зниженні репутаційних ризиків і прокладанні партнерства.

Ефективність медіювання політичних конфліктів і суперечок залежить від усвідомлення адекватного змісту і сутності феномену медіації. Тому метою представленого дослідження є привертання уваги до змістовного наповнення теоретичного конструкту медіації як практики соціальної інтеракцій в політичній сфері.

Наукові дослідження медіації свідчать про досить неоднозначне розуміння даного феномена. Традиційно медіацію розглядають як альтернативний спосіб дозволу спорів і конфліктів, примірювальну процедуру. В науковому дискурсі склалося декілька підходів щодо визначення сутності і змісту медіації.

Згідно психологічного підходу медіація трактується як форма посередництва, що дозволяє врегулювати конфлікти в різноманітних сферах життєдіяльності людини. Вона розглядається як структурно організований процес групової взаємодії між двома і більше людьми, в якому один з учасників взаємодії полегшує комунікацію між двома (і більше) учасниками, які знаходяться в емоційному протистоянні один до одного і не здатні самотійно здійснити конструктивну комунікацію. На думку кандидата психологічних наук, фасілітатора-практика О. Аллахвердової, медіація являє собою послідовне і цілеспрямоване створення ситуації, при якій змінюється ментальність і поведінка людини. Саме це визначає особливий тип психологічної поведінки учасників в медіації, відмінний від поведінки людей в процесі третейського суду або психологічного тренінгу [1].

Соціологічний підхід розглядає медіацію у якості відносно самотійного соціального інституту врегулювання конфліктів, системи взаємодій з метою спільного врегулювання та вирішення спорів з точки зору досягнення збалансованості інтересів. Неодмінною умовою процесу медіації, на думку американського соціолога Г. Блумера, є участь неупередженої третьої сторони, яка допомагає суперникам або конфліктуючим сторонам розібратися в існуючих між ними розбіжностях, зрозуміти їх сутність і по можливості вирішити [2, с. 174].

Правовий підхід до осмислення сутності медіації спирається на багатовіковий досвід використання даного феномена саме в юридичній сфері. Тому прихильники даного підходу стверджують, що медіація має правову природу, оскільки ті правила, в рамках яких діють медіатор і учасники конфлікту, за характером є правовими, а сам конфлікт є протиріччям між належним, яким його розуміє суб'єкт, і належним, яким воно виражено в праві [3]. З точки зору кандидата юридичних наук, адвоката А. Литвинова, медіація - це інститут права, заснований на вирішенні конфлікту за участю нейтральної, неупередженої, не зацікавленої в даному конфлікті сторони - медіатора, який допомагає сторонам виробити угоду щодо суперечки, при цьому сторони повністю контролюють процес прийняття рішення щодо врегулювання спору та умови його дозволу [4]. На відміну від традиційного вирішення спорів в суді або в арбітражі, медіатор, який бере участь у цій процедурі, покликаний сприяти виробленню сторонами взаємовигідного рішення, що відповідає їхнім інтересам.

Сьогодні термін «медіація» стає все більш популярним і впізнаваним. У сучасному загальнозживаному розумінні медіація – це різновид примирної процедури. Вона являє собою найбільш м'яку форму дозволу політичних суперечок. Медіація, основними принципами якої є прояв поваги один до одного, прийняття один одного, вміння слухати і чути, обов'язкове дотримання конфіденційності – це можливість для всіх учасників конфлікту вийти з нього переможцем при відсутності переможених.

Поняття «медіація» походить від латинського *mediare* – бути посередником, займати середину між двома точками зору або сторонами, пропонувати середній шлях, триматися нейтрально, неупереджено. Звідси медіація – це здійснення примирної процедури за допомогою нейтральної, неупередженої третьої особи – медіатора, або посередника. Словник-континуаль В.Владимирова визначає медіатора як посередника «між світами або людьми, що стоять по різні сторони реальності» [5, с. 296]. Медіатором учасники конфлікту обирають таку особу, яка користується довірою всіх зацікавлених сторін. Функціонально медіатор має допомогти створити умови, прийнятні для переговорного процесу. Він, керуючись своїм досвідом, знаннями, певними техніками ведення переговорів, умінням вирішувати конфлікти, допомагає опонентам виробити таку позицію, яка максимально відповідає б інтересам сторін спору. Як вірно підмічено авторами книги «Медіація в нотаріальній практиці (альтернативні способи вирішення конфліктів)», медіатор «... лише «супроводжує» сторони до знаходження правильного рішення» [6, с. 8].

Не зважаючи на достатньо конкретизоване і загальноприйнятне науковим товариством семантичне значення терміну «медіація», сучасні дослідницькі пошуки у юридичних, психологічних, соціологічних, політико-міжнародних та інших галузях науки, демонструють відсутність єдності думок і підходів щодо змісту феномену медіації. Так, німецький дослідник Х. Бессмер відмічає, що «медіація – це технологія вирішення конфлікту за участю нейтральної третьої сторони. Ця третя сторона в медіації має кардинальніше завдання, ніж сам суд. Завдання медіатора набагато складніше: він повинен допомогти конфлікуючим сторонам самим знайти рішення спірного питання» [7, с. 3].

Швейцарський психолог Й. Дюсс-фон Вердт, який започаткував медіювання конфліктів на професійному рівні, у книзі «Homo Mediator» зазначав: «медіація – це узгоджений процес управління конфліктом, у якому незалежна та неупереджена третя сторона, що не має повноваження приймати рішення, намагається асистувати сторонам конфлікту у процесі налагодження чи покращення стосунків, або у процесі врегулювання конфлікту шляхом організації обміну [інформацією] між особами та установами, залученими у конфлікт» [8, р. 56].

На думку конфліктолога А. Вишневської, медіація – це процес, в якому нейтральна третя сторона – медіатор – допомагає дозволити предмет спору і своїми діями сприяє виробленню добровільного правильного рішення між конфлікуючими сторонами, полегшує процес взаємного спілкування, розуміння позицій та інтересів, фокусує увагу сторін на їх інтересах і шукає продуктивне вирішення проблеми, надаючи можливість сторонам прийти до власної угоди [9, с. 23].

А психолог, доцент Е.Бессонова розуміє під медіацією процедуру активної участі в конфлікті нейтральної незацікавленої авторитетної для осіб, що сперечаються, сторони, яка вживає активних заходів (зусиль) для взаємовигідного вирішення спору. При цьому, як зазначає дослідниця, супротивники перестають шукати винного в конфлікті і разом намагаються знайти рішення, яке б повністю влаштувало всіх учасників спору [10].

Засновниця і президент Науково-методичного центру медіації та права Ц. Шамлікашвілі пропонує наступне формулювання поняття медіації: «медіація – це

альтернативна форма вирішення спорів, що дозволяє знайти життєздатне рішення, яке максимально задовольняє потреби сторін, залучених у суперечку». При цьому Ц. Шамлікашвілі, акредитований медіатор CEDR (Center for Effective Dispute Resolution, Лондон, Великобританія), також звертає увагу на те, що хід медіації може змінюватися з урахуванням потреб сторін [11, с. 49].

Наявність розмаїття підходів до медіації як примирної процедури свідчить про актуальність такого роду інтеракцій у соціальній реальності. На наш погляд медіація як мирний засіб вирішення конфліктів і суперечок знаходить все більше визнання й у політичній сфері. Ця теза підтверджується наявною активізацією теоретико-прикладних розробок у цьому напрямі. Цікаво, що вивчення медіації з політологічних позицій не є абсолютно новітнім підходом. Так, ще наприкінці ХХ століття в академічному тлумачному словнику української мови медіацію було визначено, як «міжнародне посередництво, мирний спосіб розв'язання міжнародних конфліктів за допомогою держави, яка не бере участі у конфлікті» [12]. Таким чином, маємо констатувати, що медіативні практики отримали визнання не тільки у юридично-правовій та психологічній сферах, а й у політико-міжнародному дискурсі. Попри цей факт, ґрунтовних досліджень політичного медіювання конфліктів, медіації суперечок у політичній сфері, феномену політичної медіації майже не проводилося.

На сьогодні актуальними є політологічні розробки української дослідниці С.Буртак, яка розглядає політичну медіацію як комплексну функцію влади у межах комунікативної моделі політичного дискурсу. На думку вченої, влада уповноважена виступати медіатором комунікації, який обмежений законом чи структурою. Оскільки медіація, згідно Й. Гальтунгу, – це форма управління, то медіатор – влада – сприяє розв'язанню конфлікту шляхом обговорення проблеми. Дозвіл конфлікту в такому випадку є результатом дій зацікавлених сторін, а процес управління зосереджений на майбутньому [13].

Примітно, що деякі сучасні науковці, котрі поглиблено вивчають медіацію, як погоджувальну процедуру, об'єднують запропоновані вище підходи. Вельми перспективним у прикладному сенсі виявляється, на наш погляд, підхід до феномену політичної медіації української дослідниці В.Полянської. Вона розглядає медіацію як форму організації політичного спілкування, і водночас як процес організації такої дискурсивної практики між сторонами політичного конфлікту, коли політичні протиріччя ефективно розв'язуються, рішення конфлікту не нав'язується однією зі сторін або третьою стороною, а знаходиться сторонами у добровільному порядку з урахуванням їх специфіки [14, с. 126].

Аналогічну точку зору демонструють у своїй роботі «Медіація — переговори у ситуації конфлікту» дослідники О. Аллахвердова й А. Карпенко, де при характеристиці медіації визначають її формою, процесом, методом, способом, чітко організованим алгоритмом [15, с. 6, 47-51, 61-62].

Незважаючи на суттєві розходження у підходах до змістовного наповнення феномену політичної медіації, спостерігається єдність наукової спільноти щодо визначення ролі та місця особи медіатора, яка характеризується як третя нейтральна сторона, котра сприяє досягненню угоди між сторонами, що сперечаються, з метою вирішення конфлікту між ними.

Аналітичне дослідження актуального наукового дискурсу щодо проблематики політичної медіації дає змогу сформулювати авторське бачення змістовного наповнення цього феномену. У нашому розумінні політичною медіацією можна називати політичні практики, спрямовані на вирішення суперечок, конфліктів, спорів за допомогою комунікативно-діалогового інструментарію за участю посередника між спеціальними (специфічними) акторами - суб'єктами політичного процесу. Згаданими

суб'єктами можуть виступати політичні сили всередині окремо взятої країни (формалізовані і неформалізовані суб'єкти політичного процесу та ін.), окремо взяті держави, регіони, невизнані території. Отже, політична медіація, на нашу думку має багаторівневу структуру і може здійснюватися на регіональному (локальному), національному і міжнародному рівнях.

Численні дослідження і підходи до вивчення феномену політичної медіації, наявність теоретичного і прикладного бачення сутності примірювальної процедури, застосованої у політичній реальності, дає змогу конкретизувати феномен політичної медіації через визначення магістральних тез, що характеризують її як політико-технологічну практику.

1. Політична медіація стає продуктом та інструментом сучасного політичного управління, що спирається на посередницькі структури у врегулюванні елітарних конфліктів, оскільки призводить до ослаблення внутрішньополітичних ієрархій та розширенню горизонтальних і вертикальних зв'язків всередині держави.

2. Політична медіація виступає як багаторівнева технологія урегулювання політичних протиріч, яка реалізується на регіональному, національному та міжнародному рівнях.

3. Політична медіація проявляється як владно-управлінська практика самоорганізації та самоврядування. Оскільки політична медіація реалізується через фази: «конфліктна ситуація - діалог – згода», то учасники конфлікту, проходячи їх самостійно, виходячи зі своїх інтересів, ціннісних уподобань та наявних обставин, здійснюють взаємні поступки і на цій основі встановлюють межі та умови спільного існування і регулюють взаємовідносини. Таким чином, політична медіація є формалізованою політичною практикою, оскільки має властивість повторюваності, типізації.

4. Політична медіація набуває рис інституціалізованої політичної практики. Медіація в межах політичного простору сприяє досягненню угоди, яка отримує інституційне оформлення і закріплення, дієвість якої гарантується не тільки доброю волею і згодою учасників переговорів, але й нормативними ресурсами суспільства і держави. Завдяки поєднанню (комплементарної) медіації та інституційних структур у межах політичного поля відбувається значне розширення сфери застосування медіативних процедур і підвищення міцності досягнених угод, модифікується система підстав в матриці медіації, яка набуває двоскладної будови. До базових відносин рівності додається диференційована сукупність ролей і очікувань, структурованих за допомогою правил і норм, тобто інституційно. Таким чином, обмін цінностями заміщується нормативно-ціннісним обміном, що перетворює медіацію як практику дозволу міжособистісних конфліктів на практику регулювання елітарно-групових відносин, і тим самим робить її складовою частиною, функцією політики як такої. У свою чергу, виявлення нормативної (інституційної) складової медіації сприяє зміні її статусу - з процедури, здійснюваної на мікрорівні політичної системи, на рівні протополітики, вона перетворюється на процедуру макрорівня, стає атрибутом політики, її функціональним елементом. Закріплення у складі медіації інституційної складової знімає відмінність між медіацією як неінституціалізованою політичною практикою й інституційними структурами.

Отже, медіація стає певним критерієм, що вказує на відповідність існуючих норм і правил вищим загальноновизнаним цінностям. Отримання медіацією статусу інституціалізованої політичної практики відбувається на змісті конструювання політичної реальності: замість спорадично застосовуваної процедури вирішення міжособистісних конфліктів, медіація реалізується як політична технологія дозволу інституційних конфліктів. Оновлена версія конструювання дозволяє нейтралізувати

негативні аспекти сприйняття конфлікту його учасниками і сприяє формуванню політичного поля.

5. У контексті вищезазначеної властивості політичної медіації формувати політичне поле, учасники конфлікту, що є об'єктом медіації отримують можливість підготуватися до початку безпосереднього врегулювання: виявити точки зору, знизити напруженість у відносинах, сформуванню взаємну довіру сторін, опрацювати різні варіанти рішень і наприкінці підійти до узгодження остаточного рішення, за умови синхронної статусності учасників спору. Отже, політична медіація, як інституціолізована політична практика, сприяє реалізації принципів поступовості та синхронності у розвитку політичного процесу.

Таким чином, політична медіація, на нашу думку, поступово виявляє риси інституціолізованої політичної практики, актуальної для сучасного політичного процесу. Саме через політичну медіацію як засіб врегулювання міжнародних і внутрішньодержавних конфліктів ми вбачаємо загальні тренди розвитку постіндустріального суспільства.

Крім того, сам процес міжнародної інституціоналізації, тенденції до інтеграції на тлі глобалізації світу демонструють істотний рівень взаємозалежності і взаємопроникнення держав, націй, етносів, що, в свою чергу, провокує підвищену крихкість існування цивілізації. Світова фінансово-економічна криза виявила кризові тенденції і цивілізаційного масштабу. Зазначені процеси спонукають до переосмислення правил міжнародного співжиття, в основу якого повинні бути покладені принципи комунікативно-діалогових практик - вміння і воля вирішити суперечку.

Тому, на нашу думку, науковому співтовариству необхідно інтенсифікувати свою діяльність щодо розробки теоретико-концептуальної основи політичної медіації. Затребуваним виявляється також прояснити і уточнити механізми, що дозволяють підвищити ефективність застосування цього виду медіації на практиці.

Список використаної літератури

1. Аллахвердова О. В. Медиация как социально-психологический феномен [Электронный ресурс] / О. В. Аллахвердова // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6. Политология. Международные отношения. – 2007. – Вып. 2, ч. 1. - Режим доступа : <https://cyberleninka.ru/article/n/mediatsiya-kak-sotsialno-psihologicheskii-fenomen> ; Allakhverdova O. V. Mediatsiya kak sotsialno-psikhologicheskii fenomen [Elektronnyy resurs] / O. V. Allakhverdova // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya 6. Politologiya. Mezhdunarodnye otnosheniya. – 2007. – Vyp. 2, ch. 1. - Rezhim dostupa : <https://cyberleninka.ru/article/n/mediatsiya-kak-sotsialno-psihologicheskii-fenomen>

2. Блумер Г. Общество как символическая интеракция / Г. Блумер // Современная зарубежная социальная психология: тексты / под ред. Г. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. – Москва : Издательство Московского университета, 1984. - С. 173-179 ; Blumer G. Obshchestvo kak simvolicheskaya interaktsiya / G. Blumer // Sovremennaya zarubezhnaya sotsialnaya psikhologiya: teksty / pod red. G.M. Andreevoy, N. N. Bogomolovoy, L. A. Petrovskoy. – Moskva : Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 1984. - S. 173-179

3. Федоренко Н. В. Правовая природа медиации [Электронный ресурс] / Н. В. Федоренко // Наука и образование: хозяйство и экономика; предпринимательство; право и управление. – 2012. - № 10. - – Режим доступа : www.journal-nio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1319 ; Fedorenko N.V. Pravovaya priroda mediatsii [Elektronnyy resurs] / N. V. Fedorenko // Nauka i obrazovanie:

khozyaystvo i ekonomika; predprinimatelstvo; pravo i upravlenie. – 2012. - № 10. - – Rezhim dostupa : www.journal-nio.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1319<

4. Литвинов А. В. Введение в медиацию [Электронный ресурс] / А. В. Литвинов. – Режим доступа : http://samlib.ru/l/litwinow_aleksandr_walentinowich/med1.shtml ; Litvinov A. V. Vvedenie v mediatsiyu [Elektronnyy resurs] / A. V. Litvinov. – Rezhim dostupa : http://samlib.ru/l/litwinow_aleksandr_walentinowich/med1.shtml

5. Владимиров В. М. Словарь-континуаль: пословицы, сословницы, меткие слова, афоризмы и направляющие сознание мысли / В. М. Владимиров ; отв. ред. Н. Соломадина. – Москва : Директ-Медиа , 2015. – 669 с. ; Vladimirov V. M. Slovar-kontinual: poslovitsy, soslovnitsy, metkie slova, aforizmy i napravlyayushchie soznanie mysl'i / V. M. Vladimirov ; отв. red. N. Solomadina. – Moskva : Direkt-Media , 2015. – 669 s.

6. Медиация в нотариальной практике. Альтернативные способы разрешения конфликтов : сб. ст. / отв. ред. : К. Грефин фон Шлиффен, Б. Вегманн. – Москва : Волтерс Клувер, 2005. – 388 с. ; Mediatziya v notarialnoy praktike. Alternativnye sposoby razresheniya konfliktov : sb. st. / отв. red. : K. Grefin fon Shliffen, B. Vegmann. – Moskva : Volters Kluver, 2005. – 388 s.

7. Бесемер Х. Посредничество в конфликтах / Х. Бесемер; пер. с нем. Н.В. Маловой. – Калуга : Духовное познание, 2005. – 176 с. ; Besemer Kh. Posrednichestvo v konfliktakh / Kh. Besemer; per. s nem. N. V. Malovoy. – Kaluga : Dukhovnoe poznanie, 2005. – 176 s.

8. Duss-von Werdt J. Homo Mediator. Geschichte und Menschenbild der Mediation / J. Duss-von Werdt. – Stuttgart : Klett-Cotta, 2005. - 296 p.

9. Вишневская А. В. Медиация и институты гражданского общества. Популяризация и продвижение медиации с помощью общественных организаций / А.В. Вишневская // Медиация: теория, практика, перспективы развития : сб. матер. Первой всероссийской научно-практической конференции (г. Москва, 23–24 апреля 2015г.) / отв. ред. О. П. Вечерина. – Москва : ФГБУ «ФИМ», 2015. – С. 23-28 ; Vishnevskaya A. V. Mediatziya i instituty grazhdanskogo obshchestva. Populyarizatsiya i prodvizhenie mediatzii s pomoshchyu obshchestvennykh organizatsiy / A. V. Vishnevskaya // Mediatziya: teoriya, praktika, perspektivy razvitiya : sb. mater. Pervoy vserossiyskoy nauchno-prakticheskoy konferentsii (g. Moskva, 23–24 aprelya 2015g.) / отв. red. O.P. Vecherina. – Moskva : FGBU «FIM», 2015. – S. 23-28

10. Бессонова Е. Н. Поле «брани» пора превратить в поле сотрудничества [Электронный ресурс] / Е. Н. Бессонова. – Режим доступа : <http://www.zabaykal.net> ; Bessonova Ye. N. Pole «brani» pora prevratit v pole sotrudnichestva [Elektronnyy resurs] / Ye. N. Besonova. – Rezhim dostupa : <http://www.zabaykal.net>

11. Шамликашвили Ц. А. Медиация как альтернативная процедура урегулирования споров: что необходимо знать судье, чтобы компетентно предложить сторонам обращение к процедуре медиации : учебн. пособ. / Ц. А. Шамликашвили. – Москва : Межрегиональный центр управленческого и политического консультирования, 2010. – 160 с. ; Shamlikashvili Ts. A. Mediatziya kak alternativnaya protsedura uregulirovaniya sporov: chto neobkhodimo znat sude, chtoby kompetentno predlozhit storonam obrashchenie k protsedure mediatzii : uchebn. posob. / Ts. A. Shamlikashvili. – Moskva : Mezhhregionalnyy tsentr upravlencheskogo i politicheskogo konsultirovaniya, 2010. – 160 s.

12. Медиация [Электронный ресурс] // Словник української мови в 11-ти т. / ред. колег. І. К. Білодід (гол.) та ін. — Київ : Наукова думка, 1973. – Т. 4 : І – М. – С. 664. - Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/mediacija> ; Mediatziia [Elektronnyi resurs] // Slovnyk ukrainskoi movy v 11-ty t. / red. koleh. I. K. Bilodid (hol.) ta in. — Kyiv : Naukova dumka, 1973. – Т. 4 : І – М. – С. 664. - Rezhym dostupu : <http://sum.in.ua/s/mediacija>

13. Буртак С. Проблема влади як політична медіація в перспективі комунікативно-діалогового підходу / С. Буртак // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. – 2012. – Вип. 2. – С. 129-136. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2012_2_16 ; Burtak S. Problema vlady yak politychna mediatsiia v perspektyvi komunikatyvno-dialohovoho pidkhodu / S. Burtak // Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filosofsko-politologichni studii. – 2012. – Vyp. 2. – S. 129-136. - Rezhym dostupu : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlu_fps_2012_2_16

14. Полянська В. Медіація політичних конфліктів як форма гармонізації політичних відносин / В. Полянська // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф.Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 4-5 (72-73) – С. 121-129 ; Polianska V. Mediatsiia politychnykh konfliktiv yak forma harmonizatsii politychnykh vidnosyn / V. Polianska // Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F.Kurasa NAN Ukrainy. – 2014. – Vyp. 4-5 (72-73) – S. 121-129

15. Аллахвердова О. В. Медиация – конструктивное разрешение конфликтов : учеб. – метод. пособ. / О. В. Аллахвердова, А. Д. Карпенко. – 10-е изд. - Санкт-Петербург : СПбГУ, 2010. – 178 с. ; Allakhverdova O. V. Mediatsiya – konstruktivnoe razreshenie konfliktov : ucheb. – metod. posob. / O. V. Allakhverdova, A. D. Karpenko. – 10-e izd. - Sankt-Peterburg : SPbGU, 2010. – 178 s.

Стаття надійшла до редакції 02.12.2017 р.

O. Masur

POLITICAL MEDIATION: THEORETICAL-METHODOLOGICAL DISCUSSION

The article deals with the actual approaches to the meaningful interpretation of the phenomenon of mediation as a recognized world community of reality, an effective way to resolve conflicts, an alternative form of dispute settlement, which allows us to find a viable solution that maximally satisfies the needs of the parties involved in the dispute. The article presents the author's vision of the content filling of the phenomenon of political mediation as a political practice aimed at resolving disputes, conflicts, disputes through communicative-dialogue tools with the participation of the mediator between the special (specific) actors, the subjects of the political process. The author outlines the general conceptual understanding of the process of political mediation and concluded that there is a positive potential for mediation in the modern political process.

The main theses characterizing political mediation as a political and technological practice, the author believes: the acquisition of political mediation of product properties and tools of modern political control; multi-level technology for resolving political contradictions; power-management practice of self-organization and self-government; institutionalized political practice; construct principles of graduality and synchrony in the development of the political process.

Thus, in our opinion, political mediation gradually reveals the features of institutionalized political practice relevant to the modern political process. It is through political mediation as a means of resolving international and internal conflicts that we see the general trends in the development of post-industrial society.

In addition, the very process of international institutionalization, the tendency towards integration in the face of globalization of the world demonstrate a significant level of interdependence and interpenetration of states, nations, ethnic groups, which, in turn, provokes an increased fragility of the existence of civilization. The global financial and economic crisis has revealed crisis trends and civilizational scale. These processes encourage to rethink the rules of international coexistence, which should be based on the principles of communicative-dialogue practice - the ability and will to resolve the dispute.

Key words: mediation, settlement of disputes, conciliation procedures, mediator, alternative form of dispute resolution.

УДК 323.2(410.5)(045)

В.І. Митрощенко, А.В. Трофименко

ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ШОТЛАНДІЇ

У статті розглядається політичний аспект руху за національне самовизначення Шотландії. Розкрито історичний, політичний та економічний чинники, що обумовили цей процес. Встановлено основні проблемні сфери відділення Шотландії, серед яких валютне питання, енергетика, питання членства в Європейському Союзі тощо. Розглянуто основні здобутки діяльності Шотландської національної партії як основної політичної сили, що просуває ідею незалежності Шотландії. Представлено аналіз процесу підготовки до референдуму щодо незалежності Шотландії 2014 року, особливостей політики Великобританії в ньому.

Ключові слова: Шотландія, Великобританія, національне самовизначення, ідентичність, референдум.

Однією з головних загроз, що постають перед сучасними державами і погрожують їх існуванню в межах існуючих кордонів, виступає національне самовизначення окремих регіонів, яке наразі розповсюджується в світі достатньо динамічно та стрімко проявляє себе в усіх регіонах світу. Особливий науковий інтерес представляє дослідження проявів сепаратизму в Європі, де внаслідок особливостей історичного розвитку сформувалася величезна кількість регіональних ідентичностей, об'єднаних між собою мовою, релігією, культурними цінностями.

Серед європейських країн, де питання національного самовизначення її регіонів постає особливо гостро, значне місце посідає Великобританія. У її межах, після понад тисячі років заснування Англії, корнуельці все ще почуваються корнуельцями; після семи століть підкорення Уельсу – валлійці все ще валлійці; протягом трьох століть існування Акту про об'єднання з Шотландією, шотландці залишалися шотландцями. У всіх цих випадках, фактична втрата історичних (кельтських) мов і суцільне панування англійської не супроводжувалася втратою власної етнокультурної ідентичності та самотності.

Процес національного самовизначення Шотландії має низку особливостей. Теоретичну та практичну значимість має дослідження чинників, що його визначали, основних його проявів, зокрема проведення референдуму в 2014 році, та перешкод, що стоять на шляху створення незалежної держави. Крім того, дослідження політичного виміру проблеми національного самовизначення Шотландії розкриває сутність та причини подібних проблем на мапі сучасної Європи. Особливий інтерес ця тема представляє для України, де проблема сепаратизму сьогодні є найбільш актуальною.

Об'єктом даної статті виступає національне самовизначення Шотландії, предметом – політичний вимір цього процесу.

Досліджена проблема довгий час залишається в центрі уваги науковців. Ця тематика знайшла відображення в роботах таких закордонних та вітчизняних авторів, як М. Гібернау, А. Бьюкенен, М. Басараб, Н.Горло, Д. Коцюбинский, А. Майборода,

В. Панібудьласка, С. Римаренко, В. Тишков, А. Терещенко, Ю. Тищенко, М. Паламарчук та багатьох інших.

Шотландія, від початку об'єднання з Англією Актом Унії 1707 року, зберігала певні ознаки власної державності, але її повноваження були додатково посилені в ході політики децентралізації у 1998, коли регіон отримав власний законодавчий орган. Проте, значна частина шотландців прагнула більшого: відокремлення від Сполученого Королівства і державного суверенітету. Початком реального політичного процесу, кінцевою метою якого мало бути відокремлення Шотландії від спільної держави, вважають події, пов'язані з регіональними виборами травня 2007 року, коли після 8-річного домінування лейбористів, перемогу здобула націоналістична Шотландська Національна Партія.

Процес національного самовизначення Шотландії має довгу історію, він проходив під впливом низки чинників, які можна умовно поділити на три групи.

До першої групи належать історичні передумови, які на сучасному етапі вже не грають таку велику роль. Шотландія була незалежною з 843 р. до 1707 р., її історія демонструє завзяту боротьбу з Англією за збереження цієї незалежності. Але навіть у складі Сполученого Королівства, шотландці продовжували зберігати власну ідентичність, культурні символічні маркери самобутності (незважаючи на англомовність переважної більшості шотландців) і історичну пам'ять про епоху самостійної державності і війн з Англією. Історичні міфи та героїка використовувалася останніми роками в пропаганді незалежності навіть за допомогою масової культури. Досить згадати, наприклад, голлівудську кінострічку «Хоробре серце», після якої підвищилася увага шотландської молоді до історії своєї країни і ідеї незалежності [2].

Іншу групу складають політичні чинники, зокрема питання статусу Шотландії у складі Великобританії. Наприкінці ХХ ст. цей статус поступово підвищувався. Ще у 1978 році у Шотландії відбувся референдум про створення спеціального законодавчого органу, але попри перемогу прибічників розширення самоврядування, уряд Королівства знайшов підстави визнати референдум не дійсним. Але цей факт не об'єднав представників націоналістичних течій Шотландії, які розділились у поглядах на прихильників повної незалежності та прибічників лише часткової автономії. Рухи об'єднались у 1988 році під егідою новоствореного Шотландського Конституційного конвенту. Референдум, що відбувся у вересні 1997 року, виявив 74,3% (44,87% від загальної кількості виборців), що схвалили створення Шотландського парламенту. У 1998 р. постановою Парламенту Великої Британії було проголошено створення шотландського парламенту та адміністрації Шотландії. Це зумовило формування певного державного організму. Наразі він має, порівняно з рештою країни, більш соціально-орієнтовану політику, зокрема, безплатну вищу освіту, існують певні відмінності у правовій системі.

Зростання популярності власних шотландських партій зумовило перемогу на виборах до шотландського парламенту у 2007 році Національної партії, яка витіснила загально британські партії у шотландському парламенті. Уряд Шотландії очолив Алекс Селмонд, він узяв курс на повне відокремлення і пообіцяв домогтися проведення відповідного референдуму. На вибори 2011 року Шотландська Національна партія йшла з програмою, в якій проведення референдуму про незалежність Шотландії було основною метою у випадку перемоги. Шотландська національна партія отримала абсолютну більшість в парламенті. Одразу після перемоги Алекс Салмонд заявив про намір провести референдум про незалежність у 2014 або 2015 році [3].

Але найбільш важливими у визріванні шотландського сепаратизму є економічні чинники. У 1970-х рр. біля берегів Шотландії відкрили потужне нафтове родовище. З ростом нафтовидобувних компаній в Північному морі нафта посіла важливе місце в

економіці Шотландії. Запаси природного газу також значні. Інші важливі галузі промисловості – текстильне виробництво (шерсті, шовку і полотна), дистилляція, вилів риби. Але окрім цього, на сьогоднішній день в шотландській економіці величезну роль грає електронна промисловість. Саме вона займає майже 50% всього товарного експорту. Усі ці чинники роблять Шотландію незалежною від Королівства в економічній сфері [6].

Враховуючи ці факти було зрозумілим небажання англійської сторони втратити цей стратегічно-важливий регіон. Основними аргументами на свою користь з боку Великобританії стала низка важливих наслідків, що чекали б незалежну державу.

Головний аргумент – це валютне питання. Масштаби фінансової, валютної, боргової кризи, в першу чергу, у євро-зоні (зоні спільної валюти), внесли свої корективи у плани та риторику шотландських націоналістів. Оскільки одним із головних аргументів було не тільки утвердження незалежної Шотландії як повноправного й процвітаючого члена ЄС, а й приєднання до євро-зоні (на відміну від Великобританії). А. Сальмонд змушений був переглянути такі наміри і наголосити на тому, що у разі відокремлення Шотландія зберігатиме стерлінг як національну валюту, банки будуть, як і раніше, звертатися до Лондону у разі необхідності термінової допомоги, та й узагалі, британське Міністерство фінансів продовжуватиме здійснювати контроль над місцевими банками й опікуватися інтересами шотландських вкладників і споживачів. Звісно, такі заяви зустріли критику з боку уніоністів Шотландії і речників британського уряду й політикуму (які займають одноставну позицію проти відокремлення). Було одразу ж зауважено, що всі ці рішення можливо ухвалювати лише за згодою двох сторін, а запропоновані (але офіційно не представлені) плани фактично означатимуть такий рівень збереження контролю над провідними фінансово-економічними структурами та інституціями Шотландії, який є доволі далеким від самої ідеї незалежності [10].

Колишній член комітету монетарної політики Банка Англії Деанне Джуліуса зауважив: «Шотландію – невелику країну без досвіду валютного управління – кваліфікуватимуть радше як Грецію (але без підтримки Європейського центробанку), аніж як Норвегію, багату на нафту». Натомість канцлер казначейства Британії Джордж Осборн погрожував забрати валюту, запевняючи, що «фунт стерлінгів – це не якась колекція музичних дисків, яку можна розділити з партнером після розлучення». А перехід до Єврозони міг би стати болючим і довготривалим.

Інше проблемне питання відділення Шотландії – це енергетика. Розподіл нафтогазових ресурсів при відділенні базувався б на географічному розташуванні, і Шотландія отримала б 90% запасів британської сировини – 24 млрд. барелів, які оцінюються в суму 2,5 трлн. дол. США. Але, як вказує видання The Economist, видобуток нафти біля берегів Шотландії протягом десятиріччя скорочується на 6% щороку, і реальні запаси сировинного спадку Единбурга можуть бути значно меншими.

І остання проблема в тому, що на території Шотландії сконцентровано основні ядерні сили Великої Британії. І якщо референдум пройшов би на її користь, королівству потрібно було б перевести 58 балістичних ракет, 160 ядерних боєголовок та 4 підводних човни. Природньо, що Сполучене Королівство не бажає втратити значущі території, асоціюючи з цим втрату авторитету на світовій арені [7].

Значно зменшували шанси на перемогу сепаратистів і недвозначні сигнали з Брюсселя. Відомо, що загалом, шотландці налаштовані значно більш проєвропейські, ніж Сполучене Королівство в цілому, де все більш зростаючий євроскептицизм призвів до запуску процедури виходу Великобританії з ЄС (Brexit). На противагу, шотландські сепаратисти у власній риторичі наголошують на автоматичному членстві в ЄС незалежної Шотландії. Проте, Президент Європейської Комісії Жозе Емануель Баррозо

практично поховав такі надії, заявивши, що кожна нова країна, у разі відокремлення від держави-члена ЄС, має проходити заново всю процедуру вступу і «вставати в чергу» бажаних. І хоча в статутних документах ЄС і в Лісабонському договорі (Конституції ЄС) нічого не сказано про правові наслідки розпаду наявних членів ЄС, оскільки подібних прецедентів ніколи ще не траплялося і вони, фактично, і не були передбачені, найімовірнішим сценарієм для відокремлених регіонів видається довгий і важкий шлях набуття членства, в той час як країни, від яких від'єднуватимуться, залишаться на своїх позиціях без усяких ускладнень [4].

Основною політичною силою, що просувала ідею незалежності Шотландії в ХХ столітті, стала Шотландська національна партія. Її було засновано ще 1934-го року, але помітної популярності партія набула лише в 1970-х роках. Початковим етапом боротьби за незалежність Шотландії можна вважати боротьбу за право мати свій власний законодавчий орган – парламент. У 1979 році було проведено перший референдум із цього питання, але тоді шотландцям не вдалося переконливо проголосувати за його створення. Лише вісімнадцять років потому, на другому референдумі у 1997 році, це питання було успішно проголосоване на користь існування окремого законодавчого органу. У 1999 відбулися перші вибори в шотландський парламент.

Як вже зазначалося, рішення про проведення референдуму про незалежність стало можливе завдяки перемозі Шотландської національної партії на парламентських виборах у 2011 році, обіцянка провести такий референдум була важливим пунктом їх програми. У січні 2012 р. лідер Шотландської Національної Партії, голова шотландського уряду Алекс Сальмонд оприлюднив намір провести у 2014 році референдум, що мав би у бюлетені одне питання про незалежність [1].

Від початку року і до середини жовтня 2013 року точилися інтенсивні консультації і переговори між Единбургом і Вестмінстером. Цікаво відзначити, що ініціатива проведення консультацій стосовно можливості референдуму за незалежність належала саме центральному (британському) уряду, який, на відміну від іспанського, хоча й прагнув зберегти єдність країни, але виявляв максимальну повагу до волі шотландців і обраної ними регіональної влади. Обидві сторони готували власні документи і потім намагалися узгодити їх; кількість відповідних паперів перевищила тисячу.

Спірні пункти стосувалися не тільки часу, порядку проведення референдуму і винесеного на нього питання, а й кількох інших, на перший погляд, технічних питань – зокрема, стосовно зниження вікового бар'єру учасників та наглядової ролі Центральної Виборчої Комісії – які, тим не менш, також могли вплинути на кінцевий результат.

Основним принциповим правовим питанням було – чи має шотландський парламент конституційне право проводити такий референдум і нести за нього відповідальність. Правові підстави (знов таки, за пропозицією центрального уряду) були знайдені шляхом застосування Розділу 30 Шотландського Акту 1998 року, яким передбачена можливість тимчасово або лімітовано передавати новоствореному шотландському парламенту деякі повноваження центральної влади.

Нарешті, 15 жовтня 2013 р. сторони досягли згоди, і в Единбурзі була підписана Угода про проведення референдуму восени 2014 року. У результаті, у бюлетені мало бути тільки одне питання – «за» чи «проти» відокремлення від Сполученого Королівства; голосувати зможуть громадяни починаючи з 16 років; Центральна Виборча Комісія має здійснювати догляд над етапами підготовки і проведенням референдуму.

Хоча під час урочистої церемонії підписання Угоди прем'єр-міністр Девід Камерон і перший міністр Алекс Селмонд обидва намагалися демонструвати

задоволення досягнутим порозумінням, за цим стояло переконання, що переможець у цих змаганнях може бути лише один. Кампанія за незалежність мала назву «Yes Scotland» («Так, Шотландія»), а кампанія проти незалежності – «Better Together» («Краще разом»). Обидві кампанії стартували одночасно, але мали дуже нерівні стартові можливості. Кампанія «Так, Шотландія» спиралася на менші групи по всій країні, які організували локальні мітинги, де обговорювалися можливості незалежності; ці групи єдналися з іншими, які шукали можливості підірвати симпатії до великого бізнесу та право-лібералів серед населення. Водночас, під час підготовки референдуму, уся політична реклама на телебаченні та радіо була заборонена [6].

Головними аргументами агітації за незалежність Шотландії було право самих шотландців на самовизначення, а також ідея про позитиви в довгостроковій перспективі, які переважили б труднощі на перших етапах. Натомість, аргументом протилежної сторони – було ствердження про те, що саме разом, у складі єдиної країни, Велика Британія залишиться потужною світовою силою. Населення Шотландії становить близько 5 млн. осіб. Голосувати мали право всі, хто проживає в Шотландії й кому виповнилося 16 років – вік зменшили на два роки в порівнянні зі звичайними виборами. Окрім громадян Великої Британії, мали право голосувати громадяни 52 країн Співдружності націй – переважно колишніх британських колоній – а також громадяни всіх інших країн ЄС, які постійно проживають у Шотландії. Шотландці, які не проживають у Шотландії (близько 800 тисяч), не мали права голосувати [5].

Незважаючи на той факт, що на референдум було винесено лише одне питання, тривалий політичний процес, який можна вважати найвищим зразком політичної культури, насправді допоміг зблизити позиції сторін і надав підстави більш оптимістичним прогнозам стосовно подальшого розвитку подій. Уніоністи з обох сторін розробили низку пропозицій стосовно надання ще більшого обсягу повноважень Шотландії, якщо вона залишатиметься у складі Королівства. Лейбористи створили комісію для вироблення нового пакету з питань подальшої децентралізації, а ліберальні демократи запропонували далекосяжні зміни, включно з майбутнім федеральним устроєм усієї Великобританії [3].

Британський уряд виявив неабияку витриманість у цьому надскладному питанні. Була проведена грамотна пропагандистська робота з метою вкоренити у шотландське суспільство думку про недоцільність унезалежнення. Прем'єр-міністр Девід Кемерон пообіцяв надати більш широкі повноваження Шотландії, відзначивши, що відповідний законопроект буде внесений до парламенту в січні 2015 р.

Усі ці зусилля не виявилися марними. Результати референдуму 18 вересня 2014 року виявили небажання більшості населення визнати її відокремлення: 44,7% (трохи більше 1 мільйону 600 тисяч виборців) проголосували за незалежність Шотландії, 55,3%, (близько 2 мільйонів виборців) – проти. Явка становила майже 85%, що перевищує звичайні показники на виборах у Шотландії. Аналіз показав, що більшість 16-17 річних та людей за 55 років проголосували проти незалежності, тоді як громадяни віком від 18 до 54 переважно проголосували за незалежність. Розбіжності мали також і «класовий» характер: мешканці бідніших регіонів голосували «за», а більш заможні – «проти» незалежності [9].

Такі результати були обумовлені низкою факторів. Перш за все, рішення про проведення референдуму приймалося під час економічної кризи, а проведення референдуму припало на період зростання економіки, адже економічний приріст Великобританії збільшився на 2% (більший ніж у Німеччини). З'явилися побоювання стосовно ймовірного падіння валютної системи. Нарешті шотландців не переконала програма дій шотландського уряду у разі відокремлення від Королівства тощо [2].

Після оголошення результатів референдуму існувала ймовірність, що результати голосування призведуть до послаблення партії і руху у цілому. Але навіть офіційна заява Алекса Селмонда 19 листопада 2014 р. про свою відставку з поста голови шотландського правління у зв'язку з провалом референдуму, була прокоментована таким чином, що Шотландія, наразі, здобула політичну та економічну впевненість і готова к подальшій боротьбі. Того ж дня на його місце була обрана Нікола Стреджен, вона ж замінила його на місці очільника національної партії. На партійному з'їзді нею був підтверджений курс на від'єднання від Великобританії, але нова очільниця парламенту підтвердила, що найближчим часом цього не станеться. З цього моменту деволуційний рух шотландців перейшов у латентну фазу [4].

Отже, процес національного самовизначення Шотландії активізувався з приходом до влади Шотландської національної партії в 2011 році, головною метою якої стало створення незалежної держави правовим шляхом. Проте завдяки витриманості британського уряду, грамотній пропагандистській роботі, обіцянкам надання більш широких повноважень Шотландії, все ж вдалося зберегти цілісність Великобританії, Шотландія не стала першою незалежною державою з низки європейських регіонів, що бажають відокремитися. Великобританія продемонструвала альтернативні та раціональні шляхи рішення подібних питань. Тим не менше, цей конфлікт перейшов в латентну стадію і досі залишається невирішеним, різниця між результатами референдуму не значна, крім того, процес виходу Великобританії з ЄС, проти якого виступає більша частина населення Шотландії, вже створює основи для актуалізації проблеми.

Список використаної літератури

1. Промисловість. Географія основних галузей промисловості світу (енергетика, металургія, машинобудування, хімічна промисловість, лісова та деревообробна промисловість, легка промисловість) [Електронний ресурс] // Бойко В. Соціально-економічна географія світу / В. Бойко, Ігор Смаль. — Режим доступу : <http://ukrmap.su/uk-g11/1345.html> ; Promyslovist. Neohrafiia osnovnykh haluzei promyslovosti svitu (enerhetyka, metalurhiia, mashynobuduvannia, khimichna promyslovist, lisova ta derevoobrobna promyslovist, lehka promyslovist) [Elektronnyi resurs] // Boiko V. Sotsialno-ekonomichna heohrafiia svitu / V. Boiko, Ihor Smal. — Rezhym dostupu : <http://ukrmap.su/uk-g11/1345.html>
2. Терещенко А. Региональные и сепаратистские движения в странах Северной Европы [Электронный ресурс] / А. Терещенко // Агентство политических новостей. — Режим доступа : <http://www.apn.ru/publications/article19821.htm> ; Tereshchenko A. Regionalnye i separatistskie dvizheniya v stranakh Severnoy Yevropy [Elektronnyy resurs] / A. Tereshchenko // Agenstvo politicheskikh novostey. — Rezhim dostupa : <http://www.apn.ru/publications/article19821.htm>
3. Тищенко Ю. Чем настоящий сепаратизм в Британии отличается от инспирированного в Украине [Электронный ресурс] / Ю. Тищенко // Интернет-обозрение Главное. — 2015. — 8 октября. - Режим доступа : <http://newsme.com.ua/ua/ukraine/politic/3139990/> ; Tishchenko Yu. Chem nastoyashchiy separatizm v Britanii otlichaetsya ot inspirirovannogo v Ukraine [Elektronnyy resurs] / Yu. Tishchenko // Internet-obozrenie Glavnoe. — 2015. — 8 oktyabrya. - Rezhim dostupa : <http://newsme.com.ua/ua/ukraine/politic/3139990/>
4. Фарисей А. Які рани нанесе Європі Шотландія [Електронний ресурс] / А. Фарисей, Д. Закіянов // FORBES Україна. — 2014. — 15 вересня. - Режим доступу : <http://forbes.net.ua/ua/nation/1379017-yaki-rani-nanese-evropi-shotlandiya> ; Farysei A. Yaki rany nanese Yevropi Shotlandiia [Elektronnyi resurs] / A. Farysei, D. Zakiianov // FORBES

Ukraina. — 2014. — 15 veresnia. - Rezhym dostupu : <http://forbes.net.ua/ua/nation/1379017-yaki-rani-nanese-evropi-shotlandiya>

5. Lawoti M. Why countries disintegrate [Electronic resource] / M. Lawoti // The Kathmandu Post. — 2010. - April 16 — Mode of access : <http://kathmandupost.ekantipur.com/news/2010-04-16/why-countries-disintegrate.html>

6. McConaghy K. Scotland and Separatism: Reverberations of the Scottish Independence Referendum on Separatist Politics [Electronic resource] / K.McConaghy. — Mode of access : http://www.st-andrews.ac.uk/~cstp/resources/other/ScotReport_Final.pdf

7. Early Scottish History and the Union [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.webcitation.org/6DIN1zT1c>

8. Engelbert P. The primacy of politics in separatist dynamics [Electronic resource] / P. Engelbert, K. Boyle. — Mode of access : cega.berkeley.edu/assets/miscellaneous_files/wgape/10_Engelbert.pdf

9. Ford O. Prospects for integration and disintegration in the world [Electronic resource] / O. Ford // Stewardship. — Mode of access : <http://the-stewardship.org/research/world-integration.htm>

10. Scottish election: SNP wins election [Electronic resource]. — Mode of access : <http://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-13305522>

Стаття надійшла до редакції 07.12.2017 р.

V. Mytroshchenko, A. Trofymenko

POLITICAL DEMENSION OF SCOTLAND NATIONAL SELF-DETERMINATION

The process of Scotland national self-determination has a number of peculiarities. The study of the factors that determined that process, its main manifestations and obstacles has theoretical and practical significance. The study of the political dimension of the problem of Scotland national self-determination reveals the nature and causes of similar problems on the map of modern Europe. This topic also has particular interest for Ukraine, where the problem of separatism is most urgent nowadays.

The present article has considered the historical, political and economic factors that caused process of Scotland national self-determination. The main problem areas of the separation, including monetary issues, energy, and membership in the European Union have been analyzed. The main achievements of the Scottish National Party as the main political force promoting the idea of the independence of Scotland have been examined. The authors have presented the analysis of the preparation process for the referendum on the independence of Scotland in 2014, have distinguished the features of UK policy in it.

The authors have come to conclusion that the process of national self-determination in Scotland has been intensified when the Scottish National Party came to power in 2011, the main purpose of this party was to achieve independence of Scotland in a legal way. However, thanks to the sustainability of the British government, competent advocacy work, promises of broader powers to Scotland, Great Britain preserved its integrity. The UK has demonstrated alternative and rational ways to address such issues. Nevertheless, this conflict has turned into a latent stage and remains unresolved, the difference between the results of the referendum is not significant, and the process of the UK's exit from the EU has already created the basis for the actualization of the problem.

Key words: Scotland, Great Britain, national self-determination, identity, referendum.

R. Osadchuk

NEWS MEDIA DIET AS AN INDICATOR OF THE MANIPULATION OF PUBLIC OPINION

Using data from national surveys of media usage within Ukraine and Russian Federation, this study looks at the difference of media consumption in Post-Soviet space from United States and ties anomalies of viewership to state activities within the media systems. This article is going to find an evidence that governmental interruptions to media system development leads to change of news diet, and consequently it results into manipulation of public opinion. Moreover, it ties local media weakness to precise political outcome Results demonstrate that small exposure and popularity of local media could lead to distortion of public opinion and change of public opinion via national channels.

Keywords: *Information policy, media influence, Ukraine, Russia, Post-Soviet space, media system, local media, agenda setting, qualitative research, comparative analysis*

Theories of communication and media influence changed extensively in 20th century in Western social science. Before World War 2, there was an idea that media could directly influence people's thoughts and induce them to do something in favor of communicator. It was «magic bullet» idea, based on Nazi and Soviet Union propaganda. However, this theory was disproved and evolved into two-step flow of communication, formulated by Katz and Lazarsfeld [13, p. 61-78], and which took into account opinion leaders and their direct role in dissemination of information to wider audiences. These ideas were widely ignored until the rise of social networks in 00-es [8; 10], which redefined communication among population and changed media strategies and information flow itself. However, there was an additional theory that constantly remained relevant. It was agenda-setting theory formulated by McCombs and Shaw, who discovered that media, both local and national could set the main issues for population to think about [16]. After a while, echo-chambers theory emerged and tried to prove that even if people have a wide choice of media they are consuming only that news that reinforce their views and beliefs [12]. This development in communications theories of media influence helped western academia to understand human nature deeper and discover new and critical aspects of media consumption. Moreover, free press and technologies development helped Western media systems to wide and grow. These aspects diversified and created a long list of media, which served different tastes and views. However, in Soviet Union these tensions were absent, mostly because of media shortage and absence of free speech. Moreover, the most notable difference was the key role of outlets in both »worlds«. Though western media played role of watchdogs and 'fourth estate», who had to watch for government and control them via investigations, reportages, and coverage. On the contrary, in Soviet Union media existed only for spreading of information from government and other country agencies, such as party, local councils etc. This basic difference influenced the modern way of development of media in U.S., Western Europe, and Post-soviet countries.

This article is analyzing governmental interruptions to media system and checks whether they lead to change of news diet, and consequently result into manipulation of public opinion. Interruption described as, but not limited to ownership, control over media, disproportional distribution of finance, prohibition of broadcast etc. Special attention is given to the selective exposure to news and creation of conventional echo-chambers, as well as comparison to balanced exposure, and role of the countries in this process in Ukraine and Russia as two polarized and since 2014 hostile media systems. Russia and Ukraine were

chosen as the brightest heirs of USSR media system. By media in this research TV channels are taken exclusively, because their audiences are the largest, and, therefore they have the biggest impact on population's views and beliefs.

Assumptions of interruption into informational systems are based on the idea that the most important news sources for viewers, e.g. with highest geographical proximity [21, p. 46-47] gets the biggest output and popularity under usual conditions and self-development. Therefore, consumption of local media should be higher than national, because of significance of this information for ordinary citizen.

Basically, any western media nowadays trying to achieve the most balanced coverage of the events. It is based upon previously active laws that forced media to be unbiased and balanced, such as `Fairness Doctrine` in the United States. Although this law was eliminated in 1987 and its language removed in 2011 [9], it has been providing unseen impact on American media even today. This experience of fairness built fundamentals of modern media environment within media landscape of the U.S. and works as conditional obstacle for unfair coverage. In contrast, media at post-soviet space had no such experience and always were voices of governments or state-related agencies. This was fair for both tsarist Russia and USSR, so it is long-established tradition. Moreover, only limited number of institutions prepared journalists, which made this social circle even more closed.

Global Overview

After the collapse of Soviet Union, always controlled television and other media become in questionable position facing market economy and weakness of the states. Of course, Television remained the main source of information and began to expand the number of channels extensively at the end of 90es. However, in each country media went own way. Within Russia, media were primary sold to private owners (e.g. oligarchs) in mid-nineties, who created their own vision of reality at their channels. These channels including NTV and First channel were mainly popular among population and they are popular even now. However, private ownership of these channels were finished, when Vladimir Putin ascended to Presidency. Such powerful tools were re-nationalized and now owned at least partly by state or state-related actors, such as Gazprom [14]. Another popular channel is Russia 1, which are fully owned by state company VGTRK. According to TNS Global research company [7] during the week from 30/05/2016 to 05/06/2016 40,9% share of total TV viewers consumed information from the top four channels that among entertainment provide news reports. The most notable is that every channel is partly state-connected and broadcasted to at least 80% of population, so this is quite extensive indicator. Russian media system might be characterized as `controlled flow of information`. It means that the most influential media are state-connected and always transfer the views of the main newsmaker – Kremlin. Therefore, any message to be communicated either to internal audiences and Russian-speaking audiences outside Russia or external consumers (e.g. foreigners, who do not speak Russian) is easily transferred via lapdog media with necessary accents. For instance, the news on Ukrainian `hunta nazi` that captured power conducted atrocities against Russian-speaking population [4; 17] are simultaneously evolved within the whole spectrum of the most visible and popular Russian media. This is clearly proven by research done by NATO Strategic communications Centre of excellence [19], where narratives in Ukraine were measured during the Syrian war. The paper concludes the fact that share of news on precise topic is not connected with events themselves, but rather with media slant and a will to communicate precise messages.

In Ukraine the situation is slightly different. After the proclamation of independence in 1991, Ukraine authorities changed the name of old Ukrainian edition of USSR main channel and it was the biggest change within media system in first half of 1990-es. The situation with main media changed only in second half of nineties. There were a couple of huge media

holdings emerged. The most noticeable part was that these sources of influence were established by different oligarchic groups, which tried to get public support. Among these channels are 1+1, Inter, STB, ICTV, and Ukraine TV channel. Each of these media has wide exposure to Ukrainian audience and in total they influence a majority of population [20, p. 9, 20]. It should be noted that other media from this list and with lower level of consumption are also private with oligarchic connections. However, unlike Russian media, Ukrainian channels do not have shares owned by state and are partially free from the governmental bodies. To be more precise, the major state channel is not widely popular and currently is being in the process of transformation into public broadcaster with full editorial independence [3]. On the other hand, media entities in Ukraine have connections with certain politicians from different financial groups. For instance, President of Ukraine was an owner of TV channel until recently. These circumstances lead to highly concentrated and chaotic media system that is always unstable. I prefer to characterize it as 'chaotic media wave'. The principle is the following, while new issue emerging within Ukraine every channel and media source picks up this news and makes a coverage of the problem like in any country with free-speech. However, each channel creates its own message and packs the news with its slant. Therefore, we have an extensive coverage of the most hot-button topic with a wide number of interpretations, disputes, and polarizations among audiences. Sometimes these highly controversial topics work as folding screen for society to pay attention for and ignore some crucial events. For instance, during one huge and an extensively scandalous members of parliament adopted dubious law. It might be a trial by different media to saddle an agenda, but the slant is obvious. Moreover, it is not indicated in ideological dimension and harder to observe these slants.

I think that one reason behind the problem of manipulation is the weakness of local media, because the volume of news is extensive at national level, but they are not directly related to population. It means that people consume news that is applicable for the whole-country scale and produced by nationwide media, which focus on news of national importance, not at messages that touch people directly. This leads to change of thinking for wider categories with relative distance to consumer, and it makes the process of manipulation easier, because the abstract categories and decisions, such as 'Russian world' or 'European vector of development' are not directly observable and, therefore, easier to employ and trick with.

Reasons

Russian Federation is the largest country in the world, which accommodates 10 time zones. Therefore, there is geographical reason to have developed network of local media. Indeed, there are at least couple regional channels in each province, which broadcast only for inhabitants of this entity. Moreover, even largest networks such as First Channel and NTV have their local representatives. These conditions must work as huge stimulator for freedom of the press and media professionalization in regions. However, it isn't in place. It is observed that Russian audience prefer to watch the federal channels, which has the largest area of coverage. For instance, First Channel has the right and frequencies to provide its activity on almost the whole territory of Russian Federation [5]. Unlike western concept of autonomous local representatives of media network, local representatives of federal franchise are only and content provided for various parts of country is not differ much. Moreover, the program schedule is the same and only adjust for time zones. There is hardly a few regional news translated via local franchises of federal channels. For instance, the first channel and NTV after the change of a region just transform current time and short info on live program. It means that these channels are based in Moscow and do not tailor their messages for different audiences. They basically serve the whole country as one entity ignoring the size of country and the scale of events taking place in each part of Russian Federation. Other local channels are usually partners of federal TV outlets, which change their program schedule extensively.

For instance, Ren-6 (Vladimir) is partner of Ren-TV, and has only 180 minutes per day of its own content. It includes prime time news (50% of total episode), which combined with central (Ren-TV produced) news episode. This fact led to huge disproportion in coverage of local activities and focus on central, e.g. Moscow and all-Russia news. However, VGTRK, the umbrella company for Russia 1 and Russia 24, consist of regional bodies of local broadcasts. They have regional news episodes, but they are always an additional closing part of the whole piece from central channels with short update on local news, weather broadcast, and sports. Therefore, the share of local news even in this locally-oriented entities is comparatively small and do not have a substantive influence at structure of information consumption at the scale of the whole country.

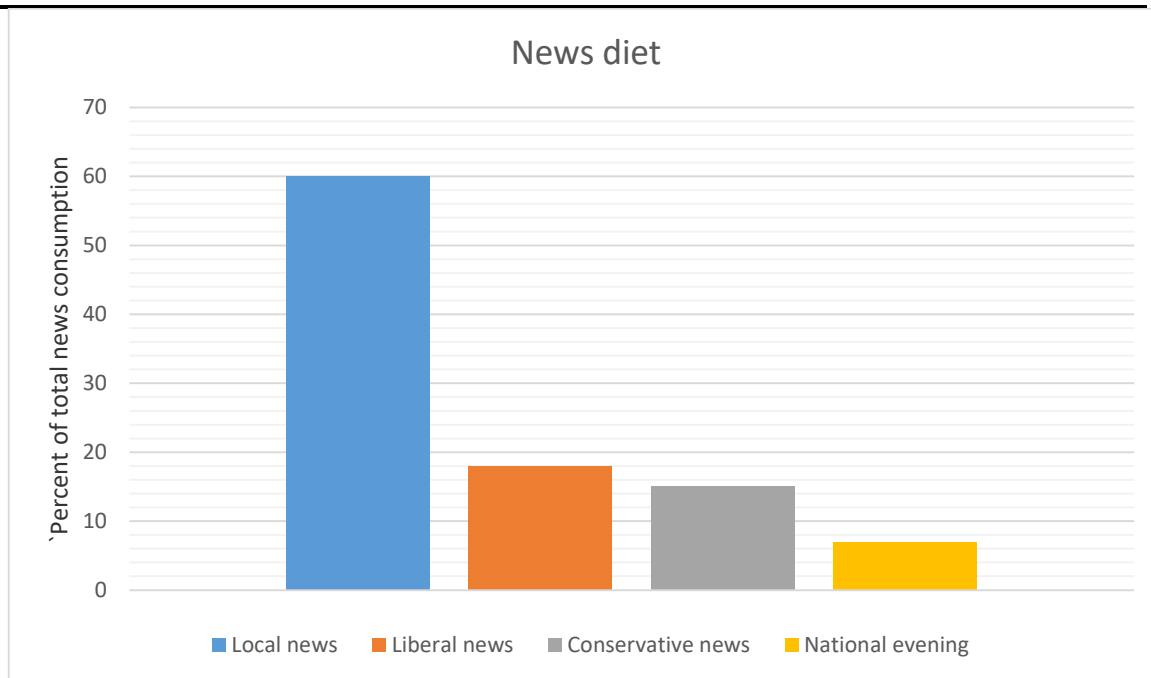
Despite the size of the country, Ukraine is situated within single time zone and channels do not need to divide and adjust their timetables for different regions. However, there are many local TV channels, most of which are government-owned and now are under the process of reformation. Some of local media have their loyal audiences, but their proportion is quite weak. Due to InMind research company's survey in 2016 the number of viewers of national channels are twice as much than local media [20, p.10]. This means that inhabitants of at least half of targeted audiences are ignoring local media. The situation is not so depressing as in Russia, but the information tends to be alarming. Moreover, there is no data on time spent at watching of different kinds of media, therefore it becomes more complicated to evaluate the influence of both local and national media. Another key feature is that people trust in national media, both TV and Internet, is slightly higher than trust in local media. This leads to a bigger inclination toward national sources of information. However, it should be noted that level of trust and consumption of local media grew slightly in 2016 in comparison to 2015 [20, p.10].

Consequently, we could compare these practices with western systems, such as American. On the figure 1 below it could be observed that news media diet in United States are far more concentrated on local news, whereas Russian and Ukrainian are focused on the whole country coverage. This is not an argue that actually U.S. citizens do not watch federal-scale news, in fact they do, but the thing is that it is not their main product of media consumption. And, it is fair for Ukraine and Russia that they do watch local news, but only in small extent of whole country coverage. It means that basically the volume of news coverage and scale that are consumed by population are much larger than in the U.S. or any other country with strong local media.

Indeed, during last two decades indicated new tendencies of concentration of media toward big agglomerations in eastern and western shores.

Consequently, it is observed that Ukraine and Russia are opposite to the U.S. in media consumption. It is not surprising that most of Ukrainians and Russians are consuming national channels, which create quality product. However, the situation, when people are focused on the whole country instead of their immediate space of living creates the situation, when people are getting into the loop of prescribed informational picture. For instance, news outlets serving as gate keepers could choose the news that on their mind have public worth.

Although there are a lot of news inside the whole country, media could pick, for instance, only positive or negative news from the whole countries and make distortions of real activities. This is easier to execute if the number of widely accepted media is short. Of course people are always mixing their news diet and consume a few sources, but in Russia more than a half of population is using only one media for getting news [1]. Taking this into account, we could assume that 18% of Russian population are getting info directly from big three channels. This calculation ignoring the 'broken phone' usage (25%) and online presence of these media, which could add it up.

Graph 1. News diet, cited in [21, p.117]

In Ukraine, it might be observed that tastes of public alter Russian audience. Due to USAID funded research there are 21% of surveyed, who consume information only from one source, e.g. TV, radio, print, or the Internet. Moreover, 82% of respondents claimed that they consume news from TV. Therefore, we could estimate that about 17% of partisans consume news only from TV. However, this people consuming news from the whole spectrum of TV channels. It is true for Ukraine that there are big five channels, who 'own' the biggest shares of consumers, but their influence is not as great in absolute measurement as Russian three. Taking this information into account we could conclude that Ukrainian media system is developing faster, but still far behind western media systems.

Another indicator of privilege of central national media is governmental funding. This is the case for Russian Federation that subsidizes the biggest TV channels despite the fact that they are 'not controlled' by government. Due to analysis of Russia' federal budget for 2016 by Forbes [2], it could be observed that Russia Today has received 17,5 billions rubles (~\$287 millions), VGTRK network (Russia 24 and Russia 1 channels) - 22,5 billion rubles (~\$369 millions), First channel has received 4 billion rubles (~\$65 millions). This is not the main source of income for the First channel, where this help is only 1/7 of total revenues, but in sum the channel finished year with negative net profit, so this help from state was needed and used. As for VGTRK, subsidy from government covered almost 85% of total revenues, so these funds were crucial for channel development and functioning. These funds cannot be compared to subsidies of local channels, because governmental funding programs target this channels as the broadcasters with the largest viewership bases, almost ignoring local TV outlets. However, as it was noted above, these channels do not tailor their program to different regions, therefore product of center for all is distributed among the whole society.

As for Ukraine, there is National television company of Ukraine (NTKU) is the analogue of VGTRK in Russian Federation that have local branches in each regional center. The key difference here is that NTKU is currently under the reformation process, and local entities would be saved, but they will be changed into modern production centers with main focus on local audiences. Due to report of ex-head of NTKU it will be coherent system of public broadcast that would be able to serve different audiences and share materials among

different regions. The whole NTKU body and local entities has received by government of Ukraine 655,55 million UAH [6] (~\$24 million). Other national wide channels do not receive fund from government, because there is no state share in the ownership structure within these channels and officials do not subsidize private media. That is true for all major and most popular TV channels in Ukraine. As for small local TV station, it should be noted that there is another form of governmental ownership in place, when the main owner is local city council that uses TV as its own megaphone, as for example, in Kryvyi Rih. Therefore, state media in Ukraine is are not so well funded as Russian, and influence of state media in news diet of ordinary citizen is quite weak.

In total, media system of Ukraine developed into system with wide net of private and independent from state media that set the agenda for country. It is not completely without state media, but their weight as main source of information is minimal. Private media work for the interests of their backers, e.g. oligarchs and financial groups. Usually these media have a substantial slant into needed side in each conflict, working as main defender of oligarchs in public sphere. In these conditions there is no significant alternative governmental voice at internal media arena in place, which gives a unique opportunity for different groups to set agenda for the whole country and pitch needed nodal points for audience. There is no clear influence of state into news media diet, but comparative inactivity of government in the sphere of TV broadcasting led to status quo. Therefore, state bodies are main creators of modern system with dominant position of private national media.

In contrast, Russian media system is a network of semi-private and free media that broadcast official position of government. It is observed that state is the main agenda-setter without any significant alternative from oppositional forces. It should be noted that Russian Federation officials make a little effort to diversify and empower local media, providing only short time spots for their products. It is logical politics, because content production in center only is economically more profitable than wide network of local channels with their audience-based broadcast. Moreover, the system of uniform voices from center create an opportunity for control the whole media system without huge efforts.

As for the media exposure, patterns we could observe are specific echo chamber [12]. Russian Federation is de-facto almost fully trapped within echo-chamber of state-formulated news with almost exclusive selective exposure to pro-government media. This situation creates not ideological, but rather state narrative, which is hardly destroyable by any kind of opposition, because of its scale and permeability. Assuming the fact that de-facto even people, who avoid news are affected by this media machine, it is clear that state propaganda and new patriotic discourse determines worldview of vast majority of Russian population. Moreover, pressure on independent media is growing and 'independent news outlets have either been brought under control or throttled out of existence' according to Reporters without borders report [18]. If this situation continues, there would be even deeper chamber in place. Taking into account theory of selective exposure [11] people in Russia are not struggling with information from ideological sides, but rather with pro majority point of view from state media and con minority with information from opposition media that are facing pressure. This controversy creates significant skew in media diet of locals, because the number of opposition media is small with poor influence. That is why we could conclude that there is selective news diet in Russia, because there is no choice in-between, like centrist news and only two options available pro and con state slant in news.

Ukrainian media exposure is completely other. There is no echo chamber in place, because there are a lot of channels that have polarized coverage. However, it is still not balanced exposure that is defined by LaCour [15] as situation, when citizens consume dominantly centrist news and not ideologically slanted. As far as Ukraine has multiparty system it is harder to define borders of precise ideologies. Moreover, many political powers

do not have clearly defined positions on different questions and their views are volatile. The same goes with media, which are usually connected to and support precise political parties. Due to these conditions we receive multipolar system with blurred ideologies and absence of political center and news within this framework. It leads to selective exposure, but not in the ideological means, but rather in conditions of the 'lesser of evils'. Population form their news diet on the basis of proximity to precise financial group or content quality.

Concluding remarks

People are always consuming information that has critical influence on their worldview and political preferences. Each individual forms its own media diet and consume information that reinforces her own views and beliefs and avoids contradictory news. This leads to creation of like-minded groups that distinguish themselves via consumption of media. Despite the fact that LaCour disproved this tendency in the United States, it should be noted that in Post-soviet space these is not the rule. For instance, in Russia the process of suppression of oppositional voices is almost finished and we could observe the new type of echo chamber – public, which isolates people not in ideological means, but at dichotomy systematic – anti system. Moreover, the major reason of chamber creation is disregard of local media and news. They are represented in local TV channels schedules, but their part in total news presentation is rarely achieves 50% of airtime in news outlets. Ukrainian example is different, it is clearly neither echo chamber, not balanced exposure. It is based on the fact that there is no clear division of ideologies and defined centrist news. Therefore, it is multi-polar system, where balanced exposure is not possible and selective exposure is in place.

The reasons that created these obstacles for Post-soviet media systems flourished from different sources. First of all, it is absence of freedom and regulation of objectivity of coverage during the soviet period of history. Media always had been a medium of transmitting official position and agenda without gatekeeping function. On this assumption there was no additional point of view, and therefore, there was no need in regulating balance in this media, because they always were slanted. In addition, after USSR collapse media faced market economy, and they were not ready for this challenge. All channels in 90es in both Ukraine and Russia were unprofitable. Now situation has slightly changed for a couple of channels in Russia, but media in Ukrainian market are still unprofitable according to financial reports and their owners' statements. Due to this occasions media is only modus operandi for achieving political goals and influence.

In concluding notes, I would like to point out that policies in Post-Soviet countries do have influence in consumers' news diets. This could be direct or indirect impact, but analyzing Ukrainian and Russian examples, it becomes clear that these diets could be influenced by active measures, such as funding, nationalization, and persecution, or by passive measures, such as complete inactivity and control absence. It is clear that state should not control media, but some regulations must be in place. In comparison to the U.S. media system, we could observe that even having the same starting positions, both countries' systems developed into something completely unique and different. It goes to a conclusion that Russian media system evolved to a state, when a couple of national media, which is connected to a central governmental bodies have ultimate control of agenda, and, therefore, could indeed control the information that 'people should think about'. These conditions led to complete fragility of local media. Ukrainian media system is opener, but almost achieved the state of absolute uncertainty, where a few financial-political groups are controlling the most popular media and use them in order to achieve political preferences, because all media are unprofitable and work only as a leverage for raising public awareness. Local media could not fight against this environment, and, therefore, stagnate, because of small budgets and journalists' intentions to work in center. To sum up, local media in both countries are not

facing their best times, and the structure of media consumption is misbalanced for ordinary citizens. And, this situation results in information instability of both states.

Список використаної літератури

1. Волков Д. Российский медиа-ландшафт: телевидение, пресса, Интернет [Электронный ресурс] / Д. Волков, С. Гончаров // Левада-Центр. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/old/17-06-2014/rossiiskii-media-landshaft-televidenie-pressa-internet> ; Volkov D. Rossiyskiy media-landshaft: televidenie, pressa, Internet [Elektronnyy resurs] / D. Volkov, S. Goncharov // Levada-Tsentr. – Rezhim dostupa: <http://www.levada.ru/old/17-06-2014/rossiiskii-media-landshaft-televidenie-pressa-internet>

2. Галактионова А. Информация по заказу: влияют ли бюджеты СМИ на их рейтинги? [Электронный ресурс] / А Галактионова // Forbes.ru. – Режим доступа : <http://www.forbes.ru/kompanii/internet-telekom-i-media/infographics/325709-informatsiya-po-zakazu-vliayut-li-byudzhety-s> ; Galaktionova A. Informatsiya po zakazu: vliayut li byudzhety SMI na ikh reytingi? [Elektronnyy resurs] / A Galaktionova // Forbes.ru. – Rezhim dostupa : <http://www.forbes.ru/kompanii/internet-telekom-i-media/infographics/325709-informatsiya-po-zakazu-vliayut-li-byudzhety-s>

3. Кабмін ухвалив постанову, якою унеможливив вплив представників уряду на призначення керівника Суспільного мовника [Електронний ресурс] // UA: ПЕРШІЙ. – Режим доступа: <http://1tv.com.ua/suspilne/news/84888> ; Kabmin ukhvalyv postanovu, yakoiu unemozhlyvuv vplyv predstavnykiv uriadu na pryznachennia kerivnyka Suspilnoho movnyka [Elektronnyi resurs] // UA: PERSHYI. – Rezhym dostupa: <http://1tv.com.ua/suspilne/news/84888>

4. Лендман С. Американские СМИ: Барак Обама желает войны и руками Киева выполняет грязную работу [Электронный ресурс] / С. Лендман // RT.com. – 2015. – 16 августа – Режим доступа : <https://russian.rt.com/article/109437/> ; Lendman S. Amerikanskie SMI: Barak Obama zhelaet voyny i rukami Kieva vypolnyaet gryaznuyu rabotu / S. Lendman // RT.com. – 2015. – 16 avgusta – Rezhim dostupa : <https://russian.rt.com/article/109437/>

5. Первый канал: лицензия на вещание [Электронный ресурс] // Федеральная служба по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций. – Режим доступа : <http://rkn.gov.ru/mass-communications/reestr/teleradio/?id=65768#>; Pervyy kanal: litsenziya na veshchanie [Elektronnyy resurs] // Federalnaya sluzhba po nadzoru v sfere svyazi, informatsionnykh tekhnologiy i massovykh kommunikatsiy. – Rezhim dostupa : <http://rkn.gov.ru/mass-communications/reestr/teleradio/?id=65768#>

6. Структура фінансування НТКУ та філій на 2016 рік: інфографіка [Електронний ресурс] // Detector Media. – 2016. – 6 жовт. – Режим доступа : http://stv.detector.media/finansuvannya/finansy/struktura_finansuvannya_ntku_ta_filiy_na_2016_rik_infografika/ ; Struktura finansuvannya NTKU ta filii na 2016 rik: infohrafika [Elektronnyi resurs] // Detector Media. – 2016. – 6 zhovt. – Rezhym dostupu : http://stv.detector.media/finansuvannya/finansy/struktura_finansuvannya_ntku_ta_filiy_na_2016_rik_infografika/

7. ТВ-индекс. Недельный отчет 30.05.2016 - 5.06.2016 по среднесуточной доле зрителей. Регион: Россия (города 100 тыс.+) [Электронный ресурс] // Mediascope. – Режим доступа : http://mediascope.net/services/media/media-audience/tv/national-and-regional/audience/?arrFilter_pf%5BCITY%5D=5096&arrFilter_pf%5BPERIOD%5D=&captcha_code=0dcba9dac1636ae2bb2dc07709ab5852&captcha_word=DKXLL&set_filter=Y ; TV-indeks. Nedelnyy otchet 30.05.2016 - 5.06.2016 po srednesutochnoy dole zriteley. Region: Rossiya (goroda 100 tys.+) [Elektronnyy resurs] // Mediascope. – Rezhim dostupa : http://mediascope.net/services/media/media-audience/tv/national-and-regional/audience/?arrFilter_pf%5BCITY%5D=5096&arrFilter_pf%5BPERIOD%5D=&captcha_code=0dcba9dac1636ae2bb2dc07709ab5852&captcha_word=DKXLL&set_filter=Y

regional/audience/?arrFilter_pf%5BCITY%5D=5096&arrFilter_pf%5BPERIOD%5D=&captcha_code=0dcba9dac1636ae2bb2dc07709ab5852&captcha_word=DKXLL&set_filter=Y

8. Bennett W. L. The One-Step Flow of Communication [Electronic resource] / W.L. Bennett, J. B. Manheim // The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science. – 2006. – Vol. 608, Issue 1. – P. 213-232. – Mode of access : <http://doi.org/10.1177/0002716206292266>

9. Boliek B. FCC finally kills off fairness doctrine [Electronic resource] / B. Boliek // POLITICO. – 2011. – August 22. – Mode of access : <http://www.politico.com/story/2011/08/fcc-finally-kills-off-fairness-doctrine-061851>

10. Choi S. The Two-Step Flow of Communication in Twitter-Based Public Forums / S. Choi // Social Science Computer Review. – 2014. – Vol. 33, Issue 6. – P. 696-711. – doi:10.1177/0894439314556599

11. Lazarsfeld P. F. The People's Choice: How the Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign / P. F. Lazarsfeld, B. Bernard, G. Hazel. – 2nd ed. – New York : Duell Sloan and Pearce, 1944. – 178 p.

12. Jamieson K. H. Echo Chamber: Rush Limbaugh and the Conservative Media Establishment / K. H. Jamieson, J. N. Cappella. – New York: Oxford University Press, 2008. – 301 p.

13. Katz E. Personal Influence : the part played by people in the flow of mass communications / E. Katz, P. Lazarsfeld. – New York : Free Press, 1955. – 400 p.

14. Krasnoboka N. Media Landscape of Russia [Electronic resource] / N. Krasnoboka // European Journalism Centre. – Mode of access : http://ejc.net/media_landscapes/russia

15. LaCour M. J. A Balanced News Diet, Not Selective Exposure: Evidence from a Direct Measure of Media Exposure [Electronic resource] / M. J. LaCour // American Political Science Association 2012 Annual Meeting, 2012. – 38 p. – Mode of access : doi:<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2110621>

16. McCombs M. The agenda-setting function of mass media / M. McCombs, D. Shaw // Public Opinion Quarterly. – 1972. – Vol. 36, Issue 2. – P. 176-187.

17. Pilger J. Why the rise of fascism is again the issue [Electronic resource] / J. Pilger // Rt.com. – 2015. – February 26. – Mode of access : <https://www.rt.com/op-edge/235807-fascism-mideast-ukraine-neo-nazi/>

18. Reporters without borders [Electronic resource] // Russia. Report 2016. – Mode of access : <https://rsf.org/en/russia>

19. Russian propaganda concerning Ukraine during the Syrian campaign: an innovative approach to assess information activities. [[Electronic resource] // NATO Strategic Communications Centre of Excellence. Riga. – Mode of access : <https://www.stratcomcoe.org/russian-propaganda-concerning-ukraine-during-syrian-campaign-innovative-approach-assess-information>

20. Negreyeva I. USAID U-Media annual media consumption survey [Electronic resource] : presentation / I. Negreyeva. – Mode of access : <http://www.slideshare.net/umedia/usaaid-umedia-annual-media-consumption-survey-2016-eng>

21. Webster J. G. The marketplace of attention. How audiences Take shape in a digital age. Cambridge, Massachusetts : The MIT Press. 2016. – 268 p.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017

Р.Ю. Осадчук

«НОВИННА ДІЄТА» ЯК ІНДИКАТОР МАНІПУЛЯЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

У цій статті розглядається концепція новинної дієти або ж набору інформаційного матеріалу, який споживає будь-який громадянин через всі доступні медіуми, як то телебачення, друковані медіа, онлайн видання, соціальні мережі і т.д.

Стаття ставить за мету знайти докази щодо урядового втручання у розвиток медійних систем і як наслідок зміни до новинної дієти, а також призводить до маніпуляції суспільної думки. Втручання в цій статті визначаються але не лімітуються власністю медіа, контролем над ними поза безпосередньою власністю, диспропорцією розподілу фінансування, заборонаю на вихід в ефір і т.і. Спеціальна увага приділена селективному впливу медіа та створенню звичайних ехо-камер, а також порівняння збалансованого впливу та ролі країн в цьому процесі в Україні та РФ як двох поляризованих та ворожих з 2014 року медійних систем. Україна та Російська Федерація були обрані для дослідження як найбільш яскраві нащадки медійної системи СРСР. Медіа, які порівнюються в цьому дослідженні є виключно телевізійними, оскільки їх глядацька аудиторія є найбільшою і завдяки цьому вони мають найбільший вплив на погляди та вірування населення.

В статті досліджуються відмінності медіа споживання між Пост-Радянським простором і Сполученими Штатами Америки та шукає зв'язки між аномаліями медійного споживання з державною активністю в медійних системах. Окремим пунктом стаття показує, що слабкість регіональних медіа призводить до конкретних політичних результатів. Отримані висновки демонструють, що невеликий вплив і популярність регіональних медіа призводить до спотворення публічної думки та її зміни через підконтрольні чи приязні національні канали комунікації.

Ключові слова: Інформаційна політика, вплив медіа, Україна, Росія, Пост-радянський простір, медійна система, локальні медіа, встановлення порядку денного, якісне дослідження, порівняльний аналіз

УДК 323.111(477.54)''1861/1990''

Н.П. Пашина, М.В. Булик

МІЖЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В СТАРОБІЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.: НА ПРИКЛАДІ МОВИ

У статті розглядаються міжетнічні процеси в Старобільському повіті Харківської губернії в кінці ХІХ початку ХХ ст., що вплинули на формування особливостей соціально-культурного життя у різних груп населення регіону в більш пізній період. Тривале спільне проживання, тісні господарські та культурні зв'язки, процеси змішання різних груп українського і російського населення справили великий вплив на формування національної самосвідомості, розвиток спільних рис у мові, культурі. Показано, що постійне спілкування і взаємодія, мова навчання, адміністрації, судочинства виробляли так званій суржик.

Ключові слова: етноконтактна зона, міжетнічні процеси, мовний пласт, культурний синтез.

Науковий дискурс про необхідність дослідження генези етнополітичної специфіки розвитку українських регіонів, врахування історичних, соціально-економічних, цивілізаційних і культурно-духовних особливостей регіональної ідентичності в подальшому розвитку країни сьогодні набуває

особливого значення. Найважливішу роль у регіональній ідентичності грають етнокультурні фактори. Серед українських регіонів своєрідністю етнокультурних традицій, у порівнянні з іншими регіонами України, виділяється Донбас.

Старобільський повіт Харківської губернії в кінці XIX початку XX ст. належав до території Донбасу. Крім Старобільського повіту до української частини Донбасу визначеного періоду зазвичай відносять Слов'яносербський, Бахмутський і Маріупольський повіти, в межах яких формувався вугільно-промисловий комплекс.

На думку автора, найбільш яскраво і показово історичний процес формування етнорегіональної специфіки проявився у Донбасі в другій половині XIX ст. Саме в цей період (1861 – 1900 рр.) разом з аграрним освоєнням краю і розвитком вугільно-промислового комплексу була закладена основа поліетнічності регіону з особливим складом менталітету і свідомості. Характерні риси етноструктури та міжетнічні відносини Донеччини, сформовані в післяреформений період (співвідношення основних етнічних груп, етнічне різноманіття, домінування тих чи інших етнічних культур, особливості мови) зберегли своє значення і в подальшому розвитку, стали істотним чинником конструювання «регіону» як своєрідного соціально-політичного простору.

Разом з формуванням етнічної структури Донбасу в пореформений період склалися основні культурні характеристики та особливості міжетнічної взаємодії регіону. Цей регіон стає прикордонною етноконтактною зоною двох східнослов'янських народів: українців і росіян. Тут відбуваються складні міжетнічні процеси, що вплинули на формування особливостей соціально-культурного життя у різних груп населення в більш пізній період.

Велику роль грала чисельність етнічних груп і їх співвідношення у повітах Донбасу, характер територіального розміщення народів (гомогенне, гетерогенний). Так, при чисельній перевазі українців на всій території Донбасу у повітах спостерігалася значна різниця у відсотковому співвідношенні між основними етносами: українцями, росіянами, греками, німцями, євреями й т.д.

Уже до середини XIX ст. на Донбасі внаслідок особливостей освоєння території, колонізаторської політики царської Росії і створення сприятливих умов для іноземних поселенців сформувалася строката етноструктура. По ревізії 1858 р. і церковному обліку 1857 р. в Донбасі було зареєстровано 8 основних етносів і одна змішана група з представників різних націй, що проживали в Донбасі в невеликій кількості. Проте абсолютну більшість населення становили українські селяни, які згідно з 10-ю ревізією 1858 р. становили 75 % населення краю. Питома вага росіян дорівнювала 13,5 %. В Старобільському повіті населення було найбільш однорідним: українці становили 83,3 %, росіяни 14,7 % [10, с. 27]. Однак до середини XIX в. Донбас ще залишався малозаселеним регіоном Російської імперії. Більш значний і інтенсивний етап освоєння Донбасу почався у післяреформений період, коли розвиток капіталістичних виробничо-економічних відносин зумовив ліквідацію національної замкнутості, висхідну рухливість населення. У цей період починається інтенсивна розробка природних багатств краю і формування вугільно-промислового комплексу Донбасу, аграрна колонізація вільних земель регіону.

Соціально-економічні та політичні чинники викликали величезні хвилі міграції робочої сили у Донбас, чисельність населення тут росла у 5 разів швидше, ніж в інших регіонах Російської імперії. Близько 40 % мігрантів в кінці XIX в. проживало в містах, що відбилося на етнічній структурі міського населення. У кінці XIX ст. склалися основні пропорції етнічної структури Донбасу, що передбачали абсолютне домінування малоросів і великоросів. [5, с. 53].

Всього етнічна структура населення в Донбасі за переписом 1897 р. нараховувала 30 етнічних груп, що було на 22 національності більше проти X ревізії 1858 р. Більшість населення становили українці, проте їх частка в процентному відношенні до інших етносів регіону, в силу припливу росіян та інших народів у промисловість і

сільське господарство регіону, знизилася і становила наприкінці XIX ст. 62,5 % всього населення. Значно знизився відсоток українців в промислових повітах – Бахмутському, Слов'яносербському, Маріупольському. У той же час в цих повітах в пореформений період зростала частка російського населення, тому що воно становило основний контингент загону промислових робітників. Всього частка російського населення у Донбасі за переписом 1897 р. становила 24,2 %, що було на 10,7 % більш, ніж в 1858 р. Українці, росіяни та білоруси становили 87,7 % всього населення Донбасу [11, арк. 74-75; 12, арк. 102-105.]

Своєрідними етнічними полюсами були Маріупольський і Старобільський повіти. У Маріупольському були представлені кілька великих груп неслов'янського населення: греки (19 %), німці (7,5 %), татари (6 %), євреї (4 %). У Старобільському повіті, де чисельність населення у пореформений період зростала в основному внаслідок природного приросту, відсоткове співвідношення українців і росіян не змінилося. Абсолютна більшість жителів повіту була українцями (83,4 %), що зумовило домінування української культури. Другим за чисельністю етносом були росіяни (14,7 %), які освоїли цю територію ще до реформи 1861 р. Решта етнічних груп становили незначну кількість, тому міжетнічні зв'язки розвивалися, перш за все, між українцями та росіянами. Росіяни проживали як в змішаних з українцями селах, так і в окремих. Останнє сприяло тривалому збереженню етнічних особливостей.

Основну масу мігрантів прийняли Бахмутський, Маріупольський, Слов'яносербський повіти – райони інтенсивного розвитку промисловості та капіталістичного сільського господарства. У Слов'яносербському і Бахмутському повітах за чисельної більшості українського і російського населення проживала значна кількість і інших етносів: німців, євреїв, молдаван, поляків, що робило етнічні процеси більш складними. Основна маса українців проживала в сільській місцевості, росіяни та представники інших етносів частіше осідали в містах, фабричних і селищах при шахтах, там створювався особливий пласт робочої культури Донбасу з переважанням елементів російської культури. Ця вимушена традиція заклала основу російськомовного міста і села, що говорило українською мовою. Дана мовна географія, посилена політикою русифікації, як в дореволюційний період, так і за радянських часів, проглядається і сьогодні, підкреслюючи своєрідність регіону.

Строкатий етнічний склад населення Донбасу (за постійної чисельної переваги українців), посилення господарської взаємодії та обміну культурними цінностями при капіталізмі сприяли розгортанню етнічних процесів різного характеру, виражених, перш за все, в етнічній асиміляції.

За визначенням В. Наулка: «Етнічна асиміляція відбиває процеси взаємодії вже сформованих спільнот, що мають певні культурно-побутові особливості. Етнічна асиміляція характеризується втратою частини народу в результаті його взаємодії з іншими, своїх етнічних рис і засвоєнням ним етнічних особливостей іншого народу» [9, с. 113].

У Донбасі на рубежі століть мали місце як природна асиміляція, що виражалася в змішаних шлюбах, потребах соціального, господарського і культурного життя, так і насильницька асиміляція, що відбувалася під тиском політики русифікації, яка проводилася російським урядом в Україні [2, с. 28-36].

Хрестоматійним прикладом такої політики був сумнозвісний циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва (1863 р.), що забороняв друкування книг українською мовою, перш за все навчальної та релігійної літератури, а також текстів до музичних творів, мотивуючи це тим, що ніякої української мови не було, немає і не може бути. Українська мова стала вважатися діалектом мови російської, мовою простолюду і виключалася з офіційної сфери. Згодом, в 1876 р. Олександром II був підписаний так

званий Емський акт, який забороняв ввезення літератури, що видавалася за кордоном українською мовою, співи, постановку п'єс і читання на «малоросійському діалекті» [5, с. 109]. У той же час такі етнічні групи, як німці, греки та євреї, хоч і зазнавали дискримінації з боку російського уряду, мали можливість навчати своїх дітей, читати літературу і видавати газети рідною мовою. Обмеження використання української мови, дискримінація української культури та тиск на національну самосвідомість штучно створювали умови для втрати етнодиференційних ознак у певної частини населення.

З іншого боку, значна чисельна перевага українців щодо росіян і інших етносів призводила до природної асиміляції росіян та представників інших народів. Необхідно відзначити, що цей процес був взаємним. При домінуванні української культури спостерігалось взаємопроникнення культур всіх найбільших за чисельністю етносів Донбасу.

На активність процесів асиміляції впливала ступінь зближення етносів. Під «зближенням етносів» автор має на увазі придбання різними етносами загальних для всіх (або деяких) етнічних груп рис. Саме «зближення етносів» це ще не є «асиміляція», тобто втрата у певної частини етносу своїх етнодиференційних ознак і придбання етнічних ознак іншого етносу. Однак процес зближення етносів, безсумнівно, посилював асиміляцію між ними.

Велику роль у зближенні етносів грала ступінь їх генеалогічного споріднення, спільність походження, близькість мов, особливості культурно-господарської діяльності, давність спільного проживання народів, що контактували. Так, більш активно відбувалися процеси асиміляції у близькоспоріднених етнічних груп – українців, росіян, білорусів, пов'язаних спільністю походження, певною культурною конвергентністю, тривалими взаєминами.

У той же час ці етнічні групи рідше вступали в етнічні зв'язки з німцями, греками, татарами, євреями, що мали свої відмінні риси культурно-господарського життя, практично ніколи не вступали з ними в родинні стосунки, тому що це було пов'язано зі зміною віросповідання. Але навіть ті етнічні групи, які не були пов'язані спільністю культурно-побутового і релігійного походження, поступово, під впливом соціально-економічних чинників, характерних для капіталізму, втрачали побутову ізоляцію, набували загальних, характерних для багатьох етносів Донбасу, рис.

Підсумком процесів асиміляції в поліетнічному середовищі була зміна національної самосвідомості асимільованої частини населення. Однак зміна етнічної самосвідомості, будучи явищем вторинним, похідним від об'єктивних умов, залежала від багатьох факторів і безпосередньо була пов'язана і відбивала зміни в інших властивостях конкретних етнічних груп і, перш за все, зміни у мові [1, с. 11; 17, с. 15].

Мові як символу належить особлива роль, адже саме вона створює унікальне макрополе для духовного життя нації, забезпечуючи її культурний суверенітет. Серед багатьох ознак народів «мовний код – найчіткіший маркер культури» груп [8, с.130]. На думку О. Кривицької мова є сильнішим ідентифікатором, ніж етнос [7, с. 201].

Асиміляційні процеси на території малоросійського-великоросійського порубіжжя поступово призводили до змін світосприйняття як у великоросів, так і в малоросів. Особливо активно відбувалася їх взаємна асиміляція у змішаних селах, а також нечисленних етносів, що потрапили в інше етнічне середовище – білорусів, поляків, молдован. Постійне спілкування і взаємодія, мова навчання, адміністрації, судочинства виробляли так званий суржик, , спільний лексичний пласт. Особи змішаного українсько-російського походження називали себе «перевертнями» і «суржиками» [10, с. 28].

Матеріали унікального етнографічного дослідження побуту, звичаїв і усної народної творчості селян Старобільського повіту Харківської губернії в кінці XIX ст. під редакцією В. Іванова дозволяють проаналізувати етнічні відносини, зокрема, і мовні зв'язки [6]. В етнографічних матеріалах констатується, що основною масою населення були селяни, які займаються землеробством. З 41 слободи 21 була заселена українцями, в 12 було змішане українсько-російське населення (причому в 7 з них значно переважало українське населення), 6 слобід були заселені російськими селянами, у 2-х жили нащадки донського козацтва, що було складним етнічним утворенням. Крім росіян і українців, у козацтво увійшли: греки, вірмени, грузини, татари, черкеси, калмики, поляки, чехи, серби, болгари, але до середини XIX ст. вони були вже асимільовані, утворивши тип донського козака [14, с. 298].

Таким чином, на всій території повіту, заселеного українцями, перебували, крім слобод зі змішаним населенням, локальні вогнища території розселення росіян. У той же час Старобільський повіт, будучи прикордонною зоною, на півночі та південному сході межував з територією розселення росіян і донських козаків.

Аналіз краєзнавчої літератури показує, що в першому поколінні відносини між українцями та росіянами частіше були натягнутими, перші переселенці намагалися уникати змішаних шлюбів [3, с. 25].

«О, юбка моя, юбка узкая!
В меня милый – украинец, а я русская!
За миленочка – хохленочка,
Меня дома бранят,
За проклятого кацапа
Ничего не говорят» [16, с. 33].

Основна маса селян Старобільського повіту в кінці XIX – на початку XX ст. зберігала свою етнічну самосвідомість. Були поширені самоназви та прізвиська-етноніми. Так, в слободі Бондарівка проживали вихідці з Харківської та інших українських губерній, а також з великоросійських губерній, вони говорили змішаною мовою, але називали себе «хохлами» [6, с. 957]. У слободі Бахмутівка проживали переселенці з середніх губерній Росії, в основному Курської та Воронежської. Місцеві селяни називали їх «москалями», а їх жінок «московками». Вони ж називали сусідів-українців «хохлунди» [3, с. 26].

Місцеві селяни-українці називали російських «лапотниками», «кацапами», оскільки «у його довга клината борода, як у цапа» (козла), «кислопузими» – «Він усе квас їсть, так що у нього пузо скисло». Вважали, що росіяни хитрі та обережні, ліниві й лукаві. «Москаль знає дорогу, та ще її питає». «Москаль обмане, або прийдеться посориця з ним за його лінь і лукавство, так тоді він наробе тобі такого, що цілий вік будеш розкаюваця». Считали, что русские и бога не боятся: «Боже мій! А ми твої, чії ж то москалі?» [3, с. 26].

Російські селяни називали українців «хохлами», «мазепами», «індиками» й вважали їх впертими та простими. У слободі Білолуцьк існувала легенда, що обігривала особливості національних характерів: українського і російського. «Багато років тому мав один пан 2 кріпаків – москаля і хохла. Москаль був ледачою і хитрою людиною, а хохол працьовитий і простий, але дуже грубий. Ось панові й заманулося виварити зі своїх слуг згадані недоліки. Зробив він великий казан, посадив туди москаля і хохла і велів кухареві варити їх цілий рік. Після року прийшов пан і питає кухаря: «Ну що, готові мої селяни?». «А ось зараз перемішаю і запитаю», – відповів той. Взяв веселку, перемішав у котлі й каже: «Москаль?». «Га», – відповідає той. «Вилазь! Готовий!», – сказав кухар. Потім ще помішав у котлі та запитав: «Хохол!» «Що?», – відповідає той. «Варись ще! Не готовий!» [6, с. 956].

Таким чином, судячи з народних казок, примовок і прислів'їв, можна зробити висновок, що відносини між представниками різних етнічних груп не завжди були дружніми. Найчастіше народний епос не лише висміював національні риси характеру інших етносів, а й відбивав неприязне ставлення, особливо на ранньому етапі заселення, до представників іншого етносу.

Однак наприкінці XIX ст. під впливом перш за все господарських зв'язків, «традиційна ворожнеча», як зауважують етнографи, між «москалями» та «хохлами», корінна відмінність їх побутових підвалин почали пом'якшуватися. Ці «зовсім різні народи», що стільки років жили пліч-о-пліч зі своїми «національними стінами», почали «переглядатися», здійснювати обопільний вплив. Зрівнювався їх спільний перебіг життя поза їхньою волею [6, с. III].

Процеси етнічного зближення яскраво виявлялися в трансформації етнічної самосвідомості у деякої частини населення. Особи змішаного українсько-російського походження називали себе «перевертнями». У слободі Містки «...от Андреевых переселенцев из деревни Береки Змиевского уезда, которые были настоящими великороссами, пошли так называемые «перевертни», т.е. смесь великороссов с малороссами. Говорят растягивая слова как великороссы носят свиту и шапку малоросса, волосы разбирают на боку, говорят по-великоросски, часто вставляя малоросские слова, например, «зранку», т.е. с утра, «згадав» - вспомнил, или наоборот: встречаешь в школе мальчика, одетого по-малороссийски, начинаешь говорить с ним, а он отвечает на великоросском языке» [6, с. 63, 64]. Подібна самоідентифікація зустрічалася також в Білокуракіному, Бахмутівці. У Новоайдарі називали їх «суржиками» [6, с. 367]. Таким чином тривале спільне проживання і тісні господарські зв'язки сприяли появі змішаних рис в таких етнічно-культурних елементах, як одяг, мова, традиції та інших, що відбивалося на етнічній самосвідомості.

Велике значення в збереженні етнічної самосвідомості мав фактор розселення – чисельність і компактність. У слободі Павлівка, заселеній українцями, оселилося 20 російських сімей, які, опинившись у меншості, змішалися з панівним українським населенням, перейняли звичаї й мову [3, с. 988].

Якщо етнічна група проживала компактно, в окремих селах, в цьому випадку спостерігалася більш стійка етнічна самосвідомість. У змішаних слободах, за збереження етнічної самосвідомості, а іноді й відособленості, українці та росіяни все більше зближувалися. Наприклад, в слободі Богданівка проживали й українці, й росіяни [3, 169]. Заснована слобода була українцями, потім сюди прийшли росіяни з Московської губернії. Церквою і поперечною вулицею Богданівка була розділена на дві частини: на північ від церкви жили українці, а на південь – росіяни. У слободі було два сільських старости – росіянин і українець. Всі громадські справи у них вирішувалися окремо, навіть в церкві вони ставали не разом, а так, як розташовувалися їх хати, – на північній стороні ставали українці, а на південній – росіяни. Між тим, шлюби між представниками обох етносів вже почали укладатися.

Таким чином, з одного боку, йшов об'єктивний процес зближення споріднених етносів, з іншого – спостерігалася певна стійкість українців і росіян в зміні етнічних ознак. Цей факт відзначався сучасниками досліджуваного періоду. «Вообще малоросс нелегко расстается со своими обычаями и заимствует чужое: «Лучше свое латане, ніж чуже хапане» - подмечает В. Семенов, описывая Малороссию» [13, с. 110].

Автори опису Старобільського повіту вважають, навпаки, що «русский устойчивее хохла: москаля хоть в розсолі вари, все він, стерво, москаль». Але у місцевих «москалів» помічається вже «вилуговування» національних особливостей, виробляється щось нейтральне, загальне [6, с. III].

Зіставний аналіз відповідних матеріалів не дає вагомих підстав для однозначних висновків щодо традиціоналістської «стійкості» того чи іншого (українського чи російського) етносу. Суперечка щодо більшої чи меншої стійкості більш доречна в плані теоретичних умовиводів, що ж стосується практичної сторони, то, як показано на попередніх сторінках розділу, ця «стійкість» залежала від багатьох чинників, серед яких етнічна приналежність далеко не завжди була визначальною.

Зміна національної самосвідомості залежала від багатьох об'єктивних чинників і показувала, перш за все, зміни в мові.

Спостерігалось взаємопроникнення говірок: українці намагалися говорити російською, а росіяни – українською. Чисто російська та українська мови майже ніде не зустрічалися, навіть в слободах з етнічно однорідним населенням. Наприклад, в слободі Ново-Астрахань, населеній українцями, мова являла собою суміш української та російської мов, в чому позначився вплив сусідніх сіл, населених росіянами. Прикладом мови слободи може служити звучання наступних прислів'їв: «Ні втисся, коханочка, як у мишку шило», «Між сороками по-сорочому, між воронами по вороньому, а між людьми – по людському» [6, с. 28, 367].

У Баранніковій слободі все населення говорило українською мовою «З домішкою «літературної» (російської – авт.) у осіб, говір яких представляв «ні те, ні се». Причинами «русизмів», за зауваженням авторів збірника, були: «солдатчина», відхід на заробітки в Донецькі краї, вплив школи, читання книг, служба в прислузі у багатих людей і ін. Місцеві прислів'я звучали наступним чином: «В торгу два дурня: один продає, другой купує», «У кого гроши – той и хороший». «Ламана літературна» (російська – авт.) проникала в українські народні пісні. «Пісні (в Шульзінці) абсолютно спотворені, співаються переважно солдатські пісні, козацькі донські, запозичені на заробітках» [6, с. 600, 804]. Жителі слободи Римарівка, українці, також ходили на заробітки до області Війська Донського через це «змінився говір та зовнішній вигляд». У слободі Попівка жителі говорили між собою українською, але з сусідами – росіянами говорили російською, через «часті з ними відносини» [6, с. 804, 83]. Особливо багато російських виразів зустрічалось у молодого покоління повіту, яке навчалось в школі, залучалось до товарно-грошових відносин, і у чоловіків частіше, ніж у жінок.

Офіційна влада намагалась прищепити в народному середовищі думку про українську мову, як про грубу, неотесану мову поганоосвіченої людини. Ця точка зору відбивалась і в деяких етнографічних дослідженнях даного періоду. Так, автор статті про Новопокров Старобільського повіту Харківської губернії пише, що помітне прагнення у жителів слободи «... вийти зі сфери неотесаності, грубості, властивих людям зовсім неосвіченим. Видно, що малороси не мають до своєї мови особливої любові, властивої мові рідній. При розмові з людиною більш-менш інтелігентною мужик намагається говорити літературною мовою» (6, с. 773, 774).

Проникнення української та російської мов у старобільських селян було взаємним, в російській мові відбувалася трансформація в бік української мови. Крім того, російські переселенці були уродженцями різних губерній, і їх мова містила діалектні особливості тих губерній, звідки вони були родом.

В цілому, в їх мові переважали південноруські говірки з помітним українським впливом [16, с. 25]. Наприклад, в слободі Бахмутівка і Райгородка, де проживали переселенці з середніх губерній Росії, особливо з Курської, Орловської та Воронежської, жителі-великороси говорили московською говіркою. Зустрічалися різні «неправильності»: замість «о» говорили «а»: «вада», «галава», «сабе», «табе» та інші місцеві яскраві особливості: чапля (цапля), тьветы (цветы), каво (кого), сабе (себе) и тощо [6, с. 559, 529].

Етнографи відзначають, що в слободі Большечерніговка говорили великоросійською мовою, але у весільному обряді зустрічалися пісні з «малоросійськими» словами. Причому, вживання українських слів в російськомовних текстах і навпаки досить часто виявлялося свого роду художнім засобом:

А што мы схотели,
То мы срабили
С муки пеляныцу
С девчины маладицу [6, с. 590].

В цілому, мовний пласт в Старобільському повіті в кінці XIX – початку XX ст. характеризується наступним чином. Чисто українська та російська мови майже не зустрічалися навіть в однонаціональних слободах. Жителі українських слобід вставляли російські слова, а росіяни – українські. Чисто говорили в селах лише одні старики. У слободах зі змішаним населенням, в яких переважали українці, російське населення українізувалося, а якщо чисельно переважали росіяни, українці спотворювали свою промову численними русизмами. Великий вплив на українців та росіян здійснював лексикон донецького козацтва. Дітям в школі прищеплювали російську мову. Українська і російська молодь вживала багато перекручених російських та іноземних слів. Говорили «прахтика» замість практика, «кунтузить» замість контузити, «липортует» замість рапортує, «финомозия» замість фізіономія та ін. Проте в цілому по Старобільському повіту, попри часто штучне насадження через адміністрацію, школу і літературу серед місцевого населення російської культури, перемагав процес природної асиміляції українською більшістю російської та інших етносів повіту. Встановлювалося двомовність: українська мова – в побуті, російську мову – в суспільному житті, як результат мовної політики царату.

У роки радянської влади двомовність через політику русифікації посилилася, причому сфера української мови все більш звужувалася. Визначити в Донбасі за мовною ознакою національність, в місцевості зі змішаним населенням, вже в 20-і рр. XX ст. було дуже важко. Документи Окружної комісії перепису 1926 р. показують, що її члени постійно коливалася, диференціюючи населення за мовою [4, ЛЛ. 136-136 об.]. Про це ж пише в своїх дослідженнях Л. Чижикова, підкреслюючи приблизність і навіть сумнівність визначення національного складу Східної України за Всесоюзним переписом 1926, 1959, 1970 рр. [17].

Сучасний дослідник мови на Луганщині Ю. Фесенко вважає, що: «Ймовірно, ще у перших переселенців й XVI – XVII ст. формувалося усвідомлення своєї несхожості з залишеними відповідно в Росії та Україні земляками ... Досі більшості «перевертнів» притаманне таке розуміння мови, яке за цілою низкою параметрів не збігається з теперішнім лінгвістичним членуванням східнослов'янського лексико-граматичного масиву на українську та російську» [16, с. 30]. Дійсно, зрізи обох мов зустрічаються на Донеччині у всьому багатстві. До теперішнього часу оформився мобільний лінгвістичний матеріал, який функціонує як в україномовному, так і в російськомовному середовищі. Показово, що тут в 1804 р. народився В. Даль, творець «Толкового словаря живого великоросского языка» і тут же в 1887 – 1899 рр. плідно трудився Б. Грінченко, автор «Словника української мови».

Про існування мовної ситуації в Донбасі влучно висловилося в 1984 р. М. Осипова, 1928 року народження, яка проживала в селі Сиротине Троїцького району: «Лучше нашего языка нема» [16, с. 16, 17]. Примітно, що одні й ті ж люди в селах Донбасу виконують як російські, так і українські пісні. Кожна пісня, українська або російська, займає своє місце в загальному репертуарі села. Зустрічаються також з'єднання українських і російських текстів в рамках одного твору, побутування різномовних текстів в межах одного населеного пункту. Це свідчить про відсутність

якоїсь непереборної перепони між ними та їх абсолютно вільне поєднання. Частівку подібного роду можна часто зустріти в репертуарі місцевих жителів:

Сыграй милый, на гармошке,
А я песенку спою,
Тебя милый я разважу,
А себя развеселю! [16, с. 22].

Таким чином у селян Старобільського повіту Харківської губернії в кінці XIX початку XX ст. формувався особливий культурний мовний пласт, який зберігався і в наступних поколіннях цього регіону. Філологи, що вивчають ці процеси сьогодні, частіше відзначають явище україно-російського культурного синтезу. Фахівець в області української фразеології В. Д. Ужченко пише: «Багато виразів східного регіону України вживаються на українській і російській мовах – особливо у великих промислових центрах» [15, с. 4].

В даний час українсько-російське мовне пограниччя поширене в Сумській, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях України, а також в Краснодарському, Ставропольському краях, Курській, Орловській, Брянській областях Росії.

Отже, поліетнічний характер населення Донбасу наприкінці XIX – початку XX ст. з одного боку відбивав склад населення, що колонізувало Південь України в XVI – першій половині XIX ст., а з іншого – поліетнічність аграрних і промислових міграцій до регіону, пов'язаних з розвитком капіталізму у пореформений період. В Донбасі цього періоду формувався особливий культурний мовний пласт, який зберігався і в наступних поколіннях донеччан. Спільність історичної долі, особливості поселенської структури, матеріальної й духовної культури сформували специфічний регіональний пласт етнічного симбіозу, основою якого є українсько-російська біетнічність. Основні соціокультурні характеристики, що склалися у цей період, зберегли своє значення і в подальшому розвитку, стали основою формування особливостей регіональної специфіки Донбасу.

Список використаної літератури

1. Бромлей Ю. Этнические процессы в современном мире / Ю. Бромлей // *Международная жизнь*. – 1987. – № 11. – С. 28-36 ; Bromley Yu. Etnicheskie protsessy v sovremennom mire / Yu. Bromley // *Mezhdunarodnaya zhizn*. – 1987. – № 11. – S. 28-36
2. Бромлей Ю. Этнос и этнография / Ю. Бромлей. – Москва : Наука, 1973. – 281 с. ; Bromley Yu. Etnos i etnografiya / Yu. Bromley. – Moskva : Nauka, 1973. – 281 s.
3. Вихрова Т. В. Национальные отношения в нашем крае (По материалам этнографического исследования Старобельского уезда Харьковской губернии XIX в.) / Т. В. Вихрова // *Краеведческие записки*. — Луганск, 1993. – Вып. 1. - С. 27-29 ; Vikhrova T. V. Natsionalnye otnosheniya v nashem krae (Po materialam etnograficheskogo issledovaniya Starobelskogo uезда Kharkovskoy gubernii XIX v.) / T. V. Vikhrova // *Kraevedcheskie zapiski*. — Lugansk, 1993. – Vyp. 1. - S. 27-29
4. Державний архів Луганської області. – Ф. Р. 243. – Оп. 1. – Спр. 991. – Л. 136-136 об. ; Derzhavnyi arkhiv Luhanskoï oblasti – F. R. 243. – Op. 1. – D. 991. – L. 136-136 ob.
5. Донбас в етнополітичному вимірі / кер. авт. кол. В. Котигоренко. – Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 584 с. ; Donbas v etnopolitychnomu vymiri / ker. avt. kol. V. Kotyhorenko. – Kyiv : IPiEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2014. – 584 s.
6. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / под ред. В. В. Иванова. – Харьков, 1898. – Т.1 : Очерки по этнографии края. - 1012 с. ; Zhizn i tvorchestvo krestyan Kharkovskoy gubernii / pod red. V. V. Ivanova. – Kharkov, 1898. – Т.1 : Ocherki po etnografii kraja. - 1012 s.

7. Кривицька О. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України / О. Кривицька. – Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 328 с. ; Kryvytska O. Demarkatsiini linii v etnopolitychnomu prostori Ukrainy / O. Kryvytska. – Kyiv : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 328 s.

8. Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. Нагорна. – Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. - 272 с. ; Nahorna L. Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan / L. Nahorna. – Kyiv : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. - 272 s.

9. Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине : (историко-этнографический очерк) / В. Наулко. – Киев : Наукова думка, 1975. – 276 с. ; Naulko V. Razvitie mezhetnicheskikh svyazey na Ukraine : (istoriko-etnograficheskii ocherk) / V. Naulko. – Kiev : Naukova dumka, 1975. – 276 s.

10. Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі / Н. Пашина // Політичний менеджмент. – 2005. – №1. – С. 24 – 34 ; Pashyna N. Etnomovnyi chynnyk politychnoi identychnosti v Donbasi / N. Pashyna // Politychnyi menedzhment. – 2005. – №1. – S. 24 – 34.

11. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год / под ред Н. А. Тройницкого. – Санкт-Петербург, 1904. – XIII. Екатеринославская губерния. – 234 с. ; Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897 god / pod red N.A. Troynitskogo. — Sankt-Peterburg, 1904. – XIII. Yekaterinoslavskaya guberniya. – 234 s.

12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 год / под ред Н. А. Тройницкого. – Санкт-Петербург, 1904. – XLVI. Харьковская губерния. – 226 с. ; Pervaya vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii. 1897 god / pod red N.A. Troynitskogo. – Sankt-Peterburg, 1904. – XLVI. Kharkovskaya guberniya. – 226 s

13. Россия. Полное географическое описание нашего отечества : Настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В. П. Семенова. — Санкт-Петербург, 1903. – Т. VII : Малороссия. – 518 с. ; Rossiya. Polnoe geograficheskoe opisanie nashego otechestva : Nastolnaya i dorozhnaya kniga dlya russkikh lyudey / pod red. V. P. Semenova. – Sankt-Peterburg, 1903. – Т. VII : Malorossiya. – 518 s.

14. Статистическое описание Области Войска Донского / сост. С. Номикосов. - Новочеркасск : Обл. правл. Войска Донского, 1884. – 762 с. ; Statisticheskoe opisanie Oblasti Voyska Donskogo / sost. S. Nomikosov. - Novocherkassk : Obl. pravl. Voyska Donskogo, 1884. – 762 s.

15. Ужченко В. Матеріали до фразеологічного словника східнослобожанських і степових говорок Донбасу / В. Ужченко. – Луганськ, 1993. – 112 с. ; Uzhchenko V. Materialy do frazeolohichnoho slovnyka skhidnoslobozhanskykh i stepovykh hovorok Donbasu / V. Uzhchenko. – Luhansk, 1993. – 112 s.

16. Фесенко Ю. О бытовании и собирании фольклора на Луганщине / Ю. Фесенко. – Луганск : Фиеста, 1993. – 68 с. ; Fesenko Yu. O bytovanii i sobiranii folklora na Luganshchine / Yu. Fesenko. – Lugansk : Fiesta, 1993. – 68 s.

17. Чижикова Л. Русско-украинские этнокультурные связи в южных районах Украины / Л. Чижикова // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины / отв. ред. Ю.В. Иванова. – Москва : Наука, 1979. – С. 12-73 ; Chizhikova L. Russko-ukrainskie etnokulturnye svyazi v yuzhnykh rayonakh Ukrainy / L. Chizhikova // Kulturno-bytovye protsessy na Yuge Ukrainy / отв. ред. Yu. V. Ivanova. - Moskva : Nauka, 1979. – S. 12-73

Стаття надійшла до редакції 08.12.2017 р.

N. Pashyna, M. Bulyk

**INTERETHNIC PROCESSES IN STAROBELSK COUNTY OF KHARKOV
PROVINCE AT THE END OF THE XIX AND AT THE BEGINNING OF
THE XX CENTURIES: ON THE EXAMPLE OF LANGUAGE**

Ethnic composition heterogeneity of migration flows at the end of the XIX and at the beginning of XX centuries resulted in formation of a variegated ethnic structure of Donbas population. This region became a frontier ethnic-contact zone of two East Slavic nations: Ukrainians and Russians. Complex interethnic processes took place here, which predetermined the specificity of social and cultural life of different population groups in the later period. A long-term cohabitation, close economic and cultural connections, processes of various Ukrainian and Russian population groups mixing exerted a strong influence on the formation of national self-awareness, development of common features of the language and culture.

The unique ethnographic research materials on the mode of life, customs and folklore of peasants of Starobelsk county of Kharkov province at the end of the XIX century under reduction of V. Ivanov let the author analyze interethnic relations, including language links in this region. It is stated in the article that the most active mutual assimilation of Russians and Ukrainians occurred in the mixed villages. A constant communication and interaction, language of teaching, administration, legal proceedings had produced a so-called surzhik. People of the mixed Ukrainian-Russian origin called themselves "turnskins" and "surzhiks"

The conclusion has been made that in Donbas of that period a specific cultural language layer was being formed and kept in the following generations of Donetsk inhabitants. Philologists, studying these processes today, often state this phenomenon as Ukrainian-Russian cultural synthesis.

Keywords: *ethnic-contact zone, interethnic processes, language layer, cultural synthesis.*

УДК 314.15: 323(564.3)

Е.В. Рябченко

**ОСОБЛИВОСТІ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
РЕСПУБЛІКИ КІПР**

Стаття розглядає питання адаптації національного законодавства Республіки Кіпр до загальноєвропейського у сфері контролю за міграційними рухами. Європеїзація міграційної політики Республіки Кіпр базується на принципах рівноправ'я та захисту прав людини. Оскільки мігранти на Кіпрі стали невід'ємною частиною суспільства йдеться про їх подальшу інтеграцію.

Ключові слова: *міграційна політика, європеїзація, дискримінація, права людини, мігранти, полікультурне суспільство.*

Наплив мігрантів з різних країн, які є представниками різних культур, релігій, менталітетів відіграв дуже важливу роль у сучасному суспільно-політичному житті Кіпру. У період з дев'яностих років двадцятого століття і до теперішнього часу з'являється все більше критичних досліджень на тему міграції, расизму та дискримінації, досліджень з питань міграції молоді, гендерного аспекту міграції. Ці дослідження стосуються зокрема питання участі мігрантів у громадському житті, перш за все виділяються структурні, інституційні та політичні перешкоди для їх рівноправної

участі у громадському житті Кіпру. Процес натуралізації робітників-мігрантів, порушення прав робітників, які працюють у якості прислуги, гендерний аспект та расова дискримінація, проблеми освіти та полікультурності, расизм – ця проблематика стала притаманною сучасному суспільному життю Республіки Кіпр.

Мета даної роботи розглянути особливості європеїзації міграційної політики Республіки Кіпр, проаналізувати з якими проблемами стикається невелика, частково окупована, острівна держава, яка має велику кількість іноземних мігрантів-робітників. Ці актуальні проблеми викликають великий інтерес кіпрських дослідників, серед яких найвідоміший є Н. Тріміклініотіс, а також К. Димітріу, П. Панделідіс та інші.

Вже у 1999 році кіпрський дослідник Н. Тріміклініотіс починає вивчати процес націоналізації тимчасових робітників або «іноземної» робочої сили на Кіпрі, у країні, що традиційно виступала країною походження мігрантів, перетворилася на таку, що приймає мігрантів. Якби робітникам-мігрантам було гарантовано ті самі умови працевлаштування та інші права, що їх мають робітники-кіпріоти, то це поширилось би на колективні угоди та схеми соціального забезпечення. Як було узгоджено у трьохсторонньому договорі, робітники-мігранти мають такі ж права на працевлаштування, що й кіпріоти. Виникло, однак, декілька проблем у розумінні цієї угоди. Нестача належної законодавчої бази для вирішення вірогідних проблем, а також велика кількість внесених змін стали результатом того, що рішення приймалися із поспішністю через тиск засобів масової інформації, а часом і популістів. Підіймається питання про права на громадянство для мігрантів, а також критикується помилкове недооцінювання важливості набуття громадянства мігрантами, що давно проживають на території країни. [1]

Кіпр занадто малий, щоб поглинути велику кількість іноземних робітників, також є частково окупованою країною, яка підтримує демографічний баланс, але це соціальна проблема, яка може бути вирішена на основі інтеграції мультикультурної суспільної політики.

Стаття 28 (1) Конституції Республіки Кіпр говорить: "Всі люди рівні перед законом, судом і мають право на рівний захист і лікування». Крім того, стаття 28 (2) Конституції Кіпру гарантує здійснення економічних, соціальних і культурних прав усіх осіб і передбачає, що кожна людина користується всіма правами і свободами, передбаченими Конституцією, без будь-якої прямої або непрямої дискримінації щодо будь-якої особи іншої раси, релігії, мови, статі, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, народження, кольору шкіри, соціального класу або якоїсь іншої причини, якщо Конституція сама не передбачає її. Стаття 11 Конституції передбачає затримання іноземців з метою депортації або екстрадиції. Всі статті, що стосуються прав людини, що містяться в Розділі II Конституції Республіки Кіпр (Статті 6-35), а також прав, передбачених Європейською Конвенцією про захист прав людини, мають здійснюватися таким чином, щоб не тягнути за собою дискримінації. Принцип рівності і заборона дискримінації - є частиною Статті 28.

У Розділі II Конституції Республіки Кіпр перераховані "Основні права і свободи», включаючи дослівне і в деяких випадках розширення прав і свобод, що захищаються Європейською конвенцією про захист прав людини і основних свобод. Основні права і свободи Частини II Конституції чітко гарантовані, щоб "всіх" або "всіх інших осіб" або "кожного окремо" без відмінностей чи диференціації між громадянами і негромадянами республіки, або між громадянами Республіки, що належать грецькій або турецькій громаді.

Стаття 30 Розділу II Конституції гарантує право на оскарження перед судом в якості одного з основних прав і свобод. Стаття 32 говорить, що ніщо в Частині II Конституції не виключає можливості Республіки регулювати законом будь-яке

питання, що відноситься до іноземців, відповідно до норм міжнародного права. Без ігнорування того факту, що принцип рівності і недискримінації слід застосовувати, згідно з частиною Конституції, яка має справу з правами людини в повній мірі для тих, хто не є громадянами. У всякому разі, міжнародні конвенції, ратифіковані Республікою включають положення, що гарантують права для всіх, незалежно від етнічної чи "расової" або етнічного походження, а також незалежно від того, чи є вони громадянами або іммігрантами, або іноземцями.

Дванадцятий протокол Конвенції про Захист прав людини і основних свобод, ратифікованої Урядом Республіки Кіпр 04.19.2002, і доручення до національного законодавства в якості закону 13 (III) 2002 року, міститься в Статті 1 про загальну заборону дискримінації: "здійснення будь-якого права, наданого законом для протидії дискримінації за будь-якою ознакою, наприклад за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, приналежністю до національних меншин, за майновим станом або за іншою ознакою". Цей закон набув чинності 1 грудня 2002 року.

Конвенція про Протидію дискримінації в галузі праці та зайнятості (МОП № III) 362 UNTS 31, ратифікована і включена в якості закону 3/1968, забороняє в статті 1 (а), будь-яке розрізнення, виняток або перевагу, що робиться за ознакою раси, кольору шкіри, статі, релігії, політичних переконань, національного походження чи соціального походження, що призводить до ліквідації або скорочення рівних можливостей чи поведження в галузі зайнятості або в процесі роботи."

Кіпр ратифікував ряд інших міжнародних договорів з прав людини та інших конкретних прав на освіту біженців, прав трудящих-мігрантів (Конвенція МОП 143), інвалідів (Договір МОП 159) і осіб без громадянства. З прийняттям Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, а також подальшими змінами і доповненнями (Закон (III) / 92 і Закон 28 (III) / 99 створені відповідно до рекомендації Комітету з ліквідації расової дискримінації, ряд злочинів, пов'язаних з боротьбою проти расизму і нетерпимості. Що стосується антидискримінаційних законів в сфері зайнятості, є загальне положення, яке робить звільнення за такими ознаками, як "раса, колір шкіри, сімейний стан, релігії, політичні переконання, національне чи соціального походження" - несправедливим і, отже, незаконним, відповідно до Закону про зайнятість, з поправками (Закон 24/76).

До 1 травня 2004 року, до вступу Республіки Кіпр до Європейського Союзу, не було ніякого всеосяжного антидискримінаційного законодавства, як зазначено у другій доповіді ЄКРН на Кіпрі (2001). В доповіді Європейської комісії (2002), під назвою «3 питання про права людини і захист меншин» зазначено, що Кіпр «продовжує поважати» права і свободи людини, та дотримується шляху, який має привести до перемоги в боротьбі з дискримінацією. Республіка зобов'язалася застосовувати Керівництво до її вступу в ЄС і в той же час з відповідним законодавством не включати директиви ЄС по боротьбі з дискримінацією шляхом введення нової всеосяжної законодавчої бази.

Закон про Громадянство, згідно з прийнятою у 1960 році Конституцією та Актом про Громадянство Республіки Кіпр, має дуже вузьку сферу застосування та не дозволяє набуття громадянства в інший спосіб, ніж через народження або шлюб. Таким чином, жінки іноземного походження, одружені з чоловіками кіпріотами, через один рік по одруженню набувають статусу «резидента» – у певному розумінні другосортного громадянина, що не є повним громадянином, а лише «напівгромадянином». Вони можуть подавати заяву на набуття громадянства, хоча їх діти мають право на громадянство. Іноземцям некіпрського походження, які працюють на Кіпрі, необхідно чекати десять років, щоб мати право на подання клопотання на набуття громадянства, і

навіть тоді це право їм не гарантовано, а залишається прерогативою Ради Міністрів. Подвійне громадянство не заборонене на Кіпрі, але це не стає в нагоді, коли торкається набуття саме кіпрського громадянства [2].

Кіпрські високопосадовці не вважали за потрібне надавати мігрантам громадянство, тому що ті розглядалися як «тимчасові мешканці» та були частиною «перехідного періоду» євроінтеграції. Той факт, що кіпрська проблема, яка вже більше 42 років турбує кіпрське суспільство, яке прагне справедливості та відновлення територіальної цілісності після військового вторгнення Туреччини, залишається невирішеною та вважається «національним пріоритетом», впливає на небажання кіпрських посадовців змінити демографічну ситуацію, надавши громадянство жителям некіпрського походження. Погляди політичних партій Республіки різняться від «прагматичного», коли робітники мігранти вважаються тимчасовими безробітними у пошуках роботи, до думки, що їх взагалі тут не мало бути ніколи.

Необхідно також розглядати ще два додаткових фактори: роль держави та її політика щодо мігрантів та питання расової дискримінації не тільки як ідеології, але й як кіпрської дійсності. Посадовці головних політичних партій докладали мало зусиль до поліпшення прав мігрантів. Насправді ця політика змін щодо надання «іноземним» робітникам дозволу на проживання з самого початку була розрахована як тимчасове явище. Покращення прав мігрантів розглядалося як заохочення їх залишитися на довший термін.

Кіпрські дослідники П. Трімклініютіс та П. Пантелідес говорять про «дискримінаційні обрії Кіпру», зосереджуючись на етнічній дискримінації на ринку праці. Вони зазначають, що всупереч різноманітним програмним документам, чинним постановам та законам, що гарантують рівноправне відношення незалежно від етнічної, расової або іншої приналежності, існує вагоме свідчення того що в обох цих сферах, як і в інших, існують значні відхилення у ставленні до груп мігрантів та осіб іншого етнічного походження. Треба зазначити, що існує мало досліджень щодо дискримінації на Кіпрі, але з тих небагатьох свідчень що існують (офіційні доклади та незалежні дослідження) можна зробити висновок, що мають місце численні випадки дискримінації. Отже, виникають сприятливі обставини для подальшого вивчення тих механізмів та прихованих причин, що призводять до виникнення дискримінації. На сьогоднішній день на Кіпрі, згідно з фактичним поділом острова у 1974 році, головними об'єктами расового зловживання, насильства та дискримінації, одним словом расизму, стають так звані «підлеглі мігранти» (тобто мігрантами-робітниками з південно-східної Азії, середньо-східної та східної Європи) [3].

Першу спробу аналізу дотримання прав мігрантів на Кіпрі було зроблено через дослідження для політики в галузі зайнятості робітників-мігрантів в Інтерколледжі у 2002 році (зараз Університет Нікосії), у якому зазначається, що інституційним структурам у галузі зайнятості робітників-мігрантів притаманні риси дискримінації. У дослідженнях не говориться прямо про дискримінацію робітників-мігрантів, а навпаки йдеться про вірогідний негативний вплив присутності робітників-мігрантів на рівень заробітної платні та можливості працевлаштування для місцевих робітників. Це відповідає поширеній думці про те, що присутність робітників-мігрантів є проблематичною та шкодить кіпрському суспільству. Переконливі докази щодо дискримінації робітників мігрантів у різних формах надаються профспілковим рухом та Ініціативною Групою підтримки мігрантів. У праці стверджується, що необхідно проводити подальші дослідження для того, щоб довести на практиці ступінь та форми дискримінації робітників мігрантів на кіпрському ринку праці. На даний момент ще не були досліджені ролі роботодавців та профспілок у процесі переговорів щодо умов праці та заробітної платні робітників мігрантів з метою визначення причини

структурної дискримінації. В той же час, дослідження системи освіти показує, що освітня система Кіпру, перш за все сконцентрована на інтересах греко-кіпріотів, і це породжує модель дискримінаційного ставлення до мігрантів через застарілу етнічно відокремлену систему освіти, незважаючи на зусилля до впровадження багатонаціональних елементів на місцевому рівні [4].

Проблеми гендерних питань та питань міграції у південній Європі стали нещодавно предметом дискусії у літературі, де є посилання на Кіпр [5].

Питання гендерної міграції, питання порушення прав робітників та прав домашньої прислуги, зокрема вихідців з південно-східної Азії, чи то як загальне питання участі жінок-мігрантів у суспільному житті, вигнання та расова дискримінація жінок набуває специфічних форм та має свої власні особливості. Очевидно, що хоча багато жінок намагаються встановити гендерну рівність, андроцентрична оцінка прибутковості, на відміну від недоплати чи, у кращому разі, малопродуктивної праці створює гендерну нерівність на расовому рівні [6].

Кіпр може спиратися на ліберальні режими, як і по всій Європі, де ставлять акцент на необхідності заохочення громад мігрантів і меншин належати до більш широкої спільноти, і визнавати їх традиції і культуру за допомогою культурних прав і полікультурної освіти. Вона передбачає зміщення цілей міграційної політики в напрямі толерантності, етнічного та культурного плюралізму у відкритому, багатонаціональному і демократичному Кіпрі.

ЄС створив порівняльно-дослідницький проект з предмету інституційної расової дискримінації та політики расизму, що має на меті дослідити, яке положення в суспільстві мають мігранти. Метою цього специфічного комплексу робіт було визначення та аналіз моделей та механізмів інституційної, прийнятої за належне дискримінації на місцевих ринках праці та освіти на Кіпрі, разом з іншими європейськими країнами. Комплекс робіт, що базується на дослідженні, проведеному протягом 2004 року, показав очевидну наявність расової або етнічної дискримінації в сфері зайнятості та на робочому місці, як у державних, так і в приватних установах. У дослідженні проаналізовано «рівні, прояв та ступені расової дискримінації» та обґрунтовано «структурну або систематичну дискримінацію», виявлену через інтерв'ю та доповіді емпіричного дослідження. На Кіпрі було проведено 20 експертних інтерв'ю з представниками різноманітних організацій (НУО), журналістами, адвокатами, депутатами та письменниками. Одним з запитань було те, в яких сферах життя мігранти та їхні діти найвірогідніше стикаються з дискримінацією [7].

Коли експертів попросили описати типові приклади дискримінації, більшість з них погодилася з тим, що одним з основних є питання надмірною експлуатації мігрантів на роботі. Інші посилаються на дискримінацію, що відбувається з питань, пов'язаних з їхнім статусом перебування (видачею, продовженням віз, депортацією та ін.). Деякі експерти посилаються зокрема на підхід до домашньої прислуги, ставлення до якої – як до нижчих істот.

Отже, цілий комплекс робіт було присвячено тому як, власне, мігранти розуміють ставлення кіпрського суспільства до них, як вони сприймають расизм і дискримінацію, їх почуття належності та потенціал до багатокультурного громадянства. Питання громадянства внутрішньо пов'язане і з поняттям «приналежності», і з так званім правовим статусом, іншими словами – деякий зв'язок з державою. Деякі з мігрантів пов'язували свої надії на більш толерантне суспільство і багатокультурне громадянство з приєднанням змін, що пов'язані з надією на те, що Кіпр буде нормальною європейською країною, яка буде приймати іноземців, що приїждять до неї. Мігранти, що знаходяться на Кіпрі протягом кількох років, хочуть здобути громадянство, а ті, хто не мають його, як правовий статус, незважаючи на те, що жили на Кіпрі протягом

десятиліть (деякі з них доведені до злиднів), знаходять дуже болючим досвід проходження Департаменту міграції та населення Республіки Кіпр. Дослідження також показало, що деякі мігранти набули почуття реалізму, а не ілюзій, що підтримують різницю між формальним громадянством і істинним соціальним громадянством, в сенсі приналежності, прийняття і визнання в якості рівноправних членів суспільства.

В історичному становленні на Кіпрі домінують етнічні відносини між двома конституційно визнаними громадами: греками-кіпріотами та турками-кіпріотами; та роль зовнішніх сил, що також відображено у програмах наукових досліджень Кіпру. Як результат, це якимось чином призвело до нехтування ініціюванням досліджень з інших питань, пов'язаних з громадянською активністю, бо всі вони були так чи інакше включені до «національного питання», де акцент було зроблено на вивчення відносин між двома громадами, або на спостереження за відношенням менш численних меншин. Система квот участі двох найбільших кіпрських громад в усіх сферах суспільного життя також передбачена в Конституції. Парламентські місця розподіляються по конституції на 70% до 30% між грецькою і турецькою громадами [8].

У 1963 році, після пропозиції греків-кіпріотів про внесення поправок до Конституції, турки-кіпріоти вийшли з уряду. З тих пір керування республікою належало греко-кіпріотам. Протистояння між етнічними громадами тривало до 1967 року. У 1964 році Верховний суд постановив, що функціонування уряду повинно продовжуватися на основі «доктрини необхідності», незважаючи на конституційні недоліки, створені самоусуненням від керівництва турками-кіпріотами. Певним бар'єром для розвитку відкритих і демократичних дебатів є притаманне кіпрському суспільству протекціонізм і кумівство.

На питання про політичні права мігрантів, кіпрські політики залишаються більш-менш в позиції заперечення. Кіпр нагадує інші європейські країни в тому, що частка негромадян продовжує зростати, навіть коли офіційний дискурс уряду був налаштований проти міграції і навіть там, де держави заперечують, як Німеччина протягом багатьох років, що вони є «країнами міграції». Згідно з пропозицією вирішити проблему Кіпру завдяки плану ООН, очевидно, що увагу було зосереджено на політичній проблемі.

Як і в інших південно-європейських країнах, які в минулому були експортерами мігрантів, перетворення на імпортера мігрантів досі не сприяло покращенню участі мігрантів і зміні ставлення до них. Південно-європейські держави, що діють як «прикордонники» Європи, можуть ввести суворі та неадекватні режими, проте ці держави не просто з органів «Фортеця Європи». Кіпр дуже наочно відображає цю історію. Мета політики громадянства з посиленням цивільних і соціальних прав є, мабуть, в тому, аби надати найбільш важливого значення проблемі соціальної модернізації кіпрського суспільства. Потреба в політиці толерантності відкрила б усі аспекти соціальної ідентичності, включаючи клас, стать, етнічну приналежність та інші деякі міжнародні ідентичності, у тому числі «європейськість», що є більш очевидною сьогодні, ніж раніше.

Кіпр уже пройшов «перший етап» відповідно до Конвенції Ради Європи про участь іноземців у місцевому житті. Мова йде про триступеневу схему, при якій перший етап є рівним правом на свободу вираження поглядів, зібрань і асоціацій; другий етап включає в себе два консультативних органа іноземних громадян на місцевому рівні і третій етап – участь у місцевих виборах. Що стосується «якості багатокультурної демократії», можна сказати, що це залишається на слабозрозумілому рівні, хоча Конституція гарантує політичні, а також соціальні та економічні права. Дослідження в області громадянської активності мігрантів, необхідні для розширення демократичної участі до уразливих груп у суспільстві і розвитку відносин округу з

місцевими політичними процесами; в іншому випадку більшість мігрантів, ймовірно, залишаться маргінальними в суспільстві [9].

Як зазначила у 2008 у своєму інтерв'ю Голова Департаменту з питань реєстрації населення та міграції п. Анна Шакаллі році, вступивши до Європейського Союзу Кіпр став ще привабливішим для нелегальних мігрантів з країн з низьким рівнем життя. Нелегальні мігранти, які приїждять до вільного Кіпру в основному через Туреччину та окуповану територію на північній частині острова. У своїх зусиллях залишитись на Кіпрі нелегальні мігранти часто користуються різними схемами:

- а) подають клопотання про надання притулку, навіть якщо це не виправдано.
- б) беруть шлюб з громадянами Кіпру або інших держав-членів ЄС.

Проблеми, створювані великою кількістю нелегальних мігрантів на Кіпрі, вимагають рішення, що складаються з:

- а) посилення контролю зеленої лінії і буферної зони;
- б) обговорення проблеми в Європейському Союзі, щоб натиснути на Туреччину для виконання своїх зобов'язань як країни-кандидата, і вжити заходів, щоб покласти край використанню такого геополітичного феномена як територія окупованого Кіпру для переміщення нелегальних мігрантів;

в) будівництво нових місць утримання під вартою, з тим, щоб процедура арешту і затримання нелегальних іммігрантів з метою їх репатріації була більш ефективною. Особливою проблемою є незаконне працевлаштування іноземців кіпрськими роботодавцями. Якби не було ніяких нелегальних роботодавців, то не було б нелегальних працівників. Нелегальна зайнятість іноземців має багато негативних наслідків, що негативно впливають на ринок праці і підсилюють недобросовісну конкуренцію [10].

Отже, приплив великої кількості мігрантів на Кіпр має важливі наслідки в багатьох областях. Для адекватного урегулювання проблем, пов'язаних з інтеграцією мігрантів, Республіка Кіпр адаптувала національне законодавство до загальноєвропейського. При цьому держава керувалася принципами рівноправ'я, дотримання прав і свобод усіх категорій громадян. Однією з переваг у працевлаштуванні іноземних працівників у сфері зайнятості Кіпру є збільшення ВВП економіки Кіпру, бо, по-перше, мігранти є споживачами і сприяють підвищенню споживання. Хоча їх основна мета заощадження, що означає обмежене споживання, та направлення своїх доходів на батьківщину. Однак, мігранти не займають робочі місця, які могли б бути у кіпрських робочих. Багато з цих робочих місць є вакантними або тому, що робітники-кіпріоти не хочуть цього, або тому, що плата дуже низька і не задовольняє їх. Витрати на виробництво за рахунок використання масової і дешевої робочої сили, зменшуються в багатьох секторах виробництва. Вартість значно знижується, головним чином, в сільському господарстві, в будівництві, в туристичній індустрії, та інш. Крім цього, якщо врахувати, що мігрантам потрібно досить грошей, щоб відновитися на роботі за місцем проживання, то стає ясно, що вони обирають повернення на нелегальний ринок праці, таким чином, продовжує збільшуватися число нелегальних мігрантів.

Таким чином, Республіка Кіпр має на меті забезпечити і гарантувати ці права для кожного члена свого суспільства, без шкоди ні в якому разі. Зростання чисельності іноземців, які шукають роботу на Кіпрі в останні роки, дало цілковито зрозуміти, що інтеграція та міграція розширення прав мають важливе значення. Для того щоб вирішувати проблеми, створені міграційними потоками, Кіпр висуває нову міграційну політику, яка включає певну інтеграційну політику і спрямована на усвідомлення того, що інтеграція в будь-якому випадку не повинна зачіпати права місцевого населення.

Навпаки, якщо Республіка Кіпр не зможе забезпечити людські, трудові і соціальні права мігрантів, вони будуть притягнуті до експлуатації та соціальної ізоляції.

Список використаної літератури

1 Trimikliniotis N. Racism and New Migration to Cyprus: The Racialisation of Migrant Workers. [Electronic resource] / N. Trimikliniotis // Into the Margins: Exclusion and Migration in Southern Europe / ed. by F. Anthias, G. Lazarides. - Aldershot : Ashgate, 1999. – Mode of Access : <http://www.red-network.eu/resources/toolip/doc/2011/11/16/nt-racialisation-of-migrant-workers-in-cyprus.pdf>

2. Dervish S. Can The European Union Build A Bridge Over Troubled Waters? An Analysis of the Politicised and Depoliticised Legal Approach between the European Union and Cyprus [Electronic resource] : Doctoral thesis / S. Dervish, – Mode of Access : <http://westminsterresearch.wmin.ac.uk/17880/>

3. Trimikliniotis N. The european dilemma: institutional patterns and the politics of “racial” discrimination [Electronic resource] / N. Trimikliniotis, P. Pantelides. – Mode of Access : http://symfilios.org/wp-content/uploads/2013/04/WP1.Cyprus_-_MAPPING-DISCRIMINATORY-LANDSCAPES-%CE%99%CE%9D-CYPRUS-ETHNIC-DISCRIMINATION-IN-THE-LABOUR-MARKET-AND-EDUCATION.pdf

4. Trimikliniotis N. Active Civic Participation of Immigrants in Cyprus [Electronic resource] / N. Trimikliniotis, C. Demetriou. – Mode of Access : <http://www.politis-europe.uni-oldenburg.de/download/Cyprus.pdf>

5. Policy Recommendations for Cyprus’ Integration Policy with regards to female migrant domestic workers [Electronic resource] : Part A / Mediterranean Institute of Gender Studies. – Mode of Access : (http://www.medinstgenderstudies.org/wp-content/uploads/domestic_workers_Policy_Recommendations_for_Cyprus.pdf)

6. Gregoriou Z. Context Analysis and Methodology Review Report (WP2). Cyprus [Electronic resource] / Z. Gregoriou, S. Michael. – Mode of Access : <http://www.gemic.eu/wp-content/uploads/2009/04/cyprus-wp2.pdf>

7. Trimikliniotis N. Tolerance and Cultural Diversity Discourses in Cyprus [Electronic resource] / N. Trimikliniotis, C. Demetriou. - Mode of Access : <http://symfilios.org/wp-content/uploads/2013/03/Tolerance-and-Cultural-Diversity.pdf>

8. The Constitution of the Republic of Cyprus [Electronic resource] / Mode of Access : [http://www.presidency.gov.cy/presidency/presidency.nsf/all/1003AEDD83EED9C7C225756F0023C6AD/\\$file/CY_Constitution.pdf](http://www.presidency.gov.cy/presidency/presidency.nsf/all/1003AEDD83EED9C7C225756F0023C6AD/$file/CY_Constitution.pdf)

9. Trimikliniotis N. Tolerance and Cultural Diversity Discourses in Cyprus [Electronic resource] / N. Trimikliniotis, C. Demetriou. - Mode of Access : http://cadmus.eui.eu/bitstream/handle/1814/19789/ACCEPT_2011_01_WP1_background_report_Cyprus.pdf?sequence=1

10. Σιακαλλή Α. Μετανάστευση στην Κύπρο [Ηλεκτρονική πηγή] / Α. Σιακαλλή // Σύγχρονη Άποψη. - Τρόπος Πρόσβασης : <http://magazine.apopsi.com.cy/2008/07/310>

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

E. Riabchenko

PECULIARITIES OF THE EUROPEANIZATION OF THE MIGRATION POLICY OF THE REPUBLIC OF CYPRUS

The article sets out to examine the peculiarity of Europeanization of migration policy of the Republic of Cyprus. The problems of integration of migrant or “foreign” labourers in Cyprus, a country traditionally exporting migrants but recently transformed into one of hosting migrants. It examines the role of employers and trade unions in the aspect of the integration of migrants into a Cypriot society. It is mentioned that Cyprus has already passed the “first phase” of the Convention on the Participation of Foreigners in Local Life of the Council of Europe. This is a three-stage scheme, in which the first stage is given to the

freedom of expression of views, right for assemblies and associations. The second stage foresees the activity of two advisory bodies for foreign citizens at the local level, and the third stage considers participation in local elections. As far as the "quality of multicultural democracy" is concerned, it can be said that it remains at a less developed level, but the Constitution guarantees political, social and economic rights.

The paper aims at exploring the frames and themes of tolerance and intolerance dominant in the Cypriot context, using the desk research method to study the diversity challenges of various time periods and the main groups affected by intolerance. It was mentioned the integration of the Republic of Cyprus to the European Union demanded according changes of the national legislation, thus Europeanization of the migration policy led to the increasing of the number of migrant, and their further integration to the Cypriot society. Joining the European Union, Cyprus has become even more attractive to illegal migrants from the countries with low income of population. Illegal migrants arrive to the Republic of Cyprus, mainly through Turkey and the occupied territory on the northern part of the island. But it should be mentioned that the principles of equality and non-discrimination remain basic. Thus, the Republic of Cyprus aims to ensure and guarantee these rights for every member of their society. Increasing number of foreigners recently seeking for the work in Cyprus has made it entirely clear that the problem of integration of migration is important. In order to solve the problems created by migratory flows, Cyprus introduces a new migration policy that includes some integration policy and aims to realize that integration in any case should not affect the rights of the local population. At the same time, if the Republic of Cyprus is not able to secure the human, labor and social rights of migrants, they will be brought to exploitation and social isolation.

Key words: *migration policy, Europeanization, discrimination, human rights, migrants, multicultural society.*

УДК 321.013(477)

О.І. Сабура

«ДНР» ТА «ЛНР» У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ: ПОШУК ТЕРМІНОЛОГІЇ

Ця стаття спрямована на пошук адекватної наукової термінології для позначення утворень на частині окупованих Російською Федерацією територіях України, відомих як так звані Донецька та Луганська «народні республіки» («ДНР» та «ЛНР»). У дослідженні дається характеристика держави як утворення, існування якого визначається не міжнародним визнанням, а головним чином – наявністю необхідних державних інститутів та їх успішним функціонуванням. Цей підхід базується на основі визначення М. Вебера, згідно з яким державою вважається людська спільнота, яка успішно претендує на монополію легітимного застосування сили в межах певної території.

У роботі ключове значення у конституюванні держави займають такі елементи державного будівництва як потенціал держави, політичне врегулювання та суспільні очікування. Останні характеризують наявні інститути та їх спроможність надавати послуги населенню. На основі окресленого інституціонального підходу зроблено пошук відповідної термінології у науковій літературі стосовно утворень, які декларують претензії на державність, однак не мають міжнародного визнання. Серед понять, які потенційно можна застосовувати для позначення «ДНР» та «ЛНР» виділено такі: «де-факто держава», «квазі-держава», «псевдо-держава», «державоподібне

утворення», «держава, яка заперечується», «невизнана держава», «держава в державі».

Виявлено, що в науковій літературі на сьогоднішній день термінологія щодо визначення утворень, які претендують на державність є доволі розмитою. Головною невизначеністю є те, що різні концепти часто накладаються один на одного. Застосування розглянутих у статті термінів можливе при дослідженні «ДНР» та «ЛНР», однак вони не дають концептуальної ясності і не вирішують проблеми термінологічної невизначеності. Таким чином робиться наголос на необхідності подальшого емпіричного дослідження задля з'ясування функціональної сутності так званих «республік», що дасть можливість знайти новий термін або обрати з наявних той, що повністю розкриватиме природу згаданих утворень.

Ключові слова: «ДНР», «ЛНР», держава, державне будівництво, «де-факто держава», «квазі-держава», «псевдо-держава», «державоподібне утворення», «держава, яка заперечується», «невизнана держава», «держава в державі».

Існування так званих «Донецької» та «Луганської» «народних республік» на окупованих Російською Федерацією частинах відповідних українських областей характеризується термінологічною невизначеністю щодо позначення цих утворень. З одного боку можна спостерігати боротьбу у сфері медіа різних дискурсів, зокрема державності та її відсутності у так званих «ДНР» та «ЛНР». Ця ж боротьба щодо назви та природи цих утворень простежується на дипломатичній арені та у повсякденній риториці міжнародних організацій, державних органів Росії, України та інших країн. З іншого боку подібна невизначеність щодо позначення «ДНР» та «ЛНР» присутня і в професійній суспільствознавчій літературі. Політичне та суспільне значення самого терміну який би позначав згадані «республіки» є викликом та своєрідним запитом для сучасної політології. Остання має внести концептуальну ясність до питання природи «ДНР» та «ЛНР». Тому вироблення обґрунтованої з точки зору соціальних наук термінології для характеристики згаданих утворень сьогодні є важливим.

З початку військового вторгнення Російської Федерації до України у 2014 році перша позиціонує через медіа та офіційну дипломатію утворення на окупованій частині українського Донбасу як молоді республіки. До того ж, Росія намагається надати певної міжнародної суб'єктності «ДНР» та «ЛНР» шляхом долучення очільників адміністрацій цих утворень до Мінського переговорного процесу, намаганнями зробити їх офіційною стороною конфлікту та посадити за стіл переговорів з Києвом. В той же час РФ як і жодна інша держава не визнала ці утворення у якості держав. Виходячи з вище зазначеного, **метою** статті є пошук адекватної наукової термінології, яка повною мірою характеризує феномен «ДНР» та «ЛНР». Для цього визначаються поняття та критерії державності, а також з'ясовуються наявні в науковій літературі терміни для позначення утворень з претензіями на державність, які не мають міжнародного визнання.

Виходячи з позицій методологічного націоналізму, національна держава є природною соціальною і політичною формою сучасного світу [14]. Сьогодні держава є головним інституційним та організаційним утворенням, що здійснює політичну владу. В теорії, вона являє собою організаційну структуру і стабільний набір інституцій, які регулюють політичну, економічну та соціальну участь в межах певної території. Однак на практиці держави несхожі одна на одну, вони не організуються навколо однакових принципів, законів та норм.

Визнання певного утворення державою іншими країнами робить його повноцінним суб'єктом на міжнародній арені. Однак дискусійним є те чи можна вважати міжнародне визнання головним критерієм державності. Це питання є вододілом у двох підходах до визначення державності у міжнародному праві:

конститутивному та декларативному. Згідно з першим, без міжнародного визнання певне утворення не може вважатися державою. За декларативним підходом існування держави не залежить від міжнародного визнання, будучи лише питанням факту, а «визнання держави вже передбачає її існування» [6, с.147]. Своєрідним фундаментом цього підходу є «Конвенція Монтевідео про права та обов'язки держав» від 1933 року, у якій вказані такі критерії державності: а) постійне населення; б) визначена територія; в) уряд; г) здатність вступати у зносини з іншими державами [2, с. 414 – 418]. Останній підхід є на сьогоднішній день домінуючим у науковій літературі. Опираючись на нього, можна говорити, що державність певного утворення має визначатися саме його інституційною спроможністю. На ній базується так званий інституційний підхід до визначення державності, який слід розглянути детальніше.

Згідно з Максом Вебером, державою є людська спільнота, яка успішно претендує на монополію легітимного застосування сили в межах певної території. До нашого часу на основі цього класичного визначення поняття держави значно вдосконалилося та розширилося. Процес виникнення держав або ж державне будівництво слід розуміти як ендогенний процес створення державних інститутів, здатних ефективно реалізовувати їх базові функції.

Виникнення самого поняття державного будівництва, який описує конструювання функціонуючих держав пов'язують з іменем Чарльза Тіллі. В основі його концепції лежить логіка того, що війни породжують держави [15, с. 110 – 140]. В рамках цієї логіки державне будівництво є процесом, який виник в умовах потреби у централізованих адміністративних структурах, які б організовували військову машину. Для функціонування цієї машини критично важливим елементом є акумуляція коштів, що є можливим тільки в умовах лояльності населення та його бажання платити податки в обмін безпеку та організацію суспільних послуг. Згідно з інституційним підходом, виділяються три критичні складові, які лежать в основі державного будівництва: політичне врегулювання, потенціал держави, суспільні очікування. Задля пояснення сутнісних властивостей держави варто детальніше розглянути ці елементи.

Політичне врегулювання апелює до того, як через домовленість щодо правил політичної участі встановлюється баланс влади між елітами та врегульовується політична боротьба [12, с. 31]. Воно формує правила політичного, соціального та економічного обміну, які можуть закріплюватись у певному договорі, а оптимально – у конституції [12, с. 42]. Потенціал держави зводиться головним чином до можливості виконання так званих функцій виживання. Для цього держава має посилювати свій потенціал в першу чергу в таких сферах як безпека, дохід та законність. Тобто вона має бути здатною контролювати (а в ідеалі – монополізувати) використання сили, збирати кошти на стійкій основі (головним чином через податки), та керувати через закони. Гарантія безпеки з боку держави сприяє посиленню її легітимності, так як у цьому випадку населення сприймає її як захисника. Загалом, безпека і податки є критично важливими для виживання державних інститутів. Під суспільними очікуваннями мається на увазі здатність держави виконувати ключові функції, яких вимагає населення. До них зокрема відносять соціальне забезпечення, покращення інфраструктури, поліцейські та інші функції [13, с. 8 – 10]. Слід зазначити, що навіть держави репресивного характеру намагаються відповідати певним очікуванням населення для того, щоб не стимулювати протестні настрої. Також передбачається, що суспільні очікування мають бути «почутими» владою [12, с. 30], а в разі невідповідності дій влади мають існувати механізми підзвітності, ключовим з яких є вибори.

Розгляд використовуваних у політичній науці термінів для позначення утворень, що претендують на державність і не мають міжнародного визнання варто почати з

поняття «де-факто держава». Він є одним найвідоміших і найбільш вживаним. Щоб підпадати під це визначення, де-факто держава має мати організоване політичне керівництво, яке піднялося до влади завдяки певному рівню внутрішньому потенціалу. Де-факто держави зазвичай опираються на зовнішню допомогу, але головним чином утворені зусиллями місцевого населення в межах визначеної території. Таке утворення може вважати себе здатним входити у зовнішні зносини з іншими державами, проте останні не завжди поділяють таку думку [10, с. 26]. Наступним атрибутом є часовий вимір, який полягає у тому, що держава має мати невизнаний статус принаймні протягом двох років і більше [10, с. 32].

Адріан Флорія визначає «де-факто державу» як сепаратистське утворення, яке володіє монополією застосування сили на певній території, але не має міжнародного визнання [3, с. 338]. Тобто воно є майже ідентичним класичному визначенню держави за М. Вебером. Згідно з С. Пеггом, де-факто держава може бути визнана деякими країнами, проте реальне визнання надається з боку постійних членів Ради Безпеки ООН або найбільших регіональних сил, держави, від якої відділяється утворення, сусідів, більшості Парламентської Асамблеї ООН, світових міжнародних організацій [10, с. 38].

Термін «псевдо-держава» використовується Колосовим та О'Лафлінім в рамках геополітичного підходу. Згідно з їх теорією, такі утворення розташовуються на місці поясу цивілізаційного розколу від Балкан до Афганістану. Як приклад наводиться Придністровська Молдовська Республіка [8, с. 155]. Псевдо-держави мають низький рівень визнання, який може коливатись. Це кримінальні утворення, які можуть контролюватись, наприклад, наркобаронами. З іншого боку, псевдо-держави є інституціоцізованими утвореннями, які проголосили свою незалежність. Зазначені дослідники виділяють чотири типи псевдо-держав: держава за національністю; держава, яка з'явилась внаслідок розпаду імперії; території зі слабким контролем через громадянську війну або іноземне вторгнення; піратські держави, які базуються на кримінально-терористичній діяльності.

Чарльз Кінг при аналізі сепаратистських утворень на території колишнього Радянського Союзу, визначає «державоподібне утворення» як політичну одиницю, яка має населення і функціонуючий уряд на визначеній території, проте не має міжнародного визнання [7, с.525]. Це визначення не є до кінця концептуалізованим і накладається на інші.

Під іншим концептом, «держава в державі», мається на увазі актор, який діє всередині слабкої держави. Вона має деяку інституційну владу для збору податків та надання населенню деяких послуг, але все ще залишається політичною субодиницею [11, с. 16]. Вона не має міжнародного визнання. Війна проти батьківської держави є звичайною справою для кожної держави в державі і є корисною для подолання відмінностей і створення загальної ідентичності. Отримання прибутків залежить від зовнішнього патрона або незаконної діяльності. Також такі утворення мають деякі економічні контакти із зовнішнім світом, а головна маса доходів використовується для бойових дій та налагодження інфраструктури. Спірс виділяє кілька головних політичних цілей держав у державі: захист від ворожого уряду; відокремлення, автономія чи політична влада в існуючій державі; демонстрація світу власних можливостей; отримання прибутку лідерами утворення; використання у якості інструменту розв'язання конфлікту. Держава в державі може визнавати центральну владу, але зберігати високий рівень незалежності.

Іншим поширеним концептом є «квазі-держава». В одних авторів він означає певну територіальну юрисдикцію, яка підтримується міжнародним правом та матеріальною допомогою. Такі території не здатні до виживання без зовнішньої допомоги. Переважно цей концепт стосується колишніх колоній, які після отримання

суверенітету не могли виконувати головних функцій держави [5, с. 40]. Інші автори, навпаки, під квазі-державою розуміють утворення без зовнішнього суверенітету, які після його здобуття все одно не зможуть виконувати функції держави. В рамках цієї концептуальної моделі для псевдо-держави виділяється три критерії: уряд, який контролює певну територію; бажання міжнародного визнання через членство в ООН; перебування у невизнаному статусі принаймні два роки [9, с. 725 – 726].

«Державою, яка заперечується» є утворення, державність якого дискутується на міжнародній арені через відсутність її де-юре визнання через прийняття до ООН. В рамках концепту держави, що заперечується виділяють набір критеріїв, яким має відповідати таке утворення: стале населення, але з проблемами народної підтримки та біженцями; мати визначені кордони, які дискутуються, так як утворення розглядається як частина існуючої держави; безвідносно до якості функціональності уряду, він є невизнаним; присутні намагання вступити у зносини з існуючими державами, проте ці спроби відкидаються [4, с. 24].

Визначення «невизнана держава» є одним з найпростіших визначень і за значенням наближається до концепту «де-факто держави» С. Пегга. Ніна Касперсен зокрема пропонує п'ять ключових аспектів такого визначення. По-перше, утворення має бути незалежним і контролювати щонайменше дві третини проголошеної території. По-друге, має бути присутній процес державного будівництва та легітимізації керівництва. По-третє, має бути декларація незалежності або явне прагнення до самостійності у вигляді референдуму про незалежність та власної валюти. По-четверте, може бути визнана державою-патроном та деякими іншими державами. По-п'яте, утворення має існувати принаймні два роки [1, с. 11].

З огляду на згадані концепти, які використовуються при характеристиці утворень, що претендують на державність, можна стверджувати, що в науковій літературі відсутня чітка та уніфікована термінологічна типологізація, яка б дозволяла підібрати адекватний термін для позначення феноменів «ДНР» та «ЛНР». Однією з головних термінологічних неясностей є те, що різні поняття застосовуються для позначення тих самих утворень.

Спираючись на інституціональний підхід до розуміння поняття держави, можна дати характеристику «ДНР» та «ЛНР» стосовно наявності у цих утвореннях державності та процесу державного будівництва, а також віднести їх до певної категорії утворень, розглянутих у цьому дослідженні. Однак така процедура вимагає подальшого дослідження інституційної спроможності «ДНР» та «ЛНР» та її динаміки. Тому подальші наукові розвідки потребують детального аналізу емпіричного матеріалу, що у поєднанні з наявним дослідженням дозволить віднести ці утворення до певної категорії, або ж виробити власний термін. До того ж варто відкинути або допрацювати терміни, що не повністю розкривають зміст означуваних понять.

Список використаної літератури

1. Caspersen N. Unrecognized states: the struggle for sovereignty in the modern international system / N. Caspersen. – Cambridge, Malden: Polity Press, 2012. – 224 p.
2. Grant Th. D. Defining Statehood: The Montevideo Convention and its Discontents / Th. D. Grant // Columbia Journal of Transnational Law. – 1999. – Vol. 37, № 2. – P. 403–457.
3. Florea A. De Facto States: Survival and Disappearance (1945–2011) / A. Florea. // International Studies Quarterly. – 2017. – Vol. 61, Issue 2. – P. 337–351.
4. Geldenhuys D. Contested States in World Politics / D. Geldenhuys. – Basingstoke : Palgrave Mcmillan, 2009. – 295 p.
5. Jackson R. Quasi-states: sovereignty, international relations and the Third World / R. Jackson. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993. – 225 p.

6. James A. Sovereign Statehood : The Basis of International Society / A. James. – London: Allen & Unwin, 1986. – 304 p.
7. King C. The Benefits of Ethnic War: Understanding Eurasia’s Unrecognized States / C. King. // World Politics. – 2001. – Vol. 53, No. 4. – P. 524 – 552.
8. Kolossov V. Pseudo-States as Harbingers of a New Geopolitics: The Example of the Transdnestr Moldovan Republic (TMR). / V. Kolossov, J. O’Loughlin // Boundaries, Territory and Postmodernity / ed. by D. Newman. – London : Frank Cass, 1998. – P. 151 – 176.
9. Kolstø P. The Sustainability and Future of Unrecognized Quasi-States / Pål Kolstø // Journal of Peace Research. – 2006. – Vol. 43, №. 6. – P. 723–740.
10. Pegg S. International Society and the de Facto State / S. Pegg. - Brookfield, VT : Ashgate, 1998. – 322 p.
11. Spears I. States-Within-States: An Introduction to Their Empirical Attributes / I. Spears // States Within States: Incipient Political Entities in the Post-Cold War Era / ed. by P. KingstonIan, S. Spears – Gordonsville: Palgrave Macmillan, 2004. – P. 15 – 34.
12. Supporting Statebuilding in Situations of Conflict and Fragility: Policy Guidance [Electronic resource] //OECD, 2011. – 107 p. – Mode of access : <http://dx.doi.org/10.1787/9789264074989-en>
13. Whaites A. States in Development: Understanding State-building / A. Whaites. – London : DFID, 2008. – 24 p.
14. Wimmer A. Methodological nationalism and beyond: nation-state building, migration and the social sciences / A. Wimmer, N. Glick Schiller // Global Networks. – 2002. – Vol. 2, № 4. – P. 301 – 334.
15. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990– 1992 гг. / Ч. Тилли. – Москва : Территория будущего, 2009. – 328 с. ; Tilli Ch. Prinuzhdenie, kapital i evropeiskie gosudarstva. 990– 1992 gg. / Ch. Tilli. – Moskva : Territoriya budushchego, 2009. – 328 s.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

O. Sabura

“DNR” AND “LNR” IN SCIENTIFIC DISCOURSE: THE SEARCH OF APPROPRIATE TERMINOLOGY

The aim of the article is the search of adequate scientific terminology to designate entities known as the so-called Donetsk and Luhansk «People's Republics» («DNR» and «LNR»), which are situated on the part of the Ukrainian territory occupied by the Russian Federation. The study characterizes the state as an entity whose existence is determined not by international recognition, but mainly by the availability of the necessary state institutions and their successful functioning. The theoretical approach used in the article is based on the definition of M. Weber, according to which the state is a human community that (successfully) claims the monopoly of the legitimate use of violence within a given territory.

In this paper, such elements of state-building as a state capacity, political settlement and public expectations considered as crucial for the successful state emergence. The latter characterize the existing institutions and their ability to provide services of different importance to the population. Based on the outlined institutional approach, the article represents the search of appropriate terminology in the scientific literature that concerns entities that declare claims to statehood, but do not have international recognition. Among the concepts that potentially can be used to denote the «DNR» and «LNR» are «de facto state», «quasi-state», «pseudo-state», «statelike entity», «contested state», «unrecognized state», «state within the state».

It is revealed that in the scientific literature the terminology for determining the formations that claim to statehood is rather blurred. The main uncertainty is that different

concepts often overlap. The use of the terms reviewed in the article is possible in the studying of «DNR» and «LNR», but they do not provide a conceptual clarity and do not solve the problems of terminological uncertainty. Thus, the author emphasizes the need for further empirical research aimed to clarify the functional essence of the so-called "republics", which will enable finding of a new term or choose from the existing one that fully reveals the nature of the mentioned entities.

Keywords: «DNR», «LNR», «de facto state», «quasi-state», «pseudo-state», «statelike entity», «contested state», «unrecognized state», «state within the state».

УДК 327.82:378.014.242(045)

М.В. Трофименко

ПРОГРАМИ ОБМІНІВ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ

У статті проаналізовано ефективність програм обмінів та академічної мобільності як засобів реалізації публічної дипломатії. Вказано, що обміни дозволяють не втрачати в незліченних глобальних соціальних контактах зв'язки з громадськістю, обмін людьми, ідеями і думками, але діють ефективно лише коли дозволяють учасникам відчувати відкритість і чесність взаємодії з приймаючою нацією. Автором наведено приклади найвдалиших програм обмінів між різними країнами світу у різні часи. Розглядаються програми обмінів Державного Департаменту США, зокрема інститути з Американістики. Особливе місце відводиться програмі ЕРАЗМУС+, яка реалізовується Європейським Союзом, оскільки для України як країни-партнера (Partner Country) відкриті можливості на організацію та участь в проектах з навчальної (академічної) мобільності з країнами-членами (Programme Countries) Програми Еразмус+. Робиться висновок, що обміни приносять тільки країні результати, якщо будуть співфункціонувати із зовнішньою політикою, виконуючі її завдання, адже така форма публічної дипломатії є надзвичайно ефективною та вартою фінансування задля покращення іміджу держави або групи держав за кордоном. Також зазначається, що програми обмінів (наукових, студентських, діячів культури, журналістів, державних та громадських діячів тощо) є надзвичайно ефективним засобом реалізації публічної дипломатії, на який країни не жалкують коштів, розширюючи таким чином мережу лояльних представників різних професій за кордоном.

Ключові слова: обмін, програми обміну, публічна дипломатія, академічна мобільність, інститути з Американістики, Державний Департамент США, Бюро у справах освіти та культури Держдепу США, програма ERASMUS+.

Публічна дипломатія визначається як просування національних інтересів шляхом інформування та здійснення впливу на громадян інших країн. В цьому контексті важливо підкреслити різницю між дипломатією класичною та публічною. Перша орієнтована на лідерів інших держав і політичних діячів, друга – на громадян інших країн, громадські об'єднання. Публічна дипломатія спрямована на просування національних інтересів країн через вплив. Під впливом розуміється направлення, корегування громадської думки, переконань, поведінки, очікувань, перспектив тощо.

Публічна дипломатія охоплює безліч різних заходів. Серед них, програми обмінів, академічної мобільності є найбільш дієвими та ефективними.

Обміни безпосередньо пов'язані з «людським фактором», де взаємодія з особистістю і психологією учасників є центральним аспектом [6, с. 50].

Програми обмінів, освітні програми та призначені для громадських діячів, знаходяться в більш широкому політичному колі міжнародних справ. Навіть самий політично нейтральний обмін, наприклад між університетами, має політичну мету або реалізується з метою розвитку транскордонних відносин, які можуть згодом привести до появи довгострокових результатів у політичній сфері, таких як зменшення конфліктного потенціалу у різних галузях міждержавних відносин.

Найкращим прикладом цього можуть бути франко-німецькі обміни для студентів після Другої світової війни, коли до 1997 року більш ніж п'ять мільйонів студентів взяли участь у програмах обміну, що сприяло нормалізації відносин між двома країнами. Гарним прикладом обмінів можуть бути програми обміну для громадян Ірану, що фінансуються приватним сектором США (щоб уникнути звинувачень в політичній направленості таких обмінів у разі виділення коштів на фінансування програми з державного бюджету) і до яких успішно залучаються митці та інші недержавні професійні групи, але не дивлячись на такі позитивні заходи відносини між двома країнами залишаються надзвичайно напруженими.

Обміни являють собою форму міжнародних зв'язків з громадськістю, обміну людьми, ідеями і думками, які, як правило, втрачаються в незліченних глобальних соціальних контактах. Проте, неформальні контакти мають велике політичне значення [8, с. 51].

У той час як обміни, як правило потрапляють в категорію культурної дипломатії, вони є гнучкою середою, яка може бути застосована в різних професійних сферах в залежності від мети, для якої вона призначена. Всі соціальні групи можуть бути задіяні на цьому шляху, хоча чим вище в ієрархії професія на яку вони спрямовані, тим більш престижною повинна бути програма.

Проте, якщо політична середа сприятлива, то відкривається можливість використання обмінів для того, щоб познайомити фахівців з їх партнерами-політиками, для того, щоб налагодити процес переговорів. Цей механізм може бути дуже корисним, коли рівень важливості відносин вимагає постійної уваги. Відповідним прикладом є зв'язок між Сполученими Штатами і Європейським Союзом, де європейські представники вперше були запрошені до США у рамках програми Держдепартаменту для іноземних керівників, і ці контакти були згодом розширено з появою власної гостьової програми ЄС у 1974 році і різних трансатлантичних тренінгів і програм професійних обмінів, які були розроблені в 1970-х – 1980-х роках [2].

Обміни (в ідеалі) – це найбільш двосторонньо орієнтована форма публічної дипломатії, яка відкриває простір для діалогу і обміну альтернативними точками зору.

Обміни діють найбільш ефективно, коли вони дозволяють учасникам відчувати відкритість і чесність взаємодії з приймаючою нацією.

Неможливо передбачити, як саме обмін досвідом буде впливати на індивідуума, а елементи випадковості і непередбаченості неминучі. Цінність обміну для організатора та учасника може не збігатися, але це не означає, що результати можуть бути поганими, вони можуть бути непередбачуваними. Це стосується всіх видів обмінів, будь-то освітні, наукові, або професійні.

Найбільш відомим прикладом можливого ризику при реалізації програм обмінів є візит Саїда Кутба у США в 1948 році. Кутб, єгипетський державний службовець, відправився вивчати систему освіти Колорадо з метою реалізації реформ в своїй країні. Замість цього, його розчарування у американському суспільстві і «аморальний матеріалізм» останнього тільки посприяли його власному шляху до чистої форми ісламського радикалізму, і згодом він став впливовою особою в русі антизахідного

фундаменталізму [8, с. 52]. Цей випадок демонструє як просто можна досягти зворотних результатів реалізуючи програми обмінів з метою просування публічної дипломатії.

На прикладі Кутба ми бачимо, як регіональні і культурні відмінності впливають на те, як реалізуються обміни. У 1950 році в перші роки проведення Міжнародної гостьової програми лідерства, було виявлено, що більшість скарг на програму надійшло від учасників з Індії. Причина в тому, що посольство США в основному здійснювало відбір кандидатів для участі у програмі з вищих каст, які очікували більш особливого ставлення до них (як до VIP персон) ніж вони отримали. Часто індивідуальний характер досвіду отриманого під час програми обміну, особливо у більш тривалих студентських обмінах, також може створити проблеми негативної соціальної ізоляції для деяких груп. Питання контактів між організацією, яка запрошує і учасником, можуть мати різні конотації для різних культурних груп. У той час коли деякі не мають ніяких очікувань, інші можуть бути здивовані (і розчаровані). Дуже важливо звертати увагу на точку зору тих, кого запрошують та тих до кого запрошують для того, щоб уникнути невиконання мети обміну [8, с. 52].

В цілому, обмін досвідом буде цінуватися перш за все через його унікальність. Він може бути різним та пов'язаним з можливістю отримання нових знань і навичок, які недоступні на місцевому рівні. Він може бути поєднаним з сприйняттям і оцінюванням нового культурного середовища, в якому безпосередній досвід завжди матиме більший ефект, ніж пасивне знання. Для інших видів обміну важливу роль може грати фактор престижу, який також може включати отримання доступу до осіб або установ, які могли б бути закриті або доступні тільки через більш формальні маршрути. Неможливо переоцінити важливість ролі, яку відіграє молоде покоління, але цей момент потребує уточнення. Доступ і престиж завжди можуть мати певний вплив, але обмін матиме найбільший вплив якщо він пропонує вакансії і можливості, які учасник може використовувати для своєї особистої і / або професійної вигоди. Перший контакт з іншою культурою, добре продуманий і прорахований, може мати позитивний і досить тривалий ефект.

Важливим є питання статусу учасника після повернення додому. Ідеально, якщо цінність обміну для обох – організатора і учасника – буде збігатися. У разі успіху, досвід сприятиме не тільки особистим знанням, але й подальшому заохоченню амбіцій і, можливо, розвитку лідерського потенціалу учасника. У 1940 році дослідники з питань зв'язків з громадськістю в США розробили концепцію «лідера громадської думки», який в залежності від знань, отриманих з безпосереднього досвіду, може функціонувати в якості ключового передавача інформації всередині цієї спільноти. Обміни були вперше застосовані для створення лідерів громадської думки окупаційними силами США у післявоєнній Німеччині, в рамках перевиховання німецького суспільства на демократичних засадах [8, с. 53].

Подібна політика в Ірані також є досить яскравим прикладом. Відносна ізоляція значної частини населення від контактів із зовнішнім світом дозволяє тим, хто має змогу взяти участь в обмінах відігравати більш помітну роль, ніж вони мали б в іншому випадку.

Обміни можуть функціонувати в якості важливого шляху для створення нейтрального простору. Як правило, це відноситься до впровадження і об'єднання осіб і установ, які працюють в тій же галузі. Обміни у приватному секторі між Радянським Союзом і Східною Європою перейняли цей підхід, щоб подолати міжблоковий антагонізм за допомогою професійного обміну. Він також може включати в себе організацію міжнародних групових відвідувань, заснованих на особливій темі, щоб об'єднати певну групу навколо певної мети. Подорожі протягом декількох днів або

тижнів в країні, що не є рідними для учасників, як правило, сприяють руйнуванню бар'єрів, стереотипів, які залишаються в інших, більш формальних обставинах, стимулюючи зацікавленість, діалог і довгострокові контакти. Необхідно максимально дати можливість для особистого спілкування, щоб зламати бар'єри, що мають негативний вплив.

Важливішу роль в цій галузі зіграло те, що можна назвати корпоративною або підприємницькою культурною дипломатією. Найбільш відомий приклад – інститут Відкритого суспільства Джорджа Сороса (OSI), який з 1993 року сприяє розвитку громадянського суспільства та практиці ефективного управління всією Центральною Європою і Центральною Азією в рамках чіткої стратегії демократизації. Інститут пропонує багато стипендій і програм – грантів для професійного обміну з регіоном і розвитку лідерського потенціалу учасників. Цікаво, що ці програми не пов'язані з будь-якими конкретними національними інтересами.

Такі транскордонні контакти можуть привести до «невеликих але важливих змін в ідентичності та самосприйнятті», при цьому раніше існуючі політичні та / або культурні уподобання не відкидаються, але стають більш гнучкими [8, с. 54]. Ідентичність є основою для визначення інтересів. Ціль обміну може точно сформулювати безпрецедентний досвід, тим самим усуваючи раніше існуючі поняття ідентичності та інтересів. Асоціації випускників університетів, програм обмінів можуть виступати корисним інструментом не тільки для підтримки контактів, але і як платформи для організації програм. У більш широкому сенсі, вона створює інтелектуальну спільноту, яка не обмежується кордонами держави.

Дослідження післявоєнних німецьких програм та технік психологічного ведення бою підкреслили той факт, що критики рідко коливатимуться у своєму рішенні, а ті, хто сумніваються, можуть стати прихильниками і прибічниками. З цієї точки зору, обміни – це простий спосіб для управління міждержавними відносинами, оскільки вони можуть бути застосовані для створення в довгостроковій перспективі спільноти людей, об'єднаних навколо спорідненості культур. З 1946 року програма Фулбрайта успішно розробляє таку спорідненість зі Сполученими Штатами, по-перше за допомогою засобів самого академічного обміну, а по-друге, заохочуючи появу такого навчального курсу як Американістика в університетах по всьому світу [2].

Однією з найбільш масштабних та успішних практик реалізації програм обмінів в рамках реалізації публічної дипломатії безперечно є досвід Державного департаменту Сполучених Штатів Америки. Міжнародна мережа випускників програм обмінів Державного департаменту США за більше ніж 50 років існування налічує більше 1 млн. учасників, щороку у різних програмах Держдепу беруть участь більше 55 тис. осіб. З поміж випускників програм обмінів Держдепу 565 дійсних або экс-глав держав, 75 нобелівських лауреатів [7]. Всі випускники програм Держдепу об'єднані в Міжнародну мережу випускників, яка координується офісом у справах випускників Бюро у справах освіти та культури Держдепу. Митці, освітяни, спортсмени, студенти, молодь, лідери громадської думки з 160 країн беруть участь в наукових, культурних, спортивних та професійних обмінах. Бюро у справах освіти та культури Держдепу пропонує велику кількість програм обмінів для негромадян США. З поміж цих програм однією з найбільш престижних та популярних вважається програма «Інститути з Американістики» (Study of the United States Institutes – SUSI), присвячені різним темам в області американістики (Американська політика та політична думка; Сучасна американська література; Журналістика та медіа; Релігійний плюралізм у США; Середня освіта; Культура та суспільство США; Зовнішня політика США; Формування національної політики у галузі національної безпеки) [9]. Ці програми розроблені для викладачів вищих навчальних закладів, урядовців, журналістів, керівників і лідерів

громадської думки з різних країн світу. Інститути проводяться на території університетів, розташованих в різних регіонах Сполучених Штатів. У кожному проекті беруть участь 18 фіналістів з різних країн. Мета проведення інститутів – поліпшити якість викладання американістики в вузах за межами США, познайомити іноземних учасників із Сполученими Штатами, громадян США із іншими культурами та країнами, сприяти просуванню учасників по кар'єрній дробині з метою розширення мережі лояльних до США керівників за кордоном тощо.

Так, «Інститут з Американістики з питань формування національної політики у галузі національної безпеки 2018» проходив в місті Ньюарк на базі Університету Делавера протягом шести тижнів з 4 січня по 16 лютого 2018 року.

«Інститут з Американістики з питань формування національної політики у галузі національної безпеки» – це інтенсивна академічна пост докторська програма з комплексними навчальними поїздками, яка надала можливість групі з 18 учасників з усього світу поглибити своє розуміння засад політики національної безпеки США та сучасних загроз, що стоять перед США. Інститут зосереджувався на питаннях розробки політики зовнішньої та національної безпеки США та ролі федерального уряду, аналітичних центрів, медіа та громадської думки у формуванні цієї політики.

У програмі розглядалося питання про те, як у США визначається та забезпечується безперервність політики національної безпеки та трансформації, які відбуваються через зміну президентських адміністрацій.

Загальна змістовна друга тема програми – «Інститути та процеси у формуванні політики в галузі національної безпеки», яка зосереджується на чотирьох взаємопов'язаних модулях:

- 1) світ очима США та їх місце в глобальній системі;
- 2) тероризм та національна безпека в США та за кордоном;
- 3) імміграційна політика США та політика щодо біженців;
- 4) пошук правильного балансу між унілатералізмом та мультілатералізмом у політиці США.

Кожного тижня учасники брали участь у навчальних заходах, круглих столах з експертами в галузі національної безпеки США та бесідах й дискусіях із громадськістю Ньюарка та штату Делавер з ключових тематичних питань.

Учасники програми пройшли жорсткий відбір. Лише від України було подано 200 кандидатур. На фінальному етапі відбору Бюро освітніх і культурних програм Державного департаменту США розглядало заявки від 120 країн. У підсумку на стажування були запрошені 18 учасників з України, Португалії, Сполученого Королівства, Ізраїлю, Словаччини, Китаю, Індії, Аргентини, Грузії, Пакистану, Лівану, Гани, Камеруну, Монголії, Малайзії, В'єтнаму, Чилі, Мексики. Перевага була надана високомотивованим і досвідченим працівникам вищих навчальних закладів, міністерств або установ, що обіймаються питаннями розробки політики національної безпеки.

Загалом учасники програми відвідали 11 міст, 13 закладів вищої освіти, у тому числі 4 – військового спрямування (Національний університет оборони, Вест-Поїнт, Військово-морська академія в Аннаполісі, Військовий коледж в Карлайлі), 40 лекцій і діалогових заходів, побували у провідних аналітичних центрах Америки.

Важливим результатом програми стало створення Наукової спільноти, головною метою якої є підтримка контактів між учасниками та сприяння розвитку міжнародного співробітництва. Перша ініціатива спільноти – видання спільної монографії з питань міжнародних відносин, глобальної та міжнародної безпеки. Також досягнуті домовленості про підписання угод про співпрацю між університетами, в яких працюють або, з якими співпрацюють учасники програми.

Учасники від всіх країн є визначними представниками академічного, політичного та аналітичного середовища. Яскравим прикладом позитивного впливу програм обмінів Держдепу США та програми Інститутів з американістики з питань формування політики в галузі національної безпеки 2018 зокрема є факт участі в останній представників Ізраїлю та Лівану – країн, які знаходяться у стані війни. Спільна участь у програмі дає можливість встановити контакти, які в майбутньому можуть сприяти встановленню миру між цими країнами та безумовно слугуватиме зміцненню американських інтересів в регіоні.

Варто також звернути увагу на програму ЕРАЗМУС+, яка реалізується Європейським Союзом. Це програма обмінів студентів, викладачів та науковців країн-членів ЄС, а також Ісландії, Ліхтенштейну, Македонії, Норвегії, Туреччини. Програма надає можливість навчатися, проходити стажування чи викладати в іншій країні, що бере участь в програмі. Терміни навчання і стажування можуть складати від 3 місяців до 1 року. Протягом 2014-2020 років за напрямом навчальної (академічної) мобільності Програмою Еразмус+ передбачається надання грантів та можливостей для навчання біля 4 млн. особам та 125 тис. організаціям. На ці цілі виділяється 63% загального бюджету Програми Еразмус+, що складає загалом 14,7 млрд. євро. Для України як країни-партнера (Partner Country) Програми Еразмус+ відкриті можливості на організацію та участь в проектах з навчальної (академічної) мобільності з країнами-членами (Programme Countries) Програми Еразмус+ [1].

Обміни принеситимуть тільки кращі результати, якщо будуть співфункціонувати із зовнішньою політикою, виконуючі її завдання. Ця форма публічної дипломатії є надзвичайно ефективною та вартою фінансування задля покращення іміджу держави або групи держав за кордоном. Всі фінансові ресурси вкладені у подібні програми повернуться сторицею через лояльних представників різних національностей, які взявши участь у подібних програмах, обійнявши посаду у державних органах влади, громадському секторі, політичній структурі тощо будуть позитивно ставитись до країни-організатора.

Таким чином, розглянувши все вищенаведене можна зробити наступні висновки.

По-перше, програми обмінів (наукових, студентських, діячів культури, журналістів, державних та громадських діячів тощо) є надзвичайно ефективним засобом реалізації публічної дипломатії, на який країни не жалкують коштів, розширюючи таким чином мережу лояльних представників різних професій за кордоном.

По-друге, варто зазначити, що програми обмінів організовані без врахування статусу учасника в його країні, культурних, релігійних особливостей можуть мати зворотній ефект. Тому програми обмінів мають бути ретельно підготовлені із врахуванням всіх особливостей учасників.

По-третє, найбільш масовими та затратними є програми обмінів Державного Департаменту США та Європейського Союзу. Вони налічують мільярдні бюджети та мільйони випускників по всьому світу, серед яких багато лідерів держав, високопосадовців різного рівня, Нобелівських лауреатів, всесвітньовідомих вчених тощо.

По-четверте, дієвим інструментом підтримання контактів країни організатора програм та випускників є асоціації та мережі випускників. Серед таких асоціацій найбільш масовою є Міжнародна мережа випускників програм Держдепу США. Крім того, після реєстрації всі випускники отримують позитивні унікальні можливості: доступ до баз даних грантів; до електронних бібліотек; безоплатну можливість скачувати електронні версії провідних американських газет, журналів наукового, суспільно-політичного спрямування; доступ до баз даних вакансій, щоб сприяти

просуванню випускників по кар'єрі, підвищенню їх соціального статусу; можливість отримати фінансування індивідуальних проєктів для випускників програм обмінів тощо.

По-п'яте, одним із найбільш яскравих прикладів програм обмінів є інститути з Американістики, мета яких поліпшити якість викладання американістики в вузах за межами США, познайомити іноземних учасників із Сполученими Штатами, громадян США із іншими культурами та країнами, сприяти просуванню учасників по кар'єрній дробині з метою розширення мережі лояльних до США керівників за кордоном тощо.

Список використаної літератури

1. Проєкт Європейського Союзу. Національний Еразмус+ офіс — Україна). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://erasmusplus.org.ua/erasmus/ka1-navchalna-mobilnist.html> ; Proekt Yevropeiskoho Soiuzu. Natsionalnyi Erasmus+ ofis — Ukraina). — [Elektronnyi resurs]. — Rezhym dostupu : <http://erasmusplus.org.ua/erasmus/ka1-navchalna-mobilnist.html>

2. Трофименко М. В. Дипломатична та консульська служба : підручник для студентів ВНЗ / М. В. Трофименко, К. В. Балабанов. — Донецьк : Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013. — 432 с. ; Trofymenko M. V. Dyplomatychna ta konsulska sluzhba : pidruchnyk dlia studentiv VNZ / M. V. Trofymenko, K. V. Balabanov. — Donetsk : Vyd-vo «Noulidzh» (donetske viddilennia), 2013. — 432 s.

3. Трофименко М. В. Роль публічної дипломатії США у забезпеченні американського лідерства / М. В. Трофименко // Сполучені Штати Америки у сучасному світі політика, економіка, право, суспільство. Ч. 2: зб. Матеріалів II міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 15.05.2015) / упоряд. Калитчак Р. Г., Зазуляк З. М. — Львів : Центр американських студій ФМВ ЛНУ ім. І. Франка, 2015. — С. 136—144 ; Trofymenko M. V. Rol publichnoi dyplomatii SShA u zabezpechenni amerykanskooho liderstva / M. V. Trofymenko // Spolucheni Shtaty Ameryky u suchasnomu sviti polityka, ekonomika, pravo, suspilstvo. Ch. 2: zb. Materialiv II mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Lviv, 15.05.2015) / uporiad. Kalytchak R. H., Zazuliak Z. M. — Lviv : Tsentr amerykanskykh studii FMV LNU im. I. Franka, 2015. — S. 136—144.

4. Трофименко М.В. Програми обмінів як засіб реалізації публічної дипломатії / М.В. Трофименко // Інтернаціоналізація як фактор конкурентоспроможності сучасного університету: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (25-26 травня 2017 року). — Маріуполь, 2017. — С. 239-242; Trofymenko M.V. Prohramy obminiv yak zasib realizatsii publichnoi dyplomatii / M.V. Trofymenko // Internatsionalizatsiia yak faktor konkurentospromozhnosti suchasnoho universytetu: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (25-26 travnia 2017 roku). — Mariupol, 2017. — S. 239-242.

5. Трофименко М. В. Інститут Конфуція, як механізм реалізації публічної дипломатії Китайської Народної Республіки / М. В. Трофименко // Вісник МДУ. Серія Історія. Політологія. — 2016. — Випуск 15. — С. 335-345 ; Trofymenko M. V. Instytut Konfutsiia, yak mekhanizhm realizatsii publichnoi dyplomatii Kytaiskoi Narodnoi Respubliky / M. V. Trofymenko // Visnyk MDU. Seriiia Istoriiia. Politolohiia. — 2016. — Vypusk 15. — S. 335-345.

6. Трофименко М. В. Публічна дипломатія ФРН / М. В. Трофименко // Вісник МДУ. Серія Історія. Політологія. — 2015. — Випуск 13-14. — С. 310-321 ; Trofymenko M. V. Publichna dyplomatiiia FRN / M. V. Trofymenko // Visnyk MDU. Seriiia Istoriiia. Politolohiia. — 2015. — Vypusk 13-14. — S. 310-321.

7. Bureau of Educational and Cultural Affairs. International Exchange Alumni. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://alumni.state.gov>.

8. Routledge Handbook of Public Diplomacy / [Nancy Snow, Philip M. Taylor, Nicholas J. Cull, Michael Vlahos and others]; edited by Philip M. Taylor. — New York: Routledge, 2009. — 382 p.

9. Study of the U.S. Institutes for Scholars // Bureau of Educational and Cultural Affairs Exchange Programs). — [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://exchanges.state.gov/non-us/program/study-us-institutes-scholars>.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

М. Trofymenko

EXCHANGE PROGRAMS IN THE CONTEXT OF PUBLIC DIPLOMACY IMPLEMENTATION

The article analyzes the efficiency of exchange programs and academic mobility as a tool for the implementation of public diplomacy. The author notes that the exchange programs allow public relations stay visible among infinite global social ties and provide for exchange of people and thoughts. The effectiveness of these programs depends upon the level of transparency and sincerity of interaction with host nation, which should be felt by all the participants. The author gives examples of a number of exchange programs successfully held by different nations in different times. The most cost-intensive and large-scale programs are the exchange programs of the U.S. Department of State and the European Union. They have budgets of billions of dollars and millions of alumni around the world and many of them are current state leaders, public officials of different ranks, Noble prize winners, world-famous scientists etc. Special attention is paid to the exchange programs of the U.S. Department of State, in particular, Study of the U.S. Institutes aimed at improving the quality of America Studies teaching at Universities outside the USA, to familiarize the participants with the United States and the U.S. citizens with other cultures and countries, helps them making a career move to expand the network of the U.S.-friendly leaders abroad etc. Special place belongs to the ERASMUS + program implemented by the EU, as Ukraine, being a Partner Country of the ERASMUS + program, has an opportunity to organize and to participate in academic mobility programs with the Programme Countries of the ERASMUS + program. An effective mechanism for supporting contacts between the program coordinating country and alumni is alumni associations and networks. The most large-scale association among them is the International Exchange Alumni Network of the U.S. Department of State. Moreover, after the registration all the alumni get unique life-long opportunities such as access to the grants data base, electronic library; free download of electronic copies of the most influential American newspaper, science and public policy journals; access to the data base of jobs offers to promote alumni, to raise their social status; possible sponsoring of individual projects for exchange alumni etc. However, exchange programs do not take into account the status of a participant in his home country, cultural and religious features that may have the reverse effect. That is why exchange programs should be elaborated and take into account all the peculiarities of participants. The author concludes that exchanges will be more beneficial if pay attention to the foreign policy goals by meeting them. This public diplomacy tool is effective and worth financing because it helps boosting the image of state or a group of states abroad. The exchange programs for scholars, students, culture figures, journalists, state and public actors is an extremely effective way of public diplomacy implementation countries allocate major funds to which allows expanding the network of friendly representative of different professions abroad.

Key words: exchange, exchange programs, public diplomacy, academic mobility, ERASMUS+ program, Study of the U.S. Institutes, the U.S. Department of State, The Bureau of Educational and Cultural Affairs of the U.S. Department of State, ERASMUS+ program.

О.Л. Тупиця

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО І ЛЕГАЛЬНИЙ ЛОБІЗМ ЯК ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Розглядається взаємодія соціального партнерства в Україні і політичних наслідків лобізму в їх сучасному значенні. Вивчаються інституційні форми впливу соціального партнерства на демократичні реформи. Визначаються оптимальні засади легальної лобістської діяльності в умовах соціально-економічних трансформацій. Розглянуто консолідацію транзитивного суспільства на основі зростання впливу соціально-партнерського порядку денного. Визначено значення групового інтересу для розбудови практик громадсько-політичної діяльності. Метою статті є встановлення соціально-партнерських і лобістських детермінант у політичних трансформаціях в Україні й світі. З'ясовано специфіку розподілу відповідальності соціальних партнерів за стан розвитку сучасного суспільства. Встановлено інституційні засади впливу легального лобізму на темпи політичних реформ. Охарактеризовано закономірності зацікавленості соціальних партнерів у відстоюванні групових інтересів.

Ключові слова: соціальне партнерство, легальний лобізм, політичні трансформації, соціально-трудові відносини, соціальна співпраця.

Соціальне партнерство в сучасному світі виступає одним з провідних об'єктів політико-правового регулювання. Основи соціальної взаємодії, закладені в середині ХХ століття, переживають період інтенсивного реформування і переосмислення. Держава, роботодавці і об'єднання найманих працівників за період після Другої світової війни пройшли шлях значних трансформацій. Держава у глобалізованому світі уже не є єдиним суб'єктом законодавства і управління об'єднання найманих працівників, які характеризувалися масовістю і мали форму профспілкових організацій і поступово перетворюються на альтернативні форми. Працівники і роботодавці також проходять процес дифузійної зміни, коли національні підприємці взаємодіють з партнерами за кордоном, гнучко змінюють бізнес, співпрацюють з транснаціональними корпораціями, тощо. За цих умов, застарілість норм соціального партнерства викликає різноспрямовані імпульси, метою яких є зміна середовища реалізації інтересів та пріоритетів в межах системи соціального партнерства. Головним результатом всеохоплюючих та різноспрямованих змін початку ХХІ століття є зменшення пріоритетності у взаєминах роботодавців і найманих працівників.

Аналіз публікацій. Політичні аспекти впливу соціального партнерства на специфіку політичних трансформацій вивчали такі вітчизняні вчені, як О. Корнієвський [2], О. Одінцова [4], Ю. Шайгородський [3], Є. Тихомирова [8], В. Цвих [11]. Ними розглядалися такі важливі питання, як роль професійних спілок в умовах соціальних трансформацій, шляхи утвердження суспільної злагоди в Україні, цивілізований лобізм як форма боротьби з корупцією, міжнародні аспекти лобізму, особливості парадигми відносин профспілок і громадянського суспільства. Однак, проблема соціально-партнерської взаємодії у контексті лобістської діяльності потребує вивчення як чинник демократизації перехідного суспільства.

Метою статті є встановлення соціально-партнерських і лобістських детермінант у політичних трансформаціях в Україні й світі.

В умовах фрагментації представництва профспілок, послаблення ролі держави через планетарні тенденції монетаризму й неолібералізму, взаємодія сторін в межах

соціального діалогу все частіше набуває характеру суперництва та конкуренції, ніж співпраці. Це знаходить вираз у політико-правовому регулюванні соціального партнерства. Як стверджують сучасні вчені, «політико-правове регулювання соціального партнерства є системою стратегічних і тактичних дій у межах діяльності з розробки й впровадження політик, спрямованих на стимулювання співпраці між роботодавцями, найманими працівниками і державою, а також на корекцію вже існуючих соціально-трудова відносин відповідно до нових стандартів соціального розвитку, рівня політичного впливу соціальних партнерів, динаміки розширення соціально-захисних функцій держави» [5, с. 4]

Особливості просування інтересів та корекції соціального трудового законодавства спричиняється, великою мірою, тенденцією соціальних партнерів будь-що забезпечити свої позиції у мінливому світі. Водночас попри інноваційність економіки, значний вплив інформатизації, оптимізації виробничих процесів та інфраструктури, виникає потреба у мережній, горизонтальній взаємодії, яка передбачає співпрацю між соціальними партнерами не на рівні їх об'єднань центрального рівня, а на рівні регіональних і локальних суб'єктів представництва соціально-трудова інтересів. Ця співпраця в сучасному ЄС виходить за межі національних кордонів. вказане різноманіття соціально-партнерських практик вимагає законодавчого регулювання, спрямованого на уніфікацію підходів до розподілу цінностей в ході виробництва і врахування інтересів держави за умови легкої трансакції капіталів. Ситуацію ускладнює політика децентралізації, субсидіарності, властива, як сучасному ЄС, так і іншим сучасним індустріально-технологічним лідерам світу, Японії, США, тощо. Політико-правове регулювання соціального партнерства стає ареною різноспрямованих взаємодій з непередбачуваним нормативним результатом у вигляді законотворчості і нормо творення. Система пактів соціального партнерства, яка складає основу соціально-партнерських взаємин у Західній Європі на сучасному етапі перебуває перед низкою викликів і випробувань, що потребує балансування з метою збереження соціальної стабільності. Як вважає політолог Г. Рибалка, зміст регулятивного впливу соціально-політичних пактів на відносини соціального партнерства, який полягає у забезпеченні параметрів соціальної стабільності на тривалий період з урахуванням пріоритетів та програм економічного зростання та відповідно до балансу інтересів між провідними політичними силами» [5, с. 4]

В умовах трансформаційних суспільств, зміна парадигм соціального партнерства і способів їх політико-правового регулювання не може не відзначатися окремими прорахунками та недосконалістю нормативної бази, яка відкриває можливості для зловживань. Політична корумпованість в питаннях соціальних стандартів на рівні країн Центральної та Східної Європи, особливо у наймолодших країнах-членах ЄС відзначається лише зовнішнім визнанням соціальних стандартів та скоординованими діями державних і підприємницьких лобістів. Щодо штучного зупинення соціальних стандартів, зростання соціальних стандартів, властивих більш заможним країнам ЄС. Сказане спричиняє нове коло боротьби соціальних партнерів за удосконалення і гармонізацію соціально-трудова відносин, що призводить до далекосяжних політичних наслідків.

Зв'язок між рівнем розвитку соціального партнерства і особливостями реформування політичних систем, отримує прояв у домінуючій моделі соціального партнерства, яка, не зважаючи на масштабні глобалізаційні процеси, обирається на національному рівні (відповідно до цього необхідно розглядати й моделі лобіювання інтересів, як вважає О. Длугопольський [1]). Саме в цьому контексті, має очевидний і рельєфний прояв лобістська діяльність суб'єктів соціального партнерства, оскільки в кожній з трансформаційних держав як у Європі, так і за її межами існує різний баланс

між активністю роботодавців, профспілок та менеджерською роллю держави. Тяжіння до трипартиської та біпартистської моделей з боку політичних еліт і груп інтересів в тих, чи інших держав, зумовлено можливостями тієї, чи іншої моделі вирішувати конкретні завдання і інтереси підприємців, які виступають роботодавцями. Звідси, зрозумілим є їх прагнення спричинити тиск на політичні інститути, уряди, парламенти, партії, громадські організації з метою забезпечення своїх інтересів. Саме ці питання формують середовище не контрольованого та нелегального лобізму, умовою якого є здатність політичних діячів тієї, чи іншої країни до корупційних практик.

Проблема емпіричних проявів нелегального лобізму пов'язана з пошуком причин і наслідків взаємодії політичної системи та її зовнішнього середовища. Нелегальні політичні дії внаслідок прямого, або опосередкованого лобіювання можуть спричинити далекосяжні наслідки у вигляді широкомасштабної дестабілізації у суспільстві, що порушує питання про функції політико-правового регулювання соціального партнерства. Згідно з сучасними уявленнями, функції політико-правового регулювання соціального партнерства, якими є: «сприяння встановленню соціально-політичної стабільності в умовах демократичних трансформацій та фінансово-економічних криз, перерозподіл національного багатства та доходів відповідно до рівня життя основних верств населення, адаптація соціально-трудова відносин до тенденцій та норм міжнародного правового регулювання, модернізація національного трудового законодавства та процесу прийняття політичних рішень до технологічних новацій та змін у структурі виробництва» [5, с. 4].

Особливості політичного регулювання соціально-трудова відносин формуються на основі рівнів і етапів співпраці між соціальними партнерами. Водночас, у сучасних державах конфліктність у сучасних соціально-трудова відносинах може проявлятися не лише на центральному, але і на периферійному рівні. Тому суб'єктами лобіювання у сфері політико-правового регулювання соціального партнерства можуть бути не лише консолідовані суб'єкти соціального партнерства, але і регіональні і локальні підрозділи. Непоодинокими є випадки, коли єдиний раніше профспілковий рух, подрібнюється, виникають альтернативні профспілкові організації. Зростає активність локальних бізнес угруповань з метою пом'якшення вимог і соціальних стандартів на локальному і місцевому рівнях. Зазначені дії вкладаються у певний алгоритм, розкритий вітчизняними науковцями. До його складу входить партійно-групова детермінація соціального партнерства у сучасних демократичних державах, яка представлена в вигляді механізму трансляції соціально-економічних інтересів та вимог, що охоплює такі основні рівні: агрегування соціального або економічного інтересу; формування ідеологічної платформи інтересу; утворення коаліцій співпраці; узгодження партійних, групових і партнерських вимог; реалізація інтересів на законодавчому рівні тощо [5, с. 4].

Структура взаємодій в межах сучасного соціального партнерства дедалі частіше виходить на політичний рівень через те, що законодавчі рішення, ухвалені в період створення системи соціального партнерства, не відповідають поточним реаліям. Водночас подолати рамки застарілих обмежень можна лише через пошук консенсусу або через нестандартні практики просування своїх інтересів. До таких практик належать парламентський законодавчий лобізм, а також громадянське відстоювання інтересів (або *civic advocacy*). В цих практиках активну участь беруть як профспілки, так і роботодавці. Вони, з одного боку, формулюють законопроекти і домагаються їх просування, а з іншого боку, намагаються впливати на процес з боку підконтрольних, або союзних громадських організацій. Саме тому, сучасних політичних системах потребують максимізації використання потенціалу, легального лобізму для того, щоб прискорити просування пропозицій у спосіб, який не збігається зі звичними

формальними процедурами. Це може значно полегшити вибір політичних альтернатив у спірних ситуаціях.

Простір лобістської діяльності суб'єктів соціального партнерства надзвичайно широкий як з точки зору предмету лобіювання соціально-трудова права та стандартів, які впливають на діяльність соціальних партнерів, так і з точки зору масштабу не прямих дій і впливу на політичний процес. Можливість адекватного впливу на законотворчі процеси на сучасному етапі забезпечуються високою соціальною значущістю змін у трудовому законодавстві та потребами його модернізації з урахуванням нових форм зайнятості і організації трудової діяльності. Враховуючи це, політичні сили нерідко стають партнерами тих суб'єктів, які беруть участь у соціальному партнерстві. Непублічний характер угод про співпрацю може містити приховані аспекти, які, в свою чергу, можуть створювати середовище для політичної корупції.

Перетворення учасників соціального партнерства на активних лобістів позначаються на їх взаємодіях і спробах набути пріоритетного значення і більшої ваги у рутинних процедурах. Оскільки формально юридичні настанови процесу соціально-партнерської взаємодії не залишають іншого вибору як слідування нормам укладених угод, то в політичній сфері засобами лобізму здійснюється перегляд змісту укладених документів. Тому об'єднання роботодавців нерідко виступають засновниками партійних осередків, активно включаються у політичну боротьбу і стають належними до політичної влади. На цій основі нерідко реалізується принцип співпраці двох партнерів проти одного, коли держава і роботодавці як соціальні партнери об'єднуються в межах єдиного блоку. На думку сучасних вчених, лобістські практики стають основою подібних не публічних взаємодій. «Лобізм жорстко пов'язаний з політичною владою. Можна навіть вивести таку закономірність: лобізму більше, як правило, там, де сконцентрована реальна влада. Тобто лобізм — свого роду ознака влади. І навпаки, він не виявлятиметься там, де влада відсутня або де вона виступає лише як номінальна сила. Органи влади і посадові особи виступають об'єктами дії лобістів» [6].

Базовими умовами конкуренції у політичній сфері, є, як відомо, ступінь реалізації політичних інтересів, який залежить від явних і врахованих вимог з боку політичних суб'єктів до політичної системи і її середовища. Лобізм є найпростішим шляхом досягнення політичної мети в умовах, коли політичні суб'єкти не мають достатньої формальної влади для прийняття своїх рішень. Крім того, лобізм в умовах політичного плюралізму і процедурної демократії є шляхом соціального і громадського представництва. Фактично, лобізм є альтернативою електоральним процедурам, наскільки дозволяє ухвалювати рішення за межами всенародного волевиявлення. Зазначена ситуація містить значний потенціал для масштабних корупційних дій. Як вважає М. Росенко, «лобістська діяльність завжди ведеться в чітких-небудь інтересах (класів, шарів, регіонів, партій, громадських організацій, націй, конфесій та інше)... Лобісти виконують функцію посередництва між впливовими зацікавленими групами, фінансовими корпораціями, комерційними організаціями, політичними партіями, суспільними об'єднаннями (блоками), громадянами і державними структурами (законодавчими і виконавчими органами влади)» [6].

Специфіка лобізму у розвинених країнах Заходу полягає у широкому доступі соціальних груп, індивідів та організацій до легальних механізмів просування своїх питань. Ця активність охоплює питання розв'язання, контакти з окремими парламентарями, законодавчими зібраннями регіонів, установами виконавчої влади. Вона є регламентованою лише в рамках черговості та рівномірного представництва. Лобіювання у більшості випадків, не зводиться до ухвалення функціонування певних

підприємств, чи кампаній. Неурядові організації забезпечують діяльністю відстоювання інтересів громадських спільнот від етнічних і культурних товариств до не великих місцевих громад. За таких умов, лобізм виступає інструментом створення середовища інтересів, з якими працюють безпосередньо політичні діячі та органи влади. Механізми соціального партнерства, за таких умов, отримують потужну інфраструктуру, яка дозволяє розглядати і вирішувати проблеми у комплексі, а також зосередитися, власне, на соціально-трудовах взаєминах, не витрачаючи час на проблеми громадського і політичного представництва. Як вважають сучасні вітчизняні вчені Лобізм допускає можливість відстоювання інтересів не лише організацій і об'єднань, але і окремих осіб. Адже у певних громадян і їх колективів можуть бути як загальні, так і суто індивідуальні інтереси. І ті, та інші поважно навчитися законно відстоювати.

Розбудова громадянського суспільства, як процес, який забезпечує, з одного боку всезагальне і політичне представництво, з іншого, реалізує права і свободи громадян, створює особливі умови для лобіювання інтересів. Конкуренція у відстоюванні різних питань громадськими групами виступає передумовою, порівняно, чесного та неупередженого ухвалення публічних владних рішень. Непрозорість у діяльності органів влади стає очевидною через прискіпливу увагу до її дій, функціонування вільної преси та незаангажованої системи судочинства. Разом з тим, легальний лобізм є ознакою сталого ліберального суспільства, в якому всі, від окремого громадянина до найвищих посадових осіб перебувають у рівних умовах реалізації прав і свобод, пасивного виборчого права. Саме тому ініціювання виборчого права з боку окремих громадських груп і, навіть, індивідів, позбавлена характеру порушення інтересів інших груп і громадян. Сучасна Україна, як перехідна держава, потребує розробки законодавства і політичних нормативів співпраці в межах лобістської діяльності. Згідно з М. Росенко, «лобізм як повноцінний інститут з'являється тоді, коли вже існують дві необхідні умови: 1) велике різноманіття інтересів в суспільстві, що виникає унаслідок його соціальної диференціації, розшарування, «спеціалізації»; 2) розширюється доступ до влади на основі політичного плюралізму, що характерний перш за все для демократичних режимів. У зв'язку з тим що влада об'єктивно не в змозі задовольнити одночасно і якнайповніше всі інтереси відразу, виникає проблема черговості, пріоритету здійснення тих або інших інтересів. Звідси закономірне прагнення різних груп і шарів суспільства впливати на поведінку держави з метою переорієнтації політики в свою користь, стимулювати його, ухвалювати вигідні для себе управлінські рішення» [6].

Неможливість повної реалізації прав і свобод громадян на сучасному етапі означають конкуренцію за ресурси, задоволення цих інтересів в часовому і матеріальному вимірах. Здатність політичної системи задовольнити якомога ширшу палітру суспільних інтересів і визначає рівень її стабільного розвитку. Водночас, радикалізація суспільних настроїв в умовах кризи, породжує вимоги до негайного задоволення потреб, що дестабілізує політичну систему, змушує представників влади шукати не правові засоби укріплення свого становища. Соціальні партнери, завдають значного тиску від економічних гравців, які вимагають негайного і повного забезпечення їх інтересів. Це означає необхідність розбудови системи соціального партнерства, яка зможе попередити втручання зовнішніх сил.

Осягнення негативних рис лобізму, формує упереджене ставлення до нього з боку громадських діячів і політичних експертів. В сучасній Україні жодна з політичних сил не в змозі виступити, як ініціатор просування законодавства щодо легального лобізму, оскільки це буде не однозначно сприйняте у суспільстві. Отже, легалізація лобізму потребує широкої просвітницької комунікаційної кампанії, яка має бути спрямована на подолання явищ політичної корупції. В жодному розумінні не правова вигода, в

наслідок, політичних дій, в більшості випадків, базується на практиках нелегального злочинного лобізму, що означає значний рівень протидії. Однак, формування нових демократичних умов у країні стримує появу відповідних інституцій і практик, змушує політичні сили шукати компромісів і унеможливорює формування консолідованої позиції щодо лобістських практик. Водночас, не обмежений і не врегульований лобізм становить загрозу для подальших реформ в державі і євроінтеграційних перетворень. На думку сучасних фахівців, лобізм може служити чинником розвитку і захисту відомчиства, містечковості, націоналізму, підсилювати крайні форми задоволення спеціальних інтересів. «Лобізм містить в собі чималу небезпеку «розмивання» народовладних засад суспільства, перетворення демократичних інститутів в потужний інструмент окремих владних груп...Лобістські заходи виступають в певних умовах і у формі прояву соціальної несправедливості. Як показує соціальна практика деяких західних держав, результативність лобізму великого бізнесу незрівнянно вище (у вигляді головним чином фінансово-матеріальних можливостей), ніж у інших груп і структур. Подібна ситуація, що повторюється постійно, здатна дестабілізувати обстановку, дисбалансувати інтереси, сприяти зростанню соціальної напруженості» [6], (також О. Тодика [9]).

Позитивний зміст лобізму розкривається на тлі реформування сучасної системи соціального партнерства, яка визначає про активну комплексну позицію учасників трудових взаємодій, а також окремих дій щодо їх регулювання. Оперативна і результативна боротьба з проявами корумпованості у діях окремих соціальних партнерів та політичних інститутів, які співпрацюють з ними, або використовують їх ресурси у своїй діяльності,можлива лише на основі своєчасного інформування, широкого висвітлення подій і адекватної реакції уповноважених осіб. Оскільки корупційний злочин спотворює шляхи і можливості цивілізованого (наприклад, згідно з роботою О. Одінцової [4]) та нормованого вирішення необхідних питань і процесів, то його усунення має стати справою всіх зацікавлених осіб. Крім того, кінцевий результат у боротьбі з політико-корупційними проявами залежить від зростання критичної маси політичних суб'єктів, зацікавлених в усуненні цього питання. В сучасній Україні ці процеси лише у початковому стані. «Дозволяє розширити інформаційну і організаційну базу схвалюваних рішень і набагато переконливіше звернути увагу на визначення «кричущі» проблеми.

Професійна лобістська діяльність в сучасних країнах розвиненої демократії відзначається як необхідна умова представництва інтересів вирішення спірних питань. В цілому, групи інтересів, групи тиску й офіційні лобісти є механізмом регулювання суспільних інтересів і вимог, які потребують політичного вирішення (згідно з Ю. Сабанадзе [7]). За умов відсутності авторитарного контролю над соціумом демократія передбачає постійну ділову активність громадян щодо артикуляції і своїх інтересів. Тому задоволення потреб суспільства носить, скоріше, заявний, ніж гарантований характер. Як економічні гравці, так і соціальні групи потребують масштабного механізму лобіювання на всіх рівнях представницької і виконавчої влади, оскільки порядок денний парламентських асамблей є обмеженими процедурними питаннями і питаннями, які виносять політичні партії і окремі члени парламенту. Регламентація зустрічей парламентарів і лобістів є основою легальної лобістської діяльності і контролю над нею. Це саме стосується і кількості висунутих законопроектів та поданих проектів рішень. Найбільш розвиненим є законодавство США щодо лобізму. За даними українських фахівців, у США в 1946 р. ухвалили спеціальний закон про регулювання лобізму, в якому було встановлено вимогу про необхідну реєстрацію всіх професійних лобістів. У § 266 сказано, що дія цього закону розповсюджується на будь-яку особу, «яка безпосередньо або через своїх

представників, службовців або інших осіб збирає або отримує грошові кошти або інші цінності з метою використання головним чином для досягнення одного з нижченаведених завдань: а) ухвалення або відхилення Конгресом Сполучених Штатів якого-небудь законодавчого акту; б) дії прямо або побічно на ухвалення або відхилення Конгресом Сполучених Штатів якого-небудь законодавчого акту» [6].

Процедурна реалізація легальних лобістських стратегій має публічний характер з ініціативами щодо зміни законодавства можуть ознайомитися представники інших політичних сил у встановленому порядку. Все це забезпечує прозорість і публічність законотворчої діяльності, дозволяє уникнути умов для політичної корупції. Учасники соціально-партнерських відносин на сучасному етапі активно користуються механізмами офіційного лобізму з метою зменшення регіональних і локальних стандартів оплати праці, матеріального забезпечення виробництва, оподаткування, тощо. Роботодавці, профспілки і державні органи постійно відстежують лобістські ініціативи і реагують на них через засоби масової інформації або через систему судочинства. Отже, механізми цивілізованого лобізму створюють умови для гнучкості політико-правового регулювання соціального партнерства і його подальшого розвитку. В сучасній Україні цей механізм ще потребує свого формування і проект закону «Про легальний лобізм» не пройшов навіть, попередніх обговорень у парламенті. Окрім регулятивних норм щодо зустрічей членів парламенту з лобістами та кількості поданих ініціатив, в Україні має бути встановлено законом процедура покарання за ймовірну завдану шкоду. В результаті лобістської діяльності щодо якої не має повної і вичерпної інформації. Також, проблема лобізму потребує більш комплексного висвітлення у наукових працях. Формування цілеспрямованої політики держави у засобах масової інформації щодо висвітлення змісту та значення цієї проблеми у суспільстві, підготовки громадян до широкої і масштабної діяльності з відстоювання інтересів на всіх рівнях.

Список використаної літератури

1. Длугопольський О. Моделі лобіювання інтересів: світовий досвід та українська специфіка / О. Длугопольський // Журнал європейської економіки. - 2006. – Т. 5, № 1. - С. 30-57 ; Dluhopolskyi O. Modeli lobiiuvannia interesiv: svitovyi dosvid ta ukrainska spetsyfika / O. Dluhopolskyi // Zhurnal yevropeiskoi ekonomiky. - 2006. – Т. 5, № 1. - S. 30-57
2. Корнієвський О. Професійні спілки в умовах соціальних трансформацій / О. Корнієвський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6. – С. 105–113 ; Korniiievskiy O. Profesiini spilky v umovakh sotsialnykh transformatsii / O. Korniiievskiy // Politychnyi menedzhment. – 2008. – № 6. – S. 105–113.
3. На шляху до суспільної злагоди / упоряд. Ю. Шайгородський . – Київ : Укр. центр політ. менеджменту, 2001. – 143 с. ; Na shliakhu do suspilnoi zlahody / uporiad. Yu. Shaihorodskiy . – Kyiv : Ukr. tsentr polit. menedzhmentu, 2001. – 143 s.
4. Одінцова О. Цивілізований лобізм як форма боротьби з корупцією / О. Одінцова // Право України. - 2006. - № 6. - С. 110-114 ; Odintsova O. Tsyvilizovanyi lobizm yak forma borotby z koruptsiieiu / O. Odintsova // Pravo Ukrainy. - 2006. - № 6. - S. 110-114.
5. Рибалка Г. Г. Система політико-правового регулювання соціального партнерства: структура та функції в умовах сучасної демократії : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Ганна Геннадіївна Рибалка; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. - Дніпропетровськ, 2012. - 18 с. ; Rybalka H. H. Systema polityko-pravovoho rehuliuвання sotsialnoho partnerstva: struktura ta funktsii v umovakh suchasnoi demokratii : avtoref. dys. ... kand. polit. nauk : spets. 23.00.02 / Hanna Hennadiivna Rybalka; Dnipropetr. nats. un-t im. Olesia Honchara. - Dnipropetrovsk, 2012. - 18 s

6. Росенко М. І. Лобізм і його роль в діяльності сучасних парламентів. шляхи удосконалення регламентації діяльності лобістів в парламенті України [Електронний ресурс] / М. І. Росенко // Державне управління: удосконалення та розвиток. - 2010. - № 11. - Режим доступу : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=2146> ; Rosenko M. I. Lobizm i yoho rol v diialnosti suchasnykh parlamentiv. shliakhy udoskonalennia rehlamentatsii diialnosti lobistiv v parlamenti Ukrainy [Elektronnyi resurs] / M. I. Rosenko // Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok. - 2010. - № 11. - Rezhym dostupu : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=2146>

7. Сабанадзе Ю. В. Групи інтересів в умовах перехідного суспільства : моногр. / Ю.В. Сабанадзе. - Київ : Логос, 2009. - 208 с. ; Sabanadze Yu. V. Hrupy interesiv v umovakh perekhidnoho suspilstva : monohr. / Yu. V. Sabanadze. - Kyiv : Lohos, 2009. - 208 с.

8. Тихомирова Є. Лобізм як складова міжнародного PR / Є. Тихомирова // Політичний менеджмент. - 2005. - № 1. - С. 143-151 ; Tykhomyrova Ye. Lobizm yak skladova mizhnarodnoho PR / Ye. Tykhomyrova // Politychnyi menedzhment. - 2005. - № 1. - S. 143-151.

9. Тодика О. Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства : моногр. / О. Ю. Тодика. - Харків : Право, 2007. - 480 с. ; Todyka O. Yu. Narodovladdia na transformatsiinomu etapi rozvytku derzhavy i suspilstva : monohr. / O. Yu. Todyka. - Kharkiv : Pravo, 2007. - 480 с.

10. Урусова І. Н. Экономические интересы в системе отношений собственности / И. Н. Урусова // Экономический журнал. - 2008. - № 15. - С. 37-47 ; Urusova I. N. Ekonomicheskie interesy v sisteme otnosheniy sobstvennosti / I. N. Urusova // Ekonomicheskii zhurnal. - 2008. - № 15. - S. 37-47.

11. Цвих В. Ф. Профспілки і громадянське суспільство: особливості парадигми відносин : автореф. дис. ... докт. політ. наук : спец. 23.00.02 / Володимир Федорович Цвих; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. - Київ, 2004. - 36 с. ; Tsvykh V. F. Profspilky i hromadianske suspilstvo: osoblyvosti paradyhmy vidnosyn : avtoref. dys. ... dokt. polit. nauk : spets. 23.00.02 / Volodymyr Fedorovych Tsvykh; Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. - Kyiv, 2004. - 36 s.

12. Union Organization and Activity / ed. by J. Kelly, P. Willman. - London ; New York : Routledge, 2004 - 208 p.

Стаття надійшла до редакції 09.12.2017 р.

О. Tupitzya

SOCIAL PARTNERSHIP AND LEGAL LOBISM AS FACTORS OF POLITICAL TRANSFORMATIONS

The interaction of social partnership in Ukraine and the political consequences of lobbyism in their contemporary sense is considered. The institutional forms of social partnership influence on democratic reforms are studied. The optimal principles of legal lobbying activity in conditions of socio-economic transformations are determined. The consolidation of a transitive society is considered on the basis of the growing influence of the social and affiliate agenda. The importance of group interest for developing practices of public-political activity is determined. The purpose of the article is to establish social partner and lobbying determinants in political transformations in Ukraine and in the world. The specifics of the distribution of responsibility of social partners for the state of development of modern society have been determined. The institutional foundations of the influence of legal lobbyism on the pace of political reforms are established. Characterized the regularities of social partners` interest in advocacy of group interests.

Key words: social partnership, legal lobbyism, political transformations, social and labor relations, social cooperation.

К.Т. Червеняк

НАЦІОНАЛЬНА КОНСОЛІДАЦІЯ В ПОЛІЕТНІЧНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

У статті аналізується процес національної консолідації в поліетнічних регіонах України. Встановлюється включеність цих регіонів у вказаний процес на основі критерію «переважання національної ідентичності у населення регіону» та критерію «підтримки більшістю населення регіону національної ідеї української нації».

Ключові слова: національна консолідація, національна ідентичність, національна ідея, поліетнічний регіон.

Національна консолідація в Україні після здобуття незалежності відбувалася фрагментарно, не системно і вважалася такою, що не має першочергового значення. Проте після подій в Криму та на Донбасі, проблема національної консолідації, а особливо включення у цей процес усіх, без винятку, регіонів України стала життєво важливою для збереження державності і територіальної цілісності нашої країни. Адже саме національна консолідація на різних рівнях сприяє прогресивним тенденціям: поступальному розвитку усіх сфер життя суспільства, утвердженню демократії, етнополітичній стабільності та міжетнічній толерантності.

Дослідженням національної консолідації та основних чинників, що на неї впливають в Україні займається велика кількість вчених, зокрема таких як: І. Варзар, А. Колодій, О. Петухова, С. Римаренко. Значним є доробок з цього питання дослідниці Г. Луцишин. Національну ідентичність та національну ідею як чинники національної консолідації аналізували у своїх роботах О. Кривицька, Л. Нагорна, О. Пашкова та М. Степико. Хоча недостатнім є дослідження впливу на національну консолідацію етнічного середовища регіону, у якому вона відбувається. Лише частково це питання аналізується дослідниками В. Євтухом, В. Котигоренком та М. Панчуком. Проте саме під впливом поліетнічності консолідаційні процеси проходять неоднаково у різних частинах України. Тому доцільно аналізувати чинники, які впливають на національну консолідацію з огляду на етнонаціональну специфіку того чи іншого регіону.

Основною метою статті є аналіз процесу національної консолідації в поліетнічних регіонах України та визначення рівня включеності цих регіонів у консолідаційні процеси.

Ряд українських дослідників (І. Варзар, С. Римаренко та ін.) [11, с. 358] розглядають *національну консолідацію* як комплексний процес націєтворення, в основі якого зміцнення та посилення спільнот, які творять націю. При чому поняття національної консолідації вміщує в собі як політичну, так і соціальну консолідацію. Національна консолідація – це, свого роду, інтеграція різних соціальних груп, етносів у державі, що становлять єдиний цілісний соціальний організм і захищені громадянськими правами та політичною свободою [14, с. 133]. Це зміцнення зв'язку між різними етнонаціональними спільнотами для формування єдиної політичної нації в межах суверенної території держави.

Щодо основних складових консолідаційного процесу в Україні, то різні дослідники визначають різний їх набір. Такими вважаються, до прикладу, розвиток громадянського суспільства, українська мова, спільна історична пам'ять, загально визнані національні герої, українська церква, формування центральних органів влади за регіональним принципом [8, с. 54] чи соціетальна культура зосереджена

навколо спільної мови. Останнє поняття українська дослідниця А. Колодій розуміє як культуру нації, якою послуговуються офіційні інституції і весь соціум, незалежно від його поділу на етнокультурні, регіональні та інші групи. Саме така культура забезпечує консолідацію громадянської (політичної) нації [5].

У контексті нашого дослідження, ми обмежимося аналізом таких складових як національна ідентичність та національна ідея, які вміщені у критерії для аналізу: 1) *переважання національної ідентичності у населення регіону*; 2) *підтримка більшістю населення регіону національної ідеї української нації*.

Територіальні межі дослідження включають Закарпатську, Чернівецьку, Одеську області та Крим, які ми згрупували під умовною назвою «*поліетнічні регіони України*». Особливістю цих регіонів є високий рівень етнічної мозаїчності населення, множинність і стійкість ареалів компактного розселення етнонаціональних спільнот, висока інтенсивність міжетнічних відносин та етнополітичних процесів. На основі результатів Всеукраїнського перепису населення 2001 р. саме ці регіони України є найбільш різноманітними за етнонаціональним складом населення: в Одеській області 62,8% населення вважає себе українцями, 20,7% – росіянами, 6,1% – болгарами, 5,0% – молдаванами, 1,1% – гагаузами та ін.; у Закарпатській області українці становлять 80,5% населення, угорці – 12,1%, румуни – 2,6%, росіяни – 2,5%, цигани (роми) – 1,1% та ін.; у Чернівецькій області 75,0% українців, 12,5% румун, 7,3% молдаван, 4,1% росіян та ін.; в АР Крим 58,3% росіян, 24,3% українців, 12,0% кримських татар, 1,4% білорусів та ін. [15].

Актуальність такого поділу підтверджується також тезою про нетиповість поліетнічності України через чітку регіональну визначеність розселення представників «не-українських» спільнот. Загалом, декілька областей мають поліетнічне й полікультурне населення (Закарпатська, Чернівецька, Одеська області та АР Крим), деякі регіони можна охарактеризувати як моноетнічні з двомовною культурою, деякі – як біетнічні з мономовною (російськомовною) культурою (Південно-Східна Україна) [20, с. 105].

Аналіз вказаних чинників і їх динаміка у виділених поліетнічних регіонах проведено на основі результатів Всеукраїнського перепису населення 2001 р. та соціологічних опитувань різних дослідницьких центрів. Крім того, у виділеному для більшості опитувань регіоні «Південь» до 2014 р. результати по АР Крим враховуються, а після 2014 р. через зрозумілі причини таке врахування стало неможливим, тому аналіз цього регіону проводиться нами окремо.

Першим критерієм для аналізу національної консолідації є *переважання національної ідентичності (як громадянина України) у населення відповідних регіонів*. Тут ідеться насамперед про переважання над локально-регіональною ідентичністю (як жителя регіону, міста, села).

Національна ідентичність спирається на свідомий вибір і залежить від усвідомлення суб'єктом ідентифікації історичних, громадянських, політичних вартостей [9, с. 43-44]. Погоджується з цим О. Кривицька, яка підкреслює, що на відміну від етнічної ідентичності, у національній ідентичності функцію об'єднання виконують культурні, громадянські та політичні цінності – національні традиції, інтереси [7, с. 66].

Завершенню формування національно-державної ідентичності в Україні перешкоджає незрілість її етнічної основи, зокрема, через тривалу відсутність практики державності та «систематичний антиукраїнський терор, який мав місце за всіх режимів і правлінь» [4, с. 172]. Ми погоджуємося з думкою частини українських науковців, що на цій основі все ж не варто говорити про конфлікт ідентичностей. Це, насамперед, розмитість, розбалансування національної ідентичності на основі етнорегіональних

відмінностей, які їй притаманні і синтез яких значною мірою може визначити процес формування національно-державної ідентичності [4, с. 172-173]. Такі висновки підтверджуються і результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р., адже під показником «національність» там вказувалася саме національна самоідентифікація.

Хоча в останні роки можна констатувати значне збільшення кількості людей, які ідентифікують себе українцями за національною ознакою. На це вплинула значною мірою анексія Криму і війна на Донбасі. За результатами соціологічного дослідження проведеного у березні 2017 р. українськими соціологічними центрами (КМІС, Рейтинг, СОЦІС і Центр Разумкова) аж 90,6% населення вважають себе українцями, 6,3% – росіянами і 2,7% відносять себе до інших національностей [3]. Тут варто вказати на те, що такі різкі зміни у порівнянні із результатами перепису 2001 р. пояснюються також і тим, що у дослідженні не враховані окуповані території Криму і Донбасу, на яких проживала значна частина російської національної меншини. Хоча, як ідеться у висновках до дослідження, «різке зменшення кількості людей, які в поточному році задекларували російську або іншу національну ідентичність, відбулося не лише за рахунок окупації етнічно «не-українських» територій, оскільки на окупованих територіях залишилися не тільки росіяни, а й багато українців» [3].

У регіональному розрізі результати даного соціологічного дослідження також є показовими. В Одеському регіоні (Одеська область) 72% населення вважають себе українцями, 12,9% – росіянами, 14% відносять себе до інших національностей і 1% відмовився відповісти. У регіоні «Південний Захід» (Закарпатська та Чернівецька області) результати виглядають наступним чином: 88,3% – українці, 1,3% – росіяни, 10,1% – інші, 0,3% – не відповіли на це питання [3]. Згадані регіони також об'єднує значна питома вага населення, яке ідентифікує себе з відмінною від української та російської національною ідентичністю.

На сучасному етапі можна говорити про процес поступового переважання національно-державної ідентичності над локально-регіональною у визначених регіонах. Якщо за даними соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у грудні 2005 р., локальна ідентифікація переважала у всіх регіонах, крім Південного, де 36% опитаних ідентифікували себе з Україною [4, с. 182]. То станом на кінець 2016 р. за даними опитування цього ж Центру ідентифікація себе як громадянина України відіграє найбільшу роль для жителів Південного (сума 1-3 виборів становить 39%) та Західного (35%) регіонів [6, с. 4]. А національно-державна ідентичність у жителів Заходу (62,6%) і Півдня (63,7%) вдвічі переважає локально-регіональну ідентичність, яка становить у вказаних регіонах 30,6% і 30,3% відповідно [6, с. 20].

Варто вказати також, що конкретно у Закарпатській, Чернівецькій та Одеській областях через високу етнічну мозаїчність переважання національно-державної ідентичності над локально-регіональною можна вважати трохи нижчими, ніж у умовно поділених для опитування регіонах «Захід» і «Південь», проте таке переважання все ж буде досить значним.

У Криму ситуація виглядає кардинально інакше. На півострові завжди констатувалася проблема існування проросійської ідентичності (у сукупності російської та радянської, при чому останню декларували близько третини населення півострову). Вона перешкождала як етнічній консолідації інших спільнот (навіть найбільших), так і національній консолідації цілого Криму у склад України. Як наслідок, колабораціонізм саме цієї частини населення не в останню чергу посприяв тимчасовій окупації півострову.

Така проросійська регіональна ідентичність підтримувалася проросійськи налаштованим керівництвом півострову і владою Російської Федерації. Основою такої ідентичності стала ідея об'єднання кримського народу як окремої спільноти на засадах

«російськості». Це підтверджується і різного роду замірами громадської думки. До прикладу, у 2008 р. аж 70,1% кримчан ототожнювали себе саме з російсько-радянською культурною традицією [18].

Після анексії Криму політика щодо насадження російської ідентичності тільки посилилася. Це можна прослідкувати порівнявши результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. в АР Крим [15] і перепису населення у Кримському федеральному окрузі РФ 2014 р. [16], які подано в таблиці 1. Тут вказано саме національну самоідентифікацію кримчан.

Таблиця 1. Національний склад населення Криму

Всеукраїнський перепис населення 2001 р.	АР Крим	Перепис населення Російською Федерацією у тимчасово окупованому Криму 2014 р.	Кримський федеральний округ
росіяни	58,3%	росіяни	68,0%
українці	24,3%	українці	15,7%
кримські татари	12,0%	кримські татари	10,6%
білоруси	1,4%	татари	2,0%
татари	0,5%	білоруси	1,0%
вірмени	0,4%	вірмени	0,2%
інші	3,1%	інші	2,5%

Наступним критерієм для аналізу є *підтримка більшістю населення регіону національної ідеї*. Підтримуємо думку дослідниці Л. Нагорної, яка наголошує: «Зв'язок між національною ідентичністю і національною ідеєю найбезпосередніший: національна ідея виступає як форма раціонального або напівусвідомленого осягнення національної ідентичності» [10, с. 20]. Саме поняття «національна ідея» в українському науковому дискурсі часто означає ідею нації, проект створення нації. Хоча здобуття власної державності є не остаточною, а лише первинною реалізацією української національної ідеї [12, с. 12]. Сприйняття вказаного терміну занадто розмите у масовій свідомості і не має однозначного розуміння як у державно-управлінському, так і у науковому середовищі України. На думку тієї ж Л. Нагорної, в ідеалі національна ідея повинна містити узагальнені відповіді на запитання: заради чого живе нація, яким ціннісним орієнтирам віддає перевагу, як реалізує свій потенціал в оточенні інших спільнот [10, с. 22]? Відсутність конкретних відповідей на ці питання, які б сприймалися позитивно у всіх регіонах України є основною проблемою, яка заважає використати консолідаційний потенціал національної ідеї.

Хоча абсолютна більшість громадян України (81%) підтримує тезу про те, що для консолідації суспільства в кожній країні повинна бути своя спільна для всіх громадян національна ідея [6, с. 14]. Тільки якою має бути ця ідея, і що вона повинна виражати – єдиної думки немає. Саме тому нами сформульований критерій для аналізу – «підтримка більшістю населення регіону національної ідеї української нації» – виражає ідею державності у найширшому розумінні через ставлення жителів відповідних регіонів до унітарності, суверенності, територіальної цілісності України, автономії чи відокремлення власного регіону тощо. У 2015 р. ідею відокремлення своєї області від України і приєднання до іншої держави не підтримувало 87% опитаних, ідею автономії своєї області не підтримувало 78,6%; а федералізацію України не підтримувало 69,2% [17].

Регіональні особливості аналізованого критерію у визначених поліетнічних регіонах можна прослідкувати за результатами вимірювання громадської думки, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології за ініціативи «Дзеркала

тижня» у період з 4 по 19 грудня 2014 р. У Закарпатській області 91,5% респондентів бачили майбутнє свого регіону у складі унітарної України у рамках чинної Конституції; унітарна, але децентралізована Україна з широким колом повноважень місцевого самоврядування приваблювала тільки 2,3% населення області; а ідею федералізації підтримувало 3,5% населення. Натомість у Чернівецькій області 69,7% опитаних підтримували першу позицію, ідея децентралізації мала тут більшу підтримку – 20,8%, а прихильників федеративної України в регіоні нема взагалі. Крім того, 0,3% закарпатців виступали за приєднання області до Угорщини, 0,5% буковинців – за приєднання до Румунії [13]. Автори дослідження дійшли такого висновку: «Експерти, які добре відчують настрої в Західній Україні, вважають, що Євромайдан і війна на Сході не посирили, а навпаки – послабили прагнення до регіональної відокремленості» [13]. Можемо стверджувати, що згадані події стали поштовхом до пришвидшення визрівання національної ідеї знизу як у згаданих регіонах, так і на всій території України.

В Одеській області у грудні 2014 р. 57,7% населення хотіли залишитися в складі унітарної, але децентралізованої України з наданням широкого кола повноважень органам місцевого самоврядування; унітарна Україна у рамках чинної Конституції вважалася найкращою для 30,5% населення регіону; ідея стати суб'єктом федерації в складі України приваблювала 5,9%, а у складі Росії – 0,0% [13]. Хоча раніше, у квітні того ж року, відповіді респондентів були трохи інакшими. Тоді за децентралізацію виступало 44,2%, а за федералізацію України – 17,5% опитаного населення області [2]. Приклад війни на Донбасі і тут послабив прагнення до регіональної відокремленості, натомість посилив прагнення до децентралізації системи управління, але в межах однозначно унітарної країни.

Сепаратистські ідеї у цих регіонах також не дуже популярні. Ідею приєднання свого регіону до Росії підтримувало, або частково підтримувало 2,3% населення Одещини, 1,6% закарпатців, 0,4% жителів Чернівецької області, натомість категорично або скоріше не підтримувало – 91,5%, 51,4% та 99,6% респондентів відповідно. Щодо можливості незалежності для власного регіону, то таку позицію підтримують 1,1% населення Чернівецької, 0,8% Одеської та 0,5% Закарпатської області, а не підтримують – 99,0% населення Чернівецької, 88,9% Одеської та 45,8% Закарпатської області [13]. У опитуванні по Закарпатській області варто вказати на значний відсоток тих, хто взагалі відмовився відповідати на ці питання, аж 48,6% у першому випадку і 53,7% у другому. Хоча у цьому ж таки опитуванні, відповідаючи на питання про майбутнє свого регіону у складі України, респонденти були однозначні.

Цікавим є також ставлення до подвійного громадянства у відповідних областях у контексті його кореляції із сепаратистськими настроями. У Закарпатській області «за» право отримання подвійного громадянства виступає 56,8% опитаних, а «проти» – 33,6%. У Чернівецькій області ситуація відмінна: 20,5% – «за» і 52,2% – «проти». Одеська область за цими показниками у значній мірі схожа із Закарпаттям. Тут також велика кількість населення підтримує ідею подвійного громадянства (48,4%); тих, хто не підтримує майже стільки ж скільки і на Закарпатті (33,1%) [13].

Переважає більшість жителів Закарпатської області головним спонукальним мотивом для отримання другого паспорта назвали можливість легально працювати в країнах ЄС – 88%. Можливість вільно перетинати кордони Євросоюзу – друга за популярністю причина (51,3%). У респондентів на Буковині пріоритети розставлено дзеркально – 67,5% зацікавлені в другому паспорті як у пропуску через кордон, 56% розглядали його як своєрідну ліцензію на роботу в ЄС [13]. Зараз після запровадження безвізового режиму з ЄС мало б відбутися зниження

підтримки біпатризму через зняття однієї зі спонукальних причин і це, безсумнівно, є кроком також і на зниження сепаратистських настроїв у відповідних регіонах.

Хоча саме населення не дуже вірить у зв'язок між біпатризмом і сепаратизмом. На питання «Чи призведе дозвіл на подвійне громадянство до росту сепаратистських настроїв і розколу України?» у Закарпатській області 28% опитаних відповіли ствердно і 59,4% не погодилися з таким твердженням; у Одеській області 25,7% погодилися і 56,5% не погодилися; у Чернівецькій області 38,6% відповіли ствердно і 39,4% негативно [13]. Тобто у цих регіонах явище біпатризму виникає з прагматичних мотивів населення, а не з його національно-культурної ідентифікації чи сепаратистських настроїв.

Щодо Криму, то тут Україну однозначно сприймали як свою Батьківщину 71,3% громадян станом на 2011 р. [19], що для регіону, в якому проживає майже 60% етнічних росіян, досить хороші показники. Для порівняння, у 2008 р. майже вдвічі менше кримчан (тільки 40,1%) вважали Україну своєю Батьківщиною.

У Криму більше, ніж в інших поліетнічних регіонах, була популярною ідея запровадження подвійного громадянства – 70,1% населення півострову підтримувало її [18]. Кримська ситуація засвідчила також значне послаблення чинника патріотизму у процесі формування національної (громадянської) ідентичності: позитивна відповідь на питання «Чи вважаєте Ви себе патріотом України?» у 2007 р. сягала 66,7%, а 2008 р. – лише 28,6%. У 2008 р. не вважали себе патріотами рекордні 49,3%, на противагу цьому у 2007 р. таких було 26,9% [18]. Звільнений простір у подальшому під впливом як внутрішньополітичних, так і зовнішньополітичних чинників був заповнений іншим етнополітичним маркером – співвіднесення себе з локально-регіональною ідентичністю, яку за бездіяльності української влади різних рівнів, використала проросійська еліта регіону для підігрівання сепаратистських настроїв і формування власної об'єднавчої «національної ідеї».

Важливим для даного аналізу є також динаміка прихильності кримчан до ідеї приєднання Криму до Росії. Поквартальні звіти Програми розвитку ООН у Криму свідчать про зниження частки прихильників приєднання Криму до Росії з 70% до 65% з 2009 до 2011 р. За інформацією Research & Branding Group кількість кримчан, які виступають за український статус Криму, вперше перевищила кількість прихильників російського статусу в співвідношенні 40% проти 38% 2012 р. Опитування Інституту Геллапа зафіксували зниження серед кримчан питомої ваги прихильників передачі Криму від України до Росії з 33% в жовтні 2011 р. до 23% в травні 2013 р. [1]. Тому вірити російській пропаганді про масову підтримку населенням кримського референдуму 2014 р. не варто.

Висновки. Національна консолідація у виділених поліетнічних регіонах України досліджувалася за визначеними критеріями на основі результатів Всеукраїнського перепису населення 2001 р. і соціологічних досліджень. Можна констатувати, що останні роки відбувається процес поступового переважання національної ідентичності над локально-регіональною ідентичністю у населення усіх досліджуваних регіонів, крім Криму. Закарпатську, Чернівецьку та Одеську області за критерієм «підтримки більшістю населення регіону національної ідеї» можна вважати такими, що включені у консолідаційні процеси, незважаючи на певні розбіжності у ставленні населення до питання децентралізації. Приклад війни на Донбасі тут значно послабив прагнення до регіональної відокремленості. Сепаратистські ідеї не дуже популярні, а явище біпатризму аж ніяк не пов'язується населенням із сепаратизмом, а має під собою однозначно прагматичні мотиви.

Крим завжди був дуже слабко включений у процес національної консолідації України. Національна ідентичність майже не розвивалася до окупації півострову,

натомість тут відбувалося насадження проросійської ідентичності. Хоча результати соціологічних досліджень по Криму дають підстави стверджувати, що при збереженні динаміки ставлення кримчан до України, за підтримки центральної влади Києва і без значного зовнішнього втручання можна було б прогнозувати у майбутньому включення Криму у процес національної консолідації. Проте зараз, після анексії, визрівання національної ідентичності та національної ідеї Української держави в Криму стало майже неможливим.

У подальшому кількість критеріїв для аналізу національної консолідації можна розширити, щоб такий аналіз був більш детальним і повним. А висновки із даної статті будуть використані при дослідженні національної консолідації в поліетнічних регіонах України у контексті її зв'язку з етнонаціональним фактором.

Список використаної літератури

1. Введенський А. Крим – не Каталонія [Електронний ресурс] / А. Введенський // Крим.Реалії. – 2017. – 18 вересня. – Режим доступу : <https://ua.krymr.com/a/28741656.html> ; Vvedenskyi A. Krym – ne Kataloniia [Elektronnyi resurs] / A. Vvedenskyi // Krym.Realii. – 2017. – 18 veresnia. – Rezhym dostupu : <https://ua.krymr.com/a/28741656.html>

2. Ведернікова І. Південний Схід: гілка дерева нашого [Електронний ресурс] / І. Ведернікова, Ю. Мостова, С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2014. – 18 квітня. – Режим доступу : https://dt.ua/internal/pivdenniy-shid-gilka-dereva-nashogo_.html ; Vedernikova I. Pivdennyi Skhid: hilka dereva nashoho [Elektronnyi resurs] / I. Vedernikova, Yu. Mostova, S. Rakhmanin // Dzerkalo tyzhnia. – 2014. – 18 kvitnia. – Rezhym dostupu : https://dt.ua/internal/pivdenniy-shid-gilka-dereva-nashogo_.html

3. Гринів І. Національне питання: Україна як Європа [Електронний ресурс] / І. Гринів, М. Чех // Дзеркало тижня. – 2017. – 17 червня. – Режим доступу : https://dt.ua/internal/nacionalne-pitannya-ukrayina-yak-yevropa-245832_.html ; Hryniv I. Natsionalne pytannia: Ukraina yak Yevropa [Elektronnyi resurs] / I. Hryniv, M. Chekh // Dzerkalo tyzhnia. – 2017. – 17 chervnia. – Rezhym dostupu : https://dt.ua/internal/nacionalne-pitannya-ukrayina-yak-yevropa-245832_.html

4. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості : моногр. / М. Панчук, В. Євтух, В. Котигоренко та ін. – Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. – 396 с. ; Etnopolitychni protsesy v Ukraini: rehionalni osoblyvosti : monohr. / M. Panchuk, V. Yevtukh, V. Kotyhorenko ta in. – Kyiv : IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2011. – 396 s.

5. Колодій А. Соціетальна культура як чинник національної консолідації [Електронний ресурс] / А. Колодій // Консолідація українського народу: конституційно-правові аспекти : зб. ст. за матер. наук.-практ. конф., м. Львів, 28 лютого – 1 березня 2013 р. – Львів : Вид-во Львівського університету, 2013. – Режим доступу : <http://political-studies.com/?p=941> ; Kolodii A. Sotsiietalna kultura yak chynnyk natsionalnoi konsolidatsii [Elektronnyi resurs] / A. Kolodii // Konsolidatsiia ukrainskoho narodu: konstytutsiino-pravovi aspekty : zb. st. za mater. nauk.-prakt. conf., m. Lviv, 28 liutoho – 1 bereznia 2013 r. – Lviv : Vyd-vo Lvivskoho universytetu, 2013. – Rezhym dostupu : <http://political-studies.com/?p=941>

6. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи : інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. / Центр Разумкова. – Київ, 2016. – 100 с. ; Konsolidatsiia ukrainskoho suspilstva: shliakhy, vyklyky, perspektyvy : informatsiino-analitychni materialy do Fakhovoi dyskusii 16 hrudnia 2016 r. / Tsentrazumkova. – Kyiv, 2016. – 100 s.

7. Кривицька О. В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України : моногр. / О. В. Кривицька. – Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. – 328 с. ; Kryvytska O. V. Demarkatsiini linii v etnopolitychnomu prostori Ukrainy : monohr. / O.V. Kryvytska. – Kyiv : IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2015. – 328 s.

8. Луцишин Г. І. Національна консолідація України в умовах демократизації суспільства / Г. І. Луцишин // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Політологія. – 2012. – Т. 182, Вип. 170. – С. 51-55 ; Lutsyshyn H. I. Natsionalna konsolidatsiia Ukrainy v umovakh demokratyzatsii suspilstva / H.I. Lutsyshyn // Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Serii : Politolohiia. – 2012. – Т. 182, Vyp. 170. – S. 51-55.

9. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні / Л. Нагорна. – Київ : ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2002. – 272 с. ; Nahorna L. Natsionalna identychnist v Ukraini / L. Nahorna. – Kyiv : IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, 2002. – 272 s.

10. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі / Л.а Нагорна // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 14-30 ; Nahorna L. Poniattia «natsionalna identychnist» i «natsionalna ideia» v ukrainskomu terminolohichnomu prostori / L. Nahorna // Politychnyi menedzhment. – 2003. – № 2. – S. 14-30.

11. Національно-державне будівництво: концептуальні підходи, сучасна наукова література / Ю. І. Римаренко, І. Ф. Курас та ін.; за ред. Ю. І. Римаренка. – Київ : Довіра, 1999. – 559 с. ; Natsionalno-derzhavne budivnytstvo: kontseptualni pidkhody, suchasna naukova literatura / Yu. I. Rymarenko, I. F. Kuras ta in.; za red. Yu. I. Rymarenka. – Kyiv : Dovira, 1999. – 559 s.

12. Пашкова О. Б. Національна ідея як чинник консолідації українського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.05 / Оксана Брониславівна Пашкова ; НАН України ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – Київ, 2008. – 23 с. ; Pashkova O. B. Natsionalna ideia yak chynnyk konsolidatsii ukrainskoho suspilstva : avtoref. dys. ... kand. polit. nauk : spets. 23.00.05 / Oksana Bronyslavivna Pashkova ; NAN Ukrainy ; Instytut derzhavy i prava im. V.M. Koretskoho. – Kyiv, 2008. – 23 s.

13. Песня о Родине. Слова народные [Электронный ресурс] // Зеркало недели. – 2014. – Режим доступа : <http://opros2014.zn.ua/main> ; Pesnya o Rodine. Slova narodnye [Elektronnyy resurs] // Zerkalo nedeli. – 2014. – Rezhim dostupa : <http://opros2014.zn.ua/main>

14. Петухова О. В. Консолідація: сутність і види / О. В. Петухова // Інвестиції: практика та досвід. – 2015. – № 3. – С. 130-135 ; Petukhova O. V. Konsolidatsiia: sutnist i vydy / O. V. Petukhova // Investytsii: praktyka ta dosvid. – 2015. – № 3. – S. 130-135

15. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] : за даними Всеукр. перепису населення 2001 р. / Держ. ком. статистики України. – Режим доступу : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/> ; Pro kilkist ta sklad naseleennia Ukrainy za pidsumkamy Vseukrainskoho perepysu naseleennia 2001 roku [Elektronnyi resurs] : za danymy Vseukr. perepysu naseleennia 2001 r. / Derzh. kom. statystyky Ukrainy. – Rezhym dostupu : <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

16. Росстат: большинство крымчан считают себя русскими [Электронный ресурс] // РИА Новости. – 2015. – 19 марта. – Режим доступа : <https://ria.ru/society/20150319/1053370183.html> ; Rosstat: bolshinstvo krymchan schitayut sebya russkimi [Elektronnyy resurs] // RIA Novosti. – 2015. – 19 marta. – Rezhim dostupa : <https://ria.ru/society/20150319/1053370183.html>

17. Соціологічне дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 2015. – Травень. - Режим доступу : <http://vps-16222.vps-ukraine.com.ua/uploads/socio/Res0515const.pdf> ; Sotsiolohichne doslidzhennia Ukrainskoho tsentru ekonomichnykh i politychnykh doslidzhen im. O. Razumkova [Elektronnyi resurs] // Tsentri Razumkova. – 2015. – Traven. - Rezhym dostupu : <http://vps-16222.vps-ukraine.com.ua/uploads/socio/Res0515const.pdf>

18. Соціологічне опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова в Криму [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 2008. – Листопад. - Режим доступу : <http://old.razumkov.org.ua/ukr/polls.php?item=40> ; Sotsiologichne opytuvannya Ukrainskoho tsentru ekonomichnykh i politychnykh doslidzhen im. O. Razumkova v Krymu [Elektronnyi resurs] // Tsentr Razumkova. – 2008. – Lystopad. - Rezhym dostupu : <http://old.razumkov.org.ua/ukr/polls.php?item=40>

19. Соціологічне опитування Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова «Чи сприймаєте Ви Україну як свою Батьківщину? (опитування в Криму, динаміка 2006-2011)» [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 2011. – Березень. - Режим доступу : http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=398 ; Sotsiologichne opytuvannya Ukrainskoho tsentru ekonomichnykh i politychnykh doslidzhen im. O. Razumkova «Chu spryimaiete Vy Ukrainu yak svoiu Batkivshchynu? (opytuvannya v Krymu, dynamika 2006-2011)» [Elektronnyi resurs] // Tsentr Razumkova. –2011. – Berezen. - Rezhym dostupu : http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=398

20. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : моногр. / М. Т. Степико. – Київ : НІСД, 2011. – 336 с. ; Stepyko M. T. Ukrainaska identychnist: fenomen i zasady formuvannya : monohr. / M. T. Stepyko. – Kyiv : NISD, 2011. – 336 s.

Стаття надійшла до редакції 05.12.2017 р.

К. Cherveniak

NATIONAL CONSOLIDATION IN POLYETHNIC REGIONS OF UKRAINE

The problem of national consolidation, especially inclusion of all Ukrainian regions into this process, has become vital for the preservation of statehood and territorial integrity. In this context, the impact of the ethnic environment of the region on the national consolidation has not been studied sufficiently. The main purpose of the article is to analyze the process of national consolidation in polyethnic regions of Ukraine and determine the level of integration of these regions into consolidation processes.

We grouped Zakarpattia, Chernivtsi, Odesa regions and the Crimea under the name «polyethnic regions of Ukraine». The common features of this group of regions are high level of ethnic diversity, stability of areas of compact settlement of ethnonational communities, high intensity of interethnic relations.

In the context of our research, we restrict ourselves to analyzing such components of consolidation as national identity and national idea. The analysis of these components and their dynamics in the selected polyethnic regions was conducted on the basis of the results of the All-Ukrainian Population Census of 2001 and sociological surveys of various research centers.

The first criterion for analyzing the national consolidation is «the prevalence of the national identity among the population». In recent years, we can talk about the process of gradual predominance of national-state identity over local-regional identity in all studied regions, except the Crimea. There has always existed the problem of pro-Russian identity on the peninsula. Such identity was supported by the regional, often pro-Russian, leaders and hindered the national consolidation of the Crimea into the composition of Ukraine.

According to the next criterion of «supporting the national idea by the population majority», Zakarpattia, Chernivtsi and Odesa regions can be considered as included in the consolidation processes. The example of the war on the Donbass has greatly weakened the desire of other regions to separate, and a widespread phenomenon of bipatrism of the population has no associations with separatism tendencies, but has a clearly pragmatic motivation.

However, the Crimea has always been very poorly integrated into the process of national consolidation of Ukraine. At present, the maturation of the national identity and

national idea of the Ukrainian state in the Crimea has become almost impossible. Nevertheless, the results of sociological surveys in the Crimea suggest that with the preservation of the dynamics of the Crimeans' attitude to Ukraine, with the support of the central authorities in Kyiv and without external interference, it would be possible to predict the inclusion of the Crimea into the process of national consolidation in the future.

Keywords: *national consolidation, national identity, national idea, polyethnic region.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

БАЛАБАНОВ КОСТЯНТИН ВАСИЛЬОВИЧ – доктор політичних наук, професор, ректор Маріупольського державного університету, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України.

БОГАТІКОВА ОЛЕНА ВАДИМІВНА – аспірантка кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

БОЯРСЬКА ОЛЕНА АНАТОЛІЇВНА – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

БУЛИК МАКСИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ – кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

БУРЛАЧЕНКО ВІКТОР ОЛЕГОВИЧ – студент спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» ОС «Магістр» Маріупольського державного університету.

БУЧИН МИКОЛА АНТОНОВИЧ – доктор політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка», заступник директора Інституту гуманітарних та соціальних наук – декан базової вищої освіти.

БУШУЄВ ГЕОРГІЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ – аспірант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ВАРЕНИК МИХАЙЛО ІГОРОВИЧ – студент спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» ОС «Магістр» Маріупольського державного університету.

ВОЛОНИЦЬ ВІРА СТЕПАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ГАВРИЛОВА НІНА ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ГАЛЬОНА ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ – аспірант кафедри міжнародних медіакомунікацій та комунікативних технологій Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ГЕДЬО АННА ВОЛОДИМИРІВНА – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

ДЕМІДКО ОЛЬГА ОЛЕКСАНДРІВНА – аспірантка кафедри культурології та інформаційної діяльності Маріупольського державного університету.

ДЕМ'ЯНЕНКО ОЛЕКСАНДРА ОЛЕКСАНДРІВНА – здобувач кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

ДОВБНЯ ОЛЬГА АНАТОЛІЇВНА – кандидат історичних наук, доцент.

ДОЛЖЕНКО ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ – здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

КЛІШ АНДРІЙ БОГДАНОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

КЛЮЙ АНАТОЛІЙ ІВАНОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

КОЗАЧУК ОЛЕГ ОЛЕКСАНДРОВИЧ – докторант, кандидат політичних наук, асистент кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

КОНСТАНТИНОВА ЮЛІЯ ВАСИЛІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

КОРОБКА ВАДИМ МИКОЛАЙОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

КОРОБКА ЮЛІЯ ВІТАЛІЙВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

КУЛКОВ ВОЛОДИМИР ОЛЕКСАНДРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

ЛИСЕНКО АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ЛЯШЕНКО МАРІЯ ЛЕОНІДІВНА – аспірантка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

МАЗУР ОКСАНА ГЕННАДІЙВНА – доктор політичних наук, доцент кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

МИТРОЩЕНКО ВАЛЕРІЯ ІГОРІВНА – студентка спеціальності «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» ОС «Магістр» Маріупольського державного університету.

НЕФЬОДОВ ДМИТРО ВАЛЕРІЙОВИЧ – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

НОВІКОВА СВІТЛАНА ВІТАЛІЙВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ОСАДЧУК РОМАН ЮРІЙОВИЧ – аспірант кафедри політології Національного університету «Києво-Могилянська академія».

ПАШИНА НАТАЛІЯ ПОЛІКАРПІВНА – доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ПОПОВИЧ ОЛЕНА ВІКТОРІВНА – доктор філософських наук, професор кафедри філософії та соціології Маріупольського державного університету.

РЯБЧЕНКО ЕВЕЛІНА ВАСИЛІВНА – старший викладач кафедри грецької філології та перекладу Маріупольського державного університету.

САБУРА ОЛЕГ ІГОРЕВИЧ – магістр політології, аспірант Могилянської школи журналістики Національного університету «Києво-Могилянська академія».

ТАРАСОВ СЕРГІЙ ВІКТОРОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ТИМКІВ ІВАН ВОЛОДИМИРОВИЧ – аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.

ТКАЧЕНКО ТЕТЯНА ВАЛЕНТИНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства та методик навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ТРОФИМЕНКО АНАСТАСІЯ ВІКТОРІВНА – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету.

ТРОФИМЕНКО МИКОЛА ВАЛЕРІЙОВИЧ – кандидат політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Маріупольського державного університету, проректор з науково-педагогічної роботи (міжнародні зв'язки) МДУ.

ТУПИЦЯ ОЛЕГ ЛЕОНІДОВИЧ – доктор політичних наук, професор кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

УСИКОВ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ – здобувач кафедри історії навчально-наукового інституту історії, політології та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.

ЧЕРВЕНЯК КРИСТИНА ТАРАСІВНА – магістр політології, аспірант кафедри політології і державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ШИПІК НАТАЛІЯ ФЕОФАНІВНА – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету.

ЯБЛОНСЬКИЙ ВАСИЛЬ МИКОЛАЙОВИЧ – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора Національного інституту стратегічних досліджень.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх відповідності вимогам ДСТУ 7152:2010 до структури наукової статті. Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновок з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Публікація починається з класифікаційного індексу УДК, який розміщується окремим рядком, ліворуч перед ПІБ автора (авторів). Текст публікації повинен відповідати структурній схемі:

- ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) у називному відмінку;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами;
- анотація мовою тексту публікації (курсив) згідно з ДСТУ ГОСТ 7.9-2009;
- перелік ключових слів з підзаголовком Ключові слова: (курсив);
- основний текст статті;
- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;
- дата надходження до редакції арабськими цифрами, після бібліографічного списку, ліворуч;
- після тексту статті ліворуч ініціали та прізвище автора (авторів) англійською мовою;
- назва публікації по центру сторінки великими напівжирними літерами англійською мовою;
- розширена анотація англійською мовою (до 35 рядків, курсив); для публікацій іншими мовами розширена анотація українською обов'язкова.

Розширена анотація оформлюється згідно з «Рекомендаціями з підготовки журналів для зарубіжної аналітичної бази даних SCOPUS», укладеними співробітниками групи з науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України (<http://www.nbu.gov.ua/node/931>).

- перелік ключових слів англійською мовою з підзаголовком Key words: (курсив);

3. Вимоги до оформлення тексту:

- матеріали подаються у друкованому вигляді (папір формату А4) та на електронному носії (компакт-диск, e-mail) в форматі Microsoft Word 97-2003. Обсяг – від 12 до 18 сторінок, включаючи рисунки, таблиці, список використаної літератури. Основний текст статті – шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; поля дзеркальні: верхній – 25 мм, нижній – 25 мм, зсередини – 25 мм, ззовні – 25 мм., абзацний відступ – 10 мм; оформлюються згідно з ДСТУ 3008-95 «Документація. Звіти у сфері науки і техніки. Структура і правила оформлення»;

- перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком Список використаної літератури і виконується мовою оригіналу. Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word «Формат – Список – Нумерований»;

- список використаної літератури, оформлений згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006;

У зв'язку з розміщенням публікацій в міжнародних наукометричних базах даних слід дотримуватися наступних вимог до оформлення списку використаної літератури. Кожна позиція у списку використаної літератури має бути надана мовою оригіналу та у транслітерації. Для транслітерації українського тексту слід застосовувати Постанову Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. № 55 (<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/55-2010-%D0%BF>), сайт Онлайн транслітерації <http://ukrlit.org/transliterations>. Для транслітерації російського тексту – систему Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliterazii.html) (див. відповідний Зразок);

- щодо символів. В тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»;

- посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7, с. 123], де 7 – номер джерела за списком, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1; 4; 8] або [2, с. 32; 9, с. 48; 11, с. 257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк. 258, 231 зв.];

- згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М. Тард, Е. Фромм, К. Юнг, К. Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.

4. Супровідні матеріали:

- стаття обов'язково супроводжується авторською довідкою (див. відповідний Зразок) із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; поштового індексу, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти. Вся інформація надається українською, російською та англійською мовами.

- статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються зовнішньою рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому та друкованому вигляді електронною поштою.

5. Редакція очікує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, містять достовірну інформацію. За достовірність фактів, статистичних даних та іншої інформації відповідальність несе автор. Редакція залишає за собою право на рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей, а також право опублікування, розповсюдження та використання матеріалів у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

УДК 321.02:321.8

Н.А. Вінникова

ГЛОБАЛЬНІ РІШЕННЯ: «JUS MANUARIUM»?

У статті розглядаються нормативно-регуляторний та політикопрактичний аспекти ухвалення рішень на глобальному рівні управління. За допомогою корелятивного аналізу процедурних моделей вироблення рішень та фактичного позиціонування держав у міжнародних організаціях і глобальних клубах з'ясовано, що політичні процеси на транснаціональному рівні урядування обумовлені консенсусними формами взаємодії найбільш потужних акторів світової політики.

Ключові слова: *політичні рішення, міжнародні організації, глобальні клуби, консенсус.*

Текст статті

.....
.....
.....

Список використаної літератури

1. Рябека О. Світова держава як продукт глобалізованого організаційного розвитку / О. Рябека // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – 2014. – Вип. 3. – С.114–126 ; Riabeka O. Svitova derzhava yak produkt hlobalizovanoho orhanizatsiinoho rozvytku / O. Riabeka // Naukovi zapysky

– Вуп. 3. – S.114–126.

2.

Стаття надійшла до редакції __.__.20__ р.

N. Vinnykova

GLOBAL DECISIONS: «JUS MANUARIUM»?

The article examines the procedural and political aspects of the global decision-making. A central issue in this paper is the power balance in procedural frame of the transnational decision-making. We assume that global actors by using procedural tools in international organisations maintain domestic purposes. Analysing the models of decision-making in international structures i.e. unanimity, the veto procedure, weighted voting, majority principle, consensus and actual state-positioning we found that global policy-making is determined by consensus of the most powerful actors in world politics.

The procedural and practical functioning of the international organizations tends towards consolidation club format in which the narrow circle of the countries dominates over decision-making. Consensus approach allows to negotiate without regulatory restrictions thus reaching agreement on common issues. The international global decision-making core includes the USA, Britain, France, Italy and Germany. Through procedure of veto in the UN Security Council, the largest contributions in the IMF and the World Bank, prerogative position in NATO, participating in G7 and G20, these countries, mainly USA, hold centripetal position in decision-making from the scope of strategic issues in global politics and domestic affairs of individual states. Even though Germany is not a permanent member of the UN Security Council, it has a dominant position in

Keywords: *political decisions, international organizations, global clubs, consensus.*

АВТОРСЬКА ДОВІДКА

Прошу опублікувати у збірнику наукових праць «Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія» статтю _____ у розділі _____
назва статті історичні чи політичні науки

Відомості про Автора (зразок заповнення):

Відомості про Автора:	Прізвище, ім'я, по батькові – науковий ступінь, вчене звання, посада, назва установи / навчального закладу.
Українською мовою	Патlachук Віталій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету
Російською мовою	Патlachук Виталий Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры исторических дисциплин Мариупольского государственного университета
Англійською мовою	(Вказати відомості англійською мовою)
Контактні телефони автора, E-mail, поштова адреса	(Вказати контактні телефони, адресу електронної пошти, поштову адресу, за якою здійснюватиметься розсилка)

Відомості про наукового керівника (якщо автор статті не має наукового ступеня):

Прізвище	
Ім'я	
По батькові	
Науковий ступінь	
Вчене звання	
Посада	
Назва установи / навчального закладу	

Автор надає право Маріупольському державному університету розміщувати свою статтю повністю або частково у наукометричних та наукових базах та ресурсах відкритого доступу, у мережі Інтернет (в рамках електронної бібліотеки МДУ)

підпис

Автор несе всю відповідальність за зміст цієї статті та факт її публікації.

Автор підтверджує, що в матеріалах статті не містяться відомості, заборонені до опублікування, і тому стаття може бути надрукована у відкритому друці.

Автор підтверджує, що надані матеріали раніше не публікувалися і не передавалися для публікування до інших видань, а також містять достовірну інформацію.

дата

підпис / П.І.Б

Зразок

ЗГОДА
на обробку персональних даних

Я, _____
(П. І. Б.)

(далі – Автор) шляхом підписання цього тексту, відповідно до Закону України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 №2297-VI, надаю згоду Маріупольському державному університету (далі – Університет) на обробку моїх персональних даних (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) з метою забезпечення захисту авторських прав при здійсненні публікацій творів Автора у наукових фахових виданнях Університету. Наведений вище склад персональних даних може надаватися працівникам Університету, безпосередньо задіяним в обробленні цих даних, а також в інших випадках, прямо передбачених законодавством України.

Також мої персональні дані (П.І.Б., адреса проживання, номер мобільного телефону, адреса електронної пошти (e-mail), науковий ступінь (або освітньо-кваліфікаційний рівень), вчене звання, місце роботи (або навчання), посада) можуть надаватися третім особам при включенні наукових фахових видань Університету до міжнародних наукометричних баз.

Ця згода надається на безстроковий термін. Передача моїх персональних даних третім особам у випадках, не передбачених цією Згодою та законодавством України, здійснюється тільки за погодженням зі мною.

« ____ » _____ 20__ року, _____ / _____)
(підпис) (ініціали, прізвище Автора)

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ, ПОЛІТОЛОГІЯ
ВИПУСК 20

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов
Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення № 070/18

Видавець «Видавничий відділ МДУ»
87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

Друкується в авторській редакції з оригінал-макетів авторів
Редакція не несе відповідальності за авторський стиль статей